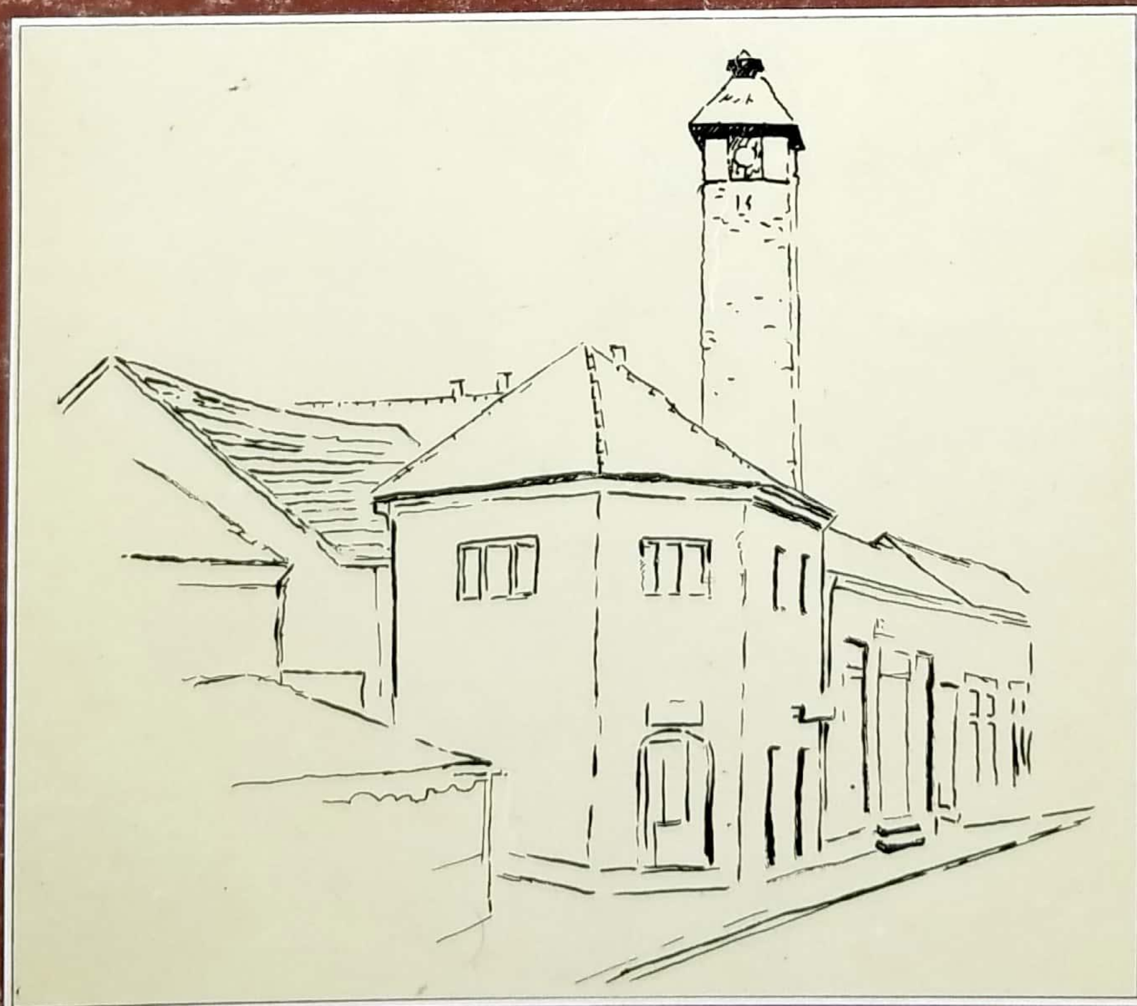
Dr Salih Kulenović

GRAČANICA I OKOLINA

ANTROPOGEOGRAFSKE I ETNOLOŠKE ODLIKE

TUZLA 1994.

18°30'
19°
19°30'
Bačka Palanka
Gložan
Ilok
Banoštar
FRUŠKA GORA
Erdevik
Šid
Mandelos
Adaševci
Kuzmin
SREMMITROVICA
Morović
Gundinci
Otok
Bošnjaci
Tolisa
Bos. Šamac
Odžak
Derventa
Modriča
Sred Slatina
D. Žabar
Vrbanja
Drenovci
Mionica
Gradačac
Kožuhe
Brka
N Brezovo Polje
BRČKO
Rača
Ravnje
Mačvanski Pričinović
Crna Bara
Bogatić
Zminjak
ŠABAC
SEMBERIJA
BIJELJINA
Drina
Janja
Jadranska Lešnica
Lipolist
Ugljevik
Lopare
Koraj
Čelić
Gračanica
Srebrenik
OZREN
MAJEVICA
Bajić
Batar
Loznica
Jadar
Šapak
TUZLA
Kreka
Simin Han
Lukavac
Puračić
Turija
Magla
Zavidovići
Žepče
Banja Koviljača
Draginac
Sapna
Crnjilevo
Kalesija
Živinice
Banovići
Caparde
Zvornik
JAGODNJA
Krupanj
Osečina
Begov Han
Stupari
KONJUH
Dubostica
Šekovići
Pecka
Kladanj
Nova Kasaba
ZENICA
Kakanj
Vareš
Vlasenica
Bratunac
Ljubovija
Olovo
Han Pijesak
JAVOR
Srebrenica
Rogačica
G. Čevljanovići
Breza
Žljebovi
Brložnik
Dobrak
Bajina Bašta
Fojnica
Visoko
Podlugovi
Ilijaš
Semizovac
OZREN
DEVETAK
Sokolac
TARA
Kiseljak
Vogošća
Podromanija
GLASINAC
Zakomo
Kreševo
SARAJEVO
ROMANIJA
Tarčin
Hadžici
Rogatica
Hrasnica
Trebević
Rale
Prača
Višegrad
Vardište
BJELAŠNICA
JAHORINA
D.Prača
Međeđa
Ustiprača
Bogatići
Konjic
Trnovo
Goražde
ZLATIBOR

R = 1:100.000

ETNOLOGIJA SJEVEROISTOČNE BOSNE
KNJIGA 1.

Ova knjiga je doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 16. maja 1991. godine pred komisijom, koju su sačinjavali: Prof. Dr Petar Vlahović, Prof. Dr Milorad Vasović i Prof. Dr Nikola Pavković. Primjedbe i sugestije komisije uvažene su prilikom konačne redakcije knjige.

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Tuzla
UDK: 911:572+39 (497.15 Gračanica)
KULENOVIĆ, Salih
Antropogeografske i etnološke odlike Gračanice i okoline
/Salih Kulenović. - Tuzla :
Muzej istočne Bosne, DD »GRIN« Gračanica 1994. - 320 str. : 20 cm.
Tiraž: 2000

Dr Salih Kulenović

GRAČANICA I OKOLINA

ANTROPOGEOGRAFSKE I ETNOLOŠKE ODLIKE

TUZLA 1991.

Kjnigu posvećujem svojim plemenitim roditeljima majci Šaćira-hanumi i ocu Ibrahim-begu.

Rahmetullahi alejhuma ve sellem

UVOD

Radeći skoro dvije decenije, kao kustos Muzeja istočne Bosne u Tuzli, na antropogeografskim i etnološkim ispitivanjima, u mnogim krajevima sjeveroistočne Bosne, posebno me je zainteresiralo područje Gračanice i njene okoline. Tim više što je naši antropogeografi i etnolozi nisu gotovo nikako istraživali. Istina, u literaturi se može naći ponešto geografskih i etnološko-folklorističkih radova koji se odnose na Gračanicu i njenu okolinu, ali su oni nedovoljni za sagledavanje cjelokupne antropogeografske i etnološke slike ovoga kraja. Upravo zbog nedovoljne istraženosti opredijelio sam se da ova problematika bude predmet moje doktorske disertacije, što će, nadam se, biti koristan prilog našoj antropogeografiji i etnologiji.

Rad zasnivam na podacima prikupljenim od mnogih kazivača na terenu, kao i na podacima iz pisanih izvora i literature. Terenska istraživanja na ovom području započeo sam 1973.godine. Ispitivanja su obavljana u različitim godišnjim dobima u svih 26 naseljenih mjesta u gračaničkoj opštini.

Kazivači s kojima sam u više navrata kontaktirao bili su različite dobne starosti i različitog imovnog stanja.

Lokalnim izvorima-pretežno domovnicima koristio sam se u najvećoj mogućoj mjeri, za sva gračanička sela kao i za grad Gračanicu. Domovnici kojima sam se koristio u matičnim uredima: Gračanici, Lukavici, Stjepan Polju, Malešićima, Sokolu, Doborovcima, Orahovici, Miričini, Bosanskom Petrovom Selu i Karanovcu uspostavljeni su u periodu između dva svjetska rata, tačnije 1931.godine. Nešto starije domovnike koji potiču skraja 19. vijeka našao sam u Pravoslavnom crkvenom uredu u Gračanici i Pravoslavnoj crkvi u Skipovcu.

Arhivsku građu sam, također, pregledao u Skupštini opštine Gračanica kao i u Istorijskom arhivu u Tuzli, ali, na žalost, nisam naišao na dokumente koji bi pomogli u rasvjetljavanju mnogih pitanja što su predmet ove doktorske disertacije.

Prilikom obrade ove teme korišteni su i zvanični statistički podaci sadržani u rezultatima popisa stanovništva. Na osnovu njih, s relativnom preciznošću, mogla se utvrditi brojnost stanovništva i ostali elementi koje pruža ova vrsta izvora. O stanovništvu ovog kraja najviše podataka sadrže austrougarski popisi iz 1879, 1895. i 1910. godine, zatim jugoslavenski popisi iz 1921. i 1931.godine, kao i pet poslijeratnih popisa. Korišteni su i statistički podaci iz statističkih godišnjaka.

Prikupljena i sistematizovana građa u ovom radu je podijeljena u šest poglavlja. ***U prvom poglavlju*** *obrađen je geografski položaj, zatim geološke i*

fizičko-geografske karakteristike Gračanice i okoline, u drugom privredne prilike, u trećem naselja i kuće, u četvtom etničke prilike u prošlosti, u petom sadašnje etničke prilike i u šestom poglavlju etničke osobine stanovnika. U sedmom poglavlju navedena su završna razmatranja.

I

POLOŽAJ, GEOLOŠKE I FIZIČKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE GRAČANICE I OKOLINE

1. Granice i ime

U našim uvodnim izlaganjima naznačili smo da ćemo problematiku ove teze promatrati i uočavati ne samo na području grada Gračanice i uže okoline, nego na njenom širem prostoru, a to je područje današnjeg opštinskog teritorija.

Gračanička opština zahvata veći prostor doline rijeke Spreče u njenom donjem toku, zatim dijelove planina Ozren i Trebava. Graniči se s opštinom Gradačac na sjeveru, Srebrenikom na istoku, Lukavcem na jugoistoku, Maglajem na jugozapadu i Dobojem na zapadu (geografska karta područja). Privredni, administrativni, zdravstveni i obrazovni centar ove opštine je grad Gračanica. Naselje s ovakvim imenom prvi put se spominje u turskim izvorima 1528. godine kao selo Gračanica, u nahiji Soko, u kome se nalazi rudnik željeza.[1]

U toponimima mnogih naših gradova, sela, tvrđava, brdâ, manjih i većih vodotoka nalazi se oznaka "grad". O značenju i porijeklu toponima s oznakom "grad" bavilo se dosta istraživača od kojih ćemo navesti samo neke za koje smatramo da su dosta zanimljivi. Prema J.Đ. Markoviću ova riječ označava pravo gradsko naselje ili tvrđavu u naselju koja nema sva obilježja gradskog naselja, a javlja se i u nazivima nekih sela.[2] U vrlo iscrpnu analizu i tumačenje riječi grad upustio se i V. Macura koristeći se poznatim slavenskim etimološkim rječnicima i etnološkom literaturom.[3] Ovaj autor konstatuje da je riječ "grad" panslavenska i staroslovenska i da je njeno najstarije značenje "ograđivanje", a u tumačenju ovog pojma nije pošao od današnjeg shvatanja tog značenja, već od onog koje je moglo postojati u ranijim panslavenskim vremenima, odnosno u staroj slavenskoj društvenoj svijesti i kulturi.[3]

E.Tihić i O.Hamzić porijeklo toponima Gračanicâ posmatraju u evoluciji naziva za srednjovjekovno utvrđenje u selu Sokolu, koje se nalazi sjeverno

1. **Adem Handžić**, Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, str.34, Sarajevo, 1987.

2. **Jovan Đ.Marković**, Nazivi naših naselja, Glasnik Etnografskog instituta SANU, XXV (1976), str. 40, Beograd, 1976.

3. O značenju riječi grad u širem etimološkom i etnološkom pogledu vidi: **V. Macura**, Šta znači reč "grad", Komunikacija 51, Centar za planiranje stambenog razvoja, interbo izdanje, Beograd, 1986.

od ovog naselja na udaljenosti od oko 4 km. Prema ovim autorima naziv grada u Sokolu prenio se na današnju Gračanicu, a potekao je od riječi "Graždanica", izvedenice iz stare slavenske riječi "gražd" (grad) dodavanjem uobičajenog nastavka u našem jeziku.[4] Krajem srednjeg vijeka ovo naselje je imalo naziv Gradčanica, što je postojalo i kroz cijeli turski period i vidi se iz zvaničnih dokumenata toga doba.[5]

2. Položaj prema susjednim kotlinama i komunikacijama

Gračanička opština se nalazi u sjeveroistočnoj Bosni. Zahvata prostor od 387 km^2 ili 0,7% teritorije BiH. Veći dio teritorije zahvata prostor donjeg toka rijeke Spreče koja predstavlja prirodnu vezu između doline rijeke Drine na istoku i rijeke Bosne na zapadu.

O komunikacijama koje su u antičkom i srednjovjekovnom periodu išle dolinom Spreče znamo vrlo malo. Ono što se do sada zna u vezi je s nalazima novca iz doba Septimija Severa na lokalitetu Arnautovo brdo kod Gornje Orahovice,[6] te dio puta u Boljaniću koji je išao od Gračanice do Maglaja.[7] Bez obzira na oskudnost arheoloških nalaza morala je postojati komunikacija koja je povezivala Usoru i Soli sa Drinom, jer je u saobraćaju i trgovini, koja se odvijala dolinom Drine u antičko doba, učestvovala i Spreča prije svega zbog trgovine solju. U to vrijeme tuzlanske slanice nisu mogle proizvesti dovoljne količine soli za podmirenje stanovništva ovog dijela Bosne. Zbog toga se kupovala primorska so koju su dopremale kiridžije i trgovci dolinom Drine. Takođe, može se pretpostaviti da je jedan rimski put preko Trebave povezivao dolinu Spreče i Save i da je prolazio pored brda Monj koje dominira nad posavskom ravnicom. Na to ukazuje toponim jednog uzvišenja koje se nalazi između brda Monj i sela Džakule a naziva se Kaštelj. Možda se tu nalazilo utvrđenje (kastrum) na spomenutom putu iz doline Spreče prema Savi.

U srednjem vijeku dva glavna karavanska druma presijecala su Bosnu i spajala je s Jadranskim morem. Put poznat pod imenom "Via Drinae" išao je od Dubrovnika i nastavljao preko Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta, Foče, te uz Ćehotinu preko Pljevlja ili Drinu do Lima. Drugi drum išao je od Dubrovnika preko Stona do ušća Neretve, a onda njenom lijevom obalom do Bišća i preko Konjica i Ivan-planine ulazio u Bosnu. Kroz Bosnu ovaj drum je,

4. **Esad Tihić-Omer Hamzić**, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH i Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, str. 13, Gračanica, 1988.

5. Isto, str. 13.

6. Isto, str. 19.

7. **Hamdija Kreševljaković**, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. VIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, str. 8, Sarajevo, 1957.

preko Visokog i Sutjeske, išao do Olova, a odatle u Zvornik i Srebrenicu.[8] Nema podataka o sporednim karavanskim putevima koji su se odvajali od spomenutih glavnih komunikacija, ali se može pretpostaviti da je jedan putni pravac išao od Srebrenice i Zvornika starom rimskom trasom na sjeverozapad u dolinu Spreče i Bosne.

U prvoj polovini XVI vijeka, a i kasnije kroz turski period Gračanica se nalazila na raskršću dva značajna putna pravca: jedan je išao od Maglaja prema Tuzli i Zvorniku kao sjedištu Sandžaka, a drugi preko današnjih Drafnića i Vranovića silazio u Doborovce, a odatle vodio prema Brčkom.

Austrougarskom okupacijom veze Spreče sa starim drinskim putem su oslabile jer je morska so izgubila značaj za Spreču. U to vrijeme u Tuzli otpočinje industrijska eksploatacija soli kojom se podmiruju potrebe ne samo sjeveroistočne Bosne nego i šire, a izvožena je i u Austro-Ugarsku. Tada je težište saobraćaja i privrednog života prenijeto u središte Bosne, a Podrinje je odsječeno od Spreče i bosanske Posavine.[9]

Nakon okupacije Austro-Ugarska u gračaničkom kraju obnavlja stare turske puteve i izgrađuje nove, a započet je rad i na izgradnji željeznice. Obnovljen je stari turski put od Doboja do Tuzle čija je trasa išla dolinom Spreče, a obnovljen je i put Gračanica - Maglaj preko Preslice. Izgrađen je novi put od Gračanice kroz klisuru Sklop u Pašalićima, koji ide preko prevoja Bukva do Doborovaca, i tu se spaja sa starim turskim putem koji je išao preko Srnica u Posavinu. Probijanjem klisure rječice Drijenče, koja se nalazi u neposrednoj blizini sela Malešića, izgrađen je put Gračanica - Malešići - Lukavica - Bušletić. Izgradnjom ovog puta trebavska naselja su povezana s Gračanicom i s dolinom Bosne.

Nakon završetka željezničke pruge Bosanski Brod - Sarajevo, čija je izgradnja počela 1879.godine, izgrađena je 1886. godine pruga uskog kolosijeka Doboj - Tuzla - Simin Han. Ona je povezala naselja donje doline Spreče i tuzlanski rudarski bazen s glavnom bosanskom prugom. Tako su i Gračanica i naselja u ovom dijelu Spreče uključena u mrežu novog saobraćaja.

Danas je geografski i geoprometni položaj gračaničke kotline veoma povoljan, jer se preko područja opštine (dolinom rijeke Spreče) odvija saobraćaj s dolinom Drine na istoku i dolinom Bosne na zapadu. Željeznički saobraćaj se odvija do Tuzle, a s obzirom da je u toku izgradnja pruge Tuzla - Zvornik, geografski položaj Gračanice će biti još povoljniji.

Osim važnog magistralnog puta Zvornik - Doboj koji ide dolinom Spreče vrlo je značajan i regionalni put koji ide od Gračanice preko Sokola, Bukve i

---

8. **Desanka Kovačević**, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XVIII/13, str. 119, Sarajevo, 1961.

9. **Đorđe Paunković**, Antropogeografija doline Spreče, Posebna izdanja Geografskog društva, sv. XXIV, str. 36, Beograd, 1941.

Srnica, te se povezuje s putnim pravcem Tuzla-Županja i Ormanica-Gradačac. Ovo je najkraća veza Gračanice sa Srebrenikom i Gradačcem.

Sve navedene saobraćajnice su prirodne i najkraće veze sa susjednim kotlinama i komunikacijama (maglajskom, dobojskom, gradačačkom, srebreničkom i lukavačkom).

3. Geološke karakteristike, morfogeneza i krupniji oblici reljefa

3.1. Geološki sastav

Petrografski i geološki sastav područja gračaničke opštine je dosta raznovrstan. Stijene koje učestvuju u sastavu ove teritorije pretežno su mezozojske, a dijelom tercijarne i kvartarne starosti, premda ima i onih koje su stvarane u paleozoiku.[10] Njihov genetski slijed teče od jugozapada prema sjeveroistoku. Jugozapadni dio terena sastavljen je od serpentinita, amfibolita, peridotita, dunita, dijabaza, albitskih granita i gabra koji su dijelom paleozojske, a dijelom jurske starosti.[11] Na ove stijene se naslanjaju sedimenti krede (krečnjaci, rožnaci i pješčari).

Kredni sedimenti izgrađeni od laporaca, pločastih i masivnih krečnjaka kao i krečnjačkih konglomerata zastupljeni su na području Visa (328 m), izmedu Karanovca i Boljanića, zatim istočno od zaseoka Prnjavor u selu Lukavica i na brdu Hotilj (513 m) u Donjoj Orahovici.

Sjeverni dio terena gračaničke opštine (Lukavica, Skipovac, Prijeko Brdo, Džakule, Donji Doborovci) izgraden je od sedimenata eocenskog fliša, a sastoji se od laporaca, pločastih krečnjaka, glinovitih pješčara i glina.

Neogeni sedimenti su naročito široko rasprostranjeni s desne strane rijeke Spreče u Piskavici, Lohinji, Orahovici, Rašljevi i Miričini. U sastavu ovih sedimenata učestvuju litotamnijski krečnjaci, laporci, pješčari, konglomerati, sitnozrni i krupnozrni kvarcni pijesci i smeđe i prljavozelene gline.

Pijesci, šljunci, škriljave gline i gline uopšte pliocenske starosti najzastupljenije su sjeverozapadno od Gračanice na području Lendića i Stjepan Polja, zatim na jugoistoku od Pribave do Orahovice kao i na jugozapadnom rubnom dijelu doline Spreče.

U dolini Spreče, u najnižoj riječnoj terasi su kvartarni sedimenti i aluvijalni nanosi (šljunak, pijesak, glina).

---

10. Vidi kompilacionu geološku kartu područja SO Gračanica R 1:50000 koja je urađena prema F. Kaceru i J.Pamiću.

11. **Prof. dr S.Čičić, mr E. Kulenović**, Studija mineralnih sirovina, SO-e Gračanica, str. 1, Gračanica, juna 1985.

U ovoj kratkoj predstavi geološkog sastava teritorije gračaničke opštine uočljivo je prisustvo stijena različite geološke starosti. Njihov je nastanak praćen stvaranjem različitih orudnjenja koja predstavljaju korisne prirodne resurse. Od mineralnih sirovina ovdje su otkrivena nalazišta azbesta, kaolinske gline, građevinskog i arhitektonsko-ukrasnog kamena termalnih i termomineralnih voda, a utvrđene su i rudne pojave magnezita, talkita, uglja, željeza, bakra, olovno-cinčanih ruda, titana i drugih rijetkih metala.[12]

Istražena nalazišta azbesta na području Bosanskog Petrovog Sela se eksploatiraju od 1952.godine. Ovaj lokalitet je najveće ležište azbesta u našoj zemlji.

Nalazišta kaolinske gline su na području Sočkovca, a otkrivena su 1969.godine i danas se eksploatiraju. Na ovom lokalitetu prisutne su i opekarske gline koje su osnovna sirovina Ciglani u Sočkovcu.

Otkrivene termomineralne vode u dolini Spreče na potezu Boljanići-Sočkovac privedene su fazi eksploatacije, a koristiće se u liječenju, rehabilitaciji, zdravstvenom turizmu i rekreaciji. Takođe, pri završetku, veoma su opsežni projekti da se termomineralne vode koriste za toplifikaciju Gračanice i okoline kao i u poljoprivrednoj proizvodnji ranog povrća.

Na području Velike Prenje 1985.godine otkrivene su hiperalkalne termalne vode specifičnog hemijskog sastava koje predstavljaju rijetkost ne samo u nas, nego i u svijetu.[13] Zbog svog sumporovitog sastava i drugih hemijskih svojstava imaju široku primjenu u balneologiji, terapeutici, zdravstvenom turizmu i dr.

3.2. Morfogeneza i krupniji oblici reljefa

Reljef zemljine površine oblikovan je uzajamnim i neprekidnim djejstvom unutrašnjih i vanjskih sila. Tektonski pokreti skupa s litološkim i strukturnim faktorom omogućavaju vanjskim silama da oforme adekvatne oblike i grupe oblika: od njih zavisi gdje će biti erozija i akumulacija, a kakvi će ti procesi biti zavisi od klimatskih faktora i hidrogeografskih prilika.[14] Stoga se u reljefu Bosne i Hercegovine, a samim tim i u reljefu Gračanice i okoline, jasno uočava zavisnost reljefa od strukturnih, tektonskih, a pogotovo neotek-

---

12. Detaljnije o rudnim ležištima i pojavama orudnjenja kao i njihovoj lokalnosti vidi: Izvještaj o rezultatima geološke prospekcije rudnih pojava i nekih prirodnih građevinskih materijala na području SO Gračanica, Geološki zavod u Sarajevu, str. 13-54, Sarajevo, 1969.

13. **Neven Miošić**, Hiperalkalne novootkrivene termalne vode u Bosni, Geološki glasnik, 1, str. 280, Sarajevo, 1987.

14. **Dr Miodrag Vidović i grupa autora**, Geološki prilozi za izučavanje seizmičnosti terena Bosne i Hercegovine (monografska studija), Seizmološki zavod SR Bosne i Hercegovine, str. 110, Sarajevo, 1974.

tonskih i litoloških faktora, koji su, zajedno s klimatskim i hidrološkim, odredili njen površinski oblik.

Na području gračaničke teritorije inicijalne crte u morfogenezi reljefa dala je alpska orogeneza, tektonski pokreti dinarskog pravca, jezerska abrazija nekadašnjeg Sprečkog zaliva i jezera kao i fluvio-denudacioni procesi koji su uslovili stvaranje fluviodenudacionih površina i fluvijalnih terasa.

U morfotektonskom pogledu južno od linije Banjaluka - Doboj - Tuzla je Ozren koji pripada eruptivnoj zoni rudnih planina sastavljenoj od serpentinita i peridotita, a sjeverno od doline Spreče su planine Trebava i Ratiš, koje su u osnovi izgrađene od starih i čvrstih stijena prekrivenih flišom.

Ozren i Trebava imaju dinarski pravac pružanja (sjeverozapad-jugoistok), a njihove osnovne bore nastale su u staroalpijskim fazama orogeneze. U srednjealpijskoj fazi, a naročito u oligomiocenu, dograđuju se planinski grebeni. U mladoalpijskoj fazi, a naročito u atičkoj, rodanskoj i vlaškoj, planinske bore Ozrena i Trebave dobijaju konačan oblik. Dakle, orogenezom koja se desila krajem tercijara i u kvartaru dolazi do formiranja perifernog planinskog lanca Velebit - Dinara - Durmitor i do regenerisanja unutrašnje bosanske - dinarske zone, a s ovim ubiranjem usko su povezana i mlada ubiranja u sjevernoj Bosni.[15]

Dolina Spreče je uzdužna depresija duga oko 150 km i široka preko 50 km, a umetnuta je upravno na tok Drine na jugoistoku i tok Bosne na sjeverozapadu. Primarni oblik doline Spreče postao je za vrijeme prvog preoceanskog nabiranja (staroalpijska orogeneza).[16] U primarnoj depresiji Spreče umetnute su tri sekundarne: gornjosprečka, tuzlanska i donjosprečka koje su razdvojene niskim prečagama. Dolina Spreče je kompozitna zato što spaja navedene kotline, a na mjestima gdje su prečage rijeka je usjekla klisure (lukavačka i dobojska).[17] Dolina Spreče je dakle spuštena između uzdužnih rasjeda, a najvažniji među njima je rasjed pravca sjeverozapad-jugoistok.

Horstovi Ozren i Trebava koji ograničavaju donjosprečku dolinu vrše na nju ravnomjeran pritisak o čemu svjedoči niz poprečnih rasjeda koji se nalaze na obroncima ovih planina. Rasjedi koji su se kontinuirano produžavali kroz cijeli tercijar uslovili su spuštanje dna doline Spreče, a udolina je najviše spuštena oko Lukavca.

Na osnovu stratigrafskih faktora može se zaključiti da je sprečka depresija u toku tercijara bila pod jezerom. Uporedo s jezerskom fazom vršili su se i tektonski pokreti, a rezultat te mobilnosti su oscilacije nivoâ koje su

---

15. **Dušan Manzalović**, Orogeni oreoli kao osnova zemljinog reljefa, Srpsko geografsko društvo, Posebna izdanja, knj. 47, str. 19, Beograd, 1978, **Jovan Cvijić**, Geomorfologija, knj. I, str. 287, Beograd, 1924.

16. **Đorđe Paunković**, Spreča, Glasnik Geografskog društva, sv. XX, str. 181, Beograd, 1934.

17. Isto, str. 77.

uslovile stvaranje terasa po obodu doline.[18] Faze u regresiji Sprečkog jezera ostavile su u plastici sjeveroistočnih obronaka Ozrena i južnih obronaka Trebave stepenasto poredane zaravni. Zaravni s većom nadmorskom visinom preko 800 i od 720 m slabije su očuvane jer su uništene fluviodenudacionim procesima. Izraženije su zaravni od 630 m kao i one od 540-550 m apsolutne visine. Zaravan od 630 m uočljiva je na najvišim vrhovima Trebave, Ozrena i Ratiša (Vis, Sijedi krš, Duge njive, Japiska kosa, Točila, Torina, Mali Gostilj). Nešto niža zaravan od 540-500 m očuvana je na Trebavi iznad Malešića, Sokola, Gornje Orahovice i na Ozrenu iznad Bosanskog Petrovog Sela i Kakmuža. U zaravnima ove visine nalaze se izvorišta i gornji tokovi rječica i potoka koji se ulijevaju u Spreču. Zaravni imaju dosta strme odsjeke koji su naročito uočljivi na južnim padinama Trebave na potezu Malešići-Babići-Škahovica-Soko. Niže zaravni od 460 m i 340 m apsolutne visine sačuvane su u velikoj mjeri i čine značajnu karakteristiku plastike gračaničke teritorije. Zaravan od 460 m sačuvana je na obroncima Trebave (Miričina, Gornja Orahovica, Gornja Lohinja, Gračanica) dok je na području Ozrena slabije zastupljena (Bosansko Petrovo Selo, Karanovac, Boljanić).

Najmlađi fluvijalni reljef izražen je serijom fluvijalnih terasa i manjih proširenja. U postpleistocenu Sprečko jezero je potpuno isušilo, a ova pojava je u uskoj vezi sa stvaranjem klisure Mađarska vrata kojom je ono oteklo u Bosnu. Tri fluvijalne terase 50 m, 36 m i 14 m relativne visine u dolini Bosne i slivu Spreče se poklapaju, a u procesu stvaranja je i najniža terasa visine od 2-4 m.

Gračanička kotlina je fluviodenudaciono proširenje nastalo radom Sokoluše i njenih pritoka (Drijenče, Japage i Varoškog potoka). Dakle, dolina Sokoluše je kompozitna, a sastoji se iz Pašalićke i Gračaničke kotline između kojih je klisura Sklop.

Iz prethodnih razmatranja uočljivo je da su najzastupljeniji genetski tipovi reljefa na ovom području: površi, terase i kotline nastale fluviodenudacionim i fluvijalnim procesima. Od kraškog reljefa u manjim partijama mezozojskih i eocenskih krečnjaka prisutne su vrtače manjeg obima, potkapine i manje pećine.

Pored opšte-geografskog, zaravni i jezerske terase imaju i poseban hidrografski značaj zato što se obično na njihovim odsjecima javljaju izvori. U antropogeografskom pogledu ovi geomorfološki oblici imaju veliki značaj za život ljudi. To su najpogodniji predjeli za poljoprivredu a njima su određeni rasporedi naselja i njihovih dijelova, kao i pravci saobraćaja.

Od krupnijih oblika reljefa na jugu i jugozapadu ističe se planina Ozren s vrhom Velika Ostrovica (917 m); na istoku Ratiš (596 m), a između ovih planina i pobrda je sprečka dolina (150-180 m) koja zahvata središnji dio opštinske teritorije.

18. Isto, str. 83.

Na kraju ovog razmatranja spomenimo i to da su na ovom području prisutni i savremeni geomorfološki procesi kao što su: erozija, pojava bujica, kliženje tla i dr. Spiranje tla (erozija) prisutno je uglavnom na terenima sa strmim padovima, mekšim i rastresitijim stijenama kao i na obešumljenom zemljištu. Na ovom području ima dosta klizišta koja su osim erozije uzrokovana i antropogenim faktorom (krčenje šuma, izgradnja saobraćajnica i drugo).

4. Klima

Gračanica s okolinom pripada sjeverobosanskom klimatskom području. Ovo klimatsko područje ograničeno je na sjeveru rijekom Savom, a na jugu linijom koja ide od Bihaća, Sanskog Mosta i Banjaluke, dolinom Usore i Spreče do Zvornika. Za teritoriju gračaničke opštine koja leži na prijelazu između visokog dinarskog svoda i panonske ravnice ne postoje podaci o meteorološkim osmatranjima za duži vremenski period, ali se do izvjesnih podataka može doći zahvaljujući osmatranjima meteorološke stanice u Gračanici od 1954 - 1963.godine, kao i nešto dužim osmatranjima koja su se vršila u najbližim stanicama u Doboju i Tuzli.

U godišnjim kretanjima temperature vazduha uočljiv je nagli porast od januara do jula, a zatim postepen pad prema decembru. Najhladniji mjesec je januar, a najtopliji juli. Srednja godišnja temperatura iznosi 10,0 °C, srednja januarska 1,8; a julska 20,3 °C.[19] Godišnja kolebanja temperature su jako velika (od 20 do 23 °C) i veća su od kolebanjâ u planinskom području, što je karakteristika kontinentalnosti klime. Naročito su izražena kolebanja temperature u proljeće i jesen, a to često ima negativne posljedice na poljoprivredne kulture zbog pojave poznih proljetnih i ranih jesenjih mrazeva.

U dolini Spreče, zimi i u ranim proljećnim mjesecima, prisutne su temperaturne inverzije zbog toga što se niži dijelovi doline ispune prehlađenim vazduhom.

Prezentirani osnovni podaci temperaturnog režima upućuju na zaključak da su u ovom području ljeta topla, a zime hladne, što je rezultat uticaja kontinentalne klime.

U pogledu padavina ovo područje je karakteristično po malim količinama i spada u najsuhlja područja u SR BiH. Međutim, srećna je okolnost što se one izlučuju u vrijeme kada su najpotrebnije poljoprivrednim kulturama. Prosječne godišnje količine padavina iznose 830 mm/m^2. Maksimum padavina je u maju (121 mm) i junu (101 mm), a minimum u martu (41 mm). Pored glavnog proljećnog maksimuma, koji je uslovljen pojačanom ciklonskom ak-

19. Meteorološki podaci preuzeti iz Prostornog plana opštine Gračanica, separat Prirodni izvori i uslovi, str. 3-7, Gračanica, 1985.

tivnošću iznad naše zemlje u ovo doba godine, javlja se i jedan sekundarni maksimum u oktobru (74 mm) što je rezultat maritimnog uticaja.

Predočena godišnja raspodjela padavina pokazuje da ovo područje ima kontinentalni pluviometrijski režim koji je modifikovan maritimnim uticajem.[20]

Od osobitog značaja za poljoprivredu i šumarstvo je ocjena stepena vlažnosti na određenom prostoru. Ovo je naročito značajno u procesu transpiracije u toku vegetacionog perioda; ako je veća vlažnost vazduha, tlo se manje isparava, a atmosferska voda u zemlji duže zadržava, pa se njome biljke mogu koristiti u vrijeme suše. Na području gračaničke opštine prosječna godišnja relativna vlažnost iznosi 80%. Prema skali za ocjenu veličine relativne vlažnosti koju daje R.Mirosavljević područja s intervalom vlažnosti od 75-80% karakterišu se povećanom vlažnošću vazduha.[21]

Analiziranje dužine trajanja snježnog pokrivača je od izuzetnog značaja za ovo područje s obzirom da je ono pretežno poljoprivredno. Snijeg štiti usjeve od jakih mrazeva, a istovremeno stvara i velike zalihe vode u zemljištu. Snježne padavine se ovdje javljaju najviše u januaru, februaru i martu. U prosjeku u toku godine ima 50 snježnih dana. Trajanje snježnog pokrivača ovisi i od nadmorske visine; nešto duže se zadrži na Ozrenu i Trebavi, a njegova prosječna visina kreće se između 30 i 40 cm.

Vazdušna strujanja su najintenzivnija u dolini Spreče. U toku godine najviše puše sjeverozapadni vjetar (57 dana) zatim jugoistočni (44 dana) i sjeveroistočni (29 dana).[22]

U jesenjem i zimskom periodu usljed povećane vlažnosti i niže temperature u dolini Spreče često se javljaju guste magle koje dosta ometaju saobraćaj u pravcu Tuzle i Doboja.

Kako je ovo područje u toku godine relativno vedro, to je i trajanje insolacije dosta veliko, a njena prosječna vrijednost iznosi 1590 časova godišnje.

Na osnovu prezentiranih klimatskih elemenata može se zaključiti da Gračanica s okolinom ima umjereno-kontinentalnu klimu. Ona čini prelaz između stepsko-kontinentalne klime Panonske nizije i klime naših visokoplaninskih oblasti.[23]

---

20. O podjeli pluviometrijskih režima vidi: **Dr Marko Mirosavljević**, Klimatologija, Naučna knjiga, str. 178-179, Beograd, 1984.

21. **Radmilo Milosavljević**, Neke karakteristike relativne vlažnosti u Bosni i Hercegovini, Geografski pregled, XX, str. 56, Sarajevo, 1976.

22. Karta ruža vjetrova (prilog uz Studiju klime, zemljišta i poljoprivrede, rađenoj za potrebe Prostornog plana Gračanice). Mjerilo karte je 1:100 000

23. **Dr Jovan Đ. Marković**, Fizička geografija Jugoslavije, Naučna knjiga, str.106, Beograd, 1963.

5. Hidrografija

Gračanica s okolinom bogata je površinskim i podzemnim vodama, što je uslovljeno geološkim sastavom zemljišta, morfometrijskim karakteristikama, klimatskim faktorima i dr.

Na ovom području vodotoci pripadaju slivu Spreče, Bosne i Tinje. Najprostraniji je sliv Spreče što ga na lijevoj strani čine sjeverne padine Ozrena, a na desnoj južne padine Trebave i Ratiša. Glavni vodotok je rijeka Spreča, desna pritoka rijeke Bosne. Ona izvire u Papraći kod istoimenog manastira[24] u blizini Zvornika. S obzirom na ukupnu dužinu vodotoka od 115,7 km i površinu sliva od 1945 km^2 ovo je jedna od najdužih rijeka u Bosni. Kroz gračaničku opštinu ona teče u dužini od oko 37,5 km.

Spreča je bogata vodom. Prosječni protok kod Modraca (lukavačko područje) je 15-20 m^3/sec. a kod Karanovca 25-27 m^3/sec. Najviši srednji mjesečni vodostaj Spreče je u februaru (160 cm), zatim u maju (142 cm) i junu (141 cm), a najniži u avgustu (89 cm) i oktobru (90 cm).[25] Na osnovu nešto drugačijih pokazatelja vodnog režima u odnosu na navedene, S.Ilešič je rijeku Čazmu, Spreču i hidrografski sistem Južne Morave (osim Nišave) svrstao u kontinentalnu varijantu pluvijalnog režima s najvišim vodostajima u martu, februaru, aprilu i novembru, te najnižim u septembru i avgustu.[26]

Mnoge naše rijeke, a među njima je i Spreča, odlikuju se meandrima - laktastim skretanjima u donjim tokovima, što je uzrokovano malim nagibima i akumuliranjem velikih količina riječnog nanosa kojeg u aluvijalne ravni dopremaju njihove pritoke.

Visinska razlika od Miričine (173,7 m nadmorske visine) gdje Spreča ulazi u gračaničku teritoriju do Boljanića (147,3 m nadmorske visine) gdje je napušta iznosi 26,4 m. Svi vodotoci koji se na gračaničkom području ulijevaju u Spreču imaju bujični karakter, a podloga kroz koju protiču (serpentin, pješčari, gline) sklona je spiranju. Akumulacijom tog erodiranog materijala dolazi do izdizanja riječnog korita, a samim tim i do pojave meandriranja. Mijenjanjem riječnog korita stvaraju se neproduktivni tereni (mrtvaje, vlažne depresije) kojih u ovom području ima najviše kod Bosanskog Petrovog Sela, Kakmuža, Sočkovca, Boljanića, u neposrednoj blizini Gračanice kao i na ušću Orahovičke rijeke.

Lijeve pritoke Spreče na gračaničkoj teritoriji idući nizvodno su: Porječinski potok, Mušića potok, Lužanski potok, Jadrina, Brdanski potok, Almaški potok, Kamenički potok, Kakmuški potok, Medaški potok,

---

24. Manastir Papraća sagraden je na samom izvoru istoimene rječice ispod Borogova.

25. Izvor podataka: Republički hidrometeorološki zavod Sarajevo. Podaci uzimani na vodomjernoj stanici Karanovac (150,06 m nadmorske visine).

26. **Svetozar Ilešič**, Rečni režimi v Jugoslaviji, Geografski vesnik, Ljubljana, 1947.

Sočkovački potok, Kovačevac potok, Prenja, Brdanski potok, Slatina, Lemešin potok i Krušik. Na nadmorskoj visini iznad 600 m su izvorišta Kameničkog potoka (721 m nadmorske visine), Jadrine (690 m nadmorske visine) i Prenje (680 m nadmorske visine). Najveću dužinu ima Jadrina (16 km), zatim Prenja (13 km) i Krušik (10,5 km). Izvori ovih vodotoka imaju i najveću izdašnost (Jadrina 16 l/sec., Prenja 10 l/sec. i Krušik 10 l/sec.).[27] Ukupna površina sliva lijevih pritoka Spreče iznosi 142,1 km^2, a ukupna dužina vodotoka 95,1 kilometar.[28] Svi navedeni vodotoci teku s Ozrena; visinske razlike između izvorišta i ušća u Spreču su dosta velike, a zbog karaktera podloge kroz koju protiču, bujice odnose velike količine erodiranog materijala koji se taloži u njihovim donjim tokovima i na ušćima. Zbog toga često dolazi do plavljenja okolnog zemljišta.

S desne strane Spreča prima manji broj pritoka, a njihova izvorišta su na znatno manjim visinama. Idući nizvodno desne pritoke Spreče su: Miričinska rijeka, tri manja potočića, Kamenički potok, Orahovička rijeka, Zmajevac, Lohinjska rijeka, Pribavska rijeka, Hajdarevac, Sokoluša i Klošnica. Niti jedno izvorište ovih vodotoka ne prelazi nadmorsku visinu od 500 m. U ovom dijelu slivnog područja, izvorišta s većom nadmorskom visinom imaju Sokoluša (490 m nadmorske visine), Lohinjska rijeka (474 m nadmorske visine) i Rijeka (420 m nadmorske visine). Najveću dužinu ima Sokoluša (10,5 km), zatim Orahovička rijeka (9,5 km) i Lohinjska rijeka (9 km). Ukupna dužina vodotoka iznosi 57,3 km, a površina sliva 66,5 km^2. Najveću izdašnost ima izvor Sokoluše (28 l/sec.), Orahovička rijeka (8 l/sec.) i Lohinjska rijeka (6 l/sec.).[29]

Slivu rijeke Bosne pripada Lukavica. Njeno slivno područje obuhvata sjeverozapadni dio opštinske teritorije. Ukupna dužina njenog vodotoka je 34 km, a u dužini od 16 km protiče kroz gračaničko područje (gornji i dio srednjeg toka).

Na krajnjem sjeveroistočnom dijelu gračaničke opštine je sliv Džakulske rijeke čija je površina oko 34 km^2. Ona se ulijeva u Malu Tinju. Ukupna dužina vodotoka je 22 km, a od toga u dužini od 15 km protiče kroz teritoriju gračaničke opštine.

Vode predstavljaju posebnu vrstu prirodnih bogatstava. Njihova izvorišta i vodotoci su od neprocjenjive vrijednosti za živi svijet u određenom geografskom prostoru. Izvorišta na području gračaničke opštine se uglavnom pojavljuju na kontaktu odnosno odsjecima zaravni koji su manje/više vodopropusni i jezerskog nanosa koji je po pravilu vododržljiv. Od mnogobrojnih izvora koji se pojavljuju na tim kontaktnim zonama pomenućemo neke značajnije kao što su Vrela i Ilidža u Sokolu, od kojih se formira Sokoluša,

27. Prostorni plan Sprečke doline, Urbanistički zavod SR BiH, str. 14, Sarajevo 1972.

28. Samostalna izračunavanja prema topografskoj karti 1:50 000, list Doboj 1 i 2, Izdanje Vojnogeografskog instituta, 1968.

29. Prostorni plan Sprečke doline, str. 14.

odnosno Gračanička rijeka, zatim Javor, Velika voda i Krečnička voda u Škahovici, izvori na Ozrenu i drugi.

Ovo područje je bogato i podzemnim vodama koje se u posljednje vrijeme koriste za vodosnabdijevanje grada kao i nekih seoskih područja. Nalazišta pitke vode pronađena su na lokalitetu Sklop i Vrela u okolini Gračanice, zatim u Donjoj Orahovici i Miričini.

Za razliku od izvora i izdanskih voda koje se uveliko koriste, voda rijeke Spreče, na žalost, neupotrebljiva je jer je odavno postala kolektor otpadnih industrijskih voda Tuzle, Živinica i Lukavca.[30]

6. Pedološki sastav tla

Površinski rastresiti sloj zemlje - produktivno tlo je elemenat fizičko-geografske sredine. Ono nastaje uzajamnim uticajem klime, geološkog sastava, reljefa, hidroloških karakteristika, vegetacije i aktivnosti čovjeka. Pod uticajem navedenih faktora dolazi do raspadanja i rastvaranja čvrstih stijena i stvaranja površinskog rastresitog sloja različite debljine na kojeg se naseljavaju biljke i mikroorganizmi. Njihovim izumiranjem stvara se humus koji se miješa s raspadnutim površinskim slojem stijena i tako nastaje produktivno tlo čiji se proces stalno obnavlja.

Prirodni uslovi stvaranja zemljišta u Jugoslaviji su veoma složeni s obzirom da se na ovom prostoru sučeljavaju dva bioklimatska pojasa: subborealni u suptropski. U okviru subborealnog pojasa na našoj teritoriji dodiruje se zapadnoevropska vlažna provincija i suhlja evroazijska kontinentalna provincija dok je suptropski pojas predstavljen mediteranskom klimom.[31]

Pod uticajem snažnog reljefa navedeni klimatski uticaji su dosta modifikovani, pa je zbog toga bioklimatska teritorija naše zemlje još složenija. Ovome treba dodati i raznovrsnost stijena (magmatskih, metamorfnih i sedimentnih) od kojih potiče matični supstrat (osnovna masa materijala od kojeg je izgrađeno zemljište) što ima veliki pedogenetički značaj. Ako se tome doda i antropogeni faktor koji je znatno izmijenio prirodnu biogeocenozu, dobije se potpunija predstava o različitosti uslova stvaranja zemljišnog pokrivača u Jugoslaviji. Zbog tako složenih uslova nastanka zemljišta u našim prostorima ispoljavaju se samo neki elementi horizontalne zonalnosti (pojava

30. Na primjer: Iz Fabrike sode u Lukavcu svakodnevno se odbacuje u Spreču 330 tona soli, a predviđa se 2005. godine, ukoliko ne dođe do tehnološkog "zatvaranja" Solvayevog procesa, da će se u ovu rijeku odbacivati 900 t dnevno, odnosno 310 000 t godišnje. O tome detaljnije vidi: **Dr Stjepan Ivić**, Razvoj hemijske i druge industrije u Tuzli i SFRJ na bazi soli, 100 godina Fabrike soli Tuzla, izdavač: Muzej istočne Bosne u Tuzli i Fabrika soli u Tuzli, str. 234, Tuzla 1985.

31. **Dr M.Ćirić**, Pedologija, II izdanje, Svjetlost, str. 277, Sarajevo, 1986.

černozema u Vojvodini i terra rosse u Primorju), a još manje se uočavaju elementi vertikalne zonalnosti. Iz ovoga proizilazi da se u Jugoslaviji mogu izdvojiti samo teritorije s karakterističnim kombinacijama zemljišta koje se zakonito ponavljaju, što odgovara rejonu, najmanjoj pedogeografskoj jedinici.[32] Imajući u vidu iznijete činjenice, u pedogeografskom pogledu teritorija Jugoslavije se može podijeliti na šest krupnijih regiona, i to: 1) černozemni region istočne Panonije (Vojvodine); 2) rejon pseudogleja i luvisola u sjeverozapadnom dijelu Panonske nizije; 3) region gajnjača i smonica u Srbiji i Makedoniji; 4) rejon terra rosse u jadranskoj priobalnoj zoni s ostrvima; 5) rejon dvoslojnih paleosola u sjeverozapadnim krečnjačkim Dinaridima i 6) rejon brdsko-planinskih zemljišta.[33]

Na području gračaničke opštine zastupljeno je nekoliko tipova zemljišta. U dolini Spreče u uskom pojasu je recentni riječni nanos (fluviosol). Na njega se s obje strane Spreče u zapadnom dijelu opštine nastavlja pseudoglej koji zahvata manje površine. Na Ozrenu i njegovim obroncima (južni i jugozapadni dio opštinske teritorije) rasprostranjen je euterični kambisol i nizovi ranker-kambisol i kambisol-luvisol na serpentinitu i peridotitu. U središnjem i sjevernom dijelu opštine najrasprostranjeniji tip zemljišta je kompleks distrični kambisol-luvisol-pseudoglej u kiselim i silikatnim stijenama. U sjevernom dijelu prisutne su i manje površine luvisola na silikatnim stijenama kao i smeđeg zemljišta na krečnjaku (kalkokambisol).[34]

Narodni nazivi za pojedine tipove zemljišta na ovom području su: "pra(h) ulja", "sionica", "ilovača", "kruškovača", "brestovača", "pjeskulja", "kamenjača", "brusulja", "borovača" i druge. Tradicionalni poljoprivrednici dobro poznaju njihova fizičko-hemijska svojstva i rasprostranjenje. Tako na primjer, prema boji razlikuje se bijela i crna prahulja. Ova druga pogodna je za obradu i daje dobre prinose ako se pognoji. "Kumovita sionica" rasprostranjena je više uz Spreču, a bliže brdima su "teške", "ljute sionice". "Ljutu sionicu" treba obrađivati kada je suho vrijeme, jer kad pada kiša, ona se sva "raskipi" i slična je kreču. Bez obzira na vremenske uslove, sionica je teška za obradu, a u vrijeme kada se oralo volovima, bilo je potrebno upregnuti najmanje dva do tri para volova. Zbog tako dobro uočenih svojstava zemljišta, narod ovog kraja je dobro znao kada će se ista kultura sijati u prahulji, a kada u "ljutoj zemlji".[35] Iz ovoga proizilazi da dosta zemljišta u ovom području ima nepovoljna svojstva, a naročito vodno-fizička. U ovakvoj pedološkoj strukturi najpovoljniji tip zemljišta za rasadničku proizvodnju je pseudoglej, kod kojeg nepropusni

32. Isto, str. 277.

33. Isto, str. 278-279.

34. Pedološka karta SR BiH, Šumarski fakultet u Sarajevu, štampa: Geokarta, Beograd, 1983.

35. Na primjer u Kakmužu (podozrensko selo) u "ljutoj zemlji" kukuruz se sije oko Blagovijesti, a u "prahulji" kasnije, obično oko Đurđevdana.

horizont leži na većoj dubini, a površinski je ilovastog sastava, kao i recentni riječni nanos (fluviosol).[36]

7. Flora i fauna

S obzirom na geografski položaj Gračanice i okoline, njen biljni i životinjski svijet predstavlja mješavinu biljnog i životinjskog svijeta između planinske i panonske florsko-faunske oblasti, a razvio se u tijesnoj vezi s prirodnim odlikama ovih oblasti.

U ekološko-vegetacijskom pogledu ovo područje pripada pripanonskoj oblasti, odnosno sjeverobosanskom području koje obuhvata središnji dio sjeverne Bosne od Save do obronaka brdsko-planinskih oblasti unutrašnjih Dinarida. Na zapadu i jugozapadu se graniči sa sjeverozapadno bosanskom, a na istoku prelaznom ilirsko-mezijskom oblasti linijom Brčko-greben Majevica - istočni rub Sprečkog polja.[37]

U središnjem dijelu opštinskog područja najzastupljenije su šume kitnjaka i običnog graba (Querco - carpinetum) s kojima se na povoljnijim položajima izmjenjuju šume bukve (Fagetum montanum), a na orografsko izloženijim mjestima šume kitnjaka (Quercetum petracae montanum) i šume kitnjaka i cera (Quercetum petracae cerris) sporadičnog i disperznog rasporeda.[38]

U vegetacijskom pogledu najraznovrsnije biljne zajednice nalaze se u južnom i jugozapadnom dijelu opštinske teritorije (Ozren i njegovo pobrđe). Na tom području zastupljene su sastojine bijelog i crnog bora, zatim bijelog bora i hrasta kitnjaka, i bijelog i crnog bora i hrasta kitnjaka. Najdominantnije su šume koje čine zajednicu crnog i bijelog bora (Pinetum nigraesilvestris, incl. Pinetum silvestris).[39] U donjem spratu ovih biljnih zajednica dominiraju razne mahovine i žbunasto-grmolike vrste.

U dolini rijeke Spreče karakteristična je tzv. "formacija obalnih šuma" koju sačinjavaju vrbe, topole i johe, a u ovoj formaciji pojavljuje se i poljski jasen (Fraximus augustifolia vahl).[40]

---

36. **Stefanović V. i grupa saradnika**, Ekološko-vegetacijska rejonizacija Bosne i Hercegovine, Šumarski fakultet u Sarajevu, Posebna izdanja, br. 17, str. 16 i 18, Sarajevo, 1983.

37. Isto, str. 18.

38. Karta realne šumske vegetacije SR Bosne i Hercegovine R 1:500000 Šumarski fakultet u Sarajevu, štampa: Geokarta, Beograd 1983.

39. Vidi kartu realne šumske vegetacije SR BiH.

40. **Pavle Fukarek**, Rasprostranjenost i druge fitohorološke karakteristike poljskog jasena (Fraximus augustifolia vahl.), Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XX, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knj. 4, str. 70-72, Sarajevo, 1963.

Pored navedene šumske vegetacije značajan dio područja čine površine s livadskom vegetacijom koje obrazuju mezofilne višegodišnje zeljaste biljke. Na ovom području mogu se razlikovati dolinske i brdske livade. Dolinske livade se nalaze na aluvijalnim zemljištima doline Spreče i njenih pritoka, a brdske livade na padinama brdskog reljefa, dakle na uzdignutim mjestima gdje se ne osjeća djejstvo poplavnih voda i riječnog toka.

Životinjski svijet u ovom području je, takođe, raznovrstan. Ovdje su uglavnom zastupljene listopadne šume i livadska vegetacija koja pruža raznovrsne i povoljne uslove za razvoj faune.[41] Tu živi divlja svinja (Sus crofa), srna (carpeolus carpeolus), divlja mačka (Felis catus), jazavac (Meles meles), tvor (Mustela putarius), lasica (Mustela nivalis), krtica (Talpa europaea), vjeverica (Sciurus vulgaris), zatim različite vrste ptica kao što su. zeba (Fringilla coelebs), šumska ševa (Llula arborea), obična sjenica (Parus maior), vrane, svrake i dr. Od gmizavaca prisutni su. zelembać (Lacerta viridis), gušter (Lacerta vivipara), sljepić (Anguis fragilis), šarka (Vipera berus), od vodozemaca: šareni daždevnjak (Salamandra samalandra), kreketuša (Hyla arborea), šumska žaba (Rana agilis). Osim toga ovdje živi i poljski zec (Lepus europaeus), hrčak (Cricetus cricetus), poljska jarebica (Perdix perdix) i niz drugih životinja.

U ovom području živi i veliki broj biljojedih insekata koji nastanjuju najrazličitije dijelove zemljišta.

Od domaćih životinja ovdje se uzgajaju goveda, konji, ovce, svinje, peradi i dr.

---

41. Ovdje je uglavnom rasprostranjen životinjski svijet listopadnih šuma. O raznovrsnosti faune u tim šumama vidi opširnije: **Dr Milorad M. Janković**, Fitoekologija s osnovama fitocenologije i pregledom tipova vegetacije na zemlji, Naučna knjiga, str. 421-424, Beograd, 1979.

Dio korita rijeke Prenje gdje su uočene pojave oligomineralne vode
(Snimio: S. Kulenović 1986)

II

PRIVREDNE PRILIKE

1. Opšte karakteristike prirodnih i društveno-istorijskih uslova za razvoj privrede

Iz svega što je do sada navedeno proizilazi da su prirodni uslovi, na kojima se zasniva privreda Gračanice, u cjelini povoljni. Medutim, izmedu pojedinih dijelova gračaničke teritorije koja zahvata 37820 ha ukupne površine postoje izvjesne razlike u stepenima privrednog iskorištavanja. Te razlike potiču, prije svega, iz petrografskih osobina teritorije i njenih morfoloških, hidrografskih i klimatskih karakteristika. S ovim osobinama u uskoj vezi je i pedološki karakter terena koji je zavisan još i od biljnog pokrivača i načina obrade zemljišta.

S obzirom na fizičko-geografske karakteristike, a posebno na geomorfologiju terena i morfometrijske osobine, na gračaničkoj teritoriji mogu se izdvojiti tri mikrogeografske cjeline, a to su: aluvijalna ravan Spreče, površi pobrda Ozrena i Trebave, i planinska područja te dvije planine. Granice izmedu ovih mikrogeografskih cjelina nisu oštre, nego su u obliku prelaznih pojaseva u kojima se mijenja dominirajući način iskorištavanja zemljišta.

Aluvijalna ravan Spreče je zasuta muljem i nanosima, a njeni viši dijelovi su od šljunkovito-pjeskovitih nanosa. Ovakav sastav uslovio je poseban hidrološki režim; podzemna voda je na maloj dubini, a na pojedinim mjestima izbija i na površinu, te je zbog toga ovdje dosta zabarenog i močvarnog tla koje je u prošlosti bilo slabo iskorišteno. Sve do početka XX vijeka u Sprečkom polju je bilo malo kultivisanog zemljišta; uglavnom je ono bilo obraslo hrastovom šumom i šikarom i služilo je za ispašu stoke. Danas je situacija u tom pogledu sasvim drugačija; dolina Spreče se intenzivno kultiviše, stvaraju se oranične površine na kojima dominiraju kukuruz i pšenica, a u najnovije vrijeme i povrće, posebno kupus. Znatan broj parcela je pod livadama koje omogućavaju intenzivan uzgoj stoke. Medutim, ono što predstavlja posebnu poteškoću u iskorištavanju zemljišta u uskom pojasu, površine oko 800 ha s obje strane korita Spreče, je velika zagađenost otpadnim hemikalijama koje potiču od preko 20 zagađivača koji su locirani uzvodno: u Lukavcu, Živinicama, Tuzli i Kalesiji.

Površi i pobrđa nastavljaju se s obje strane aluvijalne ravni i postepeno se dižu do planinskih dijelova Ozrena na jugozapadu i Trebave na sjeveru. U pobrđu koje se nalazi sjeverno od Sprečkog polja, zemljište je izgrađeno od mekih tercijarnih jezerskih sedimenata. U morfologiji terena preovladavaju prostrane i dosta uravnjene površi koje su disecirane mnogobrojnim manjim

vodotocima što nastaju u planini Trebavi. Prelazi između površi i riječnih terasa su blagi osim terena s otpornijim stijenama. Na strmijim predjelima gdje su rijeke usjekle u gornjim tokovima dublja korita, odsjeci su izrazitiji, pa je tu dosta izražena denudacija i spiranje zemljišta. Strmiji predjeli se nalaze oko prevoja Bukve. U višim predjelima gračaničkog pobrda i na strmijim odsjecima zastupljene su uglavnom šume, a ima i hrasta, graba i cera.

U aluvijalnim ravnima Sokoluše, Drijenče, Lohinjske rijeke, Lukavičke rijeke i drugih uzgaja se kukuruz, a na blagim padinama pšenica. Najvažnija privredna grana u ovom području je voćarstvo, naročito šljivarstvo.

U ozrenskom pobrdu čija je gornja granica na visini od 300-400 m padine su strmije od onh u gračaničkom pobrdu, a riječna korita su dublja, pa je samim tim i erozija izraženija. Zemljište na većoj nadmorskoj visini je pod šumom, a u nižim predjelima uzgajaju se ratarske kulture (pšenica, kukuruz). Ovdje su povoljni uslovi i za voćarstvo, a i stočarstvo.

Planinsko područje Trebave u gračaničkoj opštini obuhvata prostor oko vrhova Vis (694 m), Sijedi krš (664 m) i Skipovačka brda (654 m). Ovaj teren je raščlanjen dolinom Lukavičke rijeke koja teče prema zapadu i ulijeva se u Bosnu, te Džakulske rijeke koja teče prema istoku, a pripada slivnom području Tinje. U morfometrijskom pogledu ovdje su dosta strmi odsjeci i nagibi, pa je s tim u vezi i erozija veća. Prisutna su i klizišta, naročito izražena u zaseoku Vasićima u Donjem Skipovcu. Osojne strane ovih predjela su uglavnom pod šumom (Bukva, Šamunica), a prisojne strane su pod livadama, voćnjacima i oraničnim površinama na kojima se uzgajaju strvna žita.

Niže padine i doline Džakulske i Lukavičke rijeke imaju povoljnije uslove za poljoprivredu u odnosu na više predjele ovog područja. Ovdje se uzgaja kukuruz, pšenica i u manjem obimu povrće, a najznačajnija poljoprivredna grana je voćarstvo.

Planinska greda Ozrena na gračaničkoj teritoriji počinje na zapadu vrhom Veliki Gostilj (774 m), a završava se na istoku brdom Gradišnik (510 m). Izgrađena je, kako smo već rekli, od srepentinita. I ovdje je na većim nagibima prisutna erozija, a područje je obraslo hrastovom, bukovom i crnogoričnom šumom. U nižim predjelima siju se strvna žita, a zastupljeno je i stočarstvo.

Iz prethodnog izlaganja lako je uočiti da je područje gračaničke opštine brdsko-planinskog karaktera; zemljišta ispod 200 m nadmorske visine ima oko 12%, od 200-350 m ima 55%, a 33% čini zemljište do 500 m nadmorske visine i nagibom terena preko 13%.[42]

Poljoprivredne površine u dolini rijeke Spreče i dolinama njenih pritoka do 200 m nadmorske visine su II, III i IV bonitetne klase. Najveći dio poljopriv-

---

42. **Đorđe Panić**, Studija klime, zemljišta i poljoprivrede, SO-e Gračanica, str.1, Gračanica, 1985.

rednih površina četvrte i pete bonitetne klase je na nadmorskoj visini od 200-350 m, a od 350-500 m su zemljišta pete i šeste bonitetne klase na kojima su voćnjaci, livade i pašnjaci.[43] Ovakav pedološki sastav zemljišta, uz povoljne klimatske i hidrografske karakteristike, o kojima je ranije bilo govora, omogućuju intenzivnu ratarsko - povrtarsku, voćarsku i stočarsku proizvodnju.

Geološki sastav gračaničke teritorije, a naročito sjeverne i sjeveroistočne padine Ozrena predstavljaju područje od interesa za eksploataciju mnogih mineralnih sirovina (azbest, gline, magnezit, talkit, pojave olovno-cinčanih i bakarnih ruda, i dr.).

Isto tako, za privredu Gračanice veoma je značajno što su se ovdje pronašle velike količine termalnih i termomineralnih voda koje prate rasjednu zonu u dolini Spreče na potezu Boljanić - Sočkovac.

Šumsko privredno područje Ozrena i Šamunice sa crnogoričnim i bjelogoričnim drvećem čini solidnu osnovu za razvoj drvne i drvno-prerađivačke industrije.

Društveni uslovi za razvoj privrede mogu se pratiti još od turske uprave. Cijeli taj period način života i društveni odnosi u Bosni i Hercegovini, pa samim tim i u Gračanici, bili su specifični. U selu je bio feudalni agrarni poredak, a po varoškim ekonomskim centrima razvijala se kućna i esnafsko-zanatska privreda. Feudalni agrarni poredak je karakterističan kako po vrstama svojine, tako i po specifičnim odnosima koji su uspostavljeni u njegovom okviru. Sve do polovine XIX vijeka u Bosni i Hercegovini zadržalo se pet kategorija zemljišta: privatna svojina ili mulk koji je obuhvatao kuću i okućnicu i pola dunuma zemljišta, zatim državna svojina ili mirija, vakufska zemljišta, ispasišta i šume za opštu upotrebu i puste zemlje ili zemlje bez gospodara.[44]

Spahije ili čitluk-sahibije kao organi turske države uzimali su od kmetova (čifčija) trećinu i desetinu od dobijenog prinosa sa zemljišta kojeg su obrađivali. Nakon podmirivanja obaveza prema spahiji, seljaku je ostajalo jedva nešto više od jedne trećine. Stoga je položaj zemljoradnika u to vrijeme bio izuzetno težak. Da bi se uspostavili snošljiviji odnosi između gospodara zemljišta i kmetova - obrađivača zemlje, Turska je u drugoj polovini XIX vijeka izvršila reformu agrarne politike reformom zakonodavstva i revizijom deftera.

---

43. Karta upotrebe vrijednosti zemljišta, UPI, RO za istaživanje i razvoj, Zavod za agropedologiju, Sarajevo, 1985.

44. **Nikola Ilijić**, Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. godine, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XIII, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knj. 3, str. 11, Sarajevo, 1964. **Jasmin Imamović**, Evidencije nekretnina i prava na nekretninama u Bosni i Hercegovini od XV vijeka do danas, Pravna misao, Časopis za pravnu teoriju i praksu, god. XIX, broj 1-2, str. 72, Sarajevo, 1988.

Međutim, te reforme nisu uspjele zbog nemira u upravi, građanske neposlušnosti, nasilja, finansijskog rasula, podmitljivosti i drugog.[45] Izvrtanje svih reformskih mjera imalo je za posljedicu stvaranje novih nesnosnih tereta za zemljoradnike. Najveći dio seoskog stanovništva u to vrijeme živio je u porodičnim zadrugama koje su bile zajednica ukupne imovine, rada, života i potrošnje krvno vezanih članova.[46] Članovi porodične zadruge radili su na čifluku, a izdržavali su se od dijela prihoda koje su proizvodili na njemu. Age kao korisnici dijela poljoprivrednih proizvoda nisu bile zainteresirane za ulaganja koja bi pospješila i povećala prinose, a ni kmetovi nisu mogli, niti im je to bilo u interesu da se bore za povećani prinos zbog toga što s njim nisu mogli ni raspolagati.

U namjeri da okupira Bosnu i Hercegovinu Austrougarska je na Berlinskom kongresu istakla da je uzrok svim nemirima u Bosni loša agrarna politika Turske, te da bi Bosna zbog toga trebala pripasti Austrougarskoj koja će biti u stanju da riješi agrarno pitanje. Okupacija je izvršena 4. jula 1978. godine. Međutim, položaj seljaka pod austrougarskom upravom postaje još teži, jer je Saferska naredba iz 1859. godine kojom su bili regulisani odnosi između aga i kmetova ostali i dalje na snazi.[47] Nova vlast i dalje zadržava feudalni poredak koji joj omogućava da seosko stanovništvo drži u zavisnosti. Seljake, a naročito kmetove pogađalo je bezobzirno i kruto naplaćivanje poreza koji je iznosio deseti dio seljakove ljetine. Između seljaka odnosno kmetova i aga i dalje je dolazilo do sporova.

Za vrijeme austrougarske okupacije većina stanovništva Gračanice bavilo se poljoprivredom i trgovinom, a manji broj zanatstvom. Prema popisu stanovništva iz 1879. godine u gračaničkom kotaru bilo je 2075 posjednika koji su imali svoje kmetove[48], a 1895. godine iskazan je 41 posjednik, 3174 slobodna zemljoradnika, 763 kmeta i 252 slobodna zemljoradnika koji su ujedno bili i kmetovi.[49] Iz datih pokazatelja uočljivo je da se odnos feudalac-kmet 1895. promijenio u korist slobodnih seljaka i slobodnih seljaka koji su ujedno bili i kmetovi. Brz porast u drugim dvjema skupinama uzrokovan je otkupom kmetovskih domaćinstava i raspadanjem patrijarhalnih zadruga.

Austrougarske vlasti su od samog početka u gračaničkom kraju pristupile izgradnji novih i popravci zapuštenih komunikacija što je bio bitan uslov za eksploataciju prirodnih resursa, u prvom redu šumskog bogatstva ozrenskog područja. Eksploatacija šume iz Ozrena otpočela je 1891. godine kada je

---

45. **Dr Vasilj Popović**, Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839-1861), Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 59, str. 10, Beograd, 1949.

46. **Nikola Ilijić**, isto, str. 13.

47. Isto, str. 14.

48. **E. Tihić-O. Hamzić**, isto, str. 52.

49. Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, Sarajevo, 1896.

podignuta pilana u Bosanskom Petrovom Selu. Osim eksploatacije šume iz Gračanice se izvozio i krečnjak za potrebe Fabrike sode u Lukavcu. Kako je kamenolom bio na lokalitetu Sklop sjeverno od Gračanice na udaljenosti od oko 1 km, kamen se u prvo vrijeme dopremao volovskim kolima do željezničke stanice u Karanovcu. Tako je bilo sve do 1898. godine. Od tada se vozio izgrađenim krakom uskotračne željeznice dužine 6 km, koja je puštena u promet te godine.[50] Otvaranjem kraka ove pruge, osim krečnjaka, pojačao se i izvoz hrastovih željezničkih pragova, žitarica i voća.

Seosko i veći broj varoškog stanovništva Gračanice za vrijeme austrougarske uprave bavio se uglavnom poljoprivredom koja je bila dominantna grana privrede. Manji broj gradskog stanovništva bavio se zanatstvom i trgovinom. Ovdje su se i dalje zadržali tradicionalni zanati (abadžije, terzije, opančari, kovači, puškari, dunđeri i dr.) kao i za vrijeme turske uprave. Oni su se dugo održali zahvaljujući seoskom stanovništvu koje je bilo vjerno svojoj tradicionalnoj nošnji, starinskoj arhitekturi i običajima. Uvođenjem industrijalizacije istovremeno dolazi i do razvoja novih zanata kao što su: obućari, krojači, limari, mehaničari, dimnjačari i dr.

Krajem XIX i početkom XX vijeka gračanički trgovci su mješovitu i tekstilnu robu nabavljali u većim ekonomskim centrima, a od seljaka su u bescijenje otkupljivali poljoprivredne proizvode i stoku. Podatak da su početkom XX vijeka, tačnije 1905. godine u Gračanici bile 43 trgovine i po jedna u Doborovcima, Kakmužu, Lukavici, Sokolu, Sladnoj i Kostajnici,[51] govori kako je trgovina bila unosan posao za jedan broj stanovništva koji se naglo obogatio na račun seoske i gradske sirotinje.

Iz svega izloženog uočljivo je da su društveni uslovi za razvoj privrede u Gračanici za vrijeme austrougarske uprave bili nepovoljni, bez obzira na vidan napredak u odnosu na turski period. O privredi tog doba najupečatljiviju sliku je dao poznati radnički tribun Mitar Trifunović Učo koji je u jednom članku iz 1912. godine napisao da je varošica Gračanica zaostala u svakom pogledu i da uglavnom živi od trgovine s okolnim selima i da ima priličan broj trgovaca i zanatskih radnji.[52] Njegovu pažnju u to vrijeme privukle su siromašne zanatlije i najamni radnici koji su živjeli i radili pod veoma teškim uslovima.

U periodu između dva svjetska rata gračaničko područje u privrednom pogledu i dalje je ostalo nerazvijeno. Najdominantnija grana privrede bila je ekstenzivna poljoprivreda i šumarstvo. U gračaničkom srezu 1931. godine živjelo je ukupno 51385 stanovnika, a od toga 92,15% bavilo se poljoprivredom

---

50. **Dževad Juzbašić**, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere, ANU BiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 88, str. 258, Sarajevo, 1974.

51. Bosnischer Bote, 1905.

52. **Ahmet Hadžirović i grupa autora**, Mitar Trifunović Učo, Građa za monografiju, Univerzal, str. 213-214, Tuzla, 1983. Pismo iz Gračanice, Glas slobode, br. 92 od 8.8.1912. godine.

i šumarstvom; što znači da je manje od 1/10 stanovništva živjelo od industrije, zanatstva, trgovine i drugih privrednih djelatnosti.[53] Struktura zemljišnog posjeda bila je veoma nepovoljna: 68,31% vlasnika posjedovalo je ispod pet hektara zemlje, dok je svega 28% bilo onih koji su posjedovali do 20 ha zemljišta.[54] Dakle, najveći dio agrarnog stanovništva (68,31%) nije mao dovoljno obradivog zemljišta da bi mogao izdržavati mnogočlane porodice. Zbog toga je ovo stanovništvo često angažovano kao najamna radna snaga.

Obrada zemlje vršila se pomoću stočne zaprege (volovska, rjeđe konjska) tradicionalnim poljoprivrednim spravama i alatkama (ralo, drveni plug, drljača, vile, grablje, motika, kosa, i dr.).

U međuratnom periodu gračanički srez je bio bogat šumom, a ona je uglavnom korištena za ogrev i za izradu željezničkih pragova. Na bazi sječe drveta iz šumskog kompleksa Ozren i dalje je radila pilana u Bosanskom Petrovom Selu, a na bazi gline radile su dvije veće i tri manje ciglane na nekoliko lokaliteta (Sočkovac, Grabovac, Gornja Lohinja, Sjenina). Dakle, u međuratnom periodu industrija Gračanice se razvijala na bazi gline i drveta.

Zanatske i trgovačke radnje su bile pretežno koncentrisane u Gračanici, a bilo ih je i u selima. Neposredno pred drugi svjetski rat u gračaničkom srezu bile su ukupno 74 zanatske radnje.

Uzroci nerazvijenosti privrede u Gračanici u periodu između dva svjetska rata su mnogostruki i treba ih analizirati u kontekstu ukupnih društveno-ekonomskih zbivanja koja su se desila na tlu Bosne i Hercegovine u tom periodu. Oslobođenje BiH 1918. godine od dotadašnje kolonijalne zavisnosti stvorilo je povoljne perspektive za razvoj privrede polazeći od velikog sirovinskog bogatstva i pretpostavke da će nova država biti usmjerena na razvijanje industrije.[55] Međutim, odmah na početku naišlo se na velike poteškoće koje su, prije svega, rezultat prestanka finansiranja mnogih krupnijih preduzeća i čitavih privrednih grana od strane bečkog i budimpeštanskog kapitala, zatim nedostatka stručnih i visokoobrazovanih kadrova, a naročito u industriji, što je ostalo neriješeno kroz cijeli međuratni period. Ovome treba dodati i pitanje novog tržišta za izvjesne važne proizvode kao što su suhe šljive i njihove prerađevine, duhan i duhanske prerađevine, proizvodi umjetničkih zanata i kućne radinosti, za koje su ranije bila otvorena tržišta u svim dijelovima Austrougarske.

Neki veoma krupni društveno-ekonomski problemi u BiH su riješeni agrarnom reformom kojom je ukinut feudalni sistem u poljoprivredi. Uporedo

53. E. Tihić-O. Hamzić, isto, str. 76.

54. Procentualni pokazatelji izračunati na bazi podataka iz Statističkog godišnjaka Kraljevine Jugoslavije za 1937, knj. VIII, Državna štamparija, Beograd, 1938.

55. Detaljnije o društveno-ekonomskim faktorima privrednog razvoja BiH od 1918. do 1941. vidi u: Enciklopediju Jugoslavije, 2, Bosna-dio, Izdanje naklade Leksikografskog zavoda FNRJ, str. 90-94, Zagreb, 1956.

s agrarnom reformom izvršeno je i dodjeljivanje dijela državne zemlje siromašnom stanovništvu kao i dobrovoljcima iz prvog svjetskog rata i ratnim invalidima. Tako je na području Gračanice 1919. godine dodijeljeno solunskim borcima i bezemljašima zemljište u dolini Spreče. Agrarnom reformom i unutrašnjom kolonzacijom stvorili su se dobri preduslovi za veću poljoprivrednu proizvodnju. Međutim, nakon provođenja reforme, bivši feudalci su tražili utočište unutar gradske privrede što je stvorilo nove probleme u okviru cjelokupnog privrednog razvoja. Slab i nedovoljan razvoj industrije i saobraćaja u BiH u međuratnom periodu povukao je za sobom i usporen razvoj i stagnaciju poljoprivrede i šumarstva. Za ovaj period karakteristično je da se povećavao apsolutni broj poljoprivrednog stanovništva, što je dovelo do toga da su za poljoprivredu uzimana šumska i neplodna planinska zemljišta. Usljed diobe domaćinstava i usitnjavanja posjeda, zatim djelovanja ekonomske krize između 1929. i 1935. godine kao i dispariteta u cijenama između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda i stalnog porasta poreza, nije se mogla postići veća produktivnost u poljoprivredi. Kao što je u poljoprivredi bio nesklad između zemljišnog fonda i stanovništva koje živi od poljoprivrede, tako ni u gradskoj privredi nije bio mnogo bolji odnos između stanovništva i radnih mjesta. Ovo su samo neki od faktora koji su uslovili slab i nedovoljan razvitak privrede u Bosni i Hercegovini, a samim tim i u Gračanici u periodu od 1918. do 1941.godine.

Rat i okupacija bacili su i onako nerazvijenu gračaničku privredu u još veći nazadak. Nakon uspostavljanja ustaške vlasti Nijemci su demontirali mašine i opremu u Pilani "Jadrina" u Bosanskom Petrovom Selu i otpremili je u Njemačku,[56] a zanatske radnje bogatih Srba i Jevreja su opljačkane. U toku rata potpuno je onesposobljena željeznička pruga od Miričine do Doboja, zatim cesta Zvornik - Tuzla - Doboj kao i put Gračanica - Srnice - Gradačac. Proizvodnja žitarica bila je veoma oskudna, a stočni fond znatno smanjen. Monopolna roba, a naročito so, nabavljala se u Tuzli i služila je kao ekvivalent u razmjeni za žito. Prvo oslobođenje Tuzle (2. oktobra 1943.) bilo je od velikog značaja za organizaciju privrednog života u svim okolnim mjestima, pa i u Gračanici. Iz sprečanskih, majevičkih i brčanskih sela dolazili su seljaci u Tuzlu i donosili ponešto žita i drugih poljoprivrednih proizvoda, a organi narodne vlasti su im izdavali izvjesnu količinu soli, odijelâ, alatki i drugog.[57]

Nakon oslobođenja Gračanice (7. aprila 1945. godine) narodne i vojnopozadinske vlasti razvijaju punu aktivnost na oživljavanju privrednog života. Odmah se pristupilo aktiviranju zanatskih radionica, popravci i osposobljavanju za rad Ciglane, popravci željezničke pruge Tuzla - Doboj, putnih saobraćaj-

56. E. Tihić-O. Hamzić, isto, str. 124..

57. Mr. Mehmed Omerdić, Privredni život u oslobođenoj Tuzli, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, knj. III, Odbor za Ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji" i IGTRO Univerzal, OOUR Izdavačka djelatnost, str. 122, Tuzla, 1987.

nica Tuzla - Gračanica i Gračanica - Gradačac, popravci razrušenih i oštećenih školskih zgrada, organizovanju sanitetske službe i drugom.[58]

Poslijeratni razvoj Gračanice i okoline bio je pod uticajem bosansko-hercegovačke odnosno jugoslavenske razvojne politike. Odmah poslije oslobođenja, rudnici, cijela veletrgovina i sav promet postali su narodno vlasništvo. U avgustu 1945. provedena je agrarna reforma kojom je oduzeta zemlja svim veleposjednicima iznad 25 ha, odnosno 35 ha i podijeljena siromašnim seljacima i bezemljašima. U decembru 1946. godine donesen je Zakon o nacionalizaciji po kome su sva značajnija sredstva prešla iz ruku privatnika u zajedničku svojinu, te je tako stvoren socijalistički sektor privrede.[59]

U razdoblju planske privrede od 1947-1951. godine cjelokupna privreda se razvija po utvrđenom planu. U tom periodu glavni napori su ulagani u podizanju industrije. U Gračanici se prvo obnavljala industrija koja je postojala i ranije. Tako se 1946. godine obnavlja rad Ciglane, a 1949. godine osniva se "Bosna-azbest" u Bosanskom Petrovom Selu. Istovremeno se osnivaju i male zanatske radionice - zadruge (obućarska, krojačka, stolarska) iz kojih će se kasnije razviti dobar dio današnje gračaničke industrije. Privreda se, dakle, razvija u skladu s ekonomskim potrebama i u skladu s karakterom narodne vlasti koja je imala funkciju državno-administrativnog socijalizma s jakom državnom aparaturom.[60]

S novim iskustvima radnih ljudi stekli su se uslovi da funkcije države počnu slabiti, te da se cijeli privredni razvitak počinje postepeno oslanjati na svijest građana, a ne na sredstva prisile. Tako je došlo do decentralizacije vlasti i privrednog rukovođenja. Godine 1950. donijet je Zakon o upravljanju državnim preduzećima po kome su ona predata na upravu radničkim savjetima, odnosno upravnim odborima. U toku 1952. godine donijet je zakon po kome je utvrđena inicijativa i vlast narodnih odbora, a osigurano je i učešće vijeća proizvođača u privrednom i društvenom životu. Tako je u razvitku privrede došla do izražaja jača demokratija inicijativa neposrednih proizvođača, a povećana je i inicijativa i odgovornost republičkih i drugih nižih administrativno-teritorijalnih organa narodne vlasti. Radi bržeg ostvarivanja ekonomskog razvitka 1955. godine provedena je nova teritorijalno-upravna podjela zemlje koja je stvorila komune. Od tada dolazi do izražaja izgradnja industrije lokalnog karaktera. Tada se jugoslovenski i bosansko-hercegovački prostor sve više popunjava srednjom i malom industrijom što dovodi do industrijalizacije čitavih krajeva i oblasti, a samim tim se mijenja i struktura stanovništva u širokim razmjerama.

---

58. Detaljnije o privrednim prilikama nakon oslobođenja Gračanice vidi u: E. Tihić-O. Hamzić, isto, str. 287-292.

59. **Dr Rude Petrović**, Ekonomska geografija Jugoslavije, Evrope i nekih vanevropskih zemalja, Univerzitet u Sarajevu, str. 111, Sarajevo, 1966.

60. **Dr Rude Petrović**, isto, str. 112.

U periodu 1958-1966. s ekonomske tačke gledišta privredu BiH karakteriše usporeniji razvoj koji je uslovljen preorijentacijom u investicionoj politici koja je do tada nosila obilježja jednostranosti, te je zbog toga došlo do disproporcija kako između grana unutar industrije, tako i između industrije i ostalih privrednih djelatnosti, a u prvom redu poljoprivrede.[61] Da bi se otklonile nastale disproporcije težište investicione politike je "na povećanim ulaganjima u grane preradivačke industrije, kao i u ostale privredne djelatnosti (poljoprivreda, saobraćaj, trgovina i dr.)"[62]

Slijedeća etapa privrednog razvoja Bosne i Hercegovine, a samim tim Gračanice i okoline vezana je za sprovođenje mjera društvene i privredne reforme 1965. godine. Osnovni smisao i cilj te privredne reforme sastojao se u tome da se stvore potrebni uslovi za što brži i uspješniji razvoj jugoslovenske privrede bržim privredivanjem, povećanjem produktivnosti rada i širim uključivanjem u međunarodnu podjelu rada. Pri tom se i dalje razvijanje društveno-političkih odnosa zasniva na principima samoupravljanja i raspodjele prema radu. Privrednom i društvenom reformom postavljeni su osnovni ciljevi kako u odnosima na svjetsko tržište, tako i u unutrašnjim okvirima. Na unutrašnjem planu cilj je bio podizanje produktivnosti rada na viši nivo, rekonstrukcija i modernizacija proizvodnje, razvijanje procesa integracije odgovarajućih privrednih preduzeća, primjena naučno-tehnoloških rezultata i drugog; a u odnosu na svjetsko tržište trebalo je obezbijediti prelazak na slobodno formiranje cijena na bazi svjetskih cijena, promjenu deviznog kursa, uvođenju jedinstvenog obračuna za uvoz i izvoz, promjenu vrijednosti novca, izradi jedinstvenog sistema carina, usklađivanju cijena nekih osnovnih proizvoda sa cijenama na svjetskom tržištu.[63]

Ukupan privredni i ekonomski razvoj gračaničke opštine u posljednjih 20 godina bazira se uglavnom na industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji i trgovini. Danas su od industrijskih grana najrazvijenije: industrija obuće, metalna industrija, ciglarska, drvna, konfekcijska, industrija plastičnih masa i dr.

U strukturi društvenog bruto proizvoda gračaničke opštine u 1968. godini najveći postotak je imala industrija sa 64%, zatim trgovina i ugostiteljstvo sa 16% i poljoprivreda s 11%; a 1987. godine industrija i rudarstvo su učestvovali sa 57,4%, trgovina sa 23%, saobraćaj i veze 7% i poljoprivreda sa 6,2%.[64]

61. **Dr Divna Janković**, Privredni razvoj Bosne i Hercegovine s posebnim osvrtom na nacionalni dohodak, Svjetlost, OOUR Izdavačka djelatnost, str. 140, Sarajevo, 1977.

62. Isto, str. 140.

63. **Dr Dušan Otašević**, Solana u obnovi i socijalističkoj izgradnji, 100 godina Fabrike soli Tuzla, izdavači: Muzej istočne Bosne u Tuzli i Fabrika soli, str. 111, Tuzla 1985.

64. Prostorni plan sprečke doline, Urbanistički zavod SR BiH Sarajevo, 1972, Lična karta opštine Gračanica, Gračanica, 1988.

Uporedo s industrijalizacijom opštine opadao je i procenat poljoprivrednog stanovništva u ukupnom broju stanovništva (1965.- 55,6%; 1971. - 39,1% a 1981. - 17,1%).[65]

2. Poljoprivreda

2.1. Tradicionalna poljoprivreda i tehnika rada

U prošlosti je razvitak Gračanice i okolne počivao na razvoju poljoprivrede. Za poljoprivredu u prošlosti kao i za cjelokupnu privredu važno je da se utvrde kakve su sve privredne grane bile zastupljene u ovom području i kakav je među njima postojao odnos, odnosno koje su bile više a koje manje zastupljene. Utvrđenjem tih odnosa i pružanjem podataka o tome uočavaju se promjene u cjelokupoj agrokulturi na određenom području. Podatke o stanju poljoprivrede u sjeveroistočnoj Bosni, a samim tim i u ovom području, nalazimo u turskim defterima iz XV i XVI vijeka, a i kasnije. Dr Handžić je sagledavanjem podataka iz prvih turskih popisa utvrdio da su Turci u našim zemljama "zatekli agrokulturu razvijeniju nego se to obično misli".[66] U doturskom periodu, a i kasnije u ovim krajevima najzastupljenije žitarice bile su: pšenica, krupnik (pir), mješanac, proha, heljda i sijerak.[67]

U kasnijim turskim popisima koji su izvršeni 1848/49. i 1850-1852. godine uočljivo je da se vrste poljoprivrednih proizvoda ne razlikuju mnogo od vrste i broja proizvoda u 15. i 16. vijeku. U odnosu na ranije popise novina je u tome što su polovinom XIX vijeka zastupljeni još i kukuruz, duhan i krompir koji su u međuvremenu ušli u proizvodnju u našim krajevima. Proizvodnja kukuruza u to vrijeme u poređenju s drugim žitaricama je dosta velika.[68]

---

65. SZS, Popis stanovništva 1961, knj. XV, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati za naselja, Beograd, 1966; SZS, Popis stanovništva i stanova 1971, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1973; RZS, Ekonomske i obrazovne karakteristike stanovništva po opštinama, Statistički bilten broj 98, Sarajevo, 1983.godine.

66. **Dr Adem Handžić**, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Izdavačko preduzeće, str. 328, Sarajevo, 1975.

67. Isto, str. 328.

68. Polovinom XIX vijeka Gračanica se nalazila između tešanjske, gradačačke, maglajske i donjotuzlanske kaze (vjerovatno je pripadala gradačačkoj kazi). Iz istorijskih dokumenata za 1850/51. godinu uočavamo da se u svim navedenim kazama najviše proizvodio kukuruz, što upućuje na zaključak da je i u Gračanici i okolini ova kultura bila najzastupljenija. Upor. **Ahmed S.Aličić**, Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka, Prilozi, Institut za istoriju, god. XVI, broj 17, str. 137, 149-150, 152-153, 166-167, Sarajevo, 1980.

S obzirom na karakter zemljišta (brežuljci i ravnice) i pogodnost klime, u Gračanici i okolini kao i u širem tuzlanskom području je stalno bilo zastupljeno ratarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, stočarstvo i pčelarstvo.

2.1.1. Ratarstvo

U tradicionalnom ratarstvu koje na ovom području možemo svestrano pratiti od prve polovine XIX vijeka najzastupljenija je proizvodnja kukuruza i pšenice, a u nešto manjim količinama proizvodnja ječma, raži i zobi. Dakle, uzgajale su se kulture koje su prvenstveno služile za ljudsku ishranu. Prinos po jedinici površine, osim prirodno-geografskih faktora, bio je ovisan od karaktera seoskog posjeda kao i primjene tradicionalnih agro-tehničkih mjera koje u sebi sadrže dobar dio dinarskih elemenata.

Za vrijeme turske uprave prosječna veličina seoskog posjeda iznosila je od 70-130 dunuma, a njegova nedjeljivost je osnovni postulat tadašnje poljoprivredne politike.[69] Takva agrarna politika imala je za cilj da se stvore što povoljniji uslovi za produktivan privredni rad. Međutim, najveća opasnost za komadanje seoskog posjeda u sitne dijelove bila je u šerijatskom nasljednom pravu koje je išlo za tim da i najdalja rodbina ima pravo nasljedstva. Upravo zato je agrarnim kanunima uveden takav baštinski red koji pravo baštinstva priznaje samo sinu, a ako u porodici nema sina, onda je to pravo mogla steći bliža rodbina, ali samo onda kad plati određenu pristojbu.[70]

Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine odnosi u agraru nisu se bitno izmijenili; sitni posjedi su i dalje bili opterećeni ne naturalnim, već novčanim davanjima. Ukidanjem kmetskih odnosa 1919.godine i provođenjem agrarne reforme dijeljenjem kmetskih selišta, seoski posjed je još više usitnjen. Zbog usitnjenosti seoskog posjeda i njegovog opterećivanja raznim dažbinama, nisu se mogla osigurati sredstva i oprema za unapređenje ratarske proizvodnje. Zbog toga su sve do 50-tih, pa i 60-tih godina našeg vijeka na gračaničkom području bile u upotrebi oraće drvene sprave. Željezni plugovi tvorničke izrade na ovo područje u većem broju prodiru tek 30-tih godina.

A. Oraće sprave i oranje

Najstarija oraća sprava na ovom području je ralo kojim se prestalo orati prije 100 godina, a možda i više. Dugogodišnjim etnološkim istraživanjima na ovom području nismo naišli na ovakvu spravu što nam onemogućava da

69. Dr Ćiro Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVII, 1 i 2, str. 159, Sarajevo, 1915.

70. Isto, str. 160.

utvrdimo njegov tip i osobenosti njegove konstrukcije. Prema saopštenjima raznih kazivača, biće da je to bilo ralo fine izrade s masivnom i fino izrađenom daskom koja je s prednje strane otesana na brid. Od zadnjeg stanjenog kraja koji ulazi u rupu u ručici, daska se prema prednjem kraju širi prelazeći u masivni završetak na kojeg se nateže željezni raonik. Gredelj je pravougaonog presjeka, a na debljem kraju zatesan je tako da može ući u rupu u ručici iznad daske. Kroz "gredelj" i dasku prolazi "kozlac", drveni klin koji spaja ova dva elementa, a fiksiran je drvenim klinovima i čivijama. Pri vrhu gredelja probušena su tri kružna otvora koja služe kao regulator dubine oranja. Ovaj tip rala najsličniji je onom što ga je našao Z. Mileusnić u tešanjskom kraju.[71] Prema datim elementima, ova oraća sprava bi se mogla svrstati u bosansko-hercegovački tip rala s kosom daskom, a koje je bilo rasprostranjeno u srednjoj Bosni.[72]

"Drveni plug" je na istraživanom području bio jednake konstrukcije i jednakih naziva sastavnih dijelova. Sastojao se iz slijedećih dijelova: 1) ručica za držanje; 2) plaza; 3) lemeš za sječenje zemlje; 4) kustura, željeznog klina koji povezuje gredelj sa plazom; 5) koljenasti gredelj; 6) crtalo, željezni nož koji para zemlju; 7) drveni klin koji zaglavljuje crtalo i 8) daska za prevrtanje brazde. Pri vrhu gredelj je malo povijen, a tu se nalaze tri manja otvora koji služe kao regulator dubine oranja. Pomoću "kurelja", drvenog klina, za gredelj se prikače "drvena kolica" koja imaju dva točka; veće kolo ide po brazdi, a manje ide po ledini. Veće kolo mora biti tako centrirano da tačno ide uz prethodno odsječeni dio ledine, jer, ukoliko ide više po ledini - "u ledinu", onda ostaje "oplaza", neuzoran prostor, a ako ide po brazdi, onda je "praznica", ide u prazno, ne ore. Na kolica se pomoću "krčela" zakači "oje" i "jaram" s dva "teljiga". Teljizi se provuku kroz jaram, a onda se kroz jedan od otvora na teljigu provuče "špica", drvena čivija koja ga drži da ne ispadne. Ako se ore s dva para volova onda se ubace još i "krpeljuše" i jedno "ojce" koji omogućavaju lakše okretanje volova. "Krpeljuše" su dvije daščice dužine 25-30 cm, a debljine 5-6 cm spojene četvrtastim klinom. Prema klasifikaciji B. Bratanića opisani drveni plug spada u grupu "običnih trostranih plugova s koljenastim gredeljom i dvostrukim plazom", a rasprostranjen je u srednjoj i sjevernoj Bosni od Vrbasa na istok.[73]

Drvenim plugom se oralo na "razo", što znači da se išlo u jednom pravcu, a vraćalo u drugom. Kad se uzore razor, po sredini se formira jarak koji ga dijeli na dva "sklada". Gornji i donji jarak ili "razorica" pomjera se svake godine kako ne bi došlo do "naoravanja" odnosno stvaranja međe. U "težoj" zemlji prilikom oranja uprezala su se tri ili četiri para volova. Tom prilikom uz volovsku zapregu angažuje se najmanje devet ljudi; jedan drži plug, drugi "kurelj", treći "krčelo",

71. **Zlatko Mileusnić**, Narodna privreda tešanjskog područja, GZM, E, NS, sv. 41/42, str. 29-30, Sarajevo, 1987.

72. **Branimir Bratanić**, Oraće sprave u Hrvata, Publikacije Etnološkog seminara Sveučilišta u Zagrebu, knj. 1, str. 18, karta I, Zagreb, 1939.

73. **Branimir Bratanić**, isto, str. 14, 33.

Drveni plug (Snimio: S. Kulenović u Boljaniću 1973)

trojica tjeraju volove, dvojica vraćaju brazdu, a jedan je u rezervi. Ovaj što je u rezervi pravio je "čivije" kojim se zaglavljivalo "crtalo". Otuda se u narodu ovog kraja za onog ko je rezerva kaže: "K'o deveti uz plug."

Najbolji plug je od jasenovog drveta, a "čivije" od hrastovog drveta.

Nakon oranja zemljište se drlja. U prošlosti dok se oralo ralom, drljalo se granom, a kada se počeo upotrebljavati drveni plug, granu je zamijenila drljača zvana "šuja", drljača bez ručica. Dimenzije "šuje" su 1,5 x 1 m. Ona se sastoji od "dva postolja između kojih je ugrađeno šest "brvancadi" i jedan "potegač" na kome se nalazi "drvena gužva" ili željezna "halka". Prilikom rada na "šuju" se postavi "klada" koja se "pripne za brvancad", a teška je oko 50 kg, a nekada i manje što zavisi od toga da li je zemlja "horna" ili nije. Poslije "šuje" u upotrebu ulazi drljača s ručicama koja se sastoji iz slijedećih dijelova: 1) "ručica za držanje"; 2) četiri "brvanceta"; 3) dvije "igle" koje povezuju "brvancad" i 4) jednog "drveta" koje se nalazi pri samom vrhu i za njega se zakači lanac. Po dužini "brvancad" su probušena na razmaku od oko 10 cm, a u te kružne otvore stavljaju se željezni klini pomoću kojih se "zemlja sitni". U prošlosti, umjesto željeznih klinova, upotrebljavali su se drveni, obično od drenovine.

B. Uzgoj žitarica

U ovisnosti od vremenskih prilika i karaktera zemljišta na širem području gračaničke opštine kukuruz se sije između Blagovijesti (7. aprila) i Đurđevdana (6. maja), a u neposrednoj blizini Spreče i kasnije, treće "hevte po Đurđevu". U "ljutim" zemljama kukuruz se obično sije ranije, a u "pravuljama"

kasnije i to uglavnom oko Đurđevdana. Prilikom nasijavanja ratar nosi sjeme u bisagama na ramenu i rukom ga zasijava po oranici. Oko 1926. godine u ovim krajevima u upotrebu ulaze sijačice, te se od tada kukuruz sije u retke, a okopava kopačicom iza koje idu kopači koji razrjeđuju biljke. U prošlosti kukuruz se okopavao motikom i to na "postate"[74] ako je njiva na većem nagibu, a ako je u ravnici, onda se okopava po razorima. Jedan "razo" okopavaju tri kopača. Prvi kopač se zove "zakretač". Ako se okopava u nekoj strani, onda kopač iza kopača malo zastane kako ne bi došlo do zasipanja zemlje na ono što je već okopano.

U periodu između dva svjetska rata i ranije u ovim krajevima se sijao kukuruz u narodu poznat kao "žuti bosanac" i "bijeli" kukuruz, a danas se siju uglavnom hibridi. Početak berbe je poslije Male Gospojine (21. 09.), a traje sve do Mi (h)olja (12. 10.). Nekada se kukuruz brao sa stabljike neoljušten, a danas se ljušti na "stabaru", stabljici. Poslije berbe, kukuruzovina, "klasura", žanje se srpom i veže u snopove, a ovi se trpaju oko stožine u "klaševnjak", a poneki domaćini je smještaju i na pojate.

U prosjeku domaćinstva su proizvodila oko 100 vreća kukuruza. Kukuruz u klipu domaćini uglavnom smještaju u koševe, a u zrnu u (h)ambarove. Nekada su ovdje poljoprivrednici uobičajavali kukuruz u zrnu "pržiti" u pušnicama, da ga ne bi žižak napao. Ovako upržen kukuruz nije se mogao upotrebljavati za sjeme, ali je zato mogao stajati pet do šest godina, a da se ne pokvari.

Na kraju recimo i to da se u ovim krajevima kukuruz nije nikada sijao kao monokultura, nego se uz njega siju još i bundeve, metljika i grah "lozak" ili "kukuruzar".

U našim prethodnim razmatranjima naglasili smo da su prosječna domaćinstva proizvodila oko 100 vreća kukuruza, a bilo ih je koja su proizvodila i znatno manje. Stoga ove proizvedene količine nisu bile dovoljne za tadašnje mnogočlane porodice, pa su mnogi domaćini iz Gračanice i njene šire okoline bili prinuđeni kukuruz nabavljati od domaćih trgovaca. Prema jednoj sačuvanoj knjizi veresije, koju su vodili čuveni gračanički trgovci Spaso i Todor Hadžistević od 1873. do 1876, vidi se da su se mnogi domaćini iz Gračanice i okolnih sela, pored druge neophodne robe, snabdijevali i kukuruzom. U to vrijeme cijena 1 osmaka kukuruza (1 osmak = 30 kg) kretala se od 12 do 24 groša.[75]

74. **Vuk Stef.Karadžić**, Srpski rječnik, IV državno izdanje, str. 568, Beograd, 1935. (postat-ono što u jedan put uzmu predase kopači ili žeteoci, kada rade).

75. U Knjizi veresije, trgovaca Hadžistevića iz Gračanice, između ostalih zaduženja pribilježeno je i ovo: Omer Džino Bičakčija iz Gračanice je 16. aprila 1873. uzeo na veresiju 1 osmak kukuruza, a 24. maja 1876. godine njegovi sinovi Salih i Hasan zadužuju 3,5 osmaka kukuruza. Od ovog trgovca kukuruz su uzimali tih godina Omer Šakušić, Osman i Haso Oručević, Mujo Alije Memić, Omer Avdić, Meho Vaizović, Mustafa i Hasan Husić, Mehmed Okić i Hasan Osmičev iz Malešića, zatim Zuko Hamzić iz Doborovaca, Đorđija Petrović,

U ovom kraju sijala se kako jara, tako i ozima pšenica. Danas se sije samo ozima pšenica, dok se "jarica" već odavno prestala sijati. Pšenica se sije oko Male Gospojine, a i kasnije sve do Mitrovdana. Sijale su se domaće sorte od kojih je bila najzastupljenija "brkulja" i "šišulja".

Žetva pšenice počinje oko 1.avgusta. Sve donedavnoželo se željeznim srpom koji je nasaden na "drveni člijen". Prva žetelica se naziva "prožinjalica". Ono što padne pod srpom je "rukovet". Tri ili četiri rukoveti čine snop. Snopovi se prvo slažu u "granice", a jedna "granica" ima 13 snopova. Kasnije, "granice" se trpaju u "koc" ili "kladnju" koja se nalazi neposredno uz (h) arman,[76] ili "guvno". Veličina "kladnje" ovisi od toga s koliko će se snopova početi "dijevati", trpati. Obično su se osnove započinjale s pet, sedam ili devet snopova.

Vršidba se obavljala s konjima na guvnu, a poneki domaćini su to radili s volovima. Guvno je prečnika 15 metara, a u njegovo središte se zabode "stožer" visine 1,5 m koji može biti od različitog drveta.

Na guvno se "nasadi" od 120 do 150 snopova. Klasje se okreće u pravcu stožera. Kad se klasje "razgazi", onda se dva do tri puta pretrese drvenim vilama, a odstranjivanje slame se obavlja pomoću drvenih grabalja. Nakon odstranjivanja slame žito se zgrne oko stožera u gomilu, a zatim se provijava drvenom lopatom. Tom prilikom jedan radnik baca žito lopatom "uz vjetar", a drugi "umjetom" (vrsta trave) "splavlja pljevu".

U periodu izmedu dva svjetska rata, a i ranije, bogatiji domaćini su sa svojih imanja ubirali oko 40 do 50 osmaka pšenice, odnosno 12 do 15 metara. Danas su prinosi daleko veći; ima domaćinstava na teritoriji ove opštine koja godišnje proizvedu od 20 do 25 metara pšenice.

Ječam, raž, proso i zob su kulture koje se danas ovdje veoma rijetko uzgajaju.

Ječam se sije oko Blagovijesti (7.aprila). Narod ovog kraja upotrebljavao ga je za sopstvenu ishranu, a davali su ga i stoci.[77]

Raž se sije u jesen i to u isto vrijeme kada i ozima pšenica ili u rano proljeće. Najbolje uspijeva u "pjeskuljama", a često se desi da joj je urod bolji od pšenice. Upotrebljavala se u ljudskoj ishrani, a poneko je davao i stoci. U prošlosti slamom ove žitarice su se pokrivale "košare" i "navjesi" u kojima se zatvarala stoka i držale razne poljoprivredne alatke i prevozna sredstva.

Savo Kostić, Cvjetko Bogdanović i Jovica Kojić iz Skipovca i mnogi drugi iz okolnih gračaničkih sela.

76. **Abdulah Škaljić**, Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku, Svjetlost, str. 315, Sarajevo, 1973. harman m (pers) gumno.

77. Otuda se kod starijih seljaka u ovom kraju može čuti ova izreka: "Ječam trče, a rakija viče", što će reći da je ječam dobro davati konjima koji učestvuju na seoskim utrkama i takmičenjima, a da rakiju nije dobro piti.

Proso dobro uspijeva u "pravulji", a sije se oko Vidovdana (28.06.). Danas je više niko u ovom kraju ne uzgaja, a u periodu između dva svjetska rata dosta se uzgajala, jer su je otkupljivale tvornice.

Zob se sije u jesen i u proljeće oko Tripunjdana ukoliko to vremenski uslovi dozvoljavaju. Zbog toga se u narodu ovog kraja kaže da je najbolja zob "tripunjčica". Zob se žanje isto kao i pšenica, ali se "ne kupi" odmah i ne veže u snopove, već se ostavi dan - dva da se osuši. Ova žitarica se danas rijetko sije zbog toga što je opao stočni fond, a naročito broj konja kojima je ova žitarica bila osnovna ishrana.

C. Povrtlarstvo

Kakve su sve povrtlarske kulture na ovom području uzgajane za vrijeme turske uprave, nije nam poznato. A. Handžić pretpostavlja da su Turci u XVI vijeku na širem tuzlanskom području zatekli veći broj kultura od onih koje su evidentirane u defterima, ali s obzirom da su gajene u manjim količinama, prilikom popisa nisu evidentirane.[78] Nešto jasniju sliku o zastupljenosti povrtlarskih kultura na širem tuzlanskom području, a samim tim, najvjerovatnije, i u Gračanici, pružaju nam zvanični podaci iz 1879. godine iz kojih se vidi da su se ovdje gajile slijedeće kulture: repa, crni luk, bijeli luk, prasa, paradajz, kupus, krastavice, lubenice, dinje, paprike, bundeve, peršun, mrkva, celeraba, karfiol, kelj, crni patlidžan, bamja, zelje i drugo.[79]

Danas se na području Gračanice i okoline najviše uzgaja kupus, zatim krompir, luk i krastavice, a u manjim količinama paprike, paradajz i grah, i to samo za vlastite potrebe.

Kupus najbolje uspijeva u " 'otorenoj" prahulji". Najviše se uzgaja u dolini Spreče, a u tome najviše prednjače povrtlari iz sela Pribave.

U ovom naselju ima domaćinstava koja zasade i do 50000 struka kupusa. Sa deset dunuma u dolini Spreče može se ubrati od tri do četiri vagona kupusa.

Krompir se sije u aprilu, a najbolje uspijeva u "pravulji" kao i kupus. Za zimu krompir se "trapi" tako što se istrese na prostrtu slamu na ledini, zatim se pokrije slamom i "zagrne zemljom". Tom prilikom zemlja se "utabači" lopatom, te se na taj način bolje slijeva kapnica u jarak dubine 20 - 30 cm kojim se odvodi voda.

Paprike se uzgajaju u manjim količinama. Rasađuju se u junu, a dospijevaju u septembru. U novije vrijeme poljoprivredni proizvođači u Pribavi proizvode je u većim količinama za tržište.

78. **Dr Adem Handžić**, isto, str. 341.

79. Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina (herausgegeben von der Regierung für Bosnien und die Hercegovina), str. 334-335, Sarajevo, 1899.

Grah se sije za vlastite potrebe i to uglavnom po kukuruzu. Najčešće se sije grah "trešnjo".

2.1.2. Voćarstvo

U turskim popisnim defterima iz XVI vijeka nisu evidentirani detaljni podaci o razvijenosti voćarstva i vrstama voćaka u sjeveroistočnoj Bosni. Međutim, uočljivo je da se ušur od voća naplaćivao u svim naseljima ovog područja. Biće da su u to vrijeme na ovom području bile zastupljene jabuke, kruške, šljive, trešnje, orasi, kestenje i dudovi, jer se ove voćke u XVI vijeku spominju u Bosni i Srbiji.[80] Kasnije u XVII i XVII vijeku voćarstvo se sve više razvijalo potiskujući vinogradarstvo koje je u gračaničkom kraju bilo, takođe, dosta dobro razvijeno.[81] Ovo se može objasniti činjenicom što je voćne sadnice bilo lakše uzgajati nego vinovu lozu čiji uzgoj zahtijeva daleko više truda.

Brežuljkasti tereni i povoljni klimatski uslovi u gračaničkom kraju su od davnina pogodovali uzgoju voća, a posebno šljiva. Austrougarska je ovdje zatekla najrašireniju crnu šljivu, a Gračanica je zajedno sa još 12 srezova u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni spadala u šljivarsku zonu.[82] U prošlosti su gračanička domaćinstva od voćarstva, a naročito od proizvodnje šljiva ostvarivala značajne prihode. Pred kraj turske uprave suhe šljive su prodavali domaćim trgovcima[83], a transportovali su je tovarnim konjima i u Brčko gdje je bila velika otkupna stanica. U ukupnom izvozu suhe šljive od 618 vagona Gračanica je 1904/5. zauzimala četvrto mjesto u šljivarskoj zoni poslije Brčkog, Tešnja i Donje Tuzle.[84] Istina, ova proizvodnja je znatno varirala po pojedinim godinama u ovisnosti od roda i potražnje na tržištu.

Danas se u Gračanici i okolini uzgaja više vrsta šljiva, jabuka i krušaka. U manjoj mjeri zastupljeni su orasi i trešnje.

---

80. **Dr Adem Handžić**, isto, str. 340.

81. Tako na primjer, u Sokolu kod Gračanice, u prvoj polovini XVI vijeka vinogradarstvo je bilo druga važna privredna grana, što se vidi iz poreza kojeg je plaćalo muslimansko i hrišćansko stanovništvo. O tome vidi: Salih Kulenović, Etnografska istraživanja u selu Sokolu kod Gračanice, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XI, str. 92. Tuzla, 1975.

82. Die Landwirtschaft, 185.

83. Uvidom u knjigu veresije gračaničkih trgovaca Hadžistevića uočljivo je da su seljaci iz ovog kraja u drugoj polovini XIX vijeka svake godine zaduživali raznu robu neophodnu u domaćinstvima, a da su veći dio duga otplaćivali upravo suhim šljivama. Tako su, na primjer, Salih i Hasan Džino 1878. donijeli trgovcu 45 oka suhih šljiva i tako smanjili ukupno zaduženje u tefteru. Isto tako su Osman i Haso Oručević iz Malešića, 15. oktobra 1876. donijeli trgovcu 399 oka šljiva, a ovaj im je smanjio dug za 399 groša.

84. Izvještaj o upravi BiH, Carsko i kraljevsko zajedničko ministarstvo finansija, str. 242. Zagreb, 1906.

Od ranih šljiva najzastupljenije su "bjelošljive", zatim "ošljače", "avače", zerdelije[85], "sisače", "turgulje", "bjelice" i druge. Zavisno od vrste, one počnu dospijevati krajem maja, pa sve do početka jula. Osim u ishrani, upotrebljavaju se i za pečenje rakije. "Madžarice" su kasne šljive, a prispijevaju krajem avgusta i početkom septembra.

U prošlosti, a danas u manjim količinama, "madžarice" su se sušile u "pušnicama" koje imaju od 3-4 ljese. Najčešće se u domaćinstvima mogu vidjeti "pušnice" sa šest ljesa. U jednom takvom objektu u toku 24 sata može se osušiti oko 440 kg sirovih šljiva od kojih se dobije oko 60 kg suhih šljiva. Najkvalitetnije su suhe šljive iz onih pušnica kod kojih peći za loženje vatre nemaju otvora s bočnih strana. Na taj način onemogućen je izlazak dima na ljese sa šljivama, tako da se one suše samo toplotom koju daje peć. Istina, za ovakvu tehnologiju sušenja šljiva potrebno je mnogo više drva.

Jabuka ima, takođe, nekoliko vrsta, a najzastupljenije su: "samoniklice", "kanjiške", "zelenike", "šibulje", "šarenike", "bedrike", "srebreničke", "čupulje", "jabukovije", "konačke", "šipine", "mehinbašićke", "sarije", "riježnjače", "švabulje", "soflije", "petrovnjače", "senabije"[86] i druge. Od "samoniklica" se spravlja pekmez, a peče se i rakija.

Za cijeđenje soka iz jabuka koje se prethodno istucaju u "teknetu"[87] pomoću "drvenog tucala" upotrebljava se torkulja, sprava koja radi na principu zavrtanja, a izrađuje se od trešnjevog i bukovog drveta. Sastoji se iz slijedećih dijelova: 1) "dva roga"; 2) "dvije loze", vertikalnih stubova ugrađenih u postolje, 3) "blanje, postolja; 4) "žećke", prostora oivičenog sa četiri daske u kojeg se stavlja "kom", istucane jabuke; 5) "jaram", poprečne daske koja spaja "loze" i 6) "zadnja", oblog drveta kojeg potiskuje "jaram" okretanjem "rogova". "Zadanj" vrši pritisak na dasku u "žećki" ispod koje je "kom" iz kojeg se cijedi jabukov sok. Ukuhavanjem soka u bakrenim kazanima dobije se pekmez. Ako se jabukov sok ostavi da "prevri", onda se dobije sirće.

Opisani tip torkulje karakterističan je za čitavo gračaničko područje, a prema konstrukciji, najsličnija je torkulji iz Glogove kod Srebrenice čiji je crtež sa svim potrebnim detaljima dao Žarko Ilić, koji je veoma dokumentovano obradio ovu spravu na širem području Bosne i Hercegovine.[88]

---

85. **Abdulah Škaljić**, isto, str. 652: zerdelija f. (pers.) vrsta rane žute šljive (Prunus pseudoarmenica Heldr. - Sart.)

86. **A. Škaljić**, isto, str. 558: senabija f. (tur.-ar.) vrsta slatke jesenske jabuke koja potiče iz Sinoba, turskog grada na obali Crnog mora.

87. Isto, str. 607: tekne m. (tur.) korito.

88. **Žarko Ilić**, Torkulja ili žećka, GZM, NS, sv. XXVII/XXVIII, str. 199-230 i sl. 13 na str. 216, Sarajevo, 1972/1973.

U ovom kraju dobro uspijevaju i kruške: ima ih više sorti, a najzastupljenije su "batve", karamuti[89], "bošnjakuše", "kolačuše", "mesnjače", "sjerkovače", "takiše", "ječmenke", "debeljače", "petrovnjače", "ilinjače", "ćatuše", "vodenjače", "sarajke", "sijedovac", "visuljice", "ljutovače", "gospojinjače", "mi(h)oljače" i druge. Jesenske sorte krušaka se ostavljaju za zimu u svježem stanju, a poneka domaćinstva izvjesnu količinu i osuše. Od osušenih krušaka u toku zime se spravljao kompot, a utvrdili smo da se od njih u podozrenskim selima pekla i rakija. Nekada su se karamuti ostavljali u turšiju[90] (ugodan osvježavajući napitak).

Najzastupljenije sorte trešanja su: "crvene ašlame",[91] "bjelice", "gračanke", "hruštovi", "srebre", "karašlame", "bristrice", "mostarke" i dr. Upotrebljavaju se za jelo u svježem stanju, a u podozrenskim selima poneki domaćini su od njih pekli rakiju.

Stabla oraha u ovom kraju su odavno prorijeđena. U periodu između dva svjetska rata, a i poslije oslobođenja, njihova stabla su se mogla dobro prodati, pa su zbog toga mahom isječena. U prošlosti skoro svako domaćinstvo u ovom kraju imalo je u prosjeku od 10 do 20 stabala oraha. Uglavnom su zastupljene dvije sorte: "mekušci" i "košćunci". I jedna i druga sorta daje dobar urod. U periodu između dva svjetska rata i ranije, bilo je dosta domaćinstava koja su u prosjeku ubirala od 400 do 500 kg oraha godišnje. U to vrijeme orasi su se prodavali na "tovare".[92]

Na opadanje broja stabala oraha vjerovatno je uticalo i narodno vjerovanje da orah ne valja saditi u neposrednoj blizini kuće, odnosno da ga nije dobro nigdje presađivati.[93]

Od ostalih voćaka u gračaničkom području se u novije vrijeme zasađuju breskve, kajsije, dunje i višnje, ali u manjem broju i za vlastite potrebe.

---

89. A. Škaljić, isto, str. 396: karamut m (tur.-pers.) vrsta kruške koja se upotrebljavala za turšiju. Po izgledu kore koja pocrni kad sazrije, dobila je ime.

90. A. Škaljić, isto, str. 626: turšija f. (tur.) ukiseljeno voće ili povrće.

91. A. Škaljić, isto. str. 103: ašlama (aršlama) f. (tur.) plemenita kalemljena trešnja, lat. Allim fistulosum.

92. Tovar oraha (oko 100 kg) za vrijeme austrougarske uprave na gračaničkoj pijaci mogao se prodati za 100 kruna, a u predratnoj Jugoslaviji za 300-400 dinara.

93. U Stjepan-Polju većina starijih mještana vjeruje da orah ne valja "presađivati", jer kad odraste i bude debeo kao vrat, "umrijeće onaj čovjek koji ga je prisadio, prikopao", a u Sokolu vjeruju da pod orah koji je u neposrednoj blizini kuće idu "šejtani", đavoli, pa se može "ograisati", nagaziti na džine ili na džinsko kolo, od toga oboljeti i nastradati.

2.1.3. Stočarstvo

Ne raspolažemo konkretnijim podacima o stanju stočnog fonda u gračaničkom području za vrijeme turske uprave. Međutim, poznato je da je stočni fond u prošlosti predstavljao glavnu privrednu karakteristiku u Bosni i Hercegovini, a samim tim i u Gračanici i okolini, o čemu nam svjedoče popisani podaci iz vremena austrougarske uprave. Prema tim podacima na 100 poljoprivrednih stanovnika u BiH bilo je 137,7 grla stoke, dok je u svim drugim zemljama tadašnje Austrougarske taj prosjek iznosio 46,13 grla na 100 stanovnika.[94]

Opšte je mišljenje, naročito starijeg dijela stanovništva u Gračanici i okolini, da je stočarstvo u prošlosti bilo razvijenije i da je broj stoke počeo opadati diobom zadružnih porodica. Usporedbom dva austrougarska popisa uočljivo je da je broj vlasnika stoke rastao uz istovremeno smanjivanje ukupnog stočnog fonda.[95] Te razlike su naročito uočljive ako se uporede podaci iz tog vremena sa današnjim podacima (1987. godine), što se vidi iz Tabele br.1.

Tabela broj 1.

Kretanje broja stoke na području Gračanice 1910. i 1987. godine

Godina	1910	1987
Konji	1261	676
Goveda	13795	12737
Ovce	9558	2626
Koze	5797	-
Svinje	3528	3449

Izvor podataka: *Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od 1910. godine, Sarajevo, 1912; Podaci o broju stoke u 1987. dati su na bazi procjene, a dobijeni su u Opštinskoj komisiji za privredu i društvene djelatnosti SO-e Gračanica.*

Prema datim pokazateljima u Tabeli br. 1. uočljivo je da se broj konja u 1987. godini smanjio za 46,4% u odnosu na 1910. broj goveda za 7,7%, ovaca za 72,5% i svinja za 2,3%. S druge strane, ako uzmemo u obzir da se od tada broj stanovnika na ovom području povećao skoro tri puta (povećanje u odnosu na 1910. za 284%), može se konstatovati da je stočni fond rapidno opao.

---

94. Die Landwirtschaft, 252.

95. Uporedi: Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od 1895. izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1986; Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od 1910, Sarajevo, 1912.

U prošlosti, na teritoriji gračaničke opštine, bilo je nekoliko većih zajedničkih ispasišta na kojima se stoka u toku ljeta napasala, a u nekim selima ona se izgonila u suvate.[96] I u jednim i u drugim ispasištima svako je čuvao svoju stoku, a poneko bi najmio i čobana za novac i uz to kupio bi mu odijelo ili neki odjevni predmet.

Bogatiji domaćini su držali u prosjeku i do petnaestoro goveda. Siromašniji seljaci su od njih često uzimali volove "na izor" i krave na kesim.[97] Volovi su se "na izor" uzimali oko Mitrovdana, a vraćali su se vlasniku naredne godine u isto vrijeme. Vlasnik volova je za to dobijao dva do tri metra žita. Onaj ko je uzimao kravu "na kesim" bio je obavezan vlasniku dati dvije oke masla za godinu, a novac od prodatog teleta su dijelili na jednake dijelove.

Osim goveda stanovnici Gračanice i okoline držali su u većem broju ovce i koze koje su napasali u Hotijelju, Šamunici, Debelom Brdu i Ozrenu. Svakodnevno su ih dogonili kućama i zatvarali u torove od pruća, a zimi su ih držali u podrumima ispod kuća ili u košarama. U ovim krajevima i ovce su se davale "na kesim", a vlasnik je na ime toga dobijao jagnjad i vunu po pola.

Najčešća imena ovaca su: Šara, Mrka, Roga, Šuja (bez rogova), Brijeza i dr.

Da se bolje ugoje, ovnovi se kastriraju, "tuku drvenim tučkom" preko "ojeta", a onda se to mjesto premaže svinjskom mašću. Na isti način su se kastrirali i bikovi.

Koze su se takođe držale u većem broju. Bilo je domaćina koji su imali i po 80 koza. Siromašniji ljudi su ih uzimali "na kesim", a bili su u obavezi da s vlasnikom dijele jarad i kostrijet, a morali su dati ponešto i od mliječnih proizvoda.

Srpsko stanovništvo u podozrenskim selima, Lohinji i Skipovcu, uzgaja i svinje. Nekada su ih držali u znatno većem broju. Hranili su ih žirom i čuvali po šumama ("Gonili su krmke na žir"). Bogatiji domaćini su siromasima davali "krmače na kesim" i to tako što su prasad dijelili po pola.

---

96. Stoka iz Pribave i Gračanice izgonila se u Johovac i Lužanjak sve do 1942. godine. Ovo ispasište imalo je oko 2000 dunuma površine, a podijeljeno je solunskim dobrovoljcima. Stoka iz podozrenskih sela izgonila se u Ozren, iz Stjepan-Polja u Debelo Brdo, iz Skipovca u Šamunicu, iz Donje Orahovice u Hotijelj itd. U većini drugih sela stoka se čuvala u suvatima, a svaki domaćin je imao svoj suvat. Prema kazivanjima starijih informatora na terenu, suvat je poveća njihova ograđena plotom od bukovih, grabovih ili hrastovih kolčeva poudaranih u zemlju u razmaku od 1 m, između kojih je "ispleteno granje". Prema A. Škaljiću suvat m. (tur.) označava planinsku livadu koja se ne kosi, odn. ispasište.

97. A. Škaljić, isto, str. 40: kesim, ćesim m (tur.) najam, najamnina, ugovor o davanju krave na ishranu i korištenje s tim da zakupac ima da plati vlasniku izvjesnu količinu mliječnih proizvoda, prema pogodbi.

A. Ishrana stoke i način pribavljanja hrane za zimu

U prošlosti stoka se hranila uglavnom sijenom, slamom, kukuruzovinom i "rastovim lišnjakom". Za vrijeme poljoprivrednih radova teglećoj stoci (volovima i konjima) davao se kukuruz i zob. Svinje za klanje su se, također, hranile žitom, a i bundevama.

Goveda i konji se uglavnom hrane sijenom. Trava se kosila kosama koje su nabavljane od kovača iz Novog Šehera kod Maglaja, a kupovale su se i "madžarice", kose tvorničke izrade. Kosa se sastoji iz "kose" i kosišta. Za kosište kosa je fiksirana "željeznom grivnom". Kosište ima dva "čungara", rukohvata; jedan veći, a drugi manji. Prilikom kosidbe kosci opašu "vodijelje", vodire izrađene od lipovog ili vrbovog drveta u koje se stavi malo vode, belegija[98] za oštrenje i "kvasilica", krpa za kvašenje oštrice. Umjesto vodira od drveta, poneko je upotrebljavao rog od govečeta. Prvi kosac među koscima je kosibaša. Ono što padne pod kosu je otkos. Sijeno se kupi vilama i grabljama u manje plastiće koji se nose podvorima[99] do mjesta na kome se oko stožine sadijeva veće sijeno.

B. Mliječni proizvodi

Od svježeg mlijeka domaćice spravljaju "kajmak" (pavlaku), sir, buter i maslo. Sir se pravi tako što se svježe mlijeko ostavi u "drvenom čanku" da ukisne. Ljeti je za taj proces potrebno 2-3, a zimi 4-5 dana. Nakon skidanja "kajmaka" (pavlake), "kiselo mlijeko"[100] se stavlja na vatru i lagano podgrijava sve dotle dok se ne prosiri, a onda se stavlja u lanenu kesu da se ocijedi sirutka. Tako ocijeđen sir se posoli i stavlja u "drveni čabar" i ostavlja za zimu. Sir se pravi i od podvarenog mlijeka, ali rjeđe i to tako što se nakon skidanja kajmaka zasiri goveđim sirištem.

Kajmak (pavlaka) se "bura" u "drvenom buralu" i na taj način se dobije buter i mlaćenica. Od pretopljenog butera dobije se kravlje maslo. Kad se buter otopi, na dnu posude ostanu "žmare", troska koju poneko upotrebljava u ishrani.

---

98. A. Škaljić, isto, str. 134; belegija f. (tur.) kamen za oštrenje noževa, britava, kose itd.

99. Dr Ljubo Bakotić, Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, izdanje piščevo, str. 205, Beograd, 1937, podvore - dva koca na kojima se nose naviljci.

100. U Gračanici i okolini kao i u čitavoj sjeveroistočnoj Bosni pod pojmom kajmak podrazumijeva se pavlaka, a ono što ostane u posudi nakon skidanja kajmaka je "kiselo mlijeko".

2.1.4. Peradarstvo

Još od ranije peradarstvo je izgleda imalo značajno mjesto u cjelokupnoj gračaničkoj privredi. O uzgoju živadi u ovom području u turskom periodu najmanje znamo, a to se može konstatovati i za čitavu sjeveroistočnu Bosnu u cjelini. Međutim, pouzdano se zna za jednu vrstu u toj grani - za uzgajanje kokošiju, jer su u zvorničkoj kanun-nami evidentirane kokoši i jaja kao roba koja se prodaje na srebreničkom trgu.[101]

Daleko jasniju sliku o peradarstvu pružaju nam austrougarski popisni podaci iz kojih se vidi da su se u ovom području najviše uzgajale kokoši i ćurke, "bibe", a u neznatnom broju patke i guske. Prema podacima popisa iz 1910. godine na teritoriji današnje gračaničke opštine bilo je ukupno 25933 komada peradi, a od toga 22051 kokoška, 3089 ćurki, 611 pataka i 182 guske.[102] U to vrijeme po uzgoju peradi prednjačila je varošica Gračanica, zatim Orahovica, Boljanić, Kakmuž, Skipovac, i Petrovo Selo.

U periodu između dva svjetska rata peradarstvu se, također, posvećivala pažnja, jer je prodaja peradi, pored prodaje voća, bila čest izvor skromnih prihoda stanovništva ovog kraja. Najintenzivniji otkup peradi i jaja u Gračanici i okolini bio je od 1932. godine pa sve do pred II svjetski rat. Perad se otkupljivala ne samo u Gračanici, već i u Puračiću i Lukavcu, a otpremana je svakog petka veletrgovcima u Brčko i Slavonski Brod. Ovi su je prodavali u Italiju, Švajcarsku i Njemačku.[103]

U novije vrijeme u individualnom sektoru na području Gračanice i okoline evidentirano je ukupno 90800 peradi, a ukupna proizvodnja jaja iznosila je 4,907452 komada.[104] Iz ovih podataka uočljivo je da proizvodnja peradi i jaja bilježi veliki porast u odnosu na ranija vremena, što treba dovesti u vezu s otvaranjem farmi kokoši u individualnom sektoru, a nikako s povećanjem broja peradi u svim poljoprivrednim i uopšte seoskim domaćinstvima. Naprotiv, ovaj broj se u seoskim domaćinstvima, izuzev onih što posjeduju farme, i smanjio u odnosu na ranije periode.

101. Dr A. Handžić, isto, str. 341.

102. Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od 1910, Sarajevo, 1912.

103. Peradi i jaja za brčanskog veletrgovca Salku Ibrahimović otkupljivali su braća Salkići iz Gračanice, a za veletrgovca u Slavonskom Brodu radila su braća Junuzovići i Ibro Ahmetaš, također iz Gračanice. Svake sedmice u Brčko je otpremano 2 tone peradi i oko 50000 komada jaja, a isto toliko i u Slavonski Brod.

104. Prezentirani podaci se odnose na 1987, a dobijeni su u Opštinskoj komisiji za privredu i društveno planiranje SO-e Gračanica.

2.1.5. Pčelarstvo

U turskom periodu, a i ranije, ova privredna grana u Bosni i Hercegovini bila je dosta dobro razvijena. U XVI vijeku, a i kasnije, kroz čitav turski period, pčelarstvo je bilo na cijeni zbog meda i zbog voska koji se prerađivao u voskarnicama koje su postojale u Sarajevu, Mostaru i Zvorniku.[105] U to vrijeme Gračanica s okolinom pripadala je nahiji Soko koja se nalazila na krajnjem sjeverozapadu zvorničkog sandžaka. Tada su sve nahije u sastavu ovog Sandžaka imale dosta dobro razvijeno pčelarstvo, a na takav zaključak navodi nas činjenica što su skoro sva sela u ovom Sandžaku plaćala porez na pčelinje košnice.[106]

Početkom XX vijeka na teritoriji Gračanice i okoline bila su 362 posjednika koji su ukupno imali 1393 košnice pčela. Od tog broja 1212 pčelinjih društava bilo je smješteno u "trnke", pleteri, a samo 181 društvo u pomične košnice od drveta.[107] Najveći broj pčelinjih društava imao je Boljanić (242 komada), zatim Gračanica (131 komad), Orahovica (113 komada), Skipovac (98 komada).

Tradicionalno, pčele se u ovom kraju drže u "trnkama" kupastog oblika ispletenim "divljom lozom", a potom oblijepljenim goveđom balegom. Pri vrhu "trnke" se s unutrašnje strane stave dvije "drvene šipke" za koje pčele vežu saće. Poslije I svjetskog rata poneki pčelari u ovom kraju su počeli nabavljati i košnice, ali je to tada, ipak, bila rijetkost. "Trnke" i košnice se drže u kovanluku[108], posebno napravljenom objektu u avliji koji je u osnovi pravougaonog oblika sa zidovima ispunjenim drvetom i krovom na "jednu vodu".

U ovom kraju pčele se počinju rojiti, "pušćati" u prvoj polovini maja; prvi roj se naziva "prvjenac", drugi "drugenac", a treći "trećenac" ili "trećak". Ponekad se desi da se prvi roj izroji i to je onda "parojak".

U toku vegetacionog perioda pčele prerade nekolko vrsta meda, a za ispašu najviše koriste bagrem, lipu, voće i livadske trave. Najviše bude bagremovog meda, a najkvalitetniji med u ovom kraju je, prema kazivanjima starijih pčelara, od livadskih trava.

U prošlosti med se u ovim krajevima vadio samo u jesen i u kasno proljeće. Pčelinja društva koja ne mogu prezimiti nose se na tekuću vodu i u nju se istresu, a ako u blizini kuće nema tekuće vode, onda se iskopa "rupača" u koju se pčele istresu, "trehnu", a onda se "zagrnu zemljom". U podozrenskim selima pčele su ubijali potapajući "trnku" u kačicu napunjenu vodom. U

105. **Dr A. Handžić**, isto, str. 339.

106. Isto, str. 339

107. Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od 1910, Sarajevo, 1912.godine.

108. **A. Škaljić**, isto, str. 417: kovanluk m (tur.) pčelinjak

proljeće pčele se ne uništavaju nego se "pritjeraju" u praznu "trnku". To se obično radi trinaestog dana nakon rojenja, jer, navodno, samo tada je med "čist" i u njemu nema "nikakvih crva", a dotle, i poslije toga, u saću se nalaze legla mladih pčela, i to sve do septembra.

Iz saća med se cijedi rukama i pomoću omanje žećke koja je po svojoj konstrukciji slična onoj za cijedenje voća. Prije cijedenja saće se stavi u tepsiju koja se postavi na sadžak i poklopi sačom da se malo zagrije. Iscijeđeno saće se istopi na vatri u vosak, a ono što ostane na dnu tepsije nakon topljenja zove se "djibra".

Od oslobođenja pa naovamo u Gračanici i kolini pčelarstvu se nije poklanjala potrebna pažnja. Neopravdano se zaboravljalo da bez naprednog i dobro organizovanja pčelarstva na jednoj opštini, regiji i šire, nema visokih prinosa u voćarstvu i ratarstvu, jer je uloga pčele kao oprašivača u vrijeme cvjetanja nezamjenljiva. S druge strane pčelinji proizvodi (med i vosak), uvijek su traženi na tržištu. U naročito teškoj situaciji gračaničko pčelarstvo se našlo u periodu od 1982-1985. kada se naglo proširilo oboljenje pčelinjeg legla ("Američka trulež"), kao i druge bolesti ("Varoza", "Neonoza" i dr.). Prije pojave ovih bolesti na području gračaničke opštine bilo je ukupno 2009 košnica, a krajem 1985. pčelinji fond se sveo na svega 723 košnice.[109] Od 1985. do danas poduzimaju se mjere za sprječavanje navedenih bolesti davanjem odgovarajućih preparata, kao i nabavkom selekcionisanih matica pčele "Sivka" koje su pokazale dobre rezultate u pogledu nosivosti, i u otpornosti. Poduzete mjere rezultirale su povećanjem broja pčelinjih društava čiji je broj krajem 1988.godine iznosio 1672 košnice.[110]

2.1.6. Lov i ribolov

Lov i ribolov nisu predstavljali značajnije oblike privređivanja na ovom području. Iako je Gračanica s okolinom bogata vodotocima, jedino je Spreča bila nešto značajnija za ribolov. Za vrijeme austrougarske uprave Kotarska oblast u Gračanici je pravo ribarenja na rijeci Spreči u dijelu toka koji prolazi kroz područje kotora davala zakupcima pod određenim finansijskim i drugim uslovima.[111] Ova rijeka u to vrijeme bila je izuzetno bogata somovima, lipljenom i šaranom. Riba se hvatala mrežama koje su se nosile u čamcima, zatim udicama, a u plićacima i rukama. Krivolovci su je lovili i na taj način što

109. Izvještaj o radu pčelara 1983-1985, Udruženje pčelara, Gračanica, 1986; Izvještaj o radu Udruženja pčelara, Gračanica, 1988.godine.

110. Prema podacima Opštinske komisije za privredu i društvene djelatnosti SO-e Gračanica.

111. Oglas broj 2789/ex 1880. Bosansko-hercegovačke novine, decembar, 1880.

su mijesili kukuruzni kruh u kojeg su stavljali balukot[112], otrovnu travu od koje se ribe omame, "ošamute", pa se tako lako hvataju. Veće ribe lovile su se i potanjom željeznom šipkom dugačkom oko 1 metar koja je na jednom kraju bila zašiljena. Ribe su se lovile i dugim puškama, kremenjačama. Danas u Spreči riblji fond, i uopšte živi svijet, ne postoji.

Gračaničko lovno područje oduvijek je bilo bogato raznovrsnom divljači. Životinje koje su pričinjavale štetu po njivama i u domaćinstvima lovile su se raznim žičanim zamkama, koje su se postavljale na raznim mjestima. Zečevi su se lovili pomoću raznih žičanih zamki koje su se obično postavljale na mjestima kuda oni prolaze, a vrlo lagano su se hvatali i u dubokom snijegu. Za lovljenje lisica i krupnih zvjeri upotrebljavala su se gvožđa. Kreje su se hvatale pomoću "konje", zamke napravljene od kukuruzovine. Meso ovih ptica se upotrebljavalo u ljudskoj ishrani.

Danas se u Gračanici i okolini, istina, radi sporta i rekreacije, stanovništvo daleko više bavi lovom nego ranije. Ovdje postoji Lovačko društvo "Ozren" koje je krajem 1988. godine u 26 sekcija okupljalo 695 lovaca. Prema planu izvršenja odstrela u periodu od 1985-1988. godine može se zaključiti da je ovo dosta bogato lovno područje u kome ima najviše zečeva, fazana i lisica.

U navedenom periodu odstrijeljena su 1494 fazana, 1224 zeca, 416 lisice, 195 divljih pataka, 135 srndaća, 24 divlje svinje i druge divljači.[113]

2.2. Dostignuti nivo razvoja sadašnje poljoprivredne proizvodnje u Gračanici i okolini

2.2.1. Zemljište, radna snaga i opremljenost poljoprivrede sredstvima za obradu

Osnovu poljoprivredne proizvodnje čini poljoprivredno zemljište. Odnos prema funkciji zemljišta u proizvodnji, a posebno odnos prema načinu iskorištenja oraničnih površina na području gračaničke opštine nije zadovoljavajući. Uporedujući podatke o načinu korištenja oraničnih površina u posljednje dvije decenije i više, od 1964. do 1987. godine, uočavamo da su se one u posmatranom periodu smanjile za 2668 ha ili za 16,8% (Tabela br.2). Uporedo sa smanjivanjem oraničnih površina, smanjile su se i zasijane površine za 792 ha ili za 6,1%. Zemljište pod ugarom je znatno smanjeno i to sa 2427

112. A. Škaljić, isto, str. 119: balukot m (tur.) 1. riblja trava Menispernum Cocculus L. (Anamirta paniculata Colebr.-Anamirta cocculus W. -Arn.); 2. riblji otrov, kuglice smjese od ploda trave pod. 1. koje se upotrebljavaju za lovljenje riba. Od ovih kuglica ribe se omame (zabalukote se) pa se tako lako hvataju.

113. Izvještaj o radu Lovačkog društva "Ozren" u Gračanici za 1988.godinu.

ha koliko ga je bilo u 1964. na svega 444 ha u 1987. godini. S druge strane neobrađene oranice i bašte su se povećale za 149 ha (32,5%). Ovakav odnos prema načinu korišćenja oraničnih površina je karakterističan i za sjeveroistočnu Bosnu u cjelini. Tako na primjer, u periodu od 1971. do 1984. godine na teritoriji 19 opština sjeveroistočne Bosne oranične površine su se smanjile za oko 9% a zasijane površine za oko 5,8%.[114]

Tabela br. 2

Korištenje oraničnih površina na području Gračanice u periodu od 1964-1987. godine

Opis	1964	1971	1976	1981	1987
Oranice i bašte	15885	15587	14013	13638	13217
Zasijane površine	12998	13417	13394	12907	12206
Ugari	2427	1195	147	187	444
Neobrađene oranice i bašte	458	975	463	498	567
Rasadnici, vrbici i topole na oranicama	2	-	9	46	-

Izvor: RZS, Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1972, Sarajevo, 1972; RZS, Statistički godišnjak BiH 1987, God. XXI, Sarajevo, 1987; RZS, Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, God. XXII, Sarajevo, 1988.

Neopravdano opadanje uloge zemljišta u poljoprivredi karakteristično je i za Jugoslaviju u cjelini. U poslijeratnom razdoblju negdje do 1961. godine formalno je bilježen porast poljoprivrednog zemljišta u Jugoslaviji, a glavnina tog porasta odnosila se na pašnjake koji su najmanje vrijedno poljoprivredno zemljište. Međutim, od oslobođenja, pa naovamo, stvarno je dolazilo do opadanja poljoprivrednog zemljišta i to onog najvrednijeg - oranica i bašta. Poljoprivredno zemljište u Jugoslaviji je npr. u periodu od 1960. do 1984. smanjeno za 746000 ha ili za 5%, a oranice i bašte su smanjene za 621000 ha ili za 8,1%.[115]

Smanjivanje ukupnog fonda poljoprivrednog zemljišta, a posebno oraničnih i baštanskih površina uslovljeno je, prije svega, naglom urbanizacijom (izgradnja puteva, industrijskih, stambenih i drugih objekata), a u nešto manjoj mjeri pretvaranjem ziratnih površina u pašnjake. S obzirom na činjenicu da poljoprivredno zemljište u gračaničkoj opštini zauzima blizu 50%

114. Studija "Optimalni razvoj agroindustrijskog kompleksa sjeveroistočne Bosne, Univerzitet u Tuzli, RO Centar ekonomskih nauka Brčko, OOUR Ekonomski institut u Tuzli, str. 99, Tuzla, 1987.

115. Veliki geografski atlas Jugoslavije, Sveučilišna naklada Liber, str. 61, Zagreb, 1987.

od ukupne površine njene teritorije i da ono predstavlja značajan proizvodni potencijal, neophodno ga je što racionalnije koristiti za proizvodnju hrane, a istovremeno ga zaštititi od često neracionalnih investicionih, građevinskih i drugih zahvata. Ukoliko bi se i dalje poljoprivredno zemljište u ovoj opštini koristilo u nepoljoprivredne svrhe onakvim intenzitetom kao što je to bilo do sada[116], veći dio mjesnih zajednica u dogledno vrijeme ostao bi bez obradivih površina, odnosno gotovo bez mogućnosti proizvodnje žita, industrijskog bilja i stočne hrane.

Apsolutno opadanje fonda poljoprivrednog zemljišta na ovom području još više zabrinjava i zbog činjenice da se do sada vrlo malo radilo na bonifikaciji, odnosno poboljšanju kvaliteta zemljišta koje je u proizvodnoj funkciji. Navodnjavanje bi se objektivno moglo vršiti na oko 360 ha neposredno uz Spreču, a i šire u dolini ove rijeke na oko 1000 ha, ukoliko bi se ovaj vodotok prestao zagađivati otpadnim vodama iz lukavačkog i tuzlanskog područja.

Tabela br.3.

Ukupno, poljoprivredno i izdržavano poljoprivredno stanovništvo opštine Gračanica u periodu 1961-1981.

Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo	% Poljoprivrednog u odnosu na ukupno	Izdržavano poljoprivredno stanovništvo	% Izdržav. u odnosu na ukupno poljopriv. stanovn.
1961	41313	23187	56,0	12012	51,8
1971	46950	18334	39,0	9934	54,1
1981	54311	8972	16,5	4115	45,8

Izvor: *SZS, Popis stanovništva 1961, knj. XV, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati za naselja, Beograd, 1966. (Iskazani podaci prilagođeni su današnjoj teritoriji opštine); SZS, Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati po, naseljima i opštinama, Beograd, 1973; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, Tabela 195, Beograd,1984.*

Pored navedenih, za ovu opštinu specifičnih faktora koji utiču na pad poljoprivredne proizvodnje, postoji i niz drugih, od kojih treba posebno izdvojiti transfer radne snage u nepoljoprivredne djelatnosti. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu smanjeno je za 56% prema

116. Oranične površine se u prosjeku smanje svake godine za 180 do 190 ha. Podatak preuzet iz materijala: Ostvarivanje idejno-političkih zadataka Saveza komunista u oblasti poljoprivrede, Opštinski komitet SK BiH Gračanica, str. 4, Gračanica, 1988.

popisu 1961. godine na svega 16,5% u 1981. godini (Tabela br.3). U periodu od 1971-1981. godine broj poljoprivrednog stanovništva smanjivao se godišnje za oko 900 stanovnika. Ukoliko se nastavi ovakva tendencija i s ovakvim intenzitetom, očekivati je da će do kraja 1989. godine na području ove opštine biti 3500-4000 poljoprivrednog stanovništva, odnosno svega 7% poljoprivrednog u ukupnom broju stanovništva.

Uporedujući ukupno poljoprivredno i aktivno poljoprivredno stanovništvo u Gračanici i u Jugoslaviji u periodu od 1961-1981. godine uočavamo da je broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva u stalnom opadanju i da je taj proces ubrzaniji u gračaničkoj opštini (Tabela br.4).

Tabela br.4.

Ukupno poljoprivredno stanovništvo u Jugoslaviji i u gračaničkoj opštini u periodu 1961-1981

Godina		1961	1971	1981
Ukupno poljoprivredno stanovništvo	Jugoslavija	9198000	7884000	4288000
	Gračanica	23187	18334	8972
Ukupno aktivno poljoprivredno stanovništvo	Jugoslavija	4692000	3903000	2488000
	Gračanica	11179	8400	4857
% stanovništva (aktivnog) u ukupnom	Jugoslavija	51,5	49,5	58,0
	Gračanica	48,2	45,8	54,1

Izvor: SZS, Popis stanovništva 1961. knj. XV, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati za naselja, Beograd 1966; SZS, Popis stanovništva 1971, Poljoprivredno stanovništvo, Beograd, 1973; Popis stanovništva 1981, Tabela 195, Beograd, 1984.

Izmedu dva svjetska rata broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji je rastao, a od 1948. godine je u stalnom opadanju. Istina, to opadanje je znatno sporije u odnosu na opadanje broja ukupnog poljoprivrednog stanovništva. Ovakva tendencija je karakteristična i za Gračanicu, a što smo mogli uočiti iz prethodno datih pokazatelja. S obzirom na činjenicu da broj poljoprivrednog stanovništva na području gračaničke opštine rapidno opada, teret individualnog sektora poljoprivrede nosi malobrojno poljoprivredno stanovništvo smanjenih radnih sposobnosti i nepoljoprivredno stanovništvo koje živi na selu, te dio dohotka za domaćinstva namiruje kroz rad u poljoprivredi.

Dosadašnji procesi deagrarizacije i opadanje broja poljoprivrednika uslovili su velike promjene u socioekonomskoj strukturi domaćinstva; nastalo je veliko smanjenje broja "čistih" poljoprivrednih, a povećan je broj mješovitih domaćinstava. Prema popisu stanovništva 1981. godine u Jugoslaviji je bilo 28,3% čistih poljoprivrednih gazdinstava kojima je poljoprivreda jedini izvor dohotka. Nešto niži postotak (27,46%) od navedenog imala je Gračanica deset godina ranije, što znači da je taj proces ovdje išao znatno brže (vidi Tabelu br.5).

Tabela br.5.

Domaćinstva u opštini Gračanica prema izvorima prihoda u periodu 1961-1971

Godine popisa	Ukupno domaćinstava	Poljoprivrednih	Mješovitih	Nepoljoprivred nih
1961	8088	2920	3129	2039
%	100	36,1	38,6	25,2
1971	10444	2868	1952	5624
%	100	27,4	18,6	53,8

Izvor: *SZS, Popis stanovništva 1961, Veličina i izvori prihoda domaćinstava, Rezultati za naselja, knj.XVI, Beograd, 1965; SZS, Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo, Veličina poseda i izvori prihoda domaćinstava, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1974.*

Procesi deagrarizacije uslovili su smanjenje "čistih" i povećanje mješovitih domaćinstava kao i domaćinstava u posjedu nepoljoprivrednika, što je imalo za posljedicu koncentraciju zemljišnog posjeda i racionalnije korištenje zemljišta, a samim tim stvoreni su povoljniji uslovi za intenzivniji razvoj poljoprivrede. Lica koja žive u mješovitom domaćinstvu, a zaposlena su van gazdinstva i dalje su vezana za poljoprivredu od koje ostvaruju znatan dio dohotka. Sve veća zastupljenost mješovitog i nepoljoprivrednog stanovništva pokreće proces uvodenja nove tehnike i tehnologije u poljoprivredi individualnog sektora, a samim tim podstiče i procese modernizacije seoskog života.[117] S druge strane u gazdinstvima u kojima je proces koncentracije zemljišnog posjeda izostao i u kojima nije došlo do uvodenja nove tehnike i tehnologije, deagrarizacija je izazvala nepovoljne uslove za razvoj poljoprivrede. Ovaj proces je karakterističan za gazdinstva na kojima su ostarjeli poljoprivrednici. Na ovakvim gazdinstvima nastala je stagnacija u proizvodnji, a njen obim sveden je na minimum.

117. **Dr Jeremija Simić**, Demografske promene u jugoslovenskoj poljoprivredi i na selu, Hrana i razvoj, Jugoslovenska naučna tribina, str. 40, Beograd, 1987.

Promatrajući Gračanicu i okolinu u cjelini, danas je u aktivnom poljoprivrednom stanovništvu veliki problem visoke starosne dobi stanovništva. Stoga gračanička poljoprivreda mora računati s povećanim problemom radne snage u toj oblasti. Za prevazilaženje takvog stanja neophodno je stimulisati mlade generacije koje će se baviti ovom djelatnošću.

Da bi se obezbijedila što povoljnija kretanja u poljoprivrednoj proizvodnji, gračanička poljoprivreda se u posljednje vrijeme sve više oprema raznim proizvodnim sredstvima: motokultivatorima, dvoosovinskim traktorima, samohodnim motornim kosačicama, kombajnima, motornim prskalicama i dr. (vidi Tabelu br.6).

Tabela br.6.

Broj poljoprivrednih mašina i uređaja na području opštine Gračanica u periodu 1971-1987.

Mašine i uređaji	Godine			
	1971	1977	1981	1987
Dvoosovinski traktori	45	159	334	394
Jednoosovinske samohodne mašine (ručni traktori motokulivatori	-	14	35	55
Samohodne motorne kosačice	-	23	30	65
Kombajni za strna žita	-	1	6	28
Ostali kombajni	-	-	2	2
Motorne prskalice	-	-	4	4
Pumpe za navodnjavanje	-	13	13	420
Prekrupači i mlinovi čekićari	-	340	382	14
Aparati za mužu	-	3	12	3
Zaprežna vozila	1800	410	391	380

Izvor: Opštinska komisija za privredu i društvene djelatnosti SO-e Gračanica

Osim opremanja odgovarajućim sredstvima rada, u gračaničkoj poljoprivredi u posljednje vrijeme raste i upotreba mineralnih dubriva (Tabela br.7.). Na području opštine u individualnom sektoru prosječna potrošnja mineralnih đubriva u toku godine iznosi oko 250 kg po ha poljoprivrednog zemljišta, što je prema ocjeni stručnjaka još uvijek nedovoljno.

Tabela br.7.

Potrošnja vještačkih dubriva na području opštine Gračanica (procjena) u periodu od 1961-1978. (u tonama)

Godina	1961	1971	1981	1987
Procjena potrošnje	375	2749	5524	6911

Izvor: Opštinska komisija za privredu i društvene djelatnosti SO-e Gračanica

Uzimajući u obzir činjenicu da su u posljednje vrijeme cijene mineralnih dubriva izuzetno visoke, očekivati je da će se njihova potrošnja ubuduće smanjiti, što će se u svakom slučaju negativno odraziti na ukupnu poljoprivrednu proizvodnju u ovom kraju.

2.2.2. Struktura zasijanih površina, proizvodnja i prinosi najvažnijih kultura

U strukturi sjetve na području Gračanice i okoline u periodu od 1964. do 1987. godine izvršene su dvije bitne promjene: smanjene su površine pod žitaricama sa 75,1% na 50,6% a povećane površine pod povrtnim biljem sa 12,1% na 18% i stočnim krmnim biljem sa 11,8% na 30,8% zasijanih površina. Površine pod industrijskim biljem su neznatne i varirale su od 0,9% u 1964. do 0,5% u 1987. (Tabela br.8.).

Tabela br.8.

Struktura zasijanih površina na području opštine Gračanica u periodu od 1964-1987.

Godina	1964	1971	1976	1981	1987
Ukupne sjetvene površine %	12998 100	13417 100	13394 100	12907 100	12206 100
Žita	9768 75,1	8287 61,7	7682 57,3	6127 47,4	6178 50,6
Industrijsko bilje	120 0,9	49 0,3	21 0,1	17 0,1	70 0,5
Povrtno bilje	1576 12,1	1962 14,6	2139 15,9	2208 17,1	2198 18,0

Stočno krmno bilje	1534 11,8	3119 23,2	3552 26,5	4555 35,3	3760 30,8

Izvor: *-RZS, Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1972, Sarajevo 1972; RZS, Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1982, god. XVI, Sarajevo, 1982; RZS, Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1988, God. XXII, Sarajevo, 1988.*

Upoređujući pokazatelje o strukturi zasijanih površina u 1987. godini na području Gračanice s područjem SR BiH, uočavamo da je postotak zasijanih žita i industrijskog bilja veći u SR BiH, ali je zato postotak zemljišta pod povrtnim i krmnim biljem manji u odnosu na Gračanicu (Tabela br.9). To praktično znači da je proces intenziviranja poljoprivredne proizvodnje u gračaničkoj opštini u posmatranom periodu ubrzaniji u odnosu na Republiku.

Tabela br.9.

Struktura Zasijanih površina u opštini Gračanica i u SR BiH u1987.godini

	Žita	Industrij-sko bilje	Povrtno bilje	Stočno bilje	Krmno bilje
Gračanica	50,6	0,5	18,0	30,8	
SR BiH	58,1	3,4	13,5	24,9	

Izvor: *Samostalna preračunavanja na bazi podataka iz SG BiH za 1987.*

I pored izraženih tendencija u smanjenju oraničnih površina na području Gračanice, proizvodnja žitarica je i dalje najdominantnija. Najveći dio površina zasijanih žitaricama je pod kukuruzom (68,5%), a zatim pšenicom (29,6%). Zob se zasijava na 1,5%, a ječam na svega 0,1% površina (Tabela br.10). Sličan odnos u strukturi zasijanih površina sa žitaricama karakterističan je i za sjeveroistočnu Bosnu u kojoj je kukuruz zastupljen na oko 60%, pšenica 36%, zob na 5-6% i ječam na svega oko 1% površina.[118]

Po površini na kojoj se zasijava i obimu proizvodnje, kukuruz je najvažnija ratarska kultura u gračaničkoj opštini. U 1987. godini ovom kulturom bilo je ukupno zasijano 4233 ha što je više nego dvostruko u odnosu na površine zasijane pšenicom. Sijanje kukuruza na većim površinama u odnosu na pšenicu proističe iz nekoliko bitnih činjenica, a to su: široka primjena kukuruza u stočnoj ishrani (posebno u ishrani peradi i svinja), postizanje većih prinosa, mogućnost sjetve pasulja i bundeva kao meduusjeva, upotreba kukuruzovine u stočnoj ishrani i drugo. Osim toga kukuruz je dobar predusjev

118. Grupa autora, Optimalni razvoj agroindustrijskog kompleksa sjeveroistočne Bosne (studija), Univerzitet u Tuzli, OOUR Ekonomski institut Tuzla, str. 100, Tuzla, 1987.

većini ozimih i jarih usjeva. Prosječan prinos kukuruza u 1987. godine na području gračaničke opštine iznosio je 3,3 t/ha, a ukupno je proizvedeno 13933 tone. U posljednjih 25 godina površine zasijane kukuruzom su smanjene za 11,6%, a ukupna proizvodnja je povećana za 61,4% što je rezultat sve šire primjene hibrida, agrotehničkih mjera i upotrebe mineralnih dubriva.

Tabela br.10.

Učešće pojedinih žitarica u strukturi sjetve na području Gračanice u periodu 1961-1987. (u hektarima)

	1961.	1976.	1981.	1987.
Žitarice ukupno %	8281 100	7682 100	6127 100	6178 100
Kukuruz %	4789 57,8	4692 61,6	3909 63,8	4233 68,5
Pšenica %	2063 24,9	2243 29,2	1580 25,8	1833 29,6
Zob %	1321 16,0	637 8,3	621 10,1	98 1,5
Raž %	39 0,5	35 0,4	14 0,2	4 -
Ječam %	69 0,8	75 1,0	3 -	10 0,1

Izvor: Obr. DP SZS za 1961, 1976, 1981. i 1987.

Učešće Gračanice od 5,3% u ukupnoj godišnjoj proizvodnji kukuruza u sjeveroistočnoj Bosni, svrstava je u red većih proizvođača ove žitarice u ovom dijelu Bosne.[119]

Površine zasijane pšenicom u posljednjih 25 godina su varirale; u periodu od 1961. do 1976. evidentno je njihovo neznatno povećanje za 4,3%, u periodu od 1976. do 1981. smanjene su za 3,4%, a od 1981. do 1987. povećane su za 3,8%. Ako uzmemo u obzir ukupan posmatrani period površine zasijane ovom žitaricom su se smanjile za 230 ha odnosno za 11,2%.

Prinosi pšenice po jedinici površine kretali su se od 1,5 t/ha u 1964. do 2,8 t/ha u 1987. godini. Postignuti prosječni prinosi približno su isti kao i u Bosni

119. Prema podacima iz Statističkog godišnjaka BiH za 1988.godinu na području 19 opština sjeveroistočne Bosne u 1987. ukupno je proizvedeno 258716 tona kukuruza. Poslije Bijeljine čije je učešće u ukupnoj godišnjoj proizvodnji ove žitarice najveće (33,4%), zatim Brčkog (9,5%) i Gradačca (8,8%), Gračanica je na četvrtom mjestu.

i Hercegovini, a znatno su niži od prosječnog prinosa u Jugoslaviji koji je u 1987. godini iznosio 3,6 t/ha odnosno preko 5 t/ha na intenzivnijim poljoprivrednim područjima kao što su Vojvodina i Slavonija. U odnosu na značajne proizvođače pšenice u sjeveroistočnoj Bosni kao što su: Bijeljina, Brčko i Gradačac, Gračanica sa godišnjom proizvodnjom od 5092 tone učestvuje samo sa 3,7% u ukupnoj proizvodnji pšenice u ovom dijelu Bosne. Ovakvo stanje u pogledu proizvodnje ove žitarice uslovljeno je raznovrsnim faktorima. Prije svega, mora se istaći činjenica da pšenicu na ovom području proizvodi veći broj individualnih proizvođača na malim površinama (do 1 ha) i uz to na zemljištu IV, V, pa čak i VI klase. Pri ovom treba imati u vidu da je ova žitarica uglavnom kultura velikih posjeda, zatim da je niskoprihodna, niskodohodna i niskoakumulativna. Stagnacija u proizvodnji pšenice u Gračanici i okolini u posmatranom periodu, uz neznatno povećanje prinosa po jedinici površine koji su znatno niži od jugoslovenskog prosjeka, uslovljena je i nedovoljnom primjenom agrotehničkih mjera kao i ukidanjem stimulacije proizvođača od strane društveno-političke zajednice. Da bi se u narednom periodu ukupna godišnja proizvodnja ove žitarice u ovom području povećala i što prije dostigla jugoslovenski prosjek[120], neophodno je obezbijediti znatno više materijalnih ulaganja (u hemizaciju, navodnjavanje, mehanizaciju) vodeći računa o izboru sorti, agrotehničkim i agroekološkim uslovima.

Zob se sije na znatno manjim površinama. U periodu od 1961. do 1987. godine površine pod zobi smanjene su za 1223 ha. Od ukupno zasijanih žitarica u 1961. zob se sijala na 16%, a 1987. na samo 1,5% površina. U ovom kraju ova žitarica se u prošlosti isključivo upotrebljavala za ishranu konja, a kako se njihov broj smanjivao iz godine u godinu, tako su se drastično smanjivale i površine zasijane ovom žitaricom.

Raž i zob su na ovom području već duže vrijeme neznatno zastupljene (vidi Tabelu br.10).

U savremenoj proizvodnji hrane povrtlarstvo zauzima vrlo značajno mjesto. Povrće ima naročitu vrijednost u ljudskoj ishrani zato što u sebi sadrži vitamine i mineralne materije, što direktno utiče na fizičku i mentalnu kondiciju čovjeka. Za gračaničko povrtlarstvo možemo konstatovati da je zastupljeno na malim seoskim posjedima koji su karakteristični po velikom kolebanju prinosa i kvaliteta proizvodnje. Ovo je jedna od glavnih karakteristika i jugoslovenskog povrtlarstva u cjelini, u kojem je još uvijek najzastupljeniji tradicionalni tip uzgoja povrća u vrtovima,[121] dakle na malim površinama.

120. U narednom petogodišnjem periodu planirano je da se ukupna godišnja proizvodnja pšenice u Jugoslaviji poveća sa 5 na 7 miliona tona u kojoj bi prosječan prinos bio povećan sa sadašnjih 3,6 na 6-7 t/ha. O tome vidi: **dr Stevan L. Jevtić**, Dosadašnja dostignuća u tehnologiji za proizvodnju pšenice i mogućnosti daljeg povećanja prinosa, Hrana i razvoj, JNT, str. 267, Beograd, 1987.

121. **Dr Miroslav Popović**, Proizvodnja i potrošnja povrća u Jugoslaviji - stanje i perspektive, Hrana i razvoj, Jugoslovenska naučna tribina, str. 354, Beograd, 1987.

U periodu od 1961. do 1987. godine ukupne površine zasijane povrtnim biljem u gračaničkoj opštini povećale su se više od dva puta. Od svih povrtnih kultura najzastupljeniji je krompir koji se uzgaja na 1502 ha odnosno na 68,3% od ukupno zasijanog povrća (Tabela br.11).

Krompir ima još uvijek niske, ali stabilne prinose i stabilnu ukupnu godišnju proizvodnju. Prinos od 6,1 t/ha veći je od prosječnog prinosa u BiH, a niži od jugoslovenskog prosjeka (8,0 t/ha).[122] Bez obzira na relativno nizak prosječan prinos, ukupna godišnja proizvodnja krompira na ovom području od 9244 t daje 14,4% ukupne godišnje proizvodnje ovog povrća u sjeveroistočnoj Bosni. Posljednjih godina Gračanica je na drugom mjestu po proizvodnji krompira u sjeveroistočnoj Bosni, odmah poslije Bijeljine i Vlasenice.

Tabela br. 11.

Površine zasijane povrćem u periodu 1961 - 1987. (u %)

	1961	1971	1981	1987
Povrće ukupno %	100	100	100	100
Krompir	59,8	57,9	57,6	68,3
Luk crni	6,3	5,8	7,4	4,0
Luk bijeli	2,3	3,5	2,3	2,0
Pasulj	9,9	10,9	11,1	8,6
Kupus i kelj	12,1	13,3	12,2	5,3
Paradajz	4,1	3,7	4,3	1,2
Paprika zelena	5,3	4,7	4,9	1,7
Krastavci	-	-	-	3,9
Grašak	-	-	-	0,6
Mrkva	-	-	-	1,2
Ostalo povrće	-	-	-	2,7

Izvor: Samostalna izračunavanja na bazi podataka Obr. DP SZS za 1961, 1976, 1981. i 1987.

122. U posljednjih 30 godina prosječni prinos krompira u Jugoslaviji kreće se od 7,5-9,6 t/ha, ali zahvaljujući velikoj površini na kojoj se zasijava, ukupna godišnja proizvodnja od 2,5-3 miliona tona zadovoljava naše potrebe. O glavnim osobenostima jugoslovenske proizvodnje krompira vidi: **Dr Miloš Kus**, Prehrambena vrednost krompira i neke osobenosti njegove proizvodnje i potrošnje, Hrana i razvoj, JNT, Beograd, 1987, str.329-331.

Druge važne povrtne kulture koje se uzgajaju na gračaničkom području su: pasulj - kao čist usjev (uzgaja se i kao meduusjev), kupus, luk, paradajz i paprika. Ove kulture, osim pasulja, kupusa i luka, uzgajaju se, uglavnom, za vlastite potrebe. U novije vrijeme individualni povrtlari sve više se orijentišu na proizvodnju visokorodnih sorti krastavaca, mrkve i luka za tržište. Do sada u proizvodnji ovih kultura poljoprivrednici postižu relativno visoke prinose i dobre finansijske rezultate. Posljednjih godina u nekim selima u dolini Spreče (Pribava, Donja Lohinja, Donja Orahovica i dr.) sve češće se mogu vidjeti tzv. plastenici u kojima se gaji rano povrće. Očekivati je da će se ubuduće broj plastenika povećati, a da li će se i u kom obimu za proizvodnju povrća iskorištavati termomineralna voda iz Sočkovca, ovisiće od materijalnih ulaganja u takav način proizvodnje, kao i nivoa znanja i njegove primjene.

Industrijsko krmno bilje (lan, konoplja, uljana repica, duhan) sijali su se ranije i to na manjim površinama, a danas se ne siju nikako. Umjesto njih uzgaja se soja kojom je u 1987. godini bilo zasijano oko 70 ha.

Obim proizvodnje stočnog krmnog bilja, odnosno krmna baza u cijelosti je pokazatelj stanja i razvoja kako stočarske tako i ratarske proizvodnje. U posljednje dvije i po decenije površine zasijane stočnim krmnim biljem na ovom području uvećale su se za 2625 ha odnosno četiri puta. Udio krmnog bilja u 1987. godini zauzimao je 30,8% ukupnih sjetvenih površina. Povećani udio krmnog bilja na oranicama uslovljen je isključivo povećanjem površina djeteline, te lucerke i stočne repe kao i uvođenjem kukuruza za krmu (zeleni-silaža). Od ukupno zasijanih površina stočnim krmnim biljem u 1987. godini postotak površina pod djetelinom iznosio je 44,6%, lucerkom 26,4%, kukuruzom za krmu 11,2% i stočnom repom 3,2% (Tabela br.12). Postignuti prinosi u proizvodnji djeteline na području Gračanice i okoline veći su od bosansko-hercegovačkog, a manji od prosječnog prinosa u Jugoslaviji. Prinosi stočne repe manji su od bosanskohercegovačkog, a znatno niži od jugoslovenskog prosjeka (Tabela br.13).

Tendencije kretanja površina krmnog bilja i postizanje prosječnih prinosa dobar su preduslov za intenziviranje stočarske proizvodnje, a posebno govedarstva, kako u pogledu povećanja muznosti krava, tako i u povećanju tova. Zasijavanje površina krmnim biljem povoljno utiče i na povećanje prinosa u ratarskoj proizvodnji, jer se proizvodnjom krme zemljište obogaćuje organskim materijama, poboljšava mu se struktura, sprečava zakorovljenost, suzbija erozija i dr.[123]

---

123. Detaljnije o uticaju krmne baze na stočarsku proizvodnju i uticaj proizvodnje krme na ratarsku proizvodnju vidi: **Dr Jovan Čižek**, Razvoj proizvodnje krmnog bilja - stanje i perspektive, Hrana i razvoj, JNT, str. 321-323, Beograd, 1987.

Tabela br. 12

Struktura zasijanih površina stočnim krmnim biljem na području Gračanice 1987. godine

	Zasijane površine u hektarima	Proizvedeno u tonama
Ukupno %	37600 100	15970
Djetelina %	1680 44,6	4168
Lucerka %	996 26,4	4168
Kukuruz za krmu %	424 11,2	4714
Stočna repa %	122 3,2	945
Ostalo krmno bilje %	538 14,3	-

Izvor: *Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka opštine-individualnog sektora poljoprivrede za 1987. (Obr. DP SZS)*

Tabela br. 13

Prinosi stočnog krmnog bilja u SR BiH, SFRJ i području gračaničke opštine u 1987. godini u t/ha

	SR BiH	Gračanica	SFRJ
Djetelina	3,0	3,6	3,58
Lucerka	3,6	4,2	4,78
Kukuruz za krmu	15,0	10,8	15,60
Stočna repa	8,5	7,7	16,00

Izvor: *SG BiH, god. XII; SGJ 1988, god. XXXV, Beograd, 1988.*

2.2.3. Stočarstvo

I pored niza poduzetih mjera radi unapređenja stočarske proizvodnje, ova važna grana poljoprivrede na području gračaničke opštine je još uvijek ekstenzivna i u opadanju. U kretanju broja stoke od 1981. godine pa naovamo sve proizvodne grane stočarstva su u opadanju, osim živinarstva (Tabela br.14). U posljednjih sedam godina ukupan fond goveda se smanjio za 1,9%, ovaca za 43,2%, svinja za 27,2% i konja za 27,7%. Bez obzira na trenutne poteškoće kroz koje prolazi stočarstvo, ono u ovom kraju bilježi prirast[124] svog fonda, iako su izražene tendencije u smanjenju ukupnog broja grla. Analizirajući prirast stočnog fonda kroz nešto duži vremenski period (1961-1987), uočavamo da se on kod goveda i svinja povećao, a kod ovaca smanjio (Tabela br.15). Ovakve tendencije u kretanju prirasta stoke pokazuju da se govedarstvo i svinjogojstvo postepeno intenziviraju.

Tabela br. 14.

Kretanje broja stoke na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima na području Gračanice od 1981 do 1987. godine

	1981	1987	Povećanje smanjenje	Index 1981=100
Goveda	12985	12737	-248	98,1
Ovce	4622	2626	-1996	56,8
Svinje	4736	3449	-1287	72,8
Konji	935	676	-259	72,3
Živina	83508	90800	+7292	109,7

Izvor: SZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Tabela br. 195, Beograd, 1984; Opštinska komisija za privredu i društveno planiranje

Govedarstvo je vrlo značajna grana poljoprivrede za proizvodnju mesa i mlijeka, pa se njenom unapređenju u ovom kraju pristupa nešto brže u odnosu na druge grane. Uzgojem goveda bavi se 64,9% gazdinstava, što je znatno manji postotak nego u Bosni i Hercegovini (70,5%), ali i znatno više nego u Jugoslaviji (55,6%). Relativno visoko učešće gazdinstava bez goveda (35,2%) može se dovesti u vezu s velikim brojem malih gazdinstava koja na svojim imanjima ne mogu uzgajati krupnu stoku. Od ukupnog broja gazdinstava koja drže stoku, najviše ih je s jednim (39,0%) i sa dva (34,4%) govečeta. Struktura gazdinstava koja drže od 3-5 goveda je nešto povoljnija u sjeveroistočnoj Bosni i Bosni i

124. Prema statističkoj definiciji obilježja, prirast stoke predstavlja proizvodnju žive mjere stoke u toku godine kao rezultat priploda, porasta i gojenja stoke.

Hercegovini, a znatno povoljnija u Jugoslaviji (Tabela br.16). Podaci iz tabele pokazuju da najveći broj gazdinstava drži goveda radi proizvodnje mlijeka, i to, kako ćemo kasnije vidjeti, samo za zadovoljavanje vlastitih potreba. Ovu konstataciju ilustriju podaci o strukturi gazdinstava prema broju krava i steonih junica. Tako, naprimjer, u 1981. godini od ukupnog broja gazdinstava s kravama i steonim junicama na području Gračanice bilo je: 74,5% s jednom, 22,0% sa dvije, 2,6% s tri i svega 0,9% sa četiri i više krava. Ova struktura je povoljnija u sjeveroistočnoj Bosni, a još povoljnija u SR BiH i SFRJ.

Tabela br. 15

Prirast stoke na području gračaničke opštine periodu 1961-1987. (u tonama)

Vrsta stoke	Godina			
	1961	1971	1981	1987
Goveda %	661 100	827 125,1	797 120,5	898 135,8
Svinje %	177 100	432 244,0	320 180,7	682 385,3
Ovce i koze %	117 100	64 54,7	80 68,3	29 24,8

Izvor podataka: Obr. DP SZS za 1961, 1971, 1981. i 1987.

U posljednje dvije i po decenije u proizvodnji mlijeka postignut je vidan napredak. Broj muznih krava se povećao za oko dva puta, a količina pomuženog mlijeka peko četiri puta. Od ukupno pomuženog mlijeka u 1987. godini 40% se utrošilo za ishranu u domaćinstvima, 49% za ishranu teladi, 7,9% za preradu u mliječne proizvode, 2,6% su preuzele otkupne stanice, a samo 0,2% je prodato na pijaci.

Broj muznih krava i proizvodnja mlijeka po kravi osjetno su povećani, ali je to još uvijek ispod jugoslavenskog prosjeka koji je u 1987. godini iznosio 1781 litar. U poređenju sa zemljama razvijenog svijeta koje su postigle vrlo veliki napredak u govedarskoj proizvodnji širokom primjenom u praksi najnovijih naučnih i tehnoloških dostignuća, Jugoslavija, a pogotovo Gračanica, daleko zaostaje u tom napretku. Od zemalja s razvijenim stočarstvom najveći porast proizvodnje mlijeka po kravi u posljednjih 25 godina bilježe skandinavske zemlje, a naročito Švedska u kojoj je, prema podacima iz 1984. godine, godišnji prosjek mlijeka po kravi iznosio 5780 litara.[125]

---

125. **Dr Jože Ferčej - Dr Stevan Bačvanski**, Osavremenjivanje proizvodnje mleka i govedeg mesa, Hrana i razvoj, Jugoslovenski savez društava za širenje naučnih saznanja "Nikola Tesla", str. 563, Beograd, 1987.

Tabela br. 16.

Gazdinstva prema broju goveda u Gračanici, sjeveroistočnoj Bosni, SR BiH i SFRJ u 1981. godini (u %)

	Gračanica	Sjeveroistočna Bosna	SR BiH	SFRJ
Gazdinstva bez goveda	35,1	36,0	29,5	44,4
Gazdinstva sa govedima %	64,9 100	64,0 100	70,5 100	55,6 100
Gazdinstva sa 1 grlom	39,0	38,7	37,8	24,3
Gazdinstva sa 2 goveda	34,4	31,8	32,1	30,7
Gazdinstva sa 3-5 goveda	23,9	26,4	25,7	34,4
Gazdinstva sa 6 i više goveda	2,7	3,1	4,4	10,6

Izvor: SZS, Popis stanovništva 1981, Tabela br. 133; RZS, Statistički bilten br. 101

Tabela br. 17.

Broj muznih krava, ukupno pomuženo mlijeko i muznost krava na području Gračanice u priodu od 1961. do 1987.

Godine	Broj muznih krava	Ukupno pomuženo mlijeko u litrima	Muznost po kravi (u litrima)
1961 %	4297 100	3007900 100	700 100
1971 %	4300 100,0	4730000 157,2	1100 157,1
1981 %	7510 174,7	10138500 337,0	1350 192,8
1987 %	7832 182,2	12971551 431,2	1656 236,5

Izvor: Obr. SZS za 1961, 1971, 1981. i 1987.

Bez obzira na postignuti napredak, očigledno je da je govedarstvo na području Gračanice još uvijek u naturalnim okvirima privređivanja. Vidjeli smo da su neznatne količine stočarskih proizvoda koje su namijenjene tržištu. Organizovan otkup mlijeka je minimalan. Stočarski proizvodi služe, uglavnom, za potrebe gazdinstava, jer je stočna proizvodnja sitna i dosta ekstenzivna. Za veću proizvodnju poljoprivrednici u ovom kraju nisu stvorili ni odgovarajuće preduslove, jer nemaju visokoproduktivnih grla, odgovarajuće opreme, objekata i dr.

Da bi se govedarstvo u Gračanici osavremenilo različitim oblicima proizvodnje mesa i mlijeka, potrebno je primjenjivati najnovija dostignuća nauke i koristiti se njima u svim vidovima unapređivanja. Pri tome mora se voditi računa o dugoročnim ekonomskim interesima stočara - da im se osigura redovan otkup kvalitetnih proizvoda i stabilno tržište.

Ovčarstvo je u ovom kraju nekada bila druga važna grana stočarske proizvodnje, jer su prirodni i ekonomski uslovi omogućavali da se gaji veći broj ovaca. Naročite pogodnosti za uzgoj ovaca bile su u brdsko-planinskim područjima Ozrena, Trebave i Ratiša. Na prostranim ozrenskim i trebavskim pašnjacima za vrijeme austrougarske uprave, a i kasnije, sve do oslobođenja, napasalo se 59,8% od ukupnog fonda ovaca. Prema popisu iz 1910. godine najveći broj ovaca u cijelom gračaničkom području držali su stanovnici Boljanića (2080 grla), Skipovca (1157), Petrovog Sela (998), Sočkovca (659), Sokola (446) i Porječine (379). Stanovništvo navedenih sela od ovaca je često imalo i skoro glavne izvore prihoda.

U poslijeratnom periodu najveći broj ovaca (12260 grla) Gračanica je imala 1963. godine. U razdoblju od 1963-1971. došlo je do smanjenja za 7130 grla, a od 1971. do 1987. fond ovaca je osiromašio za 2544 grla. Na tako značajno smanjenje broja ovaca uticali su mnogobrojni faktori od kojih su najbitniji: smanjenje pašnjačkih površina, deagrarizacija, povećanje broja staračkih domaćinstava, nedostatak hrane u zimskom periodu i u sušnim godinama, slab rasni sastav, neorganizovana proizvodnja, niske cijene, spor proces udruživanja individualnih poljoprivrednih proizvođača, slaba kreditna sposobnost odgajivača ovaca i dr. Djejstvom navedenih i drugih faktora osiromašio je i fond ovaca u Jugoslaviji. Tako na primjer, u periodu od 1968-1985. godine jugoslavensko ovčarstvo je osiromašilo za 3 miliona grla.[126]

Svinjogojstvo ima izuzetno veliki značaj za gazdinstva koja se njime bave i sa društveno-ekonomskog i sa biološko-zootehničkog stanovišta.[127] Uprkos tome što ova grana stočarstva ima, nesumnjivo, veliki značaj za gazdinstva koja se bave uzgojom svinja, ona ni do danas nije dostigla onaj stepen razvoja koji

126. Dr Novica Mitić, Razvoj ovčarstva - proizvodnja mesa, mleka i vune, Hrana i razvoj, Jugoslovenski savez društava za širenje naučnih saznanja "Nikola Tesla", str. 580, Beograd, 1987.

127. Uzgojem svinja u seoskom području Gračanice i okoline bavi se srpsko stanovništvo.

bi se objektivno mogao postići, s obzirom na relativnu povoljnost uslova za tu granu stočarske proizvodnje u ovom kraju. U uzgoju svinja na ovom području od 1958. godine do danas osjećaju se stalne oscilacije i kolebanja koja se karakterišu opadanjem i porastom broja svinja. U periodu od 1958. do 1963. broj svinja se smanjio sa 5580 na 3060 grla. Od 1963. do 1981. njihov broj se povećao za 1703, a u periodu od 1981. do 1987. godine broj svinja se smanjio za 1314 grla. Bez obzira na opadanje ukupnog broja svinja, prirast se povećavao, što je rezultat intenziviranja ove grane stočarske proizvodnje koja se ogleda kako u pogledu racionalne ishrane i tova, tako i u izboru rasnih grla. I na kraju, treba naglasiti da se svinje u ovom kraju uzgajaju, uglavnom, za vlastite potrebe.

U Gračanici i okolini konjogojstvo je, kao i ovčarstvo, gotovo zanemarena grana stočarstva. Rapidno opadanje njihovog broja uslovljeno je uvođenjem mehanizacije u poljoprivredu. Opadanje broja konja karakteristično je i za Jugoslaviju u cjelini; 1960. godine u našoj zemlji bilo je 1,3 miliona, a u 1985. godini samo 0,4 milion grla.[128]

U prošlosti u Gračanici i okolini od živine najviše su se uzgajale kokoši, zatim ćurke ("bibe", kako ih stanovnici ovih krajeva nazivaju) a u manjoj mjeri držale su se patke i guske. Danas se najviše uzgajaju kokoši (94,5%). Tradicionalni ekstenzivan način držanja na neograničenom ispustu sve manje se koristi, jer je slobodno kretanje živine po dvorištu i okolini postalo nepoželjno. Kokoši i druga živina uglavnom se drže u živinarniku s ograničenim ispustom.

U novije vrijeme u ovom kraju sve više je prisutan intenzivan način držanja živine (u zatvorenim i namjenski izgrađenim objektima). Intenzivan način držanja živine osnova je proizvodnje sve većeg broja individualnih proizvođača-kooperanata koji kooperiraju s Radnom organizacijom "Koka-produkt". U sastavu ove radne organizacije koja je osnovana 1982. godine nalazi se pet roditeljskih farmi kapaciteta 160000 koka nosilja rasplodnih jaja, inkubatorska stanica kapaciteta deset miliona jednodnevnih brojlera, te 22 farme kapaciteta 1,5 miliona kilograma pilećeg mesa.[129]

2.2.4. Voćarstvo

U Gračanici i okolini, naročito u njenom pobrđu, postoje izvanredne mogućnosti za uzgoj gotovo svih vrsta kontinentalnog voća. Međutim, povoljni uslovi nisu u skladu s nivoom proizvodnje voća. Proizvodnja je još uvijek ekstenzivna, skoro u cijelom privatnom sektoru.

---

128. **Dr Refik Telalbašić i autori**, Stanje i razvoj konjogojstva, Hrana i razvoj, Jugoslovenski savez društava za širenje naučnih saznanja "Nikola Tesla", str. 587, Beograd, 1987.

129. Podaci iz stručne službe RO "Koka-produkt" u Gračanici.

Na osnovu statističkih podataka iz 1987. godine voćnjaci individualnog sektora u ovom kraju zauzimaju 2471 ha, odnosno 12,9% od ukupnih poljoprivrednih površina. Društveni sektor posjeduje 44 ha voćnjaka na kojim je 14000 stabala višanja.

Broj rodnih stabala kontinentalnih vrsta voćaka u individualnom sektoru je različit i neravnomjerno distributivan. Po zastupljenosti, šljive su na prvom mjestu (72,9%), zatim slijede kruške (9,5%), jabuke (9,2%) itd., a najmanja je zastupljenost kajsija (Tabela br.18).

Tabela br.18.

Broj rodnih stabala voća u individualnom sektoru na području gračaničke opštine 1987.

Vrsta voćaka	Broj rodnih stabala	Prinos u kg po jednom stablu
Ukupno %	406474 100	
Šljive %	296350 72,9	10
Kruške %	38605 9,5	7
Jabuke %	37355 9,2	10
Trešnje %	18765 4,6	10
Orasi %	8302 2,0	1
Breskve %	2625 0,6	-
Višnje %	2339 0,5	
Dunje %	1828 0,4	0,5
Kajsije	305	

Izvor: Opštinska komisija za privredu i društveno planiranje SO-e Gračanica

IIz ove tabele uočljivo je da su rodna stabla šljiva najbrojnija, zatim slijede: kruške, jabuke i trešnje. U posljednjih trideset godina ukupan broj rodnih stabala kreće se oko 300.000 komada. Za razliku od šljiva, čiji je broj približno isti kao i prije tri decenije, broj stabala jabuke se povećao sa 4990 komada, koliko ih je bilo u ovom području 1964. godine, na 37355 komada u 1987. godini.

Ukupna proizvodnja i prinos najzastupljenijih vrsta voćaka (šljiva, jabuka, krušaka i trešanja) u posljednje tri decenije bila je različita, a ovisila je od izbora sorti, primjene agrotehničkih mjera i vremenskih uslova (Tabela br.19).

Tabela br.19.

Ukupna proizvodnja važnijih vrsta voća u gračaničkoj opštini
u periodu 1961-1987. (u tonama)

	Godine			
	1961	1971	1981	1987
Šljive	3650	2354	457	2955
Jabuke	811	331	62	40
Kruške	398	247	60	6
Trešnje	299	157	101	247

Izvor: Obr. DP SZS za 1961, 1971. i 1987.

Tabela br.20.

Prerada voća u Gračanici 1987. godine

Preradeno voće u	Količina
Rakiju šljivovicu meku	303 hl
Rakiju šljivovicu ljutu	1089 hl
Suve šljive	200 t
Pekmez od šljiva	32 t
Ostali pekmezi	8 t

Izvor: Obr. DP SZS za 1988.

Proizvodnja šljiva po stanovniku na području Gračanice bila je 1987.godine oko 50 kg, što je znatno više od jugoslovenskog prosjeka.[130] Potrošnja šljiva ima specifičnu distribuciju; najviše njenih plodova ide u preradu, i to, na žalost, u alkohol, a znatno manje u druge vidove prerade kao što je, na primjer, pekmez (vidi Tabelu br.20).

Nešto veće količine plodova šljiva se suši i prodaje na domaćem tržištu, ali te količine nisu ni približne onim koje su se u ovom kraju proizvodile za vrijeme austrougarske uprave, pa i u periodu između dva svjetska rata. Tako na primjer, početkom XX vijeka iz ovog područja izvezeno je ukupno 2670 tona suhih šljiva.[131] U to vrijeme one su se najviše izvozile u Austriju, Ugarsku i Njemačku.

3. Šumarstvo

Na području gračaničke opštine šume i šumska zemljišta zahvataju prostor od oko 15658 ha ili 41,4% ukupne površine opštine, od čega je 7133 ha u društvenoj i 8545 ha u privatnoj svojini.[132] Najveći dio šumskih površina je pod visokim šumama koje zahvataju prostor od 8063 ha, odnosno 51,49% svih šumskih površina. Od ukupnih površina pod visokim šumama u društvenoj svojini je 65,5%, a u privatnoj 34,5%. Izdanačke šume zahvataju prostor od 7101 ha od čega je 19,1% u društvenoj a 80,9% u privatnoj svojini.

Imajući u vidu mnoge prirodne pogodnosti za rast i razvoj šuma na ovom području, a naročito orografske karakteristike, geološku građu, pedološki sastav tla, hidrografske i klimatske karakteristike, ukupna površina pod šumom i šumskim zemljištem od 41,4% nije zadovoljavajuća. Postotak šumovitosti mogao bi se znatno povećati pošumljavanjem najlošijih kategorija poljoprivrednog zemljišta koje se ne može privesti ni jednoj poljoprivrednoj kulturi. Isto tako, mogla bi se pošumiti i ranija ispasišta koja se već odavno ne koriste.

U postojećem šumskom fondu godišnji prirast četinara iznosi 18658 m^3, a lišćara 20832 m^3. Godišnje se u ovoj opštini posiječe 12122 m^3 četinara i 17546 m^3 lišćara,[132] što ukazuje na činjenicu da je obim sječe manji od prirodnog prirasta. Međutim, zbog nedovoljne i neravnomjerne gustine šumskih puteva koja u ovoj opštini iznosi 7,3 km/100 ha (u SR BiH gustina šumskih puteva je znatno povoljnija i kreće se oko 14 km/1000 ha), intenzitet

130. U 1984. godini proizvodnja šljiva po stanovniku u Jugoslaviji iznosila je 24 kg. O tome opširnije: Grupa autora, Razvoj proizvodnje i potrošnje voća u Jugoslaviji, Hrana i razvoj, JNT, str, 429, Beograd, 1987.

131. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1905. g., Izdalo Carsko i kraljevsko zajedničko ministarstvo finansija, Zagreb, 1906; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907, Zagreb, 1909; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908, Zagreb, 1909; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za za 1910. g.

132. Analitičko-dokumentaciona osnova Prostornog plana opštine Gračanica, str. 65.

sječe šma je znatno veći u onim šumskim kompleksima u kojima su putevi izgrađeni. U tim pristupačnim prostorima šuma se siječe iznad prirodnog prirasta, a to utiče na pojavu erozije, pogoršanje vodnog režima i uopšte ekoloških uslova. Zbog toga bi ubuduće trebalo posvetiti znatno veću pažnju racionalnom gazdovanju šumama, uključujući tu i pošumljavanje koje je do sada zaostajalo iza stvarnih potreba i mogućnosti.[133] Treba imati u vidu činjenicu da savremeno čovječanstvo u kome brzo rastu potrebe za sirovinama i energijom, sve više se okreće prirodnim sirovinama, pogotovo onima koje se obnavljaju, a među njima su i šume.

4. Rudarstvo i industrija

4.1. Rudarstvo

Geološka istraživanja u proteklih tridesetak godina pokazala su da Gračanica nije osobito bogata rudnim bogatstvom, ali da raspolaže raznovrsnim mineralnim sirovinama, naročito nemetalima. Sve pojave mineralnih sirovina interesantnih za eksploataciju lokalizovane su jugozapadno od doline Spreče, dakle u nenaseljenim predjelima Ozrena na površini od oko 132 km^2. U ovom dijelu opštinske teritorije lokalizovane su najveće količine azbesta, a u dolini Spreče, takođe u ovom dijelu opštine, kaolinske gline, pijeska, šljunka, opekarske gline i termomineralne vode.

Rudnik azbesta nalazi se u Bosanskom Petrovom Selu. Od pruge Tuzla - Doboj udaljen je oko 3 km. Dosadašnja istraživanja hrizotil azbesta na širem području Bosanskog Petrovog Sela pokazuje da današnje rezerve (stanje 31.12. 1984.) iznose 119,047.000 tona rude i 962000 tona vlakana.[134]

Za postojanje azbestne rude u ovom kraju znalo se još prije drugog svjetskog rata, ali je njena eksploatacija otpočela tek 1948. godine. Tada je otvoren rudnik čiji je osnovni zadatak bio da eksploatiše rudu azbesta kao sirovinu za proizvodnju azbestnog vlakna. U početku rudnik nije imao separaciju, pa se ruda morala transportovati u Korlaću kod Raške gdje je u ono vrijeme postojala jedina separacija azbesta u Jugoslaviji. Nešto kasnije, 1952. godine podignuta je separacija u neposrednoj blizini rudnika u Bosanskom Petrovom Selu. Ruda se eksploatisala površinskim otkopom pomoću eksploziva.

---

133. Danas, 1989. godine, šumama na području opštine Gračanica gazduje Radna jedinica "Šumarija" koja je u sastavu OOUR-a "Svatovac" iz Lukavca, a ova organizacija udruženog rada je u sastavu Radne organizacije "Konjuh" Živinice. Godišnji etat "Šumarije" iz Gračanice je 32000 m^3 sječive mase, a na svaki m^3 posječene drvne mase zasadi se 17 sadnica, što znači da se u toku godine na ovom području zasadi 544000 sadnica.

134. Dr S. Čičić, Studija mineralnih sirovina, Prostorni plan opštine, str. 5, Gračanica, 1985.

sječe šma je znatno veći u onim šumskim kompleksima u kojima su putevi izgrađeni. U tim pristupačnim prostorima šuma se siječe iznad prirodnog prirasta, a to utiče na pojavu erozije, pogoršanje vodnog režima i uopšte ekoloških uslova. Zbog toga bi ubuduće trebalo posvetiti znatno veću pažnju racionalnom gazdovanju šumama, uključujući tu i pošumljavanje koje je do sada zaostajalo iza stvarnih potreba i mogućnosti.[133] Treba imati u vidu činjenicu da savremeno čovječanstvo u kome brzo rastu potrebe za sirovinama i energijom, sve više se okreće prirodnim sirovinama, pogotovo onima koje se obnavljaju, a među njima su i šume.

4. Rudarstvo i industrija

4.1. Rudarstvo

Geološka istraživanja u proteklih tridesetak godina pokazala su da Gračanica nije osobito bogata rudnim bogatstvom, ali da raspolaže raznovrsnim mineralnim sirovinama, naročito nemetalima. Sve pojave mineralnih sirovina interesantnih za eksploataciju lokalizovane su jugozapadno od doline Spreče, dakle u nenaseljenim predjelima Ozrena na površini od oko 132 km^2. U ovom dijelu opštinske teritorije lokalizovane su najveće količine azbesta, a u dolini Spreče, takođe u ovom dijelu opštine, kaolinske gline, pijeska, šljunka, opekarske gline i termomineralne vode.

Rudnik azbesta nalazi se u Bosanskom Petrovom Selu. Od pruge Tuzla - Doboj udaljen je oko 3 km. Dosadašnja istraživanja hrizotil azbesta na širem području Bosanskog Petrovog Sela pokazuje da današnje rezerve (stanje 31.12. 1984.) iznose 119,047.000 tona rude i 962000 tona vlakana.[134]

Za postojanje azbestne rude u ovom kraju znalo se još prije drugog svjetskog rata, ali je njena eksploatacija otpočela tek 1948. godine. Tada je otvoren rudnik čiji je osnovni zadatak bio da eksploatiše rudu azbesta kao sirovinu za proizvodnju azbestnog vlakna. U početku rudnik nije imao separaciju, pa se ruda morala transportovati u Korlaću kod Raške gdje je u ono vrijeme postojala jedina separacija azbesta u Jugoslaviji. Nešto kasnije, 1952. godine podignuta je separacija u neposrednoj blizini rudnika u Bosanskom Petrovom Selu. Ruda se eksploatisala površinskim otkopom pomoću eksploziva.

---

133. Danas, 1989. godine, šumama na području opštine Gračanica gazduje Radna jedinica "Šumarija" koja je u sastavu OOUR-a "Svatovac" iz Lukavca, a ova organizacija udruženog rada je u sastavu Radne organizacije "Konjuh" Živinice. Godišnji etat "Šumarije" iz Gračanice je 32000 m^3 sječive mase, a na svaki m^3 posječene drvne mase zasadi se 17 sadnica, što znači da se u toku godine na ovom području zasadi 544000 sadnica.

134. Dr S. Čičić, Studija mineralnih sirovina, Prostorni plan opštine, str. 5, Gračanica, 1985.

U periodu od 1965. do 1971. u Bosanskom Petrovom Selu podignuti su i industrijski objekti za proizvodnju ljepenki i salonit ploča.

Danas, azbestnu rudu eksploatiše Radna organizacija "Bosna-azbest" koja je u toku svog postojanja i rada mijenjala nazive i organizacione oblike.[135] Osnovna djelatnost ove radne organizacije je eksploatacija azbesta, proizvodnja azbestne ljepenke i azbestnog vlakna koje se plasira proizvođačima frikcionih materijala. Ovdje se proizvode još i traktorske prikolice, drvena ambalaža, izolacioni materijal "Yumpet" i azbestne pletenice. U 1987. godini "Bosna-azbest" je proizvela 6668 tona azbestnog vlakna i 1417 tona azbestne ljepenke.[136]

Početkom 1989.godine u "Bosna-azbestu" bilo je ukupno 395 zaposlenih radnika od kojih je 20 sa VSS, 13 VŠ, 50 sa SSS, 48 VK, 177 KV, 68 PK i 10 NK.[137] Najveći broj radnika je iz Bosanskog Petrova Sela (43,8%), zatim iz Donje Orahovice (16,7%), Kakmuža (15,9%) i Porječine (10,1%), a ostalo su radnici iz drugih seoskih područja gračaničke i lukavačke opštine (Vasiljevaca, Stupara i Modraca).

4.2. Industrija građevinskog materijala

Začeci ove industrije imaju na ovom području nešto dužu tradiciju. Prva manja Ciglana na Grabovcu u kojoj je radilo 10-15 radnika otpočela je raditi 1892.godine. Proizvodila je 200 000 komada cigle i 300 000 komada crijepa godišnje. Ciglana u Sočkovcu otpočela je raditi 1923. godine, a u to vrijeme proizvodila je oko 400 000 komada cigle i 500 000 komada crijepa. Od tridesetih godina radile su još i tri manje ciglane s primitivnom opremom, a zapošljavale su sezonsku radnu snagu.[138]

Odmah nakon oslobođenja proizvodnjom građevinskog materijala bavi se Sresko privredno preduzeće u Gračanici koje je u svom sastavu imalo nekoliko proizvodnih pogona: pilanu, kamenolom, ciglanu, crepanu i krečanu. Proizvodnja u Ciglani se odvijala pomoću brigadnog sistema. Brigada za proizvodnju cigle brojala je četiri radnika, koji su za osam sati izrađivali 1600 komada cigle, dok je brigada za proizvodnju crijepa imala 19 radnika, koji su u toku osmočasovnog radnog vremena proizvodili 2000 komada crijepa.[139]

---

135. Od 1977. do 1979. ova radna organizacija bila je u sastavu "Soda-so" Tuzla, od 1979. do 1981. u sastavu SOUR "Igmin" Tuzla, a od tada posluje kao samostalna radna organizacija.

136. Lična karta opštine Gračanica, str. 4, Gračanica, 1988.

137. Osnovni podaci o broju zaposlenih radnika i djelatnosti "Bosna-azbesta" dobijeni su od Komisije za društveno planiranje SO-e Gračanica.

138. E. Tihić-O. Hamzić, isto, str. 79.

139. Regionalni istorijski arhiv Tuzla, OBNOT, dok. br. 1023/1-3. U ovom dokumentu detaljno

Danas se proizvodnjom ciglarskih proizvoda bavi Radna organizacija "Sočkovac",[140] čiji se proizvodni pogoni nalaze u istoimenom naselju, južno od Gračanice na udaljenosti od oko 5 km. "Sočkovac" eksploatiše i prerađuje glinu i kaolin, proizvodi ciglu i crijep, fasadne opeke, poluklinker-opeke, pune opeke, razne vrste opekarskih proizvoda i elemenata za zidanje (opekarske elemente za tavanice i stropne konstrukcije, panoe za industrijsko zidanje od ciglarske i kaolinske gline uz primjenu kvarcnog pijeska, šljako-betonske prefabrikate za zidanje, stropne ploče na bazi metalurške zgure, stropne konstrukcije na bazi prenapregnutog betona i dr.). U 1987. godini u "Sočkovcu" je proizvedeno 70 miliona ciglarskih proizvoda normalnog formata, 471 000 metara polumontažnih i montažnih gredica i 545 000 komada crijepa.[141]

Početkom 1989.godine u "Sočkovcu" je bilo ukupno 448 zaposlenih radnika, a njihova kvalifikaciona struktura izgledala je ovako: NK 203, PK 55, KV 92, VK 25, SSS 41, VS 18 i VSS 14.[142] Najveći broj radnika je iz Sočkovca (27,2%), zatim iz Gračanice (15,1%), Babića (9,1%), Donje Orahovice (8,9%) i Škahovice (6,2%), a ostali radnici su uglavnom bili iz drugih naselja opštinskog područja.

4.3. Metalna industrija

Začeci ove industrije u Gračanici mogu se pratiti još od 1950.godine kada je ovdje postojala Sreska metalna radionica koja je u svom sastavu imala kolarsku, bravarsku i limarsku radionicu. Osim osnovnih potreba za privredu, preduzeće je u to vrijeme za potrebe Jugoslovenske armije proizvodilo godišnje 60 zaprežnih kola.[143]

Današnji nosilac razvoja metalne industrije u ovoj opštini je Radna organizacija "Fering" koja od 1983. godine posluje u sastavu SOUR-a RMK u

---

je opisana tehnologija izrade cigle i crijepa, a zasnivala se na manuelnom radu bez bilo kakve mašine, osim dva mlina za mljevenje zemlje koja su se pokretala ručno.

140. Nakon ukidanja Sreskog privrednog preduzeća osnovano je Preduzeće "Ciglana-crepana" kojem je 1959. pripojena Ciglana "Grabovac" iz Gračanice kao i Preduzeće za proizvodnju građevinskog materijala "Gračanica" u Gračanici. Nakon ovog pripajanja Preduzeće je poslovalo pod nazivom "Sočkovac", a 1961. pripojilo se "Bosna-azbestu", iz čijeg sastava se izdvaja 1964. i od tada posluje samostalno sve do 1973. kada se integriše zajedno s Trgovačkim preduzećem "Ozrenka", Preduzećem za komunalno i stambeno poslovanje i Preduzećem za preradu plastike "Grades" u jedinstven Industrijsko-trgovinski kombinat "INKO". Od 1974. "Sočkovac" posluje kao OOUR-a, 1978. ulazi u sastav SOUR-a "Igmin u Tuzli.

141. Lična karta opštine Gračanica, str. 4, Gračanica, 1988.

142. Opštinska komisija za privredu i društveno planiranje SO-e Gračanica.

143. Regionalni istorijski arhiv u Tuzli, OBNOT, dok. br. 5383/5.

Zenici.[144] U toku svog postojanja i rada ovo Preduzeće je stalno pokušavalo i iznalazilo mogućnosti da pronađe pravi proizvodni program. Do 1965. proizvodilo je japanere, rudarske vagonete, vitla, male dizalice i drugo. U toku 1965. sprovođena je privredna reforma, a oprema koja se ovdje proizvodila vrlo teško se prodavala. Tada je došlo skoro do likvidacije Metalnog pogona u ovom preduzeću, a da se on ne bi ugasio, prihvaćen je koncept izgradnje industrijskih hala od čeličnih konstrukcija. Kako je taj posao dobro krenuo, gračanički metalci 1970. godine preuzimaju radove u Zapadnom Berlinu, a od 1972. nakon uspješnih pregovora s firmom "Cattaneo - ponzeri" iz Milana, počinju proizvoditi građevinske dizalice.[145]

Danas "Fering" proizvodi: građevinske toranjske dizalice od 9 do 160 M_{pm}, mostne dizalice nosivosti od 10 do 1500 kn, portalne dizalice nosivosti od 10 do 1500 kn, konzolne dizalice od 1,5 do 10 M_{pm}, teretne liftove po narudžbi, hidraulične prese za sekundarne sirovine od 1000 kn, hidraulične platforme po narudžbi, nosivosti od 5 do 50 kn; vibro-kip stolove, kalupe za prefabrikovane betonske elemente, nosive čelične skele, pretovarne silose za beton do 6,6 m, mješalice za fini malter, podešavajuće nosače stropne oplate, posude za beton do 1 m, posude za opeku, traktorske prikolice sa trostranim kipovanjem 1,5 i 2 Mpm, a vrši projektovanje i izgradnju inostranih hala, skladišta i drugih objekata na bazi čelika kao i montažu, remont i servisiranje toranjskih, mostnih i portalnih dizalica.[146]

U 1987. godini u "Feringu" je proizvedeno 1915 tona dizalica i 1696 tona ostalih proizvoda.[147]

Početkom 1989.godine u "Feringu" je bio 731 zaposlen radnik, od čega je bilo 35 sa VSS, 23 sa VS, 120 SSS, 10 NSS, 107 VKk, 332 KV, 46 PK i 58 NK.[148]

Najveći postotak uposlenih radnika u ovom preduzeću je iz Gračanice (50,6%), ostali su iz seoskog područja ove opštine, a ima ih i s područja lukavačke i dobojske opštine.

144. "Fering" je izrastao iz nekadašnjeg zanatskog preduzeća "Partizan" koje je formirano 1955. Pod ovim nazivom posluje sve do 1972. godine od kada posluje kao "Fering". Od 1976. do 1983. "Fering" je poslovao u sastavu "Metal-elektrika" iz Tuzle.

145. "30 godina Metalne industrije Fering u Gračanici, "RMK-Zenica", RO "Fering", str. 4, Gračanica, 1985.

146. Privreda Bosne i Hercegovine, IGTRO "Univerzal" OOUR "Izdavačka djelatnost", str. 261, Tuzla, 1989.

147. Lična karta opštine Gračanica, str, 4, Gračanica, 1988.

148. Podaci iz Opštinskog zavoda za društveno planiranje i statistiku u Gračanici.

4.4. Industrija prerade drveta

Prvi počeci industrijske eksploatacije šuma u gračaničkom kraju vezani su za izgradnju željezničke pruge Doboj - Simin Han koja je puštena u saobraćaj 1886. godine. Bogati šumski kompleksi Ozrena oko Bosanskog Petrovog Sela počinju se intenzivno eksploatisati 1891. godine kada su mađarski preduzimači osnovali firmu "Privatni bosanski drvnoindustrijski konzorcijum".[149] U to vrijeme podignuta je primitivna pilana na vodeni pogon koja je rezala četinare (jela, smrča i bor). Ista firma je posjedovala i Pilanu u Puračiću (Lukavačko područje), a koja je imala dva gatera i snabdijevala se četinarima s područja Oskove (banovićko područje).

Po odobrenju Zemaljske vlade u Sarajevu, Pilanu u Bosanskom Petrovom Selu kupili su 1895. godine drugi mađarski preduzimači Liszka Moricz i Ignac Fisher. Postojeću pilanu su izmjestili na današnju lokaciju, bliže željezničkoj stanici, a opremili su je i parnim pogonom kao i novim gaterom, tehnički savršenijim od prethodnog. Vlasnici firme eksploatisali su drvo sa 10550 ha ugovorenog šumskog područja u Ozrenu. Da bi se što efikasnije vršila eksploatacija drveta s ugovorenog šumskog područja, izgrađena je šumska željeznička pruga uz dolinu rijeke Jadrine u dužini od 21 km.[150] Do 1903. ova firma je posjekla ukupno 78200 m^3 četinarskog drveta.[151] Tokom 1907. dolazi do razortačenja firme i od tada, pa sve do 1918. godine njom upravlja Ignacz Fisher. Krajem 1911. u ovom preduzeću bio je zaposlen 81 radnik i 5 predradnika od kojih je 48 radilo u Pilani, 31 u šumskim pogonima, 7 na željezničkim pogonima, a u ljetnim mjesecima angažovana je i sezonska radna snaga.[152]

Četiri godine nakon završetka I svjetskog rata Ignacz Fisher prodaje pilanu Američko-srpskom akcionarskom društvu. Novi vlasnici Pilane (naši povratnici iz Amerike) proširuju posao i na eksploataciju i rezanje bukovine, povećavaju kapacitet rezanja na tri gatera, izgrađuju dvije komore za parenje bukovine i zapošljavaju nove radnike.[153] U Pilani je tada rezano 17 000 m^3 oblovine godišnje, a zapošljavala je od 250 - 600 radnika, stalno ili povremeno.[154] Pilana je poslovala sve do 1941.godine, a 1942. kvislinške vlasti NDH demontirali su njena postrojenja i prenijeli ih negdje u Hrvatsku.

---

149. Grupa autora, "Konjuh 1885-1985", RO "Šipad-Konjuh", str. 20, Živinice, 1987.

150. **Dževad Juzbašić**, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajeve ere, ANU BiH, XLVIII, Odjeljenje društvenih nauka, 28, str. 248, Sarajevo, 1974.

151. **Branislav Begović**, Razvojni put šumske privrede u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, ANU BiH, Djela knj. LIV, str. 78. Sarajevo, 1978.

152. **E. Tihić-O.Hamzić**, isto, str. 54.

153. Grupa autora, "Konjuh 1885-1985", str. 20.

154. **E. Tihić-O. Hamzić**, isto, str. 78, 79.

Nakon oslobođenja eksploatacijom šume u Ozrenu bavila se Sreska šumska manipulacija i Sresko privredno preduzeće. Osim Bosanskog Petrovog Sela jedna pilana s malim gaterom "Venecijanerom" radila je i u Karanovcu.[155]

Današnji nosioci razvoja drvne industrije u ovom kraju su Pilana "Ozren" u Bosanskom Petrovom Selu i "Jadrina" u Gračanici.[156]

Osnovna djelatnost Pilane u Bosanskom Petrovom Selu je prerada hrasta (a do 1976. i četinara) u polufinalne proizvode (grede, daske, elementi i drugo). Izgradnjom novih proizvodnih kapaciteta (kotlovnice, sušare i parketare) od 1989. ovdje je otpočela i proizvodnja klasičnog parketa kao finalnog proizvoda.

U 1987. godini Pilana "Ozren" je proizvela 13982 m^3 rezane građe od smrče i jele, hrasta, bukve i ostalih liščara.[157] Pilana svoje proizvode plasira i u Italiju, Njemačku, Holandiju, Belgiju, Francusku, Austriju, Španiju, Egipat, Norvešku, Grčku i SSSR.

Početkom 1989. godine u Pilani je bilo ukupno 280 zaposlenih radnika od kojih je 136 ili 48,5% KV, 57 odnosno 20% je NK, 38 ili 13,5% ih je sa NSS, a ostalo su VKV radnici kao i radnici sa VŠ i VSS. Najveći broj radnika je iz Bosanskog Petrovog Sela (33,9%), zatim iz Donje Orahovice (21,7%), Kakmuža (13,5%), Porječine (8,9%), Gračanice (3,9%), dok su ostali radnici iz drugih seoskih naselja gračaničke opštine.[158]

Drvna industrija "Jadrina"[159] u svom sastavu ima tri proizvodna pogona, a to su: stolarija, tapetarija i pilana u Karanovcu. Ovo preduzeće proizvodi: tapacirani namještaj (klub-garniture, ugaone garniture, fotelje, klasične kauče i dr.), furnirani korpusni namještaj (komode, regale i ormare), namještaj rađen

155. U Zapisniku Komisije za pregled cijena Sreskog narodnog odbora Gračanica od 21.XI 1949, između ostalog piše da je stara Pilana koja je radila s malim gaterom "Venecijanerom" krajnje neracionalna zato što 40% rezane građe ide u otpatke. Stoga je ovaj gater razmontiran, postavljen je novi kojeg je preduzeće dobilo iz Goražda. U ovom dokumentu dalje piše kako se na Pilani proizvode samo tri artikla: daska, štafla i letva. (RIAT, OBNOT, dok. br.10231/2).

156. Pilanu u Bosanskom Petrovom Selu 1953. obnavlja Zemljoradnička zadruga "Bratstvo" koja je u to vrijeme nabavila 1 gater, lokomobilu i jedan štuc. U sastavu Zemljoradničke zadruge Pilana posluje sve do 1964, a zatim vrlo kratko vrijeme (svega pet mjeseci) u sastavu "Ozrenke" iz Gračanice. Od 1964. do 1970. posluje u sastavu DIP "Jadrina" u Gračanici, a od 1970. do 1976. u sastavu ŠIP "Tuzla" iz Tuzle. Od 1976. je u sastavu ŠIPAD-a RO "Konjuh" Živinice.

157. Lična karta opštine Gračanica, Gračanica, 1988.

158. Podaci o broju radnika, njihovoj kvalifikacionoj strukturi i mjestu odakle svakodnevno dolaze na posao dobijeni su u Opštinskom zavodu za statistiku SO-e Gračanica.

159. Odlukom radničkih savjeta Preduzeća za promet i preradu drveta "Ozrenka" Gračanica i Zanatskog preduzeća "Partizan" Gračanica, 1964. osnovano je Drvno-industrijsko preduzeće "Jadrina" Gračanica. Ovo preduzeće je nastalo izdvajanjem Pilane iz Bosanskog Petrovog Sela i Pogona za mehaničku preradu drvnih sortimenata u Karanovcu iz "Ozrenke"

u kombinaciji masivno drvo i ploče (police, etažere i stolove), dijelove namještaja od masivnog drveta, sve vrste rezane građe, a izrađuje i sve elemente od drveta (palete, ambalažu, elemente za parket).

U 1987. godini "Jadrina" je proizvela 8447 m^3 rezane građe, 9566 garnitura dnevnih soba, 35754 komoda ostalog namještaja i 1967 m^3 ostalih proizvoda.[160] Preduzeće je sa svojim proizvodima prisutno kako na domaćem (u svim djelovima Jugoslavije), tako i na inostranom tržištu (evropskom, afroazijskom i američkom).

Početkom 1989. godine u "Jadrini" su bila ukupno 484 radnika. Njihova kvalifikaciona struktura je slijedeća: 8 VSS, 6 VŠ, 24 SSS, 3 NSS, 7 VK, 239 KV, 76 PK i 121 NK. Najveći broj radnika je iz Gračanice (45,6%), zatim iz Stjepan-Polja (11,3%), Boljanića (8,4%), Pribave (4,5%), Donje Orahovice (3,9%) i Karanovca (3,9%). Ostali radnici su iz drugih seoskih područja ove opštine, a po koji radnik je i sa područja susjednih opštinskih područja (Lukavca, Doboja i Maglaja).

4.5. Industrija obuće

Proizvodnja obuće u Gračanici ima dosta dugu tradiciju. Još za vrijeme turske uprave ovdje je bio dosta razvijen obućarski obrt, a u drugoj polovini 19. vijeka osnovana je Sedlarsko-satlersko- obućarska zadruga.[161] Radionica je bila smještena u čaršiji na mjestu gdje se sada nalazi park u kojem je podignut spomenik palim borcima u NOB-i. Radionica je uništena u požaru koji je izbio 1885. godine kada je izgorjela i stara gračanička čaršija. Nakon toga obućari su se preselili u staru zgradu na desnoj obali Sokoluše koja je do tada služila kao han. U toj zgradi obućari su radili sve do 1912.godine.

Po završetku prvog svjetskog rata obućarskim obrtom počela su se baviti dva majstora, a između dva svjetska rata opančarskim i obućarskim zanatom bavilo se 14 majstora.

Poslije oslobođenja 1945. osnovana je Gračanička obućarsko-opančarska zadruga koja je okupila jedan broj tadašnjih majstora i veći broj bivših obućarskih pomoćnika i kalfi. U prvim poslijeratnim godinama u ovoj zadruzi su se pravili opanci i cipele od goveđe i svinjske kože.[162]

---

i izdvajanjem Stolarsko-tapetarskog pogona od Zanatskog preduzeća "Partizan". Do 1970. preduzeće je poslovalo samostalno, a od 1970. je u sastavu "Šipad" Sarajevo, prvo kao OOUR do 1976, a od tada posluje kao RO "Šipad-Majevica" Brčko.

160. Lična karta SO-e Gračanica, Gračanica, 1988.

161. Među prvim majstorima u ovoj Zadruzi bili su Suljo Travnjanin, Suljaga Sarajlija i Meho Arifagić.

162. Regionalni istorijski arhiv Tuzla, OBNOT, dok, br.5383/6.

Poslije 50-tih godina gračanički obućari su poslovali u sastavu različitih privrednih subjekata, a od 1980. posluju kao RO "Fortuna" u sastavu SOUR "Union" Tuzla.[163]

Danas "Fortuna" proizvodi žensku modnu obuću (čizmice, sandale, cipele, baletanke i gležerice. Od ukupne godišnje proizvodnje koja je u 1987. godini iznosila 946000 pari, oko 85% proizvedene robe ovo preduzeće plasira u istočne zemlje i SSSR, a ostalo u Njemačku i SAD.

Ovo preduzeće značajno je za Gračanicu i okolinu i po tome što, svake godine, dobrim dijelom rješava, odnosno ublažava problem nezaposlenosti na taj način što upošljava kako nekvalifikovanu i priučenu, tako i kvalifikovanu radnu snagu. U 1968. godini u "Fortuni" su bila ukupno 253 zaposlena radnika, a krajem 1985. godine 1392 radnika.[164] Najveći broj radnika (80,8%) koji svakodnevno dolaze u ovo preduzeće je iz okolnih seoskih područja, a 19,2% iz grada Gračanice.

4.6. Proizvodnja odjeće

Prv začeci industrijske proizvodnje odjeće u Gračanici vezuju se za Sresko privredno preduzeće, osnovano 1947, koje je u svom sastavu imalo i Krojačku radionicu.[165] Nakon dvije godine, 1949. godine Krojačka i Limarska radionica se izdvajaju kao samostalne radionice. Od tada se proizvodnja odjeće odvija kontinuirano, ali u okviru različitih firmi.[166]

Danas su odjevni predmeti koji se proizvode u Tvornici modne konfekcije "Olimp" u Gračanici poznati ne samo u Jugoslaviji, nego i u mnogim evropskim zemljama. Ova tvornica proizvodi: muška odijela, hlače, sakoe,

---

163. Do 1968. godine Pogon obuće iz Gračanice bio je u sastavu Tvornice obuće u Derventi. Od 1968. Pogon obuće i Pogon konfekcije (bio u sastavu Trgovinskog preduzeća "Bosna" iz Gračanice) posluju zajedno u okviru novoosnovanog preduzeća Tvornica obuće i odjeće "Fortuna". Polovinom 1969. Pogon obuće se izdvaja iz "Fortune" i pripaja "Metal impexu" iz Tuzle, a početkom 1974. posluje kao OOUR u sastavu Proizvodno-trgovinskog kombinata iz Tuzle sve do 1980.g. od kada je u sastavu "Union-a" iz Tuzle.

164. Podaci o broju zaposlenih radnika dobijeni u Stručnoj službi Fortune.

165. RIAT, OBNOT, 10231/3.

166. Izdvajanjem iz Sreskog privrednog preduzeća Krojačka radionica se 1949. godine konstituisala u Krojačku zadrugu koja je u to vrijeme zapošljavala 32 radnika od čega je bilo 16 majstora, a isto toliko i učenika. Zadruga je radila sve do 1957. kada prerasta u preduzeće "Napredak", a od 1962. posluje u sastavu Trgovačkog preduzeća "Bosna". Sa Tvornicom obuće "Fortuna" udružuje se 1967, a nakon tri godine zajedničkog poslovanja, Pogon odjeće istupa iz ovog preduzeća i pripaja se Tekstilnom kombinatu "Alija Hodžić-Alhos" Sarajevo. Od 1983. ovo preduzeće posluje samostalno pod firmom RO Tvornica modne konfekcije "Olimp" Gračanica.

vindjakne, ženske kostime, blejzere, suknje i dječiju konfekciju. U 1987. godini "Olimp" je proizveo 949000 m^2 tekstilne konfekcije.[167]

Početkom 1989. godine u ovom preduzeću bila su ukupno 1033 zaposlena radnika. Njihova kvalifikaciona struktura je slijedeća: 56,7% KV, 29,5% PK, 3,7% SSS 2,5% NK, 1,5% VŠ, 1% NSS, 0,8% VSS, i 0,7% VK.[168] Najveći broj radnika je iz Gračanice (64,3%) a ostali radnici su iz seoskih područja ove opštine.

Poslovna politika "Olimpa" bazira se na izvozu odjevnih predmeta za sve vrste tržišta. U posljednjih pet godina izvezeno je od 70 do 90% ukupno ostvarene proizvodnje. U 1988. godini došlo je do značajnog pomjeranja u strukturi izvoza u korist izvoza za konvertibilno tržište (Njemačka, SAD, Libija, SSSR, ČSSR i Poljska).

4.7. Proizvodnja papirne ambalaže i grafička industrija

Grafička industrija u Gračanici datira od 1958.godine kada je osnovana Štamparija "7 april".[169] U to vrijeme u Štampariji je bilo svega 17 zaposlenih radnika, a početkom 1989. godine 189 radnika. Najveći postotak zaposlenih je iz grada Gračanice (68,6%), a ostali su iz seoskog područja ove opštine.

U 1987. godini Štamparija je proizvela 607 tona raznih štamparskih proizvoda (tiskanice, blokovi, prospekti, katalozi, brošure, časopisi, knjige, novine i dr.)[170]

U Tvornici papirne ambalaže proizvode se vrećice za mlinsku industriju, vreće za ugalj, filter-vrećice, vrećice za trgovinu, omotni papir, arci raznih dimenzija, natron-vreće za mlinsku industriju i drugo.

Početkom 1989. u Tvornici papirne ambalaže bila su ukupno 182 zaposlena radnika.[171] Prema kvalifikacionoj strukturi najveći postotak je nek-

---

167. Lična karta opštine Gračanica, str. 4, Gračanica, 1988.

168. Podaci o ukupnom broju radnika i njihovoj kvalifikacionoj strukturi dobijeni u Odjeljenju za privredu SO-e Gračanica.

169. Štamparija "7 april" osnovana je 17.09.1958, a krajem te godine pripaja se kao pogon u NIP "Zadrugar" Sarajevo. Iz NIP "Zadrugar" izdvaja se 30.06.1964. i organizuje se kao samostalno preduzeće pod nazivom Štamparija i kartonaža "Jedinstvo" Gračanica. Od 1974. ulazi u sastav UPI Sarajevo, a početkom 1978. integriše se s RO "Trgoprodukt" Gračanica. Sredinom 1984. odvaja se od "Trgoprodukta" u novu radnu organizaciju "Grafopak" i u njoj posluje kao OOUR Štamparija.

170. Lična karta opštine Gračanica, Gračanica, 1988.

171. Podaci o ukupnom broju radnika i njihovoj kvalifikacionoj strukturi dobijeni u Odjeljenju za privredu, društveno planiranje i budžet SO-e Gračanica.

valifikovanih radnika (42,8%), zatim kvalifikovanih (23,6%) i polukvalifikovanih (19,2%). Najveći broj zaposlenih (68,1%) je iz grada Gračanice.

Danas Tvornica papirne ambalaže raspolaže izuzetno kvalitetnom uvoznom opremom koja joj omogućava da zadovolji zahtjeve kako domaćeg, tako i inostranog tržišta. U novije vrijeme ova tvornica je proširila svoje proizvodne kapacitete tako da će ubuduće moći isporučivati na inostrano tržište razne proizvode iz svog proizvodnog programa u vrijednosti od četiri miliona dolara. Očekivati je, takođe, da će proizvodi ove tvornice imati još veću prodaju na inostranom tržištu zbog ekološkog pokreta čiji su zahtjevi, između ostalog, da se zabrani proizvodnja i upotreba plastičnih vrećica i da se one zamijene papirnim.

4.8. Iskorištavanje termomineralnih, mineralnih i visokoalkalnih voda

Prva saznanja o pojavi termomineralnih voda na području rasjedne zone na potezu Boljanić-Sočkovac potiču iz prve polovine 19. vijeka kada je ovaj kraj, po odobrenju tadašnjih turskih vlasti, obišao Francuz Ami Bue, u to vrijeme uvaženi naučnik s najvišim zvanjima i titulama tadašnje Austrougarske monarhije. Termomineralne vode u Sočkovcu kod Gračanice Ami Bue naziva Toplicama i poistovećuje ih s toplim vodama Kuršumlije i Novog Pazara. Pojave ovih voda bile su kasnije predmet interesovanja i drugih naučnika. Prve fizičko-hemijske analize izvršio je E. Ludvig (1889), a zatim slijede ispitivanja F. Katzera, S. Miholića, J. Josipovića, J. Baturića, N. Miošića, J. Baća i drugih.

Nakon završenih geoloških i hidrogeoloških istraživanja izbušene su četiri bušotine koje s obzirom na izdašnost (22 do 60 1/sec) predstavljaju vodom najobilniji lokalitet među termomineralnim vodama u Jugoslaviji.

Voda je analizirana kod nekoliko eminentnih instituta u Jugoslaviji i prema do sada utvrđenim rezultatima, može se koristiti u masovnoj rekreaciji, medicinskoj rehabilitaciji i liječenju, toplifikaciji, u poljoprivredi i akvakulturi.

S vodom se javljaju i velike količine CO_2 izvanrednog kvaliteta (čistoća 99,9%), pa je "Tehnogas" iz Sarajeva 1988. godine izradio manju Fabriku plina u Sočkovcu, kapaciteta 15 tona za 24 sata. U fabrici je zaposleno 10 radnika. Nešto ranije 1985. godine u Sočkovcu je izgrađen veliki olimpijski bazen, bazen za djecu, svlačionica, manji ugostiteljski objekti, parking-prostor i prilazni putevi. Izvršene su i sve pripreme da se može otpočeti izgradnja Fabrike medicinske opreme i kozmetike na bazi hiperalkalnih voda kao i Fabrike mineralne vode.

5. Zanatstvo i trgovina

O trgovini i zanatstvu u doturskom periodu u Gračanici i okolini ne znamo ništa, pored toga što ima dosta podataka o tim privrednim djelatnostima, a koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu u cjelini.

Poseban napredak u razvoju trgovine srednjovjekovna Bosna doživljava za vrijeme Tvrtka I Kotromanića. Tvrtko je uveliko proširio trgovinske odnose sa Dubrovnikom i još s nekim primorskim mjestima, a koji su bili uspostavljeni još za vrijeme bana Kulina. U to vrijeme značajno mjesto u izvozu iz Bosne imali su rudarski i stočarski proizvodi. Od rudarskih proizvoda u Dubrovnik je izvoženo srebro, olovo i bakar, dok željezo nije bilo od interesa za dubrovačke trgovce zbog toga što transport velikih količina lošim kopnenim putevima nije nikada bio rentabilan. Osim rudarskih proizvoda iz Bosne se izvozio vosak (najviše iz istočne Bosne - Foče, Borča i Goražda), zatim se trgovalo stokom, u prvom redu konjima, a od ostalih proizvoda bosanskog stočarstva treba spomenuti sir, kožu i dr.[172]

Od uvozne robe posebno mjesto u bosanskom uvozu iz Dubrovnika i drugih primorskih mjesta zauzimala je so, zatim tkanine i druga razna roba (npr. ulje, riba) - mrčarija.[173] U srednjem vijeku slani izvori su se vrlo malo eksploatisali, a posebno oni u srednjovjekovnoj župi Soli. Prvi podaci o trgovini solju datiraju iz XIII vijeka, a zabilježeni su u ugovoru što su ga Dubrovčani sklopili s bugarskim carem Mihajlom Asenom 1253.godine, kada je on pošao u veliki osvajački pohod prema zapadnim dijelovima Balkana.[174] U to vrijeme Dubrovčani su računali da će Asen prodrijeti do njihovog zaleđa, pa su se zbog toga pravovremeno potrudili da pismenim ugovorom osiguraju ranije stečenu povlasticu da na području od Neretve do Drine po "starom pravu" zadrže svoj monopol soli.[175]

Transport soli iz Dubrovnika u Bosnu i obratno obavljao se isključivo kopnenim putevima i to uglavnom konjima. Najvažniji činilac u vođenju prometa po unutrašnjosti Balkana, a samim tim i u srednjovjekovnoj Bosni, bili su Vlasi, stočari s kojima su Dubrovčani sklapali ugovore o prevozu robe iz Dubrovnika u unutrašnjost.[176]

Srednjovjekovna karavanska trgovina obavljala se sa dosta teškoća, nesigurnosti i rizika. U to vrijeme Bosnu su presijecala dva glavna karavanska

172. **Desanka Kovačević**, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo, NRBiH, Djela, knj. VIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 13, str. 166-177, Sarajevo, 1961.

173. Isto, str. 177-184.

174. **Dr Đuro Basler**, Župa i grad soli u srednjem vijeku, 100 godina Fabrike soli Tuzla, str. 17, Tuzla, 1985.

175. Isto, str. 17.

176. **Desanka Kovačević**, isto, str. 158.

puta i spajala je s Jadranskim morem. Prvi drum poznat pod imenom "Via Drine" vodio je od Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta i Foče u istočnu Bosnu. Druga, takođe važna saobraćajna arterija, poznata pod imenom "Via Nerente" vodila je od Dubrovnika morem ili kopnom preko Stona do ušća Neretve, a onda njenom lijevom obalom do Biššća pod gradom Blagajom, pa preko Porima, Vrapča, Konjica i Ivan-planine u Bosnu, a kroz Bosnu preko Visokog i Sutjeske do Olova.[177] Nema podataka o sporednim karavanskim putevima koji su se odvajali od navedenih glavnih putnih pravaca. Međutim, sasvim se sigurno može pretpostaviti da je jedan putni pravac išao od Srebrenice do Zvornika starom rimskom trasom, a odatle na sjeverozapad prema Tuzli u dolinu Spreče i dolinu Bosne. U to vrijeme u srednjem toku rijeke Spreče na južnim obroncima Trebave bila su dva naselja: Gračanica, kao manje rudarsko naselje u kome se eksploatisala željezna ruda; utvrđeni grad Soko, smješten na jednoj litici sjeverno od Gračanice na udaljenosti od 4 km. Nije nam poznato da li su do ovih naselja dolazli trgovci iz udaljenijih trgovačkih centara. S obzirom da je ovo područje vijekovima bilo poprište sukoba između mađarskih i bosanskih kraljeva, a zbog sveopšte nesigurnosti, izgleda da je trgovina bila svedena na nivo lokalne razmjene dobara.

Poslije turskih osvajanja na području sjeveroistočne Bosne dolazi do razvoja gradova i gradske privrede, prvenstveno zanatstva i trgovine. I pored toga, kroz cijeli turski period, poljoprivreda je bila glavna privredna djelatnost od koje je živjela ogromna većina stanovništva u ovim krajevima.

Početkom 16. vijeka, nakon turskih osvajanja prekosavskih zemalja, Bosna postaje pravo tranzitno područje između Rumelije, Panonske nizije i Jadranskog mora. U to vrijeme turske vlasti podstiču razvoj gradova i gradske privrede. Početkom turske uprave Gračanica postaje kasaba, zahvaljujući prije svega i tome što se nalazila na važnom putu koji je išao od Maglaja preko Gračanice ka Tuzli, a odatle preko Majevice do Brčkog. Ovim putem odvijao se karavanski saobraćaj od Jadranskog mora do brčanske skele.

Svoj privredni i urbani razvoj Gračanica doživljava u drugoj polovini 16. i početkom 17. vijeka. Godine 1580. u Gračanici je organiziran kadiluk koji je osim Gračanice obuhvatao još i Brčko, Bosanski Šamac, Modriču i Gradačac.[178] Veliki ratni pohodi zahtijevali su ogromne količine vojne opreme, što je podstaklo nagli razvoj zanatstva i trgovine. Sredinom 16. vijeka u Gračanici je bilo zastupljeno 19 različitih zanata, a to su: sagrdžije, papučije, gvoždari, sabljari, nalbanti (potkivači konja), sarači, ćurčije, tašdžije (klesari) i mnogi drugi.[179] Tako je Gračanica pretvorena "u pravu esnafsku radionicu za

---

177. **Desanka Kovačević**, isto, str. 158, 159.

178. **Mehmed Mujezinović**, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II-istočna i centralna Bosna, "Veselin Masleša", str. 185, Sarajevo, 1977.

179. **Dr. A. Handžić**, isto, str. 158, 144.

vojsku".[180] Kakva je bila trgovina i zanatstvo kasnije (u drugoj polovini 17. i 18. vijeku) nije nam poznato, s obzirom da do sada nisu pronađeni bilo kakvi izvori o Gračanici iz tog perioda. Iako ne raspolažemo konkretnim podacima o stanju trgovine i zanatstva na ovom području u 17. i 18. vijeku, može se pretpostaviti da su ove privredne djelatnosti u to vrijeme bile u stagnaciji, što je posljedica dugotrajnih austro-turskih ratova (od 1716. do 1739.). Nakon tog dugotrajnog ratovanja, jedno vrijeme granica između Austrije i Turske pomjerila se čak sat hoda južno od Save. Tada je vladala opšta nesigurnost, a mnogobrojno stanovništvo je stradalo kako u ratnim operacijama, tako i u epidemijama kolere i drugih zaraznih bolesti. Tako su nestale čitave zanatske i trgovačke porodice, a one koje su preživjele, nisu imale kome prodavati robu.

Oporavak i oživljavanje gračaničke kasabe počinje tek onda kada su se političke prilike sredile i granica između Turske i Austrije ustalila na rijeci Savi.

Urbanom i privrednom razvoju Gračanice početkom 19. vijeka doprinijeli su gradačački kapetani: Osman-kapetan i Murat-kapetan. Osman-kapetan je 1800. godine podigao medresu, a za njeno izdržavanje uvakufio je jedan han, više dućana, mlin (vodenicu) i nekoliko parcela zemlje u Gračanici.[181] Murat-kapetan, sin Osmanov, sagradio je novu medresu u čijem prizemlju je bilo osam dućana, a 1818. popravio česmu u Gračanici, zadužbinu svoga oca.[182] Za izdržavanje medrese uvakufio je osam pomenutih dućana i trinaest parcela zemlje u blizini kasabe.[183]

Razvoju gračaničke trgovine i zanatstva u drugoj polovini 18. i u 19. vijeku doprinijele su i muslimanske porodice iz Srbije koje su se ovdje doselile, u najvećem broju u periodu od 1788-1862, zatim srpske doseljeničke porodice iz Hercegovine, a nešto kasnije i jevrejske porodice koje su se ovdje počele doseljavati oko 1865.godine iz Sarajeva.

U 19. vijeku bosanska trgovina se počela postepeno orijentisati prema zapadu. U to vrijeme bosanski trgovci su iz Austrije nabavljali manufakturnu robu (tkanine, čohu, raznu robu od željeza, staklarske i druge proizvode) kao i kolonijalne artikle (pirinač, kafu, šećer, ulje, sapun i dr.), a izvozili su vosak, kožu, krzno, vunu, goveda, sitnu stoku i dr. Sarajevo kao glavni trgovački centar bilo je snabdjeveno raznom robom. Roba iz Carigrada stizala je preko Soluna i Novog Pazara, a iz Austrije preko Zvorničkog sandžaka. Trgovina s Austrijom preko Brčkog naročito je oživjela nakon osnivanja Dunavskog parobrodskog društva 1830. godine. Tada je Brčko imalo svoju agenciju i Luku, pa je zbog toga postalo "glavna kapija trgovačkih poslova Bosne i Hercegovine

180. **Dr A. Handžić**, isto, str. 185.

181. Vakufnama br. 131/1 koja se nalazi u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

182. **Hamdija Kreševljaković**, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, 2. izdanje, "Svjetlost", OOUR Izdavačka djelatnost, str. 196, Sarajevo, 1980.

183. Vakufnama br. 132/1 u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

sa sjevernim susjedom".[184] U to vrijeme Gračanica se nalazila na važnom karavanskom putu koji je vodio od Sarajeva do Brčkog. Gračanički trgovci su u Brčko uglavnom dozvolili suhe šljive, a tamo kupovali morsku so (grušac) i prodavali je u Gračanici trgovcima iz drugih mjesta Bosne.

Gračanički trgovci, kao i drugi trgovci iz Bosne, kupovali su raznovrsnu robu na veliko u Sarajevu. Iz jednog teftera kojeg je vodila sarajevska trgovačka porodica Potogije u periodu od 1850-1871. vidi se da je s njom trgovalo i tridesetak gračaničkih trgovaca. Od Potogija su nabavljali raznu robu: odjevne predmete, posude, prostirku i posteljinu, luksuzne artikle, konjsku opremu i razne druge predmete.[185] Skoro ista roba koja se prodavala u Sarajevu, mogla se kupiti i u Gračanici. To se vidi iz teftera veresije kojeg su vodili poznati gračanički trgovci, prvo Spaso, a kasnije Todor Hadžistević od 1873. pa nadalje, što znači da su se Hadžistevići, a i drugi gračanički trgovci snabdijevali raznovrsnom robom iz Sarajeva. Od Hadžistevića su robu uzimali kako seljaci iz okolnih sela, tako i stanovnici varošice Gračanice. Bilo je tu i nekih oblika trampe, jer u spomenutom tefteru nailazimo na dosta podataka iz kojih se može zaključiti da su se seljaci kod spomenutih trgovaca zaduživali raznovrsnom robom, a da su im na ime otplate duga, umjesto novaca donosili suhe šljive i druge poljoprivredne proizvode. Hadžistevići su prodavali raznovrsnu robu, a najviše odjevne predmete (papuče, jemenij-starinska plitka obuća koja se nosila u svako doba godine, ječerme, čakšire, ćurake, feredže, razne šalove, čarape, čembere-marame, fermene, gunjeve, libade, šamije, jeleke, opanke, haspurlije-crvene marame) zatim razne vrste platna (bez, čohu, basmu, svilu), kućanske predmete (jorgane, ćilime, dušekluke i dr.), posude (bakrače, bakračiće, bakarne tepsije, lavore, ibrike), željezne dijelove oraćih sprava (lemeše, crtala) konjsku opremu (kolane, uzengije, sedla, ćebad za sedla) i razne druge artikle (duhan, sapun, zejtin, pirinač, kafu, šećer, vareške eksere, brave, baglame, katance i dr.).[186]

Za vrijeme austrougarske uprave evidentan je znatan napredak u razvoju gračaničke privrede, a posebno trgovine i zanatstva. Prema popisu iz 1895. godine u Gračanici je evidentiran 141 trgovac i zanatlija. I dalje su se zadržali tradicionalni zanati (kovački, opančarski, abadžijski, terzijski, kalajdžijski, lončarski, dunderski, kolarski i dr.) koji su postepeno nestajali, a umjesto njih, dolazi do razvoja novih zanata kao što su: obućarski, krojački, limarski, mehaničarski, električarski i dr. Obućarski zanat je bio najrazvijeniji i uspješno je odolijevao konkurenciji industrijske robe iz uvoza.

---

184. **Dr Pavo Živković**, Pregled istorije Brčkog od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1878), Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u, "Univerzal", str, 60, Tuzla, 1985.

185. **Osman A. Sokolović**, Djelomičan popis trgovaca-muslimana iz BiH pred kraj turske uprave, Islamska dionička tiskara, str. 18-20, Sarajevo, 1943.

186. Knjiga veresije trgovacâ Hadžistevićâ iz Gračanice nalazi se u Muzeju istočne Bosne u Tuzli.

Nakon priključenja Bosne i Hercegovine jedinstvenom carinskom području Austrougarske monarhije 1879, bosanska trgovina sa Carigradom i Rumelijom postepeno zamire i svodi se samo na nabavku serdžada, ćilima, vjerskih knjiga, tespiha (brojanica), porculana, brušenog stakla i još nekih drugih sitnica. Istovremeno u Bosnu se uvozi jeftinija industrijska roba porijeklom iz prekosavskih zemalja. U novim uslovima brže cirkulacije roba i novca mnogi gračanički trgovci nisu se snašli i propali su, a drugi su uspijevali proširiti svoju djelatnost. Donošenjem Trgovačkog zakona 1883. svaka trgovačka radnja s najanje 400 kruna godišnje čistog prihoda podlijegala je obavezi sudskog protokolisanja.[187] Tri godine poslije donošenja tog zakona u Gračanici je bilo protokolisano 29, a 1913.godine 43 trgovačke radnje u gradu i 5 u nekim selima gračaničkog kotara. Svoju robu trgovci i zanatlije su prodavali uglavnom na lokalnom tržištu.

Krajem 19. i početkom 20. vijeka u Gračanici se naročito trguje suhim šljivama, pekmezom od šljiva, kruškama, orasima, žitom i stokom. Gračanički trgovci i preduzimači otkupljivali su ove proizvode, a onda ih izvozili u Austriju, Madarsku i Njemačku. Transport robe odvijao se karavanima do Brčkog, a odatle brodovima dunavske parobrodske kompanije. Nešto kasnije izvoz je išao željeznicom.

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i proglašenjem ujedinjenja 1. decembra 1918. godine, Bosna i Hercegovina je ušla u sastav jedinstvene države jugoslavenskih naroda. Po završetku prvog svjetskog rata vladale su teške ekonomske prilike, bile su prisutne raznovrsne oskudice iglad, mnogi su umirali od posljedica rata, a uz sve to harala je i epidemija španske groznice koja je u to vrijeme odnijela mnoge živote. Novoformirani organi vlasti imali su težak zadatak da u tom prelaznom periodu obezbijede održavanje reda i mira i da zaštite državnu i privatnu imovinu od raznošenja i pljačke. Da bi se situacija koliko-toliko normalizovala, organi vlasti postepeno oživljavanju privredni život, posebno trgovinu. Izvjestan impuls privrednoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini dao je uvoz većih količina industrijske robe i životnih namirnica. Ubrzo zatim dolazi do poremećaja na novčanom tržištu i pada domaće valute, pa se gotovina uglavnom ulaže u trgovinu i podizanje manjih zanatskih i industrijskih preduzeća. Ovakvo stanje potrajalo je sve do 1926. od kada se osjećaju prvi znaci ekonomske krize koja je trajala sve do 1935. godine. Kriza je posebno pogodila seljake zbog toga što je pad poljoprivrednih proizvoda bio znatno brži u odnosu na cijene industrijske robe. Pad cijena ratarskih i stočarskih proizvoda slabio je kupovnu moć seljaka, povećao njihovu zaduženost, a sve to skupa je ubrzavalo proces ekonomskog propadanja sela.[188]

187. Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu za 1893, Tisak zemaljske tiskare, str. 308, Sarajevo, 1883.

188. Tako na primjer, pred prvi svjetski rat u Bosni i Hercegovini za jedan kilogram ječma mogao se kupiti 1 kg soli, a 1935. za jedan kilogram soli trebalo je prodati tri kg ječma. Drugi primjer

U toku cijelog međuratnog perioda Gračanica je u privrednom pogledu ostala na nivou mnogobrojnih sličnih bosansko-hercegovačkih mjesta koja su bila karakteristična po opštoj nerazvijenosti. Cijeli period, naročito u vrijeme ekonomske krize, bio je ispunjen hroničnom nezaposlenošću kako radnika i nadničara, tako i jednog broja zanatlija. I pored toga u Gračanici se održao znatan broj zanatskih radnji. Prema podacima iz 1929. u Gračanici je bilo 13 pekarskih radnji, 5 kovačnica, 12 obućarskih, 4 stolarske, 6 brijačkih, 2 kolarske, 3 poslastičarske, 9 mutabdžijskih, 9 mesarskih, 1 bravarska, 2 kalajdžijske i 2 sajdžijske radionice.[189] Broj i struktura zanatskih radionica nije se bitnije promijenio ni u narednim godinama sve do pred drugi svjetski rat. U seoskom području bili su zastupljeni tradicionalni zanati kao što su: kovački, potkivački, lončarski, abadžijski, dunderski, bačvarski i drugi.

U međuratnom periodu u Gračanici su dominirali uglavnom sitni i srednji trgovci, a bilo je i nekoliko veletrgovaca. U odnosu na druga slična mjesta u Bosni, trgovina je ovdje bila nešto razvijenija zato što je željeznička pruga omogućavala trgovcima da jeftinije i brže transportuju otkupljene poljoprivredne proizvode, a istovremeno da dopreme u Gračanicu industrijsku i drugu robu namijenjenu prodaji. Trgovalo se uglavnom poljoprivrednim proizvodima, zanatskom robom, drvetom, proizvodima domaće radinosti i industrijskom robom koja je dopremana iz razvijenih industrijskih područja.

Tridesetih godina na gračaničkoj pijaci otkupljivalo se godišnje oko 150 vagona zobi, 10-30 vagona pšenice, 10-30 vagona pasulja, 50-400 vagona kukuruza, 50 vagona jaja, jedan vagon lanenog sjemena oko 150 vagona željezničkih pragova, 10 vagona ogrevnog drveta, 3 vagona živine, 20 vagona svježih jabuka, 20 vagona suhih šljiva, 50-60 vagona suhih jabuka koje su se izvozile u Berlin i Hamburg, oko 200 vagona sijena, 5 vagona ovčijih i kozijih koža i oko 50 vagona goveda.[190]

U trgovini, bankarstvu i saobraćaju na području gračaničkog sreza 1931. godine bila su 232 vlasnika i zakupca kod kojih je bilo zaposleno: 143 činovnika, 58 radnika, 41 nadničar, 12 sluga, 10 šegrta.[191]

U međuratnom periodu većina gračaničkih trgovaca su aktivno učestvovali u kulturnom i političkom životu grada i sreza u cjelini. Zauzimali

---

je još karakterističniji: pred prvi svjetski rat za jedan kilogram ječma mogla su se kupiti dva paketa šibica, a 20 godina kasnije za istu količinu šibica (dva paketa) seljak je morao prodati 20 kg ječma. (O odnosu cijena između industrijske robe i poljoprivrednih proizvoda vidi: **Kemal Hrelja**, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture u BiH između dva svjetska rata, Acta, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije, 7, Školska knjiga, str. 131, Zagreb, 1980.

189.**Milivoje M. Savić**, Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda, VII deo, str. 231-233, Beograd, 1929.

190.**Omer Hamzić**, Četerdeset godina Trgovačkog preduzeća "Bosna", str. 99 i 100 (rukopis), Gračanica, 1988.

191. Isto, str. 98

su počasna mjesta u kulturno-prosvjetnim društvima "Gajret" i "Prosvjeta", bili članovi lokalnih rukovodstava tadašnjih vodećih građanskih stranaka, a mnogi od njih birani su i za opštinske načelnike, banske vijećnike i drugo.

U toku drugog svjetskog rata mnoge trgovačke radnje u Gračanici potpuno su prestale raditi. Od nekoliko desetina gračaničkih trgovaca koliko ih je radilo neposredno pred rat, u toku rata trgovinom se bavilo svega 10 trgovaca. Zbog opšte oskudice njihove radnje su bile poluprazne.

Poslije oslobođenja privredna situacija u cijeloj zemlji, a samim tim i u Gračanici, bila je izuzetno teška. Na tržištu nije bilo dovoljno robe, a trebalo je organizirati snabdijevanje stanovništva. Otkupom poljoprivrednih proizvoda rješavano je pitanje ishrane stanovništva u gradovima. U početku snabdijevanje stanovništva robama široke potrošnje obavljalo se pomoću otkupno-prodajne stanice Trgovačkog preduzeća za ishranu, koje je nešto kasnije organizovano kao filijala Zemaljskog magazina. Snabdijevanje stanovništva obavljano je i pomoću zemljoradničkih zadruga. Pored državnog zadružnog sektora do sredine 1948. godine zadržani su i neki oblici privatne trgovine. Likvidacija privatnih trgovačkih radnji u gračaničkom srezu završena je do juna 1948.

Nakon ukidanja privatnih trgovačkih radnji postepeno je povećavan broj maloprodajnih kapaciteta i proširivana trgovačka mreža zadružnog i državnog sektora. Tada je osnovano Sresko trgovačko preduzeće koje je, 1948.godine u Gračanici, osim magacina, otvorilo jednu radnju mješovite prehrambene robe, dvije prodavaonice mješovite robe, jednu mesnicu i jednu piljarnicu. Te godine otvorene su i prodavaonice mješovitom robom u Karanovcu, Bosanskom Petrovom Selu i Donjoj Orahovici, a 1949. godine prodavaonice u Lukavici, Donjim Moranjcima, Doborovcima, Brijesnici i Sočkovcu. Početkom 1950. godine Sresko trgovačko preduzeće imalo je 7 prodavaonica u Gračanici i 9 prodavaonica na seoskom području.

Osim Sreskog trgovačkog preduzeća svoje prodavaonice su imale i zemljoradničke zadruge. Krajem 1948. godine na gračaničkom srezu bilo je 28 zemljoradničkih zadruga koje su imale 29 prodavaonica za snabdijevanje stanovništva. U to vrijeme zadruge su najviše prodavale tekstil i gvoždarsku robu, a istovremeno su otkupljivale i žitarice, mlijeko, jaja, perad, ljekovito bilje i drugo. Kasnije, zadruge su se sve više okretale trgovini.

U poslijeratnim godinama asortiman roba bio je veoma siromašan. U tadašnjim prodavaonicama prodavalo se brašno, makaroni, pasulj i riža, zatim ulje, mast, šećer i kafa u neznatnim količinama. Od tekstilnih proizvoda prodavala se uglavnom pamučna roba. U seoske prodavaonice roba je dopremana u rinfuznom stanju volovskim i konjskim zapregama.

U oblasti zanatstva 1946. godine osnovana je obućarsko-opančarska, stolarska, šnajderska i pekarsko-mesarska zadruga. Iste godine osnovano je i Udruženje privatnih zanatlija koje je postojalo i u nekoliko narednih godina.

Početkom 1949. godine na području Mjesnog narodnog odbora u Gračanici bilo je: 7 krojača, 6 obućara, 3 bravara, 4 kovača i 6 brijača. Do 1952. godine broj privatnih zanatlija se povećao. U privatnom vlasništvu 1952. bilo je 116 zanatskih radnji od čega na području opštine Gračanica 81, na području Brijesnice 4, Karanovca 5, Bosanskog Petrovog Sela 2, Orahovice 5, Doborovaca 16 i Lukavice 10.

Sve do 1950. godine privreda je bila strogo centralizovana. Svako industrijsko preduzeće dobijalo je proizvodni zadatak po kome je bio preciziran obim i struktura proizvodnje. Poljoprivredna proizvodnja regulisana je obaveznim sjetvenim planovima, a raspoloživi robni fondovi dijeljeni su administrativno i to za ličnu i proizvodnu potrošnju.

Cirkulacija svih roba od proizvođača do potrošača detaljno je planirana. Administrativno su određivane cijene industrijskih i poljoprivrednih proizvoda koji su se obavezno otkupljivali. Troškovi trgovine bili su fiksirani, a izgradnju kapaciteta i razvoj trgovačke mreže planirali su i organizovali nadležni državni organi. Potrošači su se neposredno snabdijevali obezbijeđenim snabdijevanjem (za osnovne potrebe), vezanom trgovinom (prodajom industrijskih roba poljoprivrednim proizvođačima koji su svoje proizvode ustupali državi) i slobodnim prometom. U takvim uslovima slobodno djelovanje zakona ponude i potražnje bilo je onemogućeno. Plate radnika u trgovini bile su fiksne i nisu ovisile od ostvarenog prometa. Proizvođači nisu bili zainteresirani za kvalitetniju proizvodnju zato što im je plasman roba bio unaprijed osiguran.

Od 1951. godine sva roba kupuje se u slobodnoj prodaji, ukida se obezbijeđeno snabdijevanje, a djelimično i obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda. Početkom 1953. godine u našoj zemlji u potpunosti se napušta administrativno regulisanje robnog prometa i trgovine.

Decentralizacijom državne uprave koja je izvršena 1950. i 1951. godine i uvođenjem radničkog samoupravljanja, nastaju novi procesi u cjelokupnom razvoju privrede. Tada je otpočela primjena novog načina planiranja osnovnih proporcija u razvoju privrede, slobodnije formiranje cijena i niz drugih privrednih mjera. Od tada se preduzeća sve više orijentišu na proizvodnju robe koja ima kupca i tržište. Kupoprodajni odnosi uspostavljaju se slobodno.

U novim uslovima privređivanja gračanička privreda se počinje reorganizovati, otvara se proces u kome se zanatstvo postepeno transformiše u industriju, a ubrzan je razvoj i ostalih djelatnosti (trgovine, privatnog zanatstva, ugostiteljstva, stambeno-komunalne djelatnosti i dr.). Korjenite promjene nastupile su i u oblasti poljoprivrede i zadrugarstva.

U periodu od 1956-1960. godine u strukturi društvene proizvodnje na području Gračanice sve veće učešće imali su trgovina i zanatstvo. U strukturi drštvenog proizvoda ukupne privrede u gračaničkoj opštini 1956. godine trgovina je učestvovala sa 15%, a zanatstvo sa 12,5%. U 1960. godini u

društvenom proizvodu ukupne privrede trgovina je učestvovala sa 22%, a zanatstvo sa 16,3%.

U 1957. godini na području gračaničke opštine bila su tri trgovinska preduzeća na malo ("Jedinstvo", "Zora" i "Budućnost"), zatim jedna samostalna radnja ("Bratstvo") i prodavaonica obuće "Borovo". Trgovinom na veliko bavili su se "Ozrenka" i "Zadrugar". Postojala su i dva stovarišta ("Duhan" i "Žitokombinat") kao i jedna otkupna stanica ("Bosnaplod"). Na teritoriji Narodnog odbora opštine Gračanica trgovinska mreža na malo u svom sastavu imala je 4 prodavaonice kolonijalno-prehrambene robe, prodavaonicu tekstila, prodavaonicu metalnih proizvoda, deset prodavaonica mješovite robe i po jednu prodavaonicu ogreva i školskog pribora. Na teritoriji Narodnog odbora Bosansko Petrovo Selo bilo je 5 prodavaonica mješovite robe.

Početkom 1958. godine na području gračaničke opštine radila su dva trgovinska preduzeća na veliko ("Bosna" i "Ozrenka"), dva trgovinska preduzeća na malo ("Jedinstvo" i "Budućnost") sa 8 prodavaonica, jedna samostalna trgovinska radnja ("Bratstvo") i paušalna piljarska radnja ("Zora"), zatim 4 zemljoradničke zadruge (Gračanica, Lukavica, Stjepan-Polje, Karanovac i Doborovci) sa 15 prodavaonica, jedna apoteka, stovarište "Duvan" sa tri prodavaonice, prodavaonica novina "Oslobođenje" i otkupna stanica "Bosnaplod".

U 1963. godini prometom robe na veliko i malo bavila su se slijedeća preduzeća: Trgovinsko preduzeće "Bosna", "Jedinstvo", "Ozrenka", Zemljoradnička zadruga "Lukavica" u Lukavici, "Bratstvo" u Gračanici i "Jedinstvo" u Bosanskom Petrovom Selu. Zanatsko preduzeće "Partizan" i Ciglana "Sočkovac" imale su svoje prodavaonice, a radila je i prodavaonica kombinata "Borovo", zatim pogon "Žitokombinata" iz Tuzle i nekoliko paušalnih pekara u kojima se prodavao hljeb.

Nakon uvođenja privredne i društvene reforme 1964. godine trgovinska preduzeća povećavaju obim prometa i šire svoju maloprodajnu mrežu, kako na području gračaničke opštine tako i izvan nje. U tom je naročito prednjačila "Bosna" koja je krajem 1966. godine imala 56 prodavaonica i tri skladišta; 19 prodavaonica je bilo u Gračanici, 6 u Bosanskom Petrovom Selu, 2 u Boljaniću i po jedna u Donjoj Lohinji, Gornjoj Lohinji, Malešićima, Porječini, Tesliću, Piskavici, Sočkovcu, Prijekom Brdu, Karanovcu, Brijesnici, Doborovcima, Pridjelu, Lukavici, Tekućici, Kostajnici, Miljkovcu, Doboju, Džakulama i dr. Krajem 1968. "Bosna" je imala 64 prodavaonice od kojih je 19 bilo na području Doboja, Teslića, Tešnja, Lukavca i Gradačca.

Nakon reforme trgovinska preduzeća "Bosna" i "Ozrenka" doživljavaju razvojnu ekspanziju kako na području opštine tako i izvan nje, a značajna je i aktivnost drugih trgovinskih organizacija na području opštine koje otvaraju svoje prodavaonice u više sela.

U periodu od 1971-1975. došlo je do relativnog zaostajanja u razvoju trgovine, pada ukupnog prihoda, dohotka i akumulacije u toj grani. Takvo stanje je prouzrokovano nepovoljnim položajem trgovine u čitavom srednjoročnom planu od 1971. do 1975. godine. Zamrznute marže stavljale su trgovinu u sve nepovoljniji položaj. Zbog toga je ova djelatnost u tom periodu životarila i jedva je ostvarivala prostu reprodukciju, pa zbog toga nije bila u stanju ni da prati sve veće potrebe stanovništva i privrede.

Poslije usvajanja Zakona o udruženom radu cjelokupna privreda se prestrojava i poslovanje organizuje u skladu s tim zakonom. Krupni proizvodno-trgovinski kombinati formiraju prometne organizacije za unutrašnji promet na veliko, za promet na malo i za spoljno-trgovački promet. Izgradnjom velikih distributivnih centara modernizuje se promet na veliko, a samim tim povećavaju se prometne usluge.

U periodu od 1976-1980. godine dinamika ukupnog privrednog razvoja opštine nije bila ravnomjerna. U prvoj polovini tog planskog perioda zabilježeni su slabiji rezultati privređivanja, manji obim efikasnog investicionog ulaganja, a povećani su gubici tekućeg poslovanja. U drugoj polovini ovog perioda povećan je obim industrijske proizvodnje, smanjen je broj organizacija koje su poslovale s gubitkom, a intenzivirana su i investiciona ulaganja. Početkom ovog perioda snabdijevanje stanovništva robom široke potrošnje na području opštine Gračanica vršilo je 14 prometnih organizacija. Trgovačka mreža sastojala se od 108 prodavaonica, od kojih su 72 bile prodavaonice mješovite robe, 8 tekstilnih, jedna robna kuća, 14 prodavaonica tehničke robe i 13 skladišta.

Početkom osamdesetih godina u našoj društvenoj stvarnosti nazirali su se krupni ekonomsko-socijalni i politički problemi. Na pomolu je bila dugoročna ekonomska kriza koja se manifestovala padom proizvodnje, visokom inflacijom, porastom broja nezaposlenih, raznim nestašicama roba, presijecanjem robnih tokova, otežanim snabdijevanjem i drugim. Početkom 1980. godine pristupilo se provođenju politike ekonomske stabilizacije radi rješavanja nastalih ekonomskih i društvenih problema (prevladavanje protivurječnosti između niske akumulativne i reproduktivne sposobnosti osnovnih organizacija udruženog rada, zatim potreba da se udruženi rad brže osposobljava za modernu i racionalnu proizvodnju i da se uključuje u međunarodnu podjelu rada, da se uvoz pokriva izvozom i da se vrši otplata inostranih dugova). Sve teškoće društveno-ekonomskog razvoja u eri provođenja mjera ekonomske stabilizacije značajno su se odrazile i na poslovanje privrednih organizacija na području opštine Gračanice, pa i na poslovanje trgovinskih organizacija koje su prolazile kroz period izraženog uticaja inflacije i vrtoglavog rasta cijena.

Stanje i kretanje u proizvodnji i na tržištu tokom 1981. godine negativno su uticali i na poslovanje trgovinskih preduzeća. Zbog poremećaja na tržištu bilo je nepotpuno snabdijevanje potrošača brašnom, masnoćama, šećerom i

mlijekom. Od 1982-1984. godine vladala je nestašica biljnih masnoća, mesa, mlijeka i mliječnih prerađevina, brašna, deterdženata, kafe, konditorskih proizvoda, bijele tehnike, građevinskog i elektro-materijala i dr. Inflatorna kretanja u zemlji nastavljena su i dalje nesmanjenim tempom. Ona su prouzrokovala dalji rast cijena sirovina i repromaterijala u proizvodnji i prometu roba na malo i istovremeno uticala na smanjenje kupovne moći i pad životnog standarda stanovništva.

Tokom 1985. i 1986. godine došlo je do stabilizacije tržišta, što se manifestuje kroz bolju snabdjevenost robama široke potrošnje, ali su i dalje bile prisutne nestašice bijele tehnike i građevinskog materijala.

I pored izrazito nepovoljnih uslova u privređivanju koji su karakterisali tzv. "godine nestašica", trgovinske organizacije na području Gračanice ostvarile su relativno stabilno poslovanje, te su tako izvršavale odgovornu funkciju snabdijevanja stanovništva životnim namirnicama i robama široke potrošnje.

I na kraju, napomenimo i to da je u poslijeratnom privrednom razvoju gračaničke opštine trgovina uvijek zauzimala značajno mjesto. U nerazvijenoj gračaničkoj sredini koja se uglavnom oslanjala na poljoprivredu, uz nerazvijeno zanatstvo, trgovina je po ostvarenom dohotku u opštini, društvenom proizvodu i po broju zaposlenih zauzimala drugo mjesto, odmah poslije industrije i rudarstva. Takvo mjesto trgovina u Gračanici zadržala je do danas.

Razmjena dobara obavlja se i putem tradicionalnih godišnjih vašara koji se održavaju svake godine od 7. do 9. aprila i od 8. do 11. novembra. Proljećni vašar počinje na Blagovijesti, a jesenji na Mitrovdan. Pazarni dan je bio i ostao petkom. Na tradicionalnim godišnjim vašarima prodavana je i kupovana raznovrsna roba, stoka i stočni proizvodi. Osim ekonomskog, godišnji vašari imaju i širi društveni značaj; na njima su se, osim razmjene dobara, sklapala poznanstva, viđali prijatelji i ugovarali poslovi. Vašari u Gračanici su se očekivali kao događaj od prvorazrednog značaja, jer su razne vašarske zabave privlačile pažnju mnogobrojne publike koja je dolazila na vašar, između ostalog, i da se razonodi.

Posmatrajući u cjelini poslijeratni razvoj zanatstva na području Gračanice i okoline, neosporno je da se od oslobođenja pa naovamo znatno postiglo u toj oblasti privređivanja. Zanatstvo je brojnije i opremljenije od onog što je nakon oslobođenja naslijeđeno. Međutim, i pored toga, stanje zanatstva ne zadovoljava savremene potrebe stanovništva ovog kraja. Ovaj vid privređivanja nije išao paralelno s razvitkom drugih privrednih grana, naročito industrije, što je imalo za posljedicu neravnomjerni razvoj pojedinih zanata. U periodu od 1957-1988. godine mnogi tradicionalni zanati (kujundžijski, kovački, kolarski, sarački, sitarski, metlarski, lončarski, dunđerski, kalajdžijski, opančarski, abadžijski, terzijski i dr.) nestali su ili su znatno smanjeni, dok su drugi, kao npr. plastičari, u ekspanziji (Tabela br.21).

Tabela br. 21.

Kretanje broja zanatskih radnji na području Gračanice u periodu 1957-1988.

Zanatska radinost (struka)	1957	1971	1981	1988
Kovači	21	16	10	3
Kolari	6	-	-	-
Kujundžije	-	-	-	-
Zlatari	-	3	2	5
Lončari	7	3	3	3
Sitari	4	5	5	3
Bačvari	2	2	2	-
Kalajdžije	7	-	-	-
Časovničari	2	2	3	1
Korpari	5	-	-	-
Dunderi	12	8	-	-
Zidari	21	36	122	93
Tesari	6	14	4	2
Moleri	1	8	4	2
Stolari	5	15	13	14
Opančari	3	-	-	-
Sarači-sedlari	16	-	-	-
Izrada metali	-	2	-	-
Izrada kreča	4	2	2	3
Vodeničari	47	42	-	2
Krovopokrivači	-	8	-	-
Fotografi	2	2	2	2
Krojači	18	10	8	17

Trikotažeri	-	3	4	4
Obućari	-	2	3	6
Tapetari	1	1	-	-
Frizeri	10	11	11	20
Mesari	7	3	6	11
Pekari	8	3	7	10
Poslastičari	8	4	7	9
Izrada korneta i oblatni	23	-	-	-
Izrada soda vode i drugih bezalkoholnih pića	-	-	-	-
Buregdžije	-	-	1	3
Čevabdžije	-	3	4	3
Limari	1	-	-	-
Autolimari	-	-	4	3
Automehaničari	-	-	3	4
Bravari	-	2	10	9
Elektroinstalateri	-	4	5	10
Elektro i RTV mehaničari	-	2	1	5
Precizni mehaničari	-	2	2	1
Galvanizeri	-	3	3	4
Strugari (rezanje drveta)	-	20	7	4
Kožna galanterija	-	2	2	1
Puškari	-	-	-	1
Metalostrugari	-	2	-	1
Autoelektričari	-	-	-	2
Roletnari	-	-	2	1
Kamenoresci	-	-	-	2
Vulkanizeri	-	-	2	4

Vodoinstalateri	-	-	-	2
Instalateri za centralno grijanje	-	-	1	5
Stakloresci	-	1	-	4
Parketari	-	2	1	-
Firmopisci	-	1	1	-
Uslužno pečenje rakije	-	4	1	-
Plastičari	-	2	23	62

Izvor podataka: *Podaci za 1957. godinu korišteni su iz teksta "Stanje i problemi zanatstva na području sreza Tuzla" kojeg je izdala Sreska zanatska komora Tuzle 1957. g. za internu upotrebu, a podaci za ostale navedene godine dobijeni su u Opštinskom zavodu za statistiku i društveno planiranje Gračanice.*

III

NASELJA I KUĆE

1. Položaj sela

Uzimajući u obzir prirodno-geografske osobine prostora, među položajima sela na području gračaničke opštine, jasno se izdvajaju tri grupe.[192]

Prvoj grupi pripadaju sela u nizijskom području doline Spreče do 200 m nadmorske visine. Ovdje se nalazi 9 naselja koja su locirana uz magistralni put i prugu Tuzla - Doboj, a to su. Bosansko Petrovo Selo, Kakmuž, Sočkovac, Karanovac i Boljanić s lijeve strane Spreče; i Miričina, Donja Orahovica, Donja Lohinja i Pribava s desne strane Spreče.

Ova naselja su formirana na proširenoj aluvijalnoj ravni doline Spreče, pa su po svom položaju i dolinska. Kuće se nalaze na ivici aluvijalne ravni kao i na brežuljcima koji se izdižu iznad te ravni. Kuće po brežuljcima i blagim padinama su u voćnjacima, a iznad njih su manji ili veći gajevi koji su ranije služili kao ispasišta. Sela i zaseoci međusobno su dobro povezani putevima.

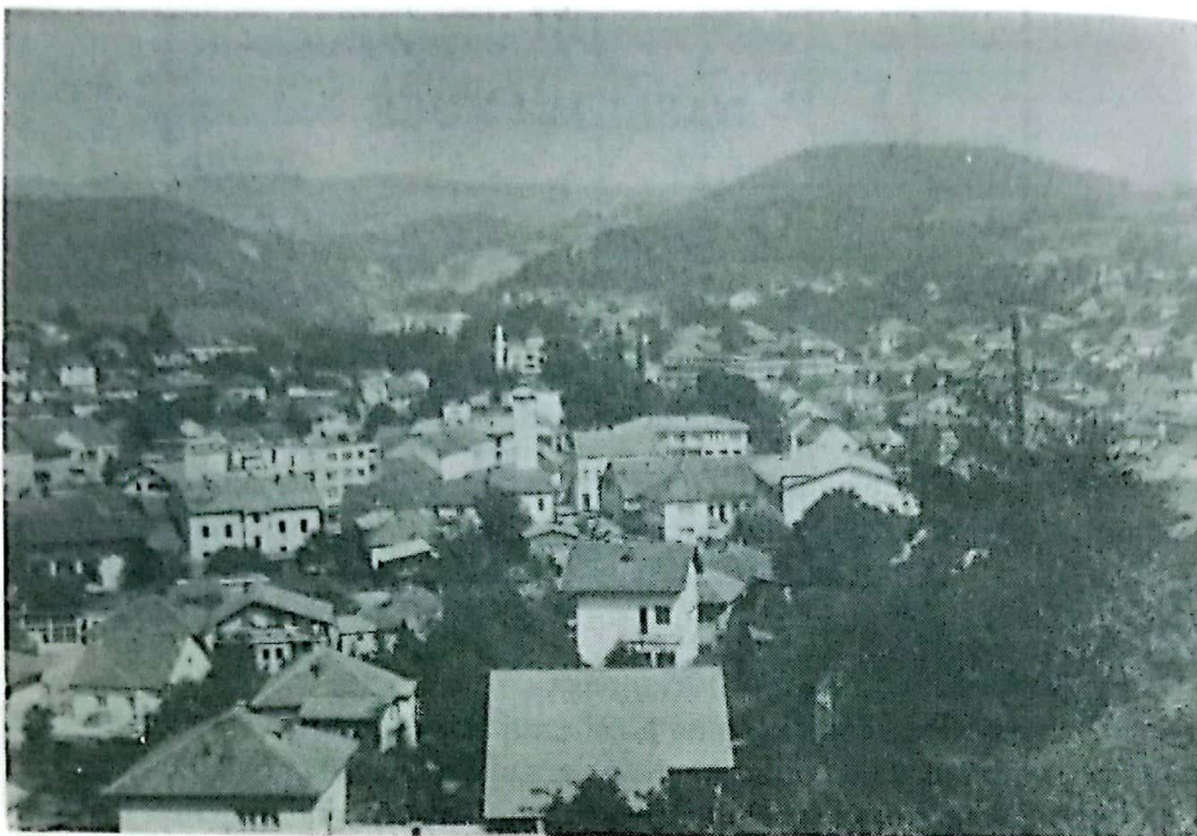
Drugoj grupi pripadaju sela u brdskom području na nadmorskoj visini od 200-500 metara. Ova naselja su najbrojnija, a po položaju kojeg zauzimaju mogu se svrstati i ivična. Leže iznad dolinskih sela, a raspoređena su po prisojnim stranama riječnih dolina i pri tjemenima kosâ, a tamo su i najbolji životni uslovi[193] (dobra voda, insolacija, ispaše i šume u neposrednoj blizini i drugo). U ovu grupu sela spadaju: Babići, Doborovci, Džakule, Gornja Lohinja, Lendići, Lukavica, Malešići, Gornja Orahovica, Piskavica, Porječina, Prijeko Brdo, Rašljeva, Soko, Stjepan-Polje, Škahovica, Vranovići i Trnovci.

Treća grupa sela smještena je u brdsko-planinskom području na nadmorskoj visini preko 500 m. Ovoj grupi pripadaju dva naselja na sjevernom rubnom području opštine, a to su: Donji i Gornji Skipovac. Po svom položaju ovo nisu tipična planinska sela. Smještena su na prisojnim nižim planinskim stranama Trebave. Ispod kuća je obradivo zemljište, a iznad njih je šumski pojas.

---

192. Uzimajući u obzir samo velike razlike koje postoje među položajima sela na Balkanskom poluostrvu J. Cvijić je izdvojio dvije grupe: U prvu grupu svrstao je sela čije kuće su na stranama dolina, po pobrđu i na površinama do oko 1600 m nadmorske visine, a u drugu grupu sela u dolinama, jarugama, po dnu kotlina i u ravnicama (**J.Cvijić**, Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje, knj.prva i druga, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, str. 250-252, Beograd, 1966.

193. **Dr Petar Vlahović**, Brodarevo i njegova okolina (etnološka rasprava), Univerzitet u Beogradu, str. 42, Beograd, 1968.

Sl. 1 Pogled na gračaničku čaršiju (Snimio S. Kulenović 1986)

Gračanica je jedino gradsko naselje u ovoj oblasti. Njen položaj određen je reljefom zemljišta i komunikacijama koje je povezuju sa susjednim oblastima. Grad je smješten na aluvijalnoj ravni i dolinskim stranama Gračaničke rijeke (sl. 1, 2, 3. i 4). Kroz naselje prolazi drum Gračanica - Gradačac, odnosno Gračanica-Srebrenik.

Ovo je najkraća veza ovog dijela doline Spreče s magistralnim pravcem Tuzla-Županja. Sve donedavno naselje je bilo orijentalnog tipa, jer su kuće po mahalama bile poredane duž uskih i krivudavih sokaka. Sve kuće, osim onih u čaršiji, koja je uvijek bila trgovački dio, bile su ograđene visokom tarabom.

Po položaju koji zauzimaju sva naselja na području Gračaničke opštine nastala su na krčevinama. U prošlosti stanovništvo ovog kraja najviše se nastanjivalo na prisojnim stranama pored potoka kako bi moglo napajati stoku i koristiti se vodom za piće i za druge potrebe u domaćinstvu.[194]

Danas na području Gračanice i okoline postoji 25 seoskih naselja koja ukupno imaju 171 zaselak. Veći broj imena seoskih naselja izveden je od imena i prezimena (Babići, Malešići, Stjepan-Polje, Sočkovac, Petrovo Selo, Džakule), a manji broj je konstituisan na bazi fitonima (Orahovica, Trnovci). Najveći broj imena zaselaka izveden je po pojedinim nazivima rodova kao što su: Dukići, Todorovići, Kojići i Marjanovići u Porječini; Šešlaci, Bisići, Topalovići, Perići i Čalije u Bosanskom Petrovom Selu; Ivanovići u Kakmužu;

---

194. Ovo konstatuje Dr P. Vlahović za Brodarevo i okolinu (**Dr Petar Vlahović**, isto, str. 44-45).

Zorani i Mrdeni u Boljaniću; Durakovići u Miričini; Mehići i Omerbašići u Rašljevi; Turkovići, Bajići, Kulići, Hasanovići, Karići i Basići u Donjoj Orahovici; Dafići, Husičići, Mehmedbašići, Avdići, Husamovići, Dobrnjići, Džinići u Gornjoj Orahovici; Bajrići, Mehanovići, Šestani, Ahmetaši, Smajlbašići, Duraći i Durići u Donjoj Lohinji; Žuže, Mitrovići i Đurići u Gornjoj Lohinji, Spahići, Ćorići, Hamidovići i Brkići u Piskavici; Mehići, Osmanagići i Delići u Sokolu; Nurikići, Karići, Nasići i Alibegovići u Vranovićima; Hamidovići, Vilakići, Alići, Dafići, Avdići i Alibegovići u Gornjim Doborovcima; Piragići, Džanani, Serhatlije, Hadžići, Šabići, Jukići i Begovići u Donjim Doborovcima; Bećirovići, Smajići, Selići, Nalići i Šabići u Trnovcima; Mehmedovići, Kulovići, Hodžići i Buljubašići u Džakulama; Jahići, Okići i Drndići u Prijekom Brdu; Okanovići, Delići, Ahmetagići, Smajići, Iljazovići, Avdići, Smajlovići, Okići, Dedići i Mahmutovići u Škahovici; Omerbašići, Mustafići, Kahvedžije, Babići i Karići u Babićima; Golaći, Hamzići, Kalesije, Šake, Ibrići, Hadžići i Ahmići u Malešićima; Mejremići, Dedići, Muratovići, Avdići i Džebe u Stjepan-Polju; Vasići, Bjelkići, Kostići, Jovičići i Kojići u Donjem Skipovcu; Topalovići, Rosići i Stijepići u Gornjem Skipovcu i Zolje, Devedžije, Delići i Čamdžići u Lukavici.

Na osnovu prirodno-geografskih karakteristika i različitog etničkog sastava stanovništva na području Gračanice i okoline možemo izdvojiti tri izrazite grupe sela: naselja na lijevoj strani Spreče ili podozrenska naselja, zatim naselja na desnoj strani Spreče, i trebavska naselja. Podozrenska sela su se nekada nalazila u zoni razvijenog stočarstva. Istina, ovdje je oduvijek bilo i zemljoradnje, ali je ona, prema M.S. Filipoviću, tek u novije vrijeme uzela maha.[195] Naselja na desnoj strani Spreče su zemljoradničko-voćarska, dok trebavska naselja čine neku vrstu prelaza između zemljoradničkih i stočarskih naselja, ali su još uvijek više zemljoradnička.

U podozrenskim selima nastanjeni su Srbi koji prema M.S. Filipoviću predstavljaju naročitu etničku grupu među bosanskim Srbima.[196] Oni se od Srba u susjednim predjelima razlikuju ne samo po nošnji, nego i po drugim crtama u životu. Preci današnjeg srpskog podozrenskog stanovništva su, uglavnom, daljim porijeklom, iz raznih krajeva Hercegovine i Crne Gore, o čemu će biti više govora u našim narednim razmatranjima.

Sela s desne strane Spreče nastanjena su uglavnom muslimanskim stanovništvom, izuzimajući Gornju Lohinju i djelimično Donju Lohinju, u kojim je nastanjeno i srpsko stanovništvo koje je po nošnji i drugim etničkim karakteristikama isto kao i srpsko stanovništvo u Gornjem i Donjem Skipovcu. Stanovništvo je u naselja s desne strane Spreče dospjelo u različitim vremenskim periodima za vrijeme turske uprave, a i kasnije, iz prekosavskih zemalja, zatim Srbije, Crne Gore i Hercegovine.

195. **Milenko .S. Filipović**, Ozrenjaci ili Maglajci, GZM, NS, sv.VII, str. 348, Sarajevo, 1952.

196. Isto, str. 338.

Trebavska naselja (Gornji i Donji Skipovac) nastanjena su srpskim stanovništvom koje se kako po nošnji, tako i po drugim etnološkim karakteristikama razlikuje od Srba Ozrenaca, a ovdje su se počeli naseljavati iz dinarskih predjela početkom 18. vijeka.[197]

2. Tipovi naselja

Gračanička sela u osnovi pripadaju starovlaškom tipu.[198] Više od polovine sela zahvataju velika prostranstva (Boljanić 48 km^2, Kakmuž 29 km^2, Lukavica 26 km^2, Bosansko Petrovo Selo 25 km^2, Gornji Skipovac 20 km^2, Donji Skipovac 16 km^2, Džakule 16 km^2, Sočkovac 16 km^2, Porječina 14 km^2, Donja Orahovica 13 km^2, Malešići 13 km^2, Stjepan-Polje 11 km^2, Soko 10 km^2, Donji Doborovci 10 km^2, dok su ostala seoska naselja znatno manje površine), a kuće su u njima smještene oko potoka ili izvorske vode. Međutim, ako danas malo podrobnije analiziramo svako seosko naselje na ovom području, uočićemo da se samo Donji Skipovac, Gornji Skipovac, Prijeko Brdo, Džakule, Gornji Doborovci, Gornja Lohinja i Porječina mogu svrstati u starovlaški tip, dok su ostala naselja skupinska, a čiju je detaljnu podjelu u nas dao Dr V. Đurić.[199] Naime, većinu seoskih naselja u gračaničkom području u posljednje dvije decenije zahvatio je proces koncentracije novih kuća oko puteva koji prolaze kroz selo i na njihovim raskrsnicama, kao i uz magistralni put i prugu Tuzla-Doboj.

U nizijskom sprečko-dolinskom području naselja su gusto nanizana uz saobraćajnice Doboj - Tuzla, tako da je na tom potezu koncentracija kuća znatno veća u odnosu na obronke Ozrena na kojima su usamljeni zaseoci s malim brojem domaćinstava (sl.5.). U nizijskom području naselja su poluzbijenog tipa, a sastoje se iz centra sela u kojem je više zaselaka grupisano oko objekata društvenog standarda (škole, ambulante, prodavnica, ugostiteljskih objekata, doma kulture, mjesnog ureda), kao i uz glavnu saobraćajnicu (Sl.6.) Ova naselja imaju i po nekoliko izdvojenih zaselaka koji su saobraćajno i funkcionalno povezani sa centrom sela, a postepeno se i saseljavaju u njega ili što bliže njemu.

U brdskoj zoni naselja čine uglavnom odvojeni zaseoci koji su najčešće smješteni po kosama i pribrežnim stranama rječica i potoka Sprečinih pritoka. Zaseoci su radijalno raspoređeni u odnosu na centar sela s kojim su

---

197. **Salih Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XV, str. 111, Tuzla, 1984.

198. Detaljnije o starovlaškom tipu naselja i njihovoj rasprostranjenosti može se vidjeti: **J. Cvijić**, isto - pod 192, str. 260-268.

199. **Dr Vladimir Đurić**, Prilog proučavanju tipologije seoskih naselja, Zbornik radova Geografskog zavoda PMF Beograd, sv. XV, str. 154-155, Beograd, 1968.

saobraćajno povezani. Rastojanja između selâ odnosno zaselaka su relativno mala.

3. Istorijska prošlost naselja i njihova evolucija

Gračanica s okolinom dosta je bogata arheološkim lokalitetima na osnovu kojih se može rekonstruisati najstarija prošlost.

Paleolitska i mezolitska nalazišta na ovom području do sada nisu utvrđena. Istina, jedan paleolitski artefakt je pronađen ispod praistorijske nekropole na lok. Barice u Gornjoj Orahovici.[200] Međutim, sasvim je sigurno da je paleolitskih lokaliteta na ovom području moralo biti znatno više, s obzirom da je ovo granično područje sa panonskom Bosnom koja predstavlja jednu od najvažnijih skupina paleolitskih nalazišta u Bosni i Hercegovini.[201]

Praistorijski lokaliteti na ovom području su brojni. Naselja iz ovog perioda su pronađena na lok. Korića Han i lok. Borik u Gračanici, zatim na lok. Brijeg, Osoje i Dolovi u Donjem Skipovcu i na lok. Lug u Kakmužu.[202] Do sada je najistraženije praistorijsko naselje na lok. Korića Han koje leži na lijevoj strani starog puta Tuzla-Doboj, a od centra Gračanice udaljeno je 2 km. Prema istraživanjima dr M. Kosorić ovo naselje pripada tipu neolitskih naselja vinčanske kulture srednjeg i mlađeg perioda.[203] Njegov položaj u blizini rijeka Spreče i Bosne pružao je povoljne uslove za život kroz duži period. Prirodne saobraćajnice koje su išle dolinama ovih rijeka omogućavale su kontakt sa bližim i daljim oblastima, pa je na taj način dolazilo i do prodora i miješanja elemenata drugih kulturnih grupa.[204]

Iz eneolitskog doba na području Gračanice i okoline do sada su pronađena tri lokaliteta. U Džakulama je pronađen pojedinačni nalaz bakarne sjekire iz srednjeg eneolita. U Vranovićima i Lohinji pronađene su praistorijske ostave bakarnih sjekira iz kasnog eneolita.[205]

Malobrojni primjerci keramike iz ranog bronzanog doba na području Gračanice i okoline pronađeni su u praistorijskim naseljima na lokalitetu Korića Han i lok. Lug u Kakmužu.

---

200. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2, Zemaljski muzej, str. 105, Sarajevo, 1988.

201. **Đuro Basler**, Paleolitsko i mezolitsko doba, Arheološki leksikon, tom 1, Zemaljski muzej, str. 15, Sarajevo, 1988.

202. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 2, str. 105-109.

203. **Milica Kosorić**, Praistorijska naselja na području Spreče, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XIII, str. 107, Tuzla, 1980.

204. **Dr Milica Kosorić**, isto, str. 107.

205. Arhološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2, str. 106. i 109.

Kasnom bronzanom dobu na području Gračanice pripada nekoliko lokaliteta. Mladoj fazi kasnog bronzanog doba (9 v.s.e) pripada praistorijska ostava koja je otkrivena 1957. godine na lok. Monj u Doborovcima. U ostavi je pronađeno 39 bronzanih objekata.[206] Na lok. Barice u Gornjoj Orahovici otkrivena je i istražena praistorijska nekropola ravnih grobova sa urnama. Ona pripada starijoj fazi bronzanog doba (12.v.s.e).[207] Ovoj fazi pripada i praistorijska ostava na lok. Lipik u Boljaniću u kojoj su pronađena 104 bronzana objekta.[208] Skupina predmeta pronađena u Pašalićima kod Gračanice potiče s kraja kasnog bronzanog ili početka željeznog doba, a iste starosti je i keramički materijal pronađen na praistorijskoj gradini na brdu Vuknić iznad Gračanice.[209]

Na području Gračanice i okoline do sada je pronađen samo jedan lokalitet iz rimskog perioda, a to je Bilalovo Brdo u Gornjoj Orahovici. Na njemu je 1955.godine pronađeno 1500 srebrenih novčića koji su kovani od vremena Cezara do Septimija Severa.[210] Osim novčića na ovom lokalitetu je pronađen građevinski materijal i rimska keramika, što ukazuje na postojanje neke manje vojne postaje koja je najvjerovatnije služila kao osmatračnica, a možda i neki istureni punkt vojnog logora iz Doboja.

Iz doba ranog srednjeg vijeka na ovom području do sada je pronađen veoma mali broj lokaliteta. U ranoslavenska naselja mogao bi se uvrstiti lok. Grič na kome je pronađena keramika i žitne ostave iz tog perioda, ali to još uvijek nije dovoljno istraženo. Žitne ostave su pronađene i u Boljaniću na lok. Cvjetkovac.

Nešto više podataka o arheološkim spomenicima s ovog područja imamo iz doba kasnog srednjeg vijeka. Nekropole stećaka (12-15 nadgrobnika) do sada su registrovane u Gornjem i Donjem Skipovcu, Babićima, Škahovici, Stjepan-Polju i Gornjoj Orahovici. Sve su to manje nekropole od 2-5 stećaka, a mnoge od njih, kao one u Stjepan-Polju i Gornjoj Orahovici su uništene. U vezi s utvrđenim brojnim stanjem stećaka na području Gračanice i okoline uvjerili smo se da ih je malo. Istina, u prošlosti njih je bilo znatno više, ali ne u tako velikom broju kao u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Kako je ovo područje bilo dugo vremena pod dominacijom Ugarske koja nije tolerisala "Bosansku crkvu" ni srednjovjekovnu bosansku državu, razumljivo je što u krajevima sjeverno od linije Jajce - Banja Luka - Tuzla - Bijeljina nema mnogo

206. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, str. 107., **Radmila Jovanović**, Dve preistorijske ostave iz severoistočne Bosne, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, str. 31-34, Tuzla, 1958.

207. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 2, str. 105.

208. Isto, str. 105., R. Jovanović, isto - pod 206, str. 23-31.

209. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2, str. 108, 109.

210. **Branko Vajić**, Rimski novac u Gornjoj Orahovici, Delegatski bilten br. 56, str. 7, Gračanica, 1981.

stećaka.[211] I ovako male nekropole ukazuju na postojanje naselja koja su se morala nalaziti u njihovoj neposrednoj blizini.

U kasnom srednjem vijeku na ovom području nalazila su se dva značajna naselja: selo Gračanica u kome se nalazio rudnik željeza[212] i grad Soko koji se spominje u ugovoru kralja Sigismunda i despota Stevana Lazarevića 1426.godine.[213] Grad je bio posjed kneza Radivoja, sina kralja Ostoje. Knez Radivoj je 1449. godine sklopio brak s Katarinom, kćerkom Nikole od Velike (blizu Slavonske Požege) i tom prilikom tastu i punici vinkulirao polovinu Sokola.[214] Inače, grad se, kako smo to u našim ranijim izlaganjima saopštili, nalazio u srednjovjekovnoj župi Usori.

Negdje od polovine 14. stoljeća u Usoru se ubraja i porječje Spreče koje je do tada bilo u sastavu srednjovjekovne župe Soli.[215]

U Gračanici i njenoj okolini, a naročito na području manastira Ozren, postoji veliki broj crkvina.[216] Manastir Ozren je uvijek bio centar okupljanja pravoslavnog stanovništva iz susjednih podozrenskih sela i šire. O vremenu nastanka odnosno izgradnje ovog manastira u nauci je bilo sporenja. Naime, većina pisaca u ranijim periodima tvrdila je da je manastir Ozren mnogo stariji nego što jeste i da potiče iz doba Nemanjića. Ove tvrdnje su proistekle iz narodnih predanja koja su ovdje prenijeta s migracijama stanovništva. Odbacivši ih kao neosnovane M.S. Filipović je, analizirajući pisane izvore, arhitekturu i živopis ozrenske crkve, utvrdio da natpisi u njoj upućuju na kraj 16. vijeka, a arhitektura i slikarstvo "nedopuštaju ni u kom slučaju ranije datovanje od druge polovine 16. vijeka."[217]

Nešto jasniju sliku o broju naselja na području Gračanice i okoline pružaju nam zvanični turski popisi. Značajan izvor za proučavanje ovog pitanja je popis Vlaha (stočara) u Zvorničkom sandžaku 1528.godine. Prema

---

211. **Šefik Bešlagić**, Stećci, Kataloško - topografski pregled, Biblioteka "Kulturno nasleđe", "Veselin Masleša", str. 43, Sarajevo, 1971.

212. **Dr A.Handžić**, Tuzla i njena okolina u 16. vijeku, str. 107.

213. **Marko Vego**, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, str. 105, Sarajevo, 1957.

214. **Đuro Basler**, Stari gradovi u Majevici i Trebovcu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. IX, str. 58, Tuzla, 1972.

215. **Pavao Anđelić**, Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjevjekovne Bosne, Svjetlost, str. 144, Sarajevo, 1982.

216. Detaljnije o starinama manastira Ozren vidi: **Dr Milenko S.Filipović i Đoko Mazalić**, Manastir Ozren, Iz spomenika CI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 3, str. 90-92, Beograd, 1931, **Mitar Popović**, Nekoliko starina u Gračaničkom kotaru, Bosanskohercegovački "Istočnik", god. deseto, sv. 1 i 2, str. 36-39, Sarajevo, 1896.

217. **M. S. Filipović-Đ.Mazalić**, isto, str. 93.

podacima iz tog popisa veći dio današnje teritorije Gračanice i okoline pripadao je nahiji Soko[218] čije je središte bio istoimeni utvrđeni grad.

Do 1528.godine Vlasi su ovdje naselili 9 naselja (Selo Gračanicu koju su zatekli kao rudnik željeza, zatim samu varoš grada Sokola, te sela: Drenovac, do sada neubicirano - moja primjedba), Orahovicu, Gornju Lohinju, Donju Lohinju, Brijesnicu, Klokotnicu i Stjepan-Polje.[219] U istom popisu iskazano je i osam drugih manjih naselja koja su pripadala ovoj nahiji, ali u njima Vlasi nisu evidentirani. Iz datih činjenica uočljivo je da je početkom 16. vijeka na području Gračanice i okoline bilo 17 naselja.

Do 1548. godine Gračanica se razvila u važnu kasabu. U drugoj polovini 16. vijeka ovo naselje se rapidno razvijalo, te je po broju stanovnika dostiglo Donju Tuzlu. Do početka 17. vijeka u njoj se razvilo osam muslimanskih mahala koje su činile kasabu, a njihovo stanovništvo je uživalo poreske povlastice kasablija. U devetoj mahali na periferiji živjelo je pomiješano stanovništvo (pola muslimansko, a pola hrišćansko) koje nije imalo gradskih privilegija (to je bilo rajinsko stanovništvo).[220] Ovakav nagli urbani i demografski razvoj Gračanice u 16. vijeku proistekao je sticajem okolnosti, jer je ovo mjesto dosta rano bilo pretvoreno u pravu esnafsku radionicu za vojsku. Vremenom se Gračanica razvijala i širila s obje strane Gračaničke (Sokolske rijeke) te izrasla u veće naselje u kome je bilo 11 džamija, dvije medrese, nekoliko mekteba, česama, biblioteka i dr.)[221] Ovakvom urbanom razvoju Gračanice u kojoj je 1580. godine organiziran i kadiluk, doprinijeli su Ahmed -paša Budimlija koji je bio bosanski namjesnik od 1593-1595, kao i gradačački kapetani Osman-kapetan i Murat-kapetan.[222]

Kako se Gračanica u turskom periodu sve više urbano širila i demografski povećavala, srednjovjekovni grad Soko je stagnirao. Istina, od 1512. do 1526. godine ova utvrda je imala nešto naglašeniji značaj. Početkom 18. vijeka, nakon formiranja gradačačke kapetanije, stratešku ulogu Sokola i susjednog mu Srebrenika preuzima Gradačac.

Prema podacima koje iznosi V. Klaić, varoš Gračanica je u drugoj polovini 19. vijeka imala 400 muslimanskih i 60 pravoslavnih kuća, preko 3000

---

218. **Hazim Šabanović** pretpostavlja da je Sokol još u predtursko doba bio središte župe. O tome: Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Svjetlost, OOUR "izdavačka djelatnost", str. 173, Sarajevo, 1982.

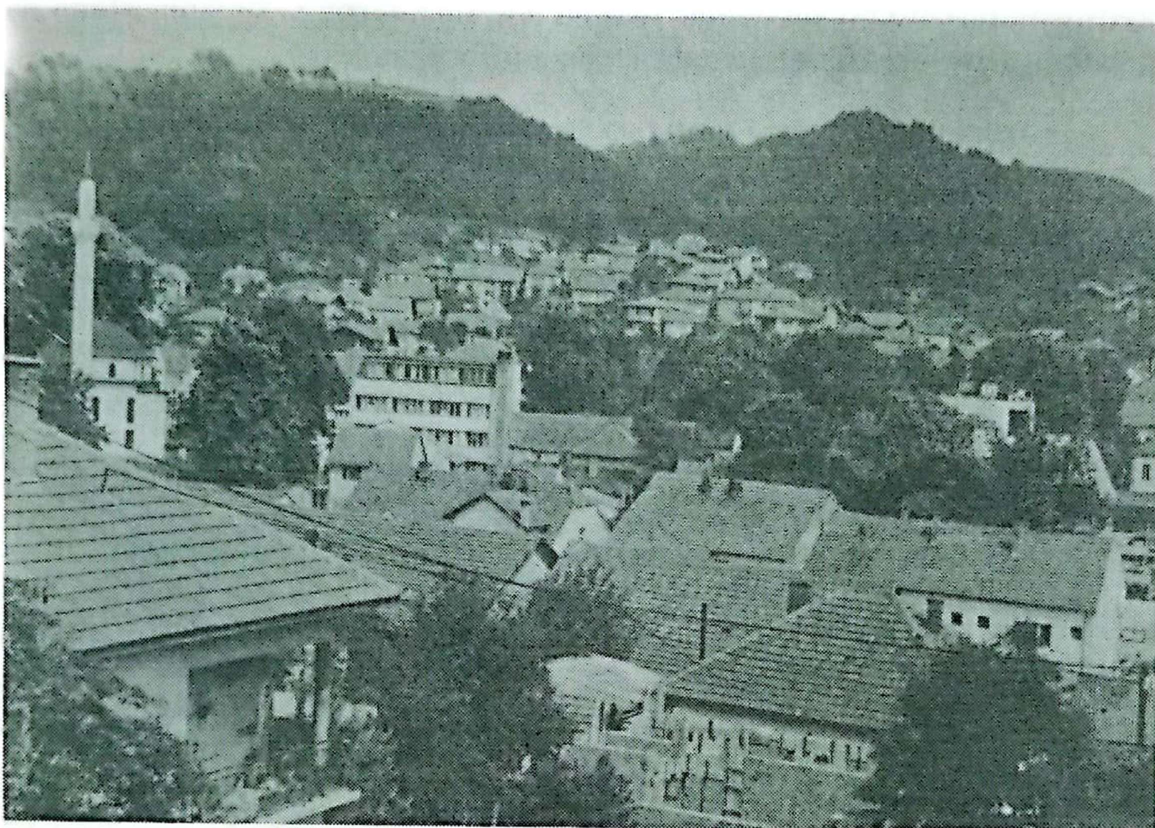
219. **Dr Adem Handžić**, isto, str. 107.

220. Isto, str. 37.

221. U prvoj polovini 18. vijeka jedan veoma ugledan Gračanlija hadži-Halil efendija uvakufio je veliki broj knjiga u Osman-kapetanovu medresu u Gračanici. O tome opširnije može se vidjeti: **H. Mehmed Handžić**, Biblioteka H. Halil efendije u Gračanici, kalendar "Gajret", 1941, str. 194-197, Sarajevo, 1941.

222. **Mehmed Mujezinović**, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. 2, Istočna i centralna Bosna, "Veselin Masleša", str. 185. Sarajevo, 1977.

stanovnika i šest džamija.[223] Isti autor za Soko navodi da je "zapuštena tvrđa na istoimenom brijegu kod rijeke Gračanice" i da pod brijegom ima 40 muhamedanskih kuća i jedna džamija.

Sl. 2. Pogled na mahalu Mejdan i dio čaršije (Snimio S. Kulenović 1986)

Iz detaljnog plana Gračanice kojeg je uradila austrougarska uprava 1894. godine uočljivo je da se varoš pruža duž desne i lijeve strane Şokoluše pravcem sjever-jug, odnosno sjever-jugozapad (vidi Plan grada).[224] Na lijevoj strani Sokoluše (Gračaničke rijeke) je Srpska Varoš, Drapnići, Ahmet-pašina mahala i Olovija-mahala, a na desnoj strani Ciganska varoš i Paša-zade mahala. Prema prikupljenim podacima današnji nazivi za dijelove Gračanice na lijevoj strani Gračaničke rijeke (Sokoluše) su: Srpska varoš, Mejdan, Drafnići, Čaršija, Potok-mahala, Stubo, Ritošići i Riječka mahala, a na desnoj strani Javor, Ćiriš, Tuleg i Lipa (vidi Tabelu I i Tabelu II). Potpuno novi dijelovi grada koji su izgrađeni od oslobođenja pa naovamo su Pašalići i Bazen na sjeveru i Luke na jugu, odakle se nastavlja zona industrijskih objekata sve do magistralnog puta Tuzla-Doboj.

Ako usporedimo Gračanicu s početka 20. vijeka i ovu današnju, dolazimo do zaključka da se grad nije mnogo širio narastanjem (vidi topografsku kartu Gračanice). S obzirom da se grad nije mogao mnogo širiti narastanjem, od oslobođenja, pa sve do danas, odvija se proces urastanja.

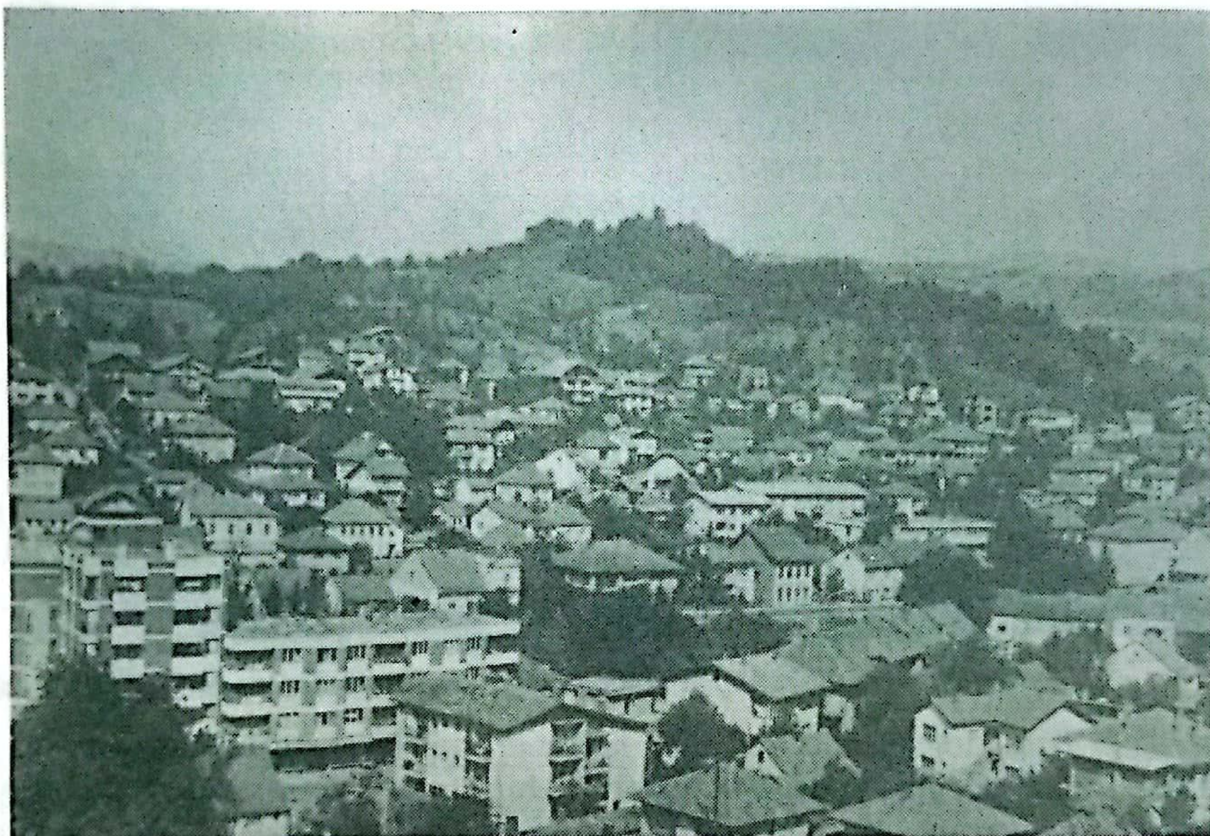
---

223. **Vjekoslav Klaić**, Bosna-podaci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine, Prvi dio, Naklada "Matice Hrvatske", str. 176. Zagreb, 1878.

224. Plan nosi oznaku: Z.27. CXVIII S.4.d. d/2, d/3, d/4, 1894.

Mnoge nove kuće kao i drugi stambeni i javni objekti izgrađeni su na nekadašnjim prostranim baščama i avlijama koje je imala gotovo svaka gračanička kuća. Osim toga grad se širio i na račun grobalja kojih je ovdje, kao i u drugim bosanskim kasabama, bilo na desetine. Groblja su izmiještana na neka druga groblja koja su se nalazila na periferiji naselja.

U ovom području sela su se razvijala narastanjem i urastanjem. Oba ova procesa uočavaju se u većini gračaničkih sela.

Sl. 3. Pogled na mahalu Čiriš (Snimio S. Kulenović 1986)

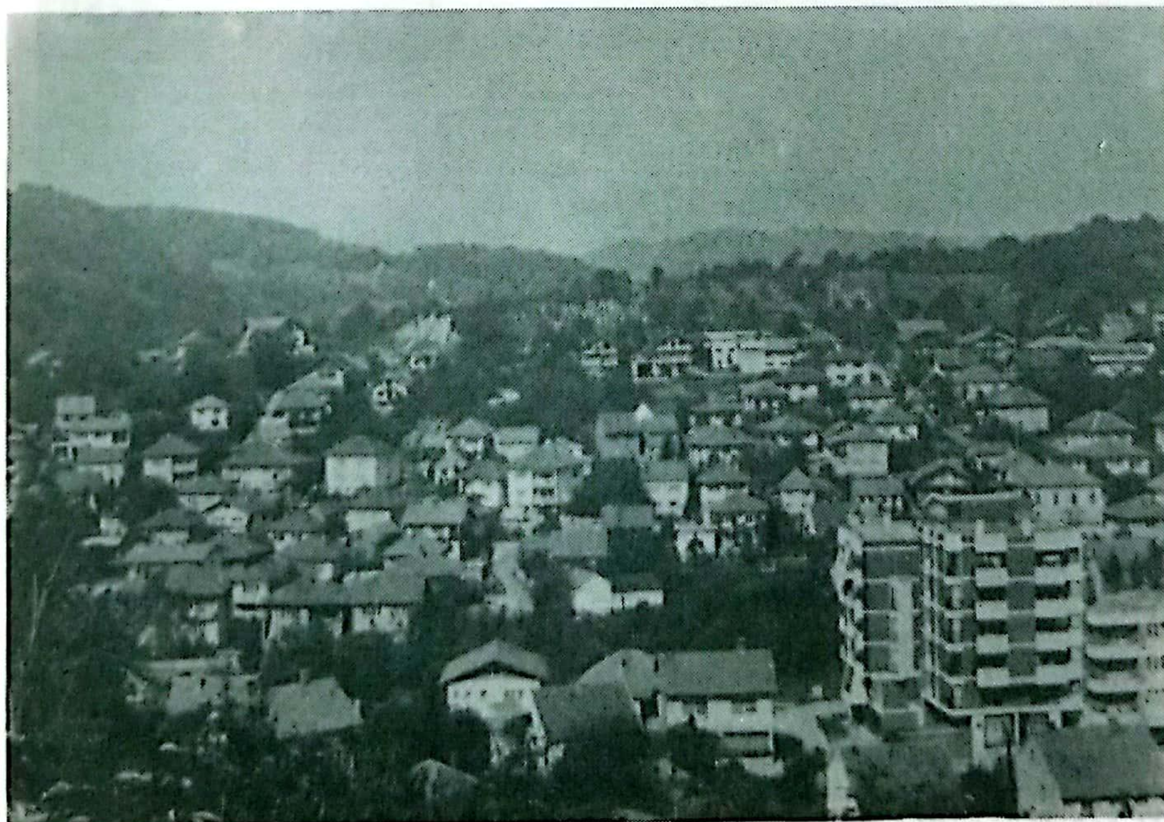
Prvi detaljan popis svih naseljenih mjesta u Gračanici i okolini izvršen je 1879. godine. Osim ovog, za vrijeme austrougarske uprave, izvršena su još dva popisa i to 1895. i 1910. godine. Prema podacima iz ovih popisa uočljivo je da su granice između sela, pa čak i između zaselaka odnosno mahala u istom selu, bile prilično ustaljene. Godine 1895. izvršen je popis ovih naselja.[225] Babići (Babići, Čauševići, Karići, Kahvedžije, Kazići, Omerbašići), Boljanić (Brdani, Kloč, Konopljište, Orašlje, Potoci, Zorani), Doborovci (Avdići, Džafići, Džanani, Hodžići, Jukići, Serhatlije, Šabići, Vikalići), Džakule (Buk, Džakule, Kulovići, Mehmedovići, Trnovci), Gračanica (Ahmet-paša, Bahići, Ciganluk, Drapnići, Lendići, Olovija, Paša-zade, Sklop, Srpska varoš), Kakmuž (Mikiljica, Potočani, Volujak), Karanovac (Grabova Kosa, Karanovac), Lohin-

---

225. Osim navedenih naselja gračaničkom kotaru u to vrijeme pripadala su još i ova sela: Ba[illegible]vići, Brijesnica, Bušletić, Čekanići, Čivčije, Grapska Srpska, Grapska Turska, Klo[illegible]ca, Kostajnica, Kožuhe, Krtova, Osječani Donji, Osječani Gornji, Paležnica, Poturice, Rapatnica, Sižje, Sjenina, Sladna, Stanić-Rijeka i Svjetlica.

ja (Lohinja Donja, Lohinja Gornja, Lohinja Turska), Lukavica, Bijeli Potok, Čamdžići, Delići, Devedžije, Prnjavor, Rijeka, Tromeda, Zolje), Malešići (Golaći, Hamzići, Hodžići, Ibrići, Kovačevići, Malešići Srpski, Pjanići, Rahimići), Miričina (Bašići, Durakovići, Miričina Gornja, Suljići, Štacija), Orahovica (Brdani, Hasinovići, Huskići, Makovci, Mujići, Turkovići), Petrovo Selo-Brdani (Brdani, Manastir Ozren, Perići, Štacija, Topalovići), Petrovo Selo-Lužani (Bisići, Lužani, Šešlaci, Topalovići), Piskavica (Ćorići, Delića Brdo, Piskavica Donja, Piskavica Gornja), Porječina (Brezičani, Brdani, Dukići, Rosići, Lužani, Pantelići, Todorovići), Škahovica (Avdići, Gornja Mahala, Hasanovići, Strana); Skipovac (Brdani, Čifluk, Rosići, Živkovići), Sočkovac (Kečkovac, Sočkovac), Soko (Bježani, Guvna, Ilidža, Mehići, Orašje, Osmanagići, Polje, Prijeko Brdo), Stjepan-Polje (Bare, Debelo Brdo, Dedići, Džebe, Dživraci, Mejremići, Memići, Muratovići, Mustafići, Potok, Prkut, Slatina) i Vranovići (Alibegovići, Donji Nasići, Gornji Nasići, Meljane, Nurikići).

Iz navedenog pregleda datog na osnovu publikovanih popisa za vrijeme austrougarske uprave uočljivo je da je jedino varoško naselje bila Gračanica s nekoliko mahala, a da su ostala naselja u ovom području bila seoska, a sastojala su se od po nekoliko zaselaka odnosno mahala. Vremenom, a usljed dijeljenja porodičnih zadruga, zatim priraštaja stanovništva, unutrašnjih migracija, promjena u socioekonomskim strukturama i sl. došlo je do povećanja broja naselja, kao i do povećanja zaselaka odnosno mahala unutar postojećih naselja. Došlo je i do promjena u grupisanju naselja prema tipu. Tako npr. u obradi

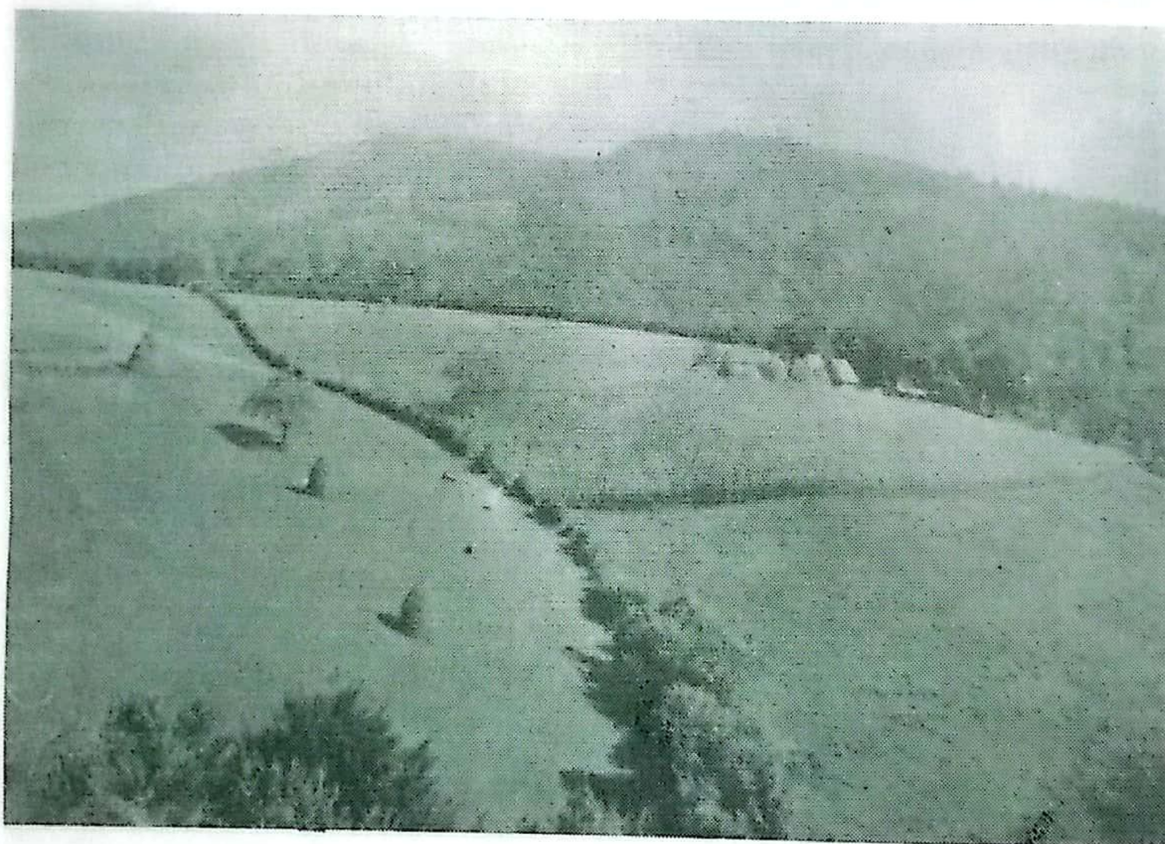

Sl. 4. Pogled na mahalu Tuleg (Snimio: S. Kulenović 1986)

popisa 1961. godine pored grupisanja naselja prema veličini izvršeno je i grupisanje naselja prema tipu na: gradska, seoska i naselja mješovitog tipa. Pripadnost naselja pojedinom tipu odredivana je po kombinovanom kriteriju veličine naselja (broj stanovnika) i procenta nepoljoprivrednog stanovništva. Prema tim kriterijumima u popisu stanovništva 1961. godine Gračanica je iskazana kao gradsko naselje, Bosansko Petrovo Selo i Miričina su naselja mješovitog tipa, dok su sva ostala naselja na području ove opštine svrstana u seoski tip.[226]

U periodu od 1961-1971. godine ubrzan je proces transformacije seoskih naselja u naselja mješovitog tipa, što se vidi iz rezultata popisa stanovništva 1971. godine, u kojem je iskazano da su Bosansko Petrovo Selo, Kakmuž, Miričina, Orahovica Donja, Porječina, Boljanić, Karanovac i Sočkovac naselja mješovitog tipa.[227]

Na osnovu promatranja na terenu i narodnog kazivanja utvrdio sam da danas u ispitivanoj oblasti postoje slijedeća sela i njihovi zaseoci odnosno mahale: 1) Babići, selo; zaseoci: Omerbašići, Mustafići, Kahvedžije, Babići i Karići; 2) Bosansko Petrovo Selo, selo; zaseoci: Šešlaci, Bisići, Lužani, Topalovići, Perići i Čalije; 3) Boljanić, selo; zaseoci: Potoci, Brđani, Zorani,

Sl. 5. Predio Konopljišta na Ozrenu (Snimio: S. Kulenović 1986)

226. SZS, Popis stanovništva 1961, Migraciona obilježja, Rezultati za naselja, knj. XII, Beograd, 1966. godine.

227. SZS, Popis stanovništva 1971, Stanovništvo, Migraciona obilježja, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1973.godine.

Kloč, Orašje, Konopljišta, Mrđani; 4) Doborovci, selo; zaseoci: Hamidovići, Vilakići, Alići, Džafići, Avdići, Zeleni Kamen, Rijeka, Alibegovići, Moštanica, Pandurište, Piragići, Džanani, Serhatlije, Hodžići, Šabići, Jukići i Begovići; 5) Džakule; selo; zaseoci: Mehmedovići, Kulovići, Buk, Hodžići, Rijeka, Buljubašići, Trnovci i Prijeko Brdo; 6) Kakmuž, selo; zaseoci: Aluge, Potočani, Sredina, Volujak, Ivanovići, Mekiljica, Bare, Medaš, Lugovi; 7) Karanovac, selo; zaseoci: Lipovac, Grabova Kosa, Stanica; 8) Lendići, selo; 9) Lohinja Donja, selo; zaseoci: Bajrići, Mehanovići, Šestani, Ahmetaši ili Rijeka, Smajlbašići, Đurići i Duraći; 10) Lohinja Gornja, selo; zaseoci: Žuže, Mitrovići, Rijeka i Đurići; 11) Lukavica, selo; zaseoci. Bijeli Potok, Prnjavor, Zolje, Devedžije, Delići, Čamdžići i Ogradenica; 12) Malešići, selo; zaseoci: Golaći, Hamzići, Kalesije, Šake, Guvno, Kovači, Ibrići, Hadžići i Ahmići; 13) Miričina, selo, zaseoci: Polje, Mahala Gornja, Mahala Srednja, Durakovići, Brezici, Lipovci i Sjerkovine; 14) Orahovica Donja, selo; zaseoci: Makovci, Turkovići, Bajići, Kulići, Kamenica, Hasinovići, Karići, Polje i Basići; 15) Orahovica Gornja, selo; zaseoci: Džafići, Husičići, Mehinbašići, Birkovac, Avdići, Husamovići, Dobrnjići, Džinići, Mehići, Mujići, Gazibegovići i Brđani; 16) Piskavica, selo; zaseoci: Spahići, Luke, Ćorići, Hamidovići, Brkići i Delići; 17) Porječina, selo; zaseoci: Bjelani, Đukići, Todorovići, Lužani, Kojići i Marjanovići; 18) Rašljeva, selo; zaseoci: Mehići, Brdo, Omerbašići, Mahala, 19) Skipovac Donji, selo; zaseoci: Vasići, Bjelkići, Kojići; 20) Skipovac Gornji, selo; zaseoci: Topalovići, Rosići, Stjepići, Ovčari i Čipluk; 21) Sočkovac, selo; zaseoci: Kečkovac i Sočkovac; 22) Soko, selo; zaseoci: Ilidža, Oštrikovac,

Sl. 6. Pogled na Potok mahalu i Mejremiće u Stjepan Polju
(Snimio: S. Kulenović 1986)

Guvna, Bježani,Orašje, Mehići i Osmanagići; 23) Stjepan-Polje, selo: zaseoci: Polje ili Crkvina, Prkuti ili Hadžići, Dživraci, Mejremići, Potok mahala, Mustafići, Dedići ili Potkanjuška, Muratovići, Avdići i Džebe; 24) Škahovica, selo; zaseoci: Okanovići, Ahmetagići, Delići, Smajići, Iljazovići, Avdići, Smajlovići, Okići, Dedići, Mahmutovići i Nurkići; 25) Vranovići, selo; zaseoci: Nurkići, Karići, Nasići i Alibegovići.

Navedenih 25 sela sa 171 zaseokom ulaze u sastav ispitivane oblasti, međutim, smatram, a na tom stanovištu je i stanovništvo dotičnih naselja, da bi Trnovci, Prijeko Brdo i Pribava trebalo da fungiraju kao sela s obzirom na njihovu geografsku i ekonomsku izdvojenost. Iz ovih razloga trebalo bi i Doborovce izdvojiti na Gornje i Donje Doborovce, a takva podjela u narodu je već poodavno prisutna.

4. Tradicionalna arhitektura

Tradicionalnu arhitekturu na području Gračanice i okoline možemo pratiti od početka 19. vijeka, pa sve do 80-tih godina ovog vijeka kada smo na terenu mogli još uvijek vidjeti po neku seosku ili gradsku kuću i druge sporedne objekte koji su građeni u navedenom vremenskom razdoblju. Danas je takvih objekata veoma malo.

A. Seoska kuća, pokućstvo i privredne zgrade

Ne može se sa sigurnošću tvrditi kakva je bila seoska kuća u gračaničkom kraju prije druge polovine 19. vijeka, jer o kući kao i o drugim vidovima narodnog života ovog stanovništva, iz 18. vijeka i prve polovine 19. vijeka, nema gotovo nikakvih podataka. Najvjerovatnije je da su u to vrijeme podizana jednostavnija staništa zato što je ovo područje kao i veći dio sjeveroistočne Bosne bio kroz cijeli 18. vijek, a često i ranije, poprište borbi između Austrije i Turske. Austro-turski ratovi 1683-1699, 1716-1718. i 1736-1739. godine uzrokovali su česte migracije stanovništva, što nije pogodovalo stvaranju i razvijanju solidnijih staništa. Na osnovu predanja kao i navedenih činilaca realno je pretpostaviti da su, u vrijeme prije perioda obuhvaćenog našim ispitivanjima, seoske kuće u ovom području bile od drveta ili pleteri, i to uglavnom jednodjelne.

U proučavanom periodu seoska kuća u gračaničkom području mijenjala je kako materijal od kojeg je građena, tako i oblik i tip, a razvijala se i u horizontalnom i vertikalnom pravcu. Ona je bila, prvo, prizemno u jednom nivou, bez podruma i sprata, a zatim na podrum, odnosno magazu.

Kasnije, a pod uticajem grada, u seoskom području nastanjenom muslimanskim stanovništvom, imućniji domaćini grade kuće na sprat, "na boj", zvane čardaklije odnosno "odžaklije".

Na osnovu sopstvenih promatranja, kao i na osnovu narodne tradicije ustanovio sam slijedeće tipove kuća prema građevinskom materijalu zidova:[228] 1) brvnara dinarskog tipa; 2) polubrvnara - polučatmara; 3) kuća sa drvenim skeletom - sa ispunom od šepera oblijepljenog blatom; 4) kuća sa drvenim skeletom ispunjenim ćerpićem, nepečenom ciglom i ciglom i 5) kuća zidana kamenom i ciglom, ali rijetko.

O brvnari[229] na gračaničkom području predanje i oskudni pisani izvori govore da je bila sva od drveta. Dinarska dvodijelna brvnara je, kako ističe M.S. Filipović "prvobitni osnovni oblik kuće kod ozrenskih Srba."[230] Ove kuće su bile malene i prizemne. Građa za kuću je tesana sjekirom. Brvna su vezana drvenim klinima (obično hrastovim i drenovim), a na uglovima su sastavljena "u ćert".

Dinarsku brvnaru potiskuje polubrvnara - šeperača i kuća šeperača. Ove kuće su bile najčešće dvodjelne, a međusobno su se razlikovale po tome od koje vrste materijala su im građeni zidovi. Kod polubrvnara zidovi "kuće" su bili od brvana odnosno od debelih tesanih dasaka koje su se postavljale horizontalno jedna po drugoj između vertikalno postavljenih i užlijebljenih direka.

Polubrvnare - šeperače i šeperače najčešće su građene na podrum ako su im zidovi od brvana, odnosno na magazu ako su im zidovi od kamena. Ove kuće se grade uglavnom na nagnutom terenu, a duže strane su im okomite na izohipse. Skeletna konstrukcija im je od drveta. Iznad podruma odnosno magaze je soba, a "kuća" je na zemlji, u ravni terena.

U zavisnosti od ekonomskih mogućnosti osim dvodjelnih kuća na magazu gradile su se ovakve kuće sa tri pa i sa četiri prostorije. Kod razvijenijih kuća na podrum odnosno magazu "kuća" je u sredini, a sa strane su sobe. Obično je kod ovakvih kuća uz jednu podužnu stranu dograđivan i ćiler[231] (crtež 1; sl.7).

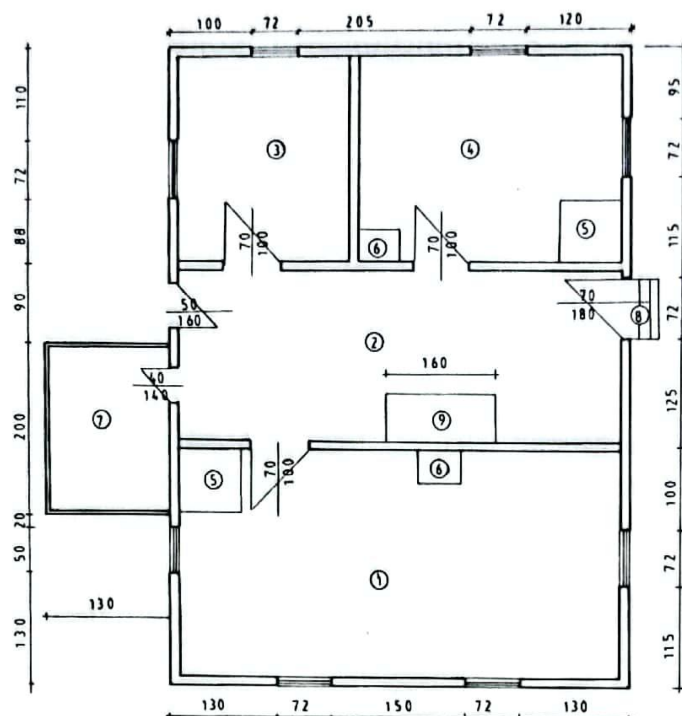
---

228. Na osnovu materijala kojim su zidovi građeni, klasifikaciju među objektima u Bosni i Hercegovini izvršio je npr. **Špiro Soldo** u radu: Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini (Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 13, Beograd, 1932). Sličnu klasifikaciju u jednom dijelu sjeveroistočne Bosne, u Semberiji, izvršila je **Radmila Kajmaković** u djelu: Semberija - etnološka monografija, GZM, NS, sv. XXIX, str. 34, Sarajevo, 1974.godine.

229. Dinarska brvnara je kuća šumovitih oblasti Balkanskog poluostrva koja je početkom druge polovine 19. vijeka prevladavala od Dunava i Save na jug u "planinskim predjelima Srbije i zapadnim dinarskim zemljama" (**J.Cvijić**, naved. djelo, str. 284.).

230. **M. S. Filipović**, isto, str. 351.

231. **A. Škaljić**, isto, str. 193; ćiler, kiljer (lat.) označava spremnicu ostavu za hranu.

LEGENDA

1. VELIKA SOBA
2. KUĆA
3. SOBICA
4. SOBA
5. HAMAM
6. ZEMLJANA PEĆ
7. ĆIREL
8. STEPENIŠTE
9. OGNJIŠTE

OSNOVA PRIZEMLJA TRODIJELNE ŠEPERUŠE

Crtež 1.

"Kuća" ima dvoja vrata: mala koja su kod većine kuća na zapadnoj i "velika" na istočnoj strani, ali to nije pravilo. Prema dr M. Kadiću "velika" i "mala" vrata u prizemnici su imala višestruku funkciju; i jedna i druga su se otvarala kad se previše zadimi. Na velika vrata uvodio bi se konj natovaren drvima, rastovario kraj ognjišta i izvodio na mala vrata. Mala vrata su služila i kao neka veza sa stočnim i gospodarskim dijelovima dvorišta, a kroz njih se izbacivalo smeće i neprimjetno izlazilo u slučaju opasnosti.[232] U kući nad magazom, koju ovdje nešto detaljnije analiziramo, velika i mala vrata su mogla imati samo neke od navedenih funkcija. Uz pregradni zid između "kuće" i velike sobe je ognjište od "nabijene bijele zemlje", dimenzija 1,60 x 1,20 m koje je u ravni patosa, a u nekim kućama je uzdignuto oko desetak cm.

Poviše ognjišta uz "duvar" (zid) ugrađen je direk zvani "kretnjača" koji se okreće oko svoje osovine. Na "kretnjaču" je prikovana motka "verižnjača" o

232. **Dr Muhamed Kadić**, Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Biblioteka "Kulturno naslijeđe, "Veselin Masleša", str. 24, Sarajevo, 1976.

koju se okače verige. Na ognjištu se nalazi "sač", "peka", "oželj", tronogi "sadžak" i "prijeklad" - veće drvo na koje se stavljaju ostala drva.

Od pokućstva u "kući" su ugrađene i police, daske na koje se ostavlja posuđe, a na zidu je još i po neka čivija o koju se okači konopac, torba i slično. U ovakvim kućama posuđe je bilo od drveta, bakra i željeza. Zemljano posuđe - crna keramika arhaičnih oblika (lonci, ćase, pršulje, bardaci, ibrici i drugo) kupovalo se od lončara iz Gračanice, Stjepan-Polja i okoline Doboja. Drveno posuđe koje se radi na strugu kupovalo se od Karavlaha, a bakreno (tanjiri, ćase, lonci, ibrici, leđeni i drugo) i željezno - od kazandžija i trgovaca.

Sl. 7. Trodjelna kuća na podrum sa zidovima soba od šepera i četveroslivnim krovom. Nalazi se u Malešićima, a sagrađena je oko 1833. (Snimio: S. Kulenović 1983)

U velikoj sobi koja se nalazi uz pregradni zid do ognjišta i malim sobama koje se nalaze na suprotnoj strani ognjišta plafoni su od "cijepanih" i "prostruganih" bukovih dasaka koji su s gornje strane, odnosno tavana "oblijepljene blatom". "Šašavci" su dugački oko 80 cm; s jedne podužne strane su deblji i na toj strani imaju žlijeb a s druge strane su tanji tako da se nesmetano mogu uglaviti u žlijeb. U velikoj sobi nalazi se furuna - zemljana peć s lončićima četvorougaone osnove, dimenzija 70 x 60 x 150 cm koja se loži s ognjišta. Te peći su pravili domaćini, svako za sebe, a lončiće su kupovali od lončara. Zemljana peć se nalazila i u sobi (vidi crtež 1). Na dužoj strani zida u velikoj sobi nalaze se dva i više prozora, a na kraćim stranama po jedan prozor. U sobi i sobici su obično bila po dva prozora. U prošlosti se na prozore, umjesto stakala stavljala koža i papir. Sa spoljnje strane prozori su zaštićeni drvenim demirima.[233]

233. A. Škaljić, isto, str. 211: demiri (tur.) gvozdene šipke koje čine rešetku na prozoru. U našem slučaju šipke su od drveta.

U sobi o plafon su okačena dva "srga",[234] obla drveta promjera 4-5 cm preko kojih se vješaju haljeci. Sobe su popodene, a po podu su prostirane lanene "ponjave", zatim tkani prostirači od "ćetena" i hasure[235] od "šašike". "Ponjave" i prostirači od "ćetena" služili su i za pokrivanje prilikom spavanja, a to je ujedno bila i osnovna posteljina kod većine seoskog stanovništva u ovom kraju.

Po muslimanskim kućama svaka soba je imala "hamamdžik"[236], prostor iza furune ograđen daskama do plafona u kome se umivalo, kupalo i u kome se uzimao abdest "ritualno pranje".

Za razliku od soba u kojima se boravilo i spavalo, u ćirelu su smještene "naćve", sito, sanduk za brašno, velike tepsije i drugo. U toj prostoriji se mijesio hljeb i prpremala druga hrana (npr. razvijala pita). U ćirelu se ostavljalo i mlijeko kao i bijeli mrs.

Zidno platno drvene skeletne konstrukcije (duvar) je sa ispunom od pletera oblijepljenog zemljom. Dakle, elementi ove ispune su vertikalno kolje i pruće koje je gusto isprepleteno po horizontali između kolja. Ovakva ispuna oblijepljena zemljom u koju se prethodno pomiješa pljeva, u većem dijelu Bosne, naziva se šeper.[237]

Krov je četvoroslivni, na "četiri kapi". Krovna konstrukcija se sastoji od rogova, mahija[238] i žioke (Crtež 2). Rogovi se prikivaju na "vjenčanice" razmaku od 80 cm. Mahije se postavljaju s ugla kuće do sljemena. Po rogovima se prikivaju žioke "drvenim klinima". Žioke koje se prikivaju odozdo da povežu rogove nazivaju se "šamnjače", povezače. Druga žioka se prikiva po "vjenčanicama", a ostale na rzmaku od 1,20 m.

U prošlosti su kuće u Gračanici i okolini uglavnom bile pokrivene drvetom kojeg je bilo u izobilju, naročito na Ozrenu, a dobrim dijelom i u Trebavi. Kod tradicionalnih ozrenskih kuća koje su poodavno iščezle drveni krov je bio od "dasaka" ili "šindare" kako je to svojevremeno tvrdio M.S. Filipović. Prema ovom autoru ispod krova od dasaka stavljao se "pošavak", a postojao je krov zvani "prakocijep" kod kojeg se stavljala jedna daska preko

---

234. Isto, str. 571; srg (tur.) duga motka obješena sa krajeva na dvije uzice na tavanu preko koje se prevjese odijela i tako služi umjesto čiviluka.

235. Isto, str. 318: hasura F. (ar.) prostirač ispleten od meke trstike, šaše ili rogozine.

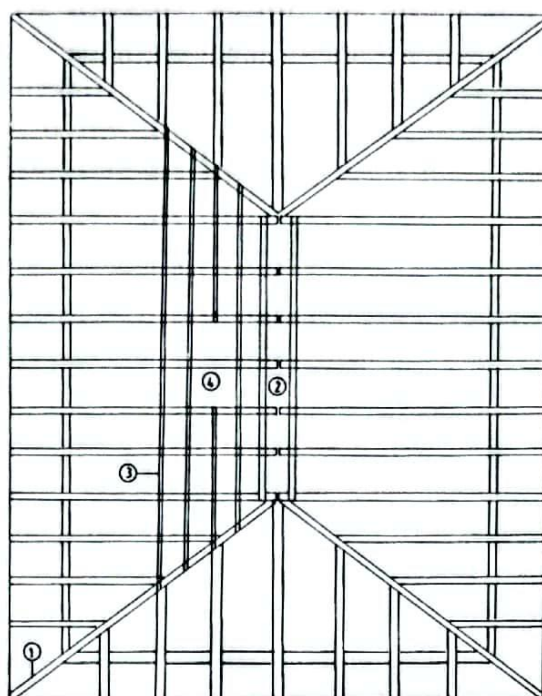
236. Isto, str. 308: hamamdžik (ar.-tur.) kućno kupatilo, banjica u muslimanskim kućama.

237. **Astrida Bugarski**, Skeletni sistem gradnje u bosanskom seoskom graditeljstvu - Prilog pznavanju gradnje zidova i objekata drvene skeletne konstrukcije, GZM, NS, Sv. XXIX, str. 147-152; Sarajevo, 1974. **M. Kadić**, nav. djelo, str. 94-95.

238. **A. Škaljić**, isto, str. 440: mahija f.(pers.) greda koja se postavlja na krovu s ugla kuće do sljemena. Na krovu su četiri mahije. Ove grede liče na hrbat u ribe i stoga imaju ovakav naziv.

druge, kao i krov "podvlačak" kod kojeg svaka gornja daska pokriva dasku iz nižeg reda.[239] Krov "šindara" je daleko slabiji nego krov "daščara".

TLOCRT KROVNE KONSTRUKCIJE

CRTEŽ

LEGENDA

① MAHIJE
② ŠLJEME
③ LETVA ZA CRIJEP
④ OTVOR BADŽE

Crtež 2.

Za razliku od Ozrena u kome je zbog obilja šume u prošlosti prevladavalo dvoslojno prekrivanje kuća preklapanjem daščica po dužini, u drugim dijelovima gračaničke opštine prevladivalo je jednoslojno prekrivanje daščicama pravougaonog poprečnog presjeka koje je vjerovatno nastalo kao posljedica nastojanja da se drvo što racionalnije iskoristi.

Kod jednoslojnog pokrivanja krov je obično od hrastove daske dužine 100 odnosno 120 cm, širine 15-20 cm i debljine 2 - 2,5 cm.[240]

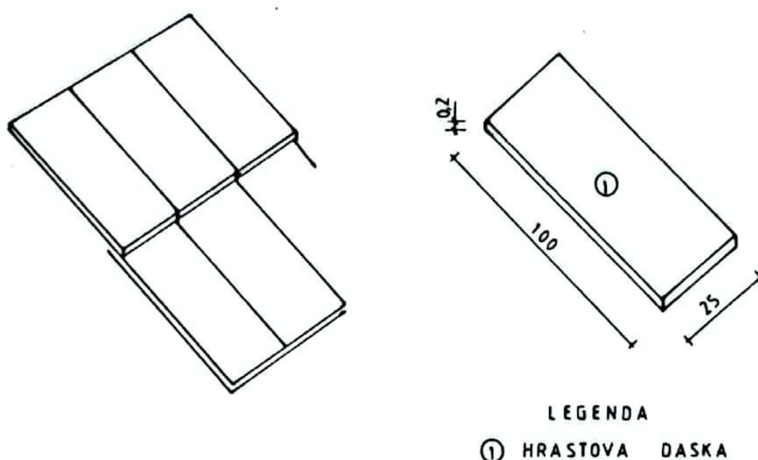
Ispod sastava svake dvije daske stavlja se "podvlačak" ili "podmetak" da kiša ne podlijeva. "Podvlačak" je duži od daske za pokrivanje za 10 cm, a debljina mu se kreće oko 0,5 cm. Daske za pokrov moraju s gornje strane biti zatesane "na šerp" tako da jedna na drugu nalegnu.[241] (crtež 3).

239. **Milenko S. Filipović**, isto, str. 341.

240. Dužina daske za pokrivanje kretala se oko pet odnosno šest pedalja, a majstori "drvenih kuća" - dunđeri nazivali su je "petakinja" odnosno "šestakinja".

241. Detaljnije o vrstama krovnih daščica u Bosni, drvetu od kojeg se izrađuju, načinu njihove dorade kao i načinu polaganja daščica u pokrovu može se vidjeti u radu: **Astrida Bugarski**, Daščani krovovi u Bosni, GZM, NS, SV. XXVI, str. 85-116, Sarajevo, 1975.

Na jednoj strani krova bliže sljemenu nalazi se badža, pravougaoni otvor dimenzija cca 80 x 50 cm kroz kojeg izlazi dim s ognjišta (crtež 2). Osim badže, tradicionalne seoske kuće u Gračanici i okolini u prošlosti su imale i "komjen" kroz kojeg, takođe, izlazi dim s ognjišta. Komjen se kreće po "hodnici", drvenoj osovini; otvarao se po potrebi (najčešće kada je bilo lijepo vrijeme), a podizao se "borovom motkom" koja je stajala u "kući".

Crtež 3.

U godinama pred prvi svjetski rat, a naročito u periodu između dva svjetska rata, daščane krovove zamjenjuje sitni crijep "kopitar".

Osim kuća na magazu odnosno podrum koje su u ovoj kraju bile najzastupljenije, ovdje je ranije bila zastupljena i "birkatnica", birkatica,[242] kuća na podrum sa čardakom među rogovima. U drugoj polovini 19. vijeka ovaj tip kuće je bio rasprostranjen i na širem području doline Spreče.[243] Prema istrživanjima dr M. Kadića ova kuća se javlja najviše u gornjem i srednjem toku Bosne i njenih pritoka, uzvodno od Doboja, u slivu Krivaje, Usore, djelimično Spreče, u donjem toku Lašve i Stavnje, a onda uz Ivan-planinu iznad Tarčina do vododjelnice.[244]

U austrougarskom periodu, a naročito u periodu između dva svjetska rata, u seoskom području Gračanice pod uticajem grada počinju se graditi kuće na dva "boja" ili čardaklije kako ih narod ovog kraja naziva. U stručnoj literaturi

242. **A. Škaljić**, isto, str. 145: birkatica (tur.) jednospratnica.

243. Prilikom istraživanja narodnog života i običaja u Gornjim i Donjim Dubravama (srednji i gornji tok rijeke Spreče), utvrdio sam da su se u prošlosti i ovdje gradile birkatice.

244. **Dr Muhamed Kadić**, isto, str. 117.

ovaj tip spratne kuće se naziva dimalučara, a naziv je dobila po dimaluku - narodnom nazivu za prostor iznad ognjišta kojim dim iz prizemlja i iz soba na spratu odlazi na tavan, u potkrovlje. Dimalučara ili čardaklija je najrasprostranjenija u predjelima slivnog područja rijeke Bosne, tj. u centralnom bosanskom području.[245] Ovaj tip kuće u gračaničkom kraju karakterističan je za sela koja su nastanjena Muslimanima, a to je utvrđeno i za širu teritoriju njenog rasprostranjenja. Istina, ove kuće su se susretale u malom broju i u selima naseljenim Srbima i Hrvatima ali kao relativno noviji objekti. A. Bugarski

Sl. 8. Čardaklija porodice Avdagić sagrađena 1893, selo Stjepan-Polje, zaselak Potok mahala (Snimio: S. Kulenovnić 1983)

smatra da su materijalne mogućnosti porodica kroz cijelo vrijeme bile bitan elemenat za pojavu i učestalost dimalučara u muslimanskim selima, kao i to da je ova kuća "svojom veličinom i prostornom strukturom posebno odgovarala porodičnoj zadruzi Muslimana zbog običaja da svaki bračni par, unutar glavne stambene zgrade ima zasebnu sobu.[246]

Čardaklija je kuća pravougaone osnove. Razlika između dužine i širine u prosjeku iznosi za jedan do tri metra. Dimenzije osnove su najčešće sa 7,5 x 6,5 m; 8 x 5,5 m i 9 x 6 m, a bilo ih je i većih. Ovaj tip kuće je kao i kuća na podrum, odnosno kuća na podrum sa čardakom među rogovima, građena na nagnutom terenu okomito na izohipse. Osim podruma odnosno magaze koja nije pod cijelim objektom zbog gradnje na nagnutom terenu, čardaklija ima prizemlje i sprat (sl. 8; crtež 4. i 5.). Osnova sprata je šira od osnove prizemlja. Istak gornje etaže je sa sve četiri strane; njegova širina je različita i kreće se od

245. Astrida Bugarski, Spratna seoska kuća centralne Bosne, GZM, E, NS, SV. 35/36, str. 5, Sarajevo, 1981.

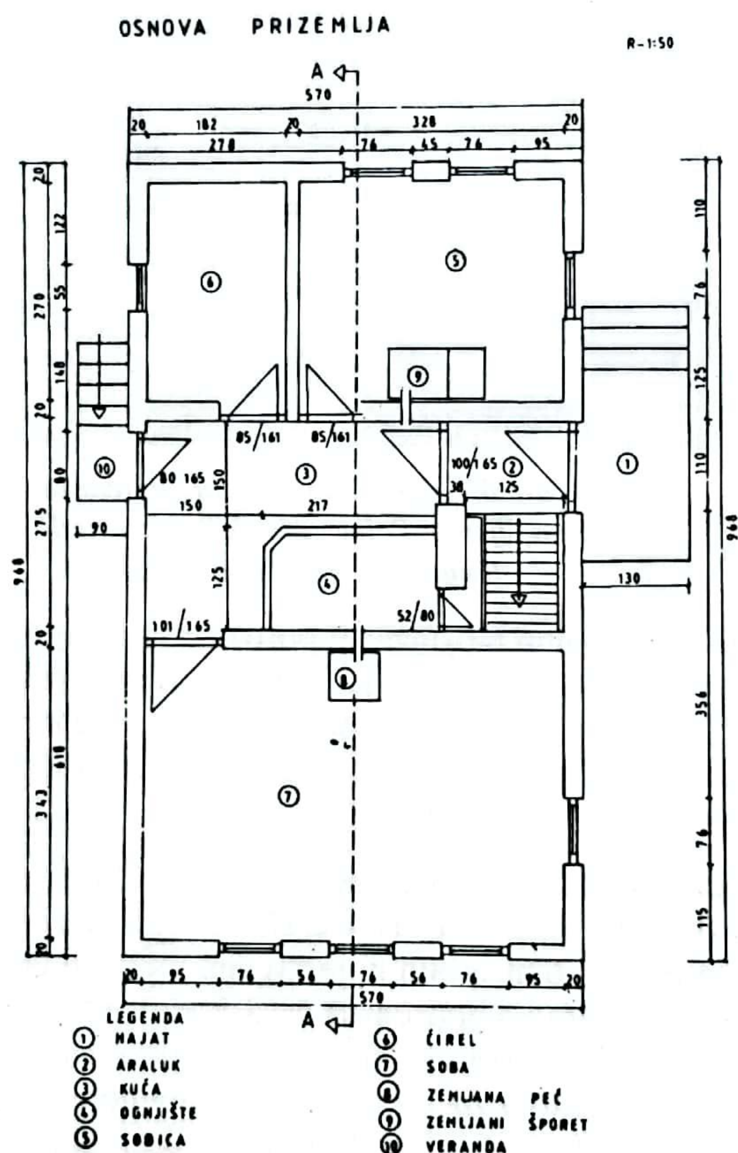
246. A. Bugarski, isto - pod 245, str. 5 i 6.

10 - 50 cm. Istak je opkovan nizom podužnih daščica koje su po ivici ukrašene rešmom.[247]

Zidovi od podruma su od kamena, a zidovi prizemlja i sprata su od drvenog skeleta s ispunom od prepletenog kolja i pruća oblijepljenog zemljom - šepera.[248]

U ovom kraju čardaklije uglavnom imaju četiri prostorije: "kuću", sobu, sobicu i ćiler (vidi crtež 4). Uz "kuću" koja zauzima centralni položaj, soba je nad podrumom dok su sobice uz čelo kuće koje je okrenuto ka višem terenu.

"Kuća" ima dvoja vrata i ognjište koje je najčešće smješteno uz središnji dio poprečnog zida.

Crtež 4.

---

247. Riječ rešma je arapskog porijekla, a prema A. Škaljiću ima više značenja. U našem slučaju pod rešmom se podrazumijevaju izresci na porubu daske na istaku (A. Škaljić, naved. djelo, str. 534.)

248. A. Bugarski, isto-, pod 245, str. 15.

Soba je najviše korištena prostorija u čardakliji, posebno zimi, jer se u njoj loži, a često se i kuha jelo.

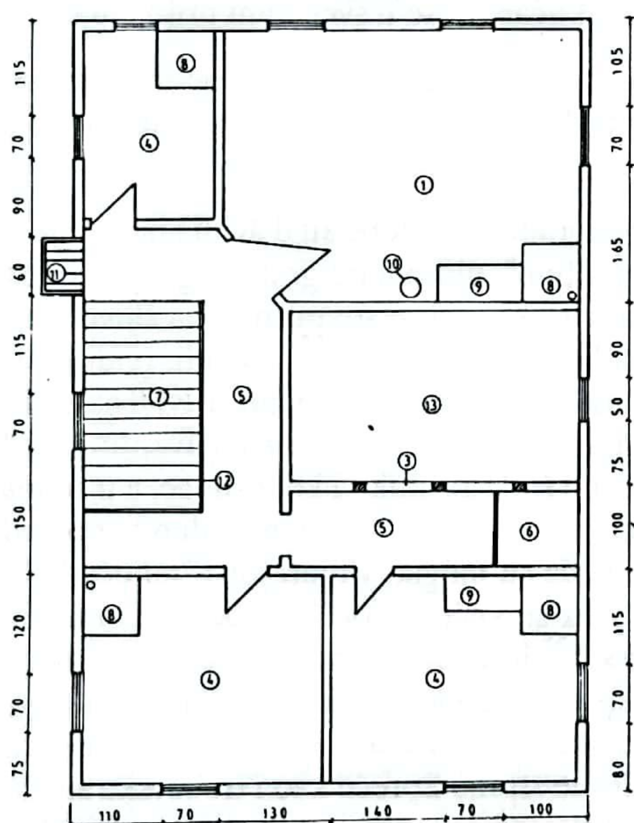
Za razliku od "kuće" i sobe u kojima se boravilo i pripremalo jelo, u sobici se spavalo i to po potrebi, kao na primjer kada je na konaku "musafir" (putnik-namjernik).

U mutvaku[249] se mijesio hljeb i pripremala razna jela.

Iz kuće se drvenim stepeništem ulazi u pričardak - ulazni predprostor s avdesthanom[250] iz kojeg se ulazi u čardak, čardačiće i odžakliju.

U pričardaku obavezno je avdesthana - prostor za umivanje i jedan prostor uređen za sjedenje i odmor koji se u ovom kraju kao i u okolini

OSNOVA SPRATA ČARDAKLIJE

LEGENDA

① VELIKI ČARDA'K
② ČARDAČIĆ
③ 'OGRADA
④ ODŽAKLIJA
⑤ PRIČARDAK
⑥ TAVANAK
⑦ STEPENIŠTE
⑧ HAMAM
⑨ ZEMLJANA PEĆ
⑩ KAPANDŽA
⑪ AVDESTANA
⑫ PERDA
⑬ DIMALUK

RAZMJERA
0 1m 2m

Crtež 5.

249. Riječ mutvak, mutfak je arapskog porijekla i znači kuhinja (A. Škaljić, naved.djelo, str. 480).

250. A. Škaljić, isto, str. 66: abdestluk m (pers.-tur.), posebno mjesto u kući gdje se uzima abdest (ritualno pranje kod muslimana).

Gradačca naziva pelija.[251] Ovaj prostor nalazi se uz čelo kuće koje je okrenuto nižem terenu, pa se iz njega ima lijep pogled. Mnoga domaćinstva pričardak s početka jeseni koriste i za sušenje ljetine.

Čardak se nalazi nad sobom prizemlja i podrumom, a zauzima najveći dio prostora sprata. Ovo je najuređenija soba u čardakliji, a namijenjena je zą boravak gostiju i okupljanje uz praznike. U čardaku su spavali i ukućani (obično domaćin sa svojom ženom). Na podu čardaka prostrte su ovčije kožice i ćilimi, ispod prozora svud uokolo su jastuci prislonjeni uz zid ispred kojih su prostrta "šilteta", tanki vuneni dušečići na kojima se sjedi.

Čardačići su nad sobom i ostavom i znatno su manji od čardaka. U njima obično spavaju domaćinovi sinovi sa ženama i djecom.

Odžaklija je najmanja prostorija u dimalučari. U njoj se drže drveni sanduci s odjećom koju ukućani nose u svečanim prilikama.

Krovovi dimalučara su četvoroslivni, a po obliku i konstrukciji ne razlikuju se od krovova prethodno navedenih tipova kuća koje su građene na ovom području.

Privredne i druge zgrade smještene su u avliji i izvan nje. U avliji koja je obavezno ograđena "prošćem", plotom od grabovog i ljeskovog pruća ili parmacima[252] od hrastovih dasaka, nalazi se: pušnica za šljive, (h)udžera, koš za kukuruz, (h)ambar, pčelinjak (kovanluk)[253] i nužnik (vidi Plan okućnice). U novije vrijeme u ekonomski jačim domaćinstvima u avliji nailazimo na posebnu zgradu u kojoj je instaliran električni mlin za mljevenje žita. Izvan avlije[254] nalazi se "košara" odnosno štala za stoku i kokošinjac, a u selima nastanjenim srpskim stanovništvom još i svinjac. Osim navedenih sporednih zgrada u ozrenskim selima oko kuća se mogao vidjeti još i "mlječar" ili "kiljer", zatim hljebna peć i vodnica, dok su veće porodične zadruge i imućnije kuće imale "stanjak" u kome se tkalo.[255] Raznovrsne privredne zgrade u ozrenskim selima najviše su se podizale u periodu između dva svjetska rata dok je u ranije vrijeme bilo malo zgrada pored kuća, a sve što se imalo čuvano je u kući. Za razliku od ozrenskih sela, sela s desne strane Spreče kao i trebavska sela (Gornji i Donji Skipovac) u prošlosti su posjedovala više raznovrsnih privrednih objekata.[256]

---

251. A. Bugarski, isto - pod 245, str. 30.

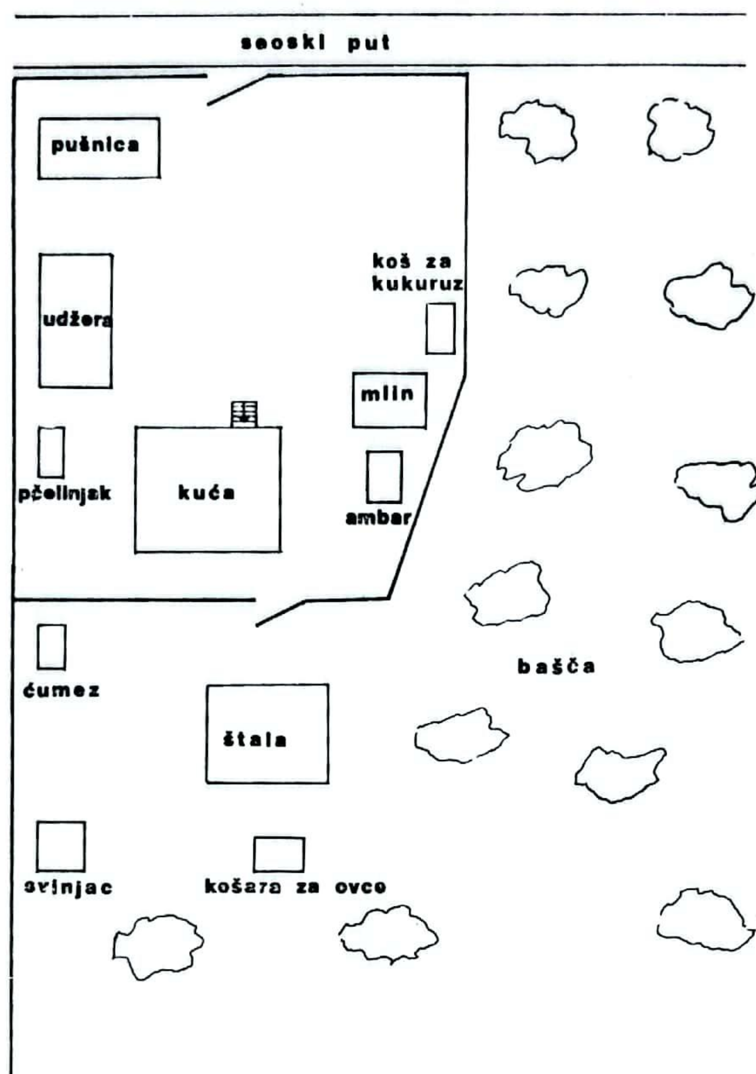
252. A. Škaljić, isto, str.510: parmak m (tur.) grubo otesana daska ili letva za ogradu.

253. Isto, str. 417: kovanluk m (tur.) pčelinjak.

254. U Boljaniću i Karanovcu umjesto avlije upotrebljava se riječ ulica koja ima isto značenje kao i avlija.

255. Milenko S. Filipović, isto, str. 252.

256. Jovan Cvijić je utvrdio da je najviše privrednih zgrada oko kuća u oblastima zadružnog života i da pod sličnim zadružnim prilikama njihov broj zavisi od privrednog tipa i privrednog

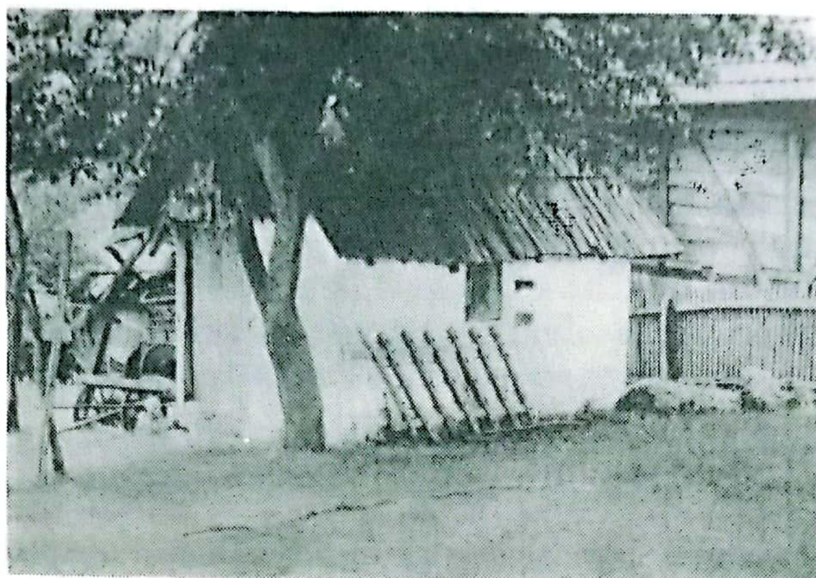
Plan okućnice

Evo osnovnih informacija o načinu gradnje, materijalu od kojeg je građen, veličini izgledu i namjeni svakog od navedenih objekata pojedinačno:

1. "Pušnica", "sobica" ili "sušara" služi za sušenje voća, a u kišnim godinama u njoj se suši kukuruz, grah i drugo (Sl.9). Pravougaone je osnove, dimenzija koje se obično kreću 6 x 3 x 1,80 m. Zidovi pušnice su od "brvana" deblje otesanih dasaka ili od šepera oblijepljenog blatom. Krov je pretežno dvoslivni, a pokrov od dasaka. U unutrašnjosti pušnice u njenoj drugoj polovini (u prvom dijelu se pripremaju šljive i stavljaju na ljese) iznad "babure", peći[257] koja je napravljena od zemlje, su drvene ljese na kojima se suše šljive. Obično u jednoj sušnici bude 6 - 8 ljesa.

bogatstva pojedinih oblasti (Jovan Cvijić, Balk. poluostrvo i južnoslovenske zemlje, str. 306.).

257. Ovakav jednostavni tip peći imale su pušnice na širem području doline Spreče. O načinu njihove izrade detaljnije se može vidjeti u radu: Salih Kulenović, Etnološka razmatranja naselja i stanovništva na prostoru Površinskog kopa uglja "Dubrave - Južna sinklinala, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne Tuzla, knj. XV, str. 78, Tuzla 1984.

Sl. 9. "Pušnica" za sušenje šljiva pokrivena tarabom, Gornja Orahovica (Snimio: S. Kulenovnić 1983)

2. Udžera (hudžera) je u osnovi pravougaona. Temelji joj stoje na četiri kamena. Zidovi su od "brvana", deblje otesanih dasaka. Krov je dvoslivni i troslivni, a pokrov je od daske (u novije vrijeme umjesto daske pokrivaju se crijepom). Udžera je jednodijelna brvnara u kojoj se drže haljine, kovčezi i drugo, a u njoj su i mladenci spavali (Sl. 10.). U udžerama koje su "tavanjene"

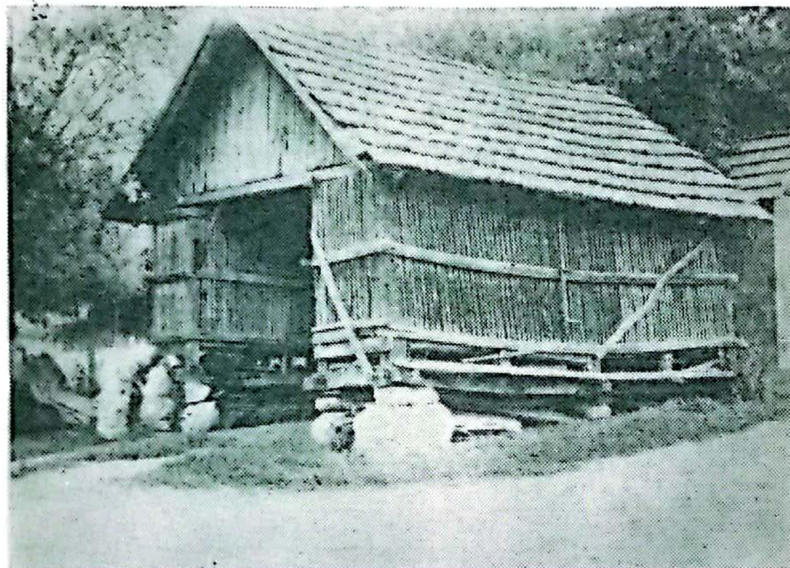

Sl. 10. Udžera sa zidovima od brvana, Bosansko Petrovo Selo (Snimio: S. Kulenović, 1973)

(udžere sa tavanom) preko zime su se ostavljale jabuke, suhe šljive, kruške i orasi. Udžere se prave i na magazu, ali rjeđe.

3. Koš za kukuruz - Služi za smještaj kukuruza u klipu (Sl.11). Pravougaone je osnove, a pravi se tako što se na kamenje postave četiri temelja koji se "ućerte", a onda se u njih ugradi šest, osam ili deset direka (broj direka

je u ovisnosti od dužine koša). Direci[258] se postavljaju vertikalno na razmaku od oko 1 metar, a za horizontalne grede - temeljače i vjenčanice vezani su pomoću prostor čepa zvanog kulak.[259] Da bi skeletna konstrukcija koša bila čvršća direci se "zakulače" račvasto (dupli kulak). Kad se postave temelji i vertikalni stupci, između njih se s donje strane popodi "borovom daskom", a po njima odozgo, ugrade se vjenčanice na koje se postavljaju rogovi odnosno krovna konstrukcija. Zidovi starijih koševa su od opletenog pruća, a u novije izgrađenih koševa od vertikalno pokovane letve između stupaca koja se pokiva na razmaku od cca 5 cm. Na čeonoj strani koša napravljena su vrata od daske. Kako je dno koša uvijek odignuto od zemlje najmanje 80 cm poneki domaćini jedan dio tog prostora okolo ograde i koriste kao ćumez.

Sl. 11. Dva koša za kukuruz pod jednim krovom. U prostor između njih domaćin ostavlja zaprežna kola. (Snimio: S. Kulenovnić u Stjepan Polju 1983)

Krovovi koševa su dvoslivni. U prošlosti bili su pokriveni daskom zvanom "prakocijep", a kasnije su se počeli pokrivati i crijepom.

4. (H)ambar[260] - Ovo je česta privredna zgrada u ovom kraju u kojoj se drži žito u zrnu (Sl.12). Pravougaone je osnove, a dimenzije su mu najčešće 2 x 3 x 1,8 m ili 3 x 4 x 1,8 m. Izgradnja ovog objekta slična je izgradnji prizemne kuće sa zidovima od drvenog skeleta. Zidovi hambara su od cijepanih ili tesanih dasaka debljine 5 cm koje se nalažu jedna na drugu, a na krajevima se "ućerte."[261]

---

258. Riječ direk je turskog porijekla, a znači greda, strop, stožer, temelj (A.Škaljić, naved.djelo, str.218).

259. Riječ kulak je turskog porijekla, a označava kukicu u menđuši koja se uvlači u uho. U našem slučaju kulaci su drveni čepovi koji se uglavljuju u grede odnosno temelje s donje i vjenčanice s gornje strane.

260. A. Škaljić, isto, str. 92; ambar, anbar, hambar m (pers.) drvena zgrada za zrnastu hranu, silos.

261. Isto, str. 190: ćert m (tur.) usjek na gredi.

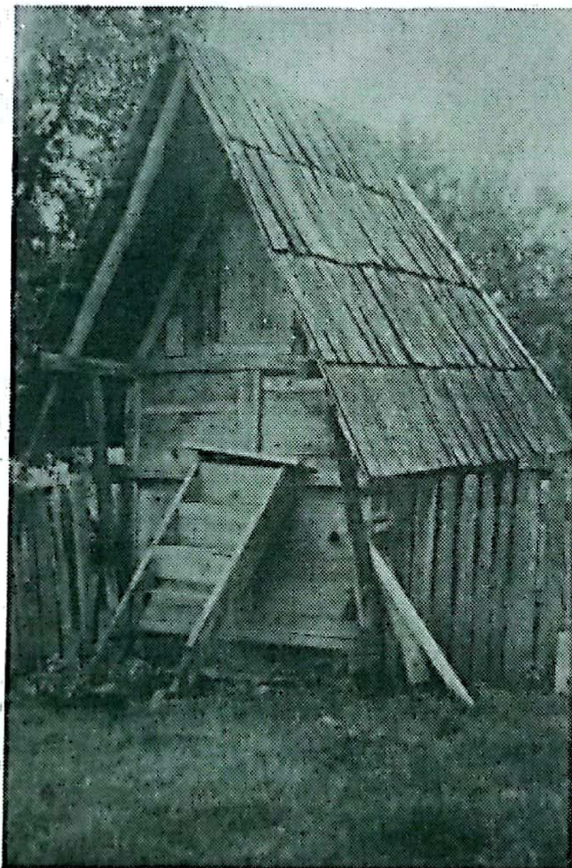
Daske se prave od borovih ili hrastovih "ćutaka", trupaca. Krovna konstrukcija je na dvije ili tri vode, a pokrov je od hrastove daske.

Unutrašnjost hambara pregradena je na šest jednakih dijelova zvanih "okna" u kojima se drži pšenica, ječam, raž, zob, kukuruz u zrnu i drugo.

U prošlosti ove objekte su posjedovali samo "zgodniji", bogatiji", domaćini.

5. "Mlječar" ili kiljer je mala jednodijelna brvnara karakteristična za ozrenska sela. U ovom objektu se prerađuje mlijeko i drži bijeli mrs.

Krov je dvoslivni, a pokrov je od daske.

Sl. 12. Ambar za žito sa četiri okna i dvoslivnim krovom pokrivenim daskom, Karanovac

6. "Stanjak" ili "stanara" je sporedni objekat koji je takođe karakterističan za ozrenska sela. To je mala jednodijelna brvnara u kojoj se nalazi peć, tkalački stan i pribor za tkanje. Ovaj objekat se gradio i na "podrumić" u kome se držao pribor za stan, sabrano povrće, jagnje, tele i drugo.[262]

7. Kovanluk (pčelinjak) - Po svojoj konstrukciji sličan je košu. Pravougaone je osnove, dimenzija 5 x 2 x 1,8 m. Okolo je opkovan daskama. S prednje strane, u daskama, su izrezani pravougaoni otvori kroz koje pčele izlaze i ulaze u trnke odnosno košnice (Sl.13). Otvori su okrenuti prema sjeveroistoku.

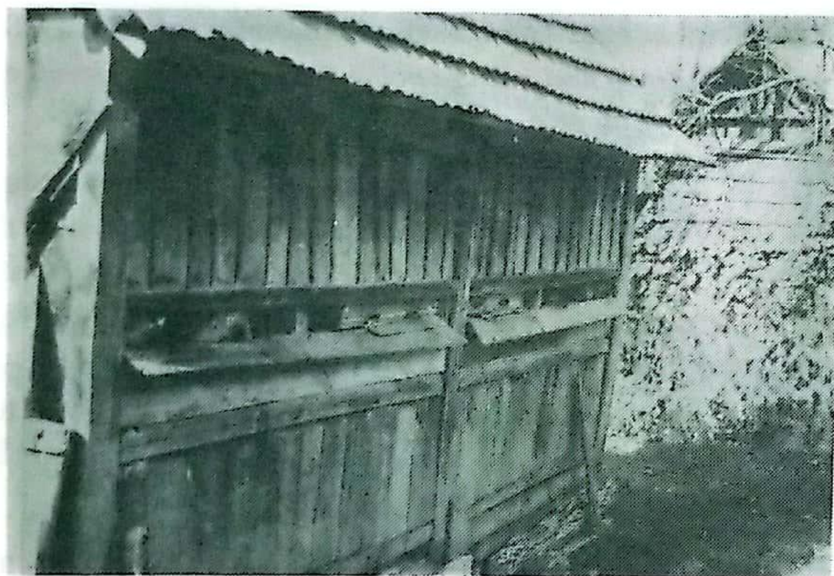
---

262. Milenko S. Filipović, isto, str. 352.

8. "Košara", "pojata" ili štala.[263] Ovo je i danas čest objekat u seoskim domaćinstvima ovog kraja. Pravougaone je osnove, a zidovi su mu od brvana ili od ispletenog pruća koje je "oblijepljeno blatom".

Košara ima prizemnih, u kojima se drži samo stoka, a ima ih i na sprat, koje se ovdje često nazivaju pojatama (Sl.14). U prizemlju se drži stoka, a na spratu stočna pića (sijeno ili slama). Često je s jedne strane štale dograđivan naslon u kojem su se držale poljoprivredne alatke.

Košara ima i kod kuće, a ima ih dalje od kuće, po njivama. U ozrenskim selima, po njivama dalje od kuća bile su velike "klanice" za stoku.[264] Prema J. Cvijiću, "klanica" se gradi uvijek na dva sprata pa bilo da je od drvene građe ili zidana, a raspoređena je ne samo u oblasti brvnare, već i kamene kuće.[265]

Sl. 13. Pčelinjak (kovanluk), selo Soko
(Snimio: S. Kulenović, 1972)

9. Svinjac. Ima kvadratnu ili pravougaonu osnovu. Manji svinjci su uglavnom kvadratne osnove izgrađeni od brvana "na jednu vodu". Veći svinjci su pravougaone osnove sa zidovima od kamena i četvoroslivnim krovovima pokrivenim daskama.

Osim navedenih zgrada oko kuće u avliji i izvan nje mogu se vidjeti još i ovi objekti: bunar, "kotac" (kokošinjac), nužnik i zgradica za psa.

263. Naziv štala pojavio se za vrijeme austrougarske okupacije i od tada toliko se udomaćio tako da je to danas i jedini naziv za ovaj objekat. Istina, u nekim selima "košarom" se naziva staja za stoku čiji su zidovi od pletenog pruća koje je oblijepljeno blatom, a pokrov od ražove slame ili bujadi.

264. **Milenko S. Filipović**, isto, str. 152.

265. **Jovan Cvijić**, isto, str. 313.

Sl. 14. Štala sa dogradenim naslonom za poljoprivredne alatke. Gornji dio (pojata) služi za smještaj piće, a donji ("košara") za vezanje stoke. Objekat je sagraden 1918, a nalazi se u Konopljištima (Boljanić). (Snimio: S. Kulenović 1978)

Vodenice

Na području Gračanice i okoline postoje dvije vrste "mlinova" (vodenica): "mlin potočnjak" s jednim kamenom, rijetko s dva, i "mlin paočnjak" sa dva kamena koji je davno nestao, a bio je karakterističan za donji tok rijeke Spreče i za rijeku Bosnu. Istina, na većim potocima kao npr. na Sokoluši, Lukavičkoj rijeci i drugim, bilo je vodenica s dva kamena.

Ranije je u ovom kraju bilo dosta mlinova za mljevenje žita. Prema mojim istraživanjima, u periodu izmedu dva svjetska rata na svim vodotocima u ovom području bile su oko 94 vodenice od kojh su 44 poredovničke. Danas (1989) na mnogobrojnim otocima postoje još 33 vodenice koje nisu srušene, ali su u jako lošem stanju. Neke od njih još uvijek povremeno rade.

Iz prethodnog teksta uočljivo je da su vodenice u ovom kraju bile poredovničke i vlasničke. Svaki poredovnik imao je odreden dan i odreden broj sati za mljevenje žita i za to vrijeme bio je dužan da se brine o vodenici. Pravo na rad imali su samo muški članovi i to se prenosilo s koljena na koljeno. Brigu o održavanju vodenica brinuli su svi poredovnici.

U vlasničkim vodenicama - "ujmarama"[266] na ime mljevenja žita uzimao se ujam. Ranije se od 100 kg samljevenog žita uzimalo 20 kg, a danas 10 kg.

266. U periodu izmedu dva svjetska rata najviše vodenica "ujmara" je bilo na Sokolskoj odnosno Gračaničkoj rijeci. U tom periodu na Sokoluši bile su: vodenica Abida Hadžiaganovića, Mihaila Hadžistevića, Steve Hadžistevića, Ćamila Helića, Mehmeda Helića, Ibrahima Helića, Pere Jovanovića, Avdage Prohića, Bećirage Tihića, porodice Ivaniševića, porodice Hadžića, vodenica Osman kapetana (ona je bila vakufska), Meve Smailbašić, porodice Šabića i vodenica Ibrahima Dulića).

Vodenice potočare u ovom kraju su po svojim konstruktivnim i drugim karakteristikama iste ili su dosta slične potočarama u drugim našim krajevima (npr. na Drininim pritokama).[267]

Manje količine žita seosko stanovništvo u ovom kraju je mljelo "ručnim žrvnjićima". Pomoću ručnog žrvnja za jedan sat mogla su se samljeti 2 kg žita.[268]

B. Gradska kuća, pokućstvo i sporedne zgrade

I ovdje se, kao i u seoskom području, kuća razvijala kako u horizontalnom tako i u vertikalnom pravcu. One najjednostavnije prizemne dvodjelne kuće rijetko se ko sjeća. U svakom slučaju one su u Gračanici postojale i u njima je stanovalo siromašnije stanovništvo.

Kuće na podrum bile su uglavnom trodijelne, a položene su okomito na izohipse. (Sl.15). Podrum je do ispod pola kuće bio ozidan od kamena, a u njemu se preko zime držao kiseli kupus, krompir, turšija i drugo. U prostorije iznad podruma ulazilo se drvenim stepenicama, a ima kuća u koje se direktno ulazilo s nivoa zemljišta i to prvo u araluk,[269] a zatim u "kuću" iz koje se ulazi u veliku i malu sobu.

Sl. 15. Trodjelna kuća na podrum u Srpskoj Varoši, sagrađena polovinom 19. vijeka. Vlasništvo je porodice Jeftića. (Snimio: S. Kulenović 1987)

267. **Borivoj M. Drobnjaković**, Vodenice na Drini i njenim pritokama, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knjiga osma, str. 1-18, Beograd, 1933.

268. Prema prikupljenim nformacijama na terenu ručnim žrvnjevima se često služilo siromašno stanovništvo, koje je na taj način štedilo ne dajući ujam.

269. **A. Škaljić**, isto, str. 96: araluk m (tur.) ima nekoliko značenja. U našem slučaju ova riječ podrazumijeva mali hodnik.

Sl. 16. Čardaklija Mare Popović u Srpskoj Varoši (Gračanica), sagrađena 1840. (Snimio: S. Kulenović)

Krov je kod ovakvih kuća uglavnom četvoroslivni, a pokrov je od daske klinastog poprečnog presjeka.

Ipak je u 19. početkom 20. vijeka u Gračanici bila najzastupljenija čardaklija-spratnica centralnobosanskog tipa (Sl.16). Ovakve kuće su najsličnije onim što ih je Jovan Cvijić nazvao tursko-istočnjačkim, konstatujući da one naročito prevladavaju u Bosni i Hercegovini i da među tim kućama ima znatnih razlika kojima se on nije bavio, već je istakao njihov opšti karakter.[270]

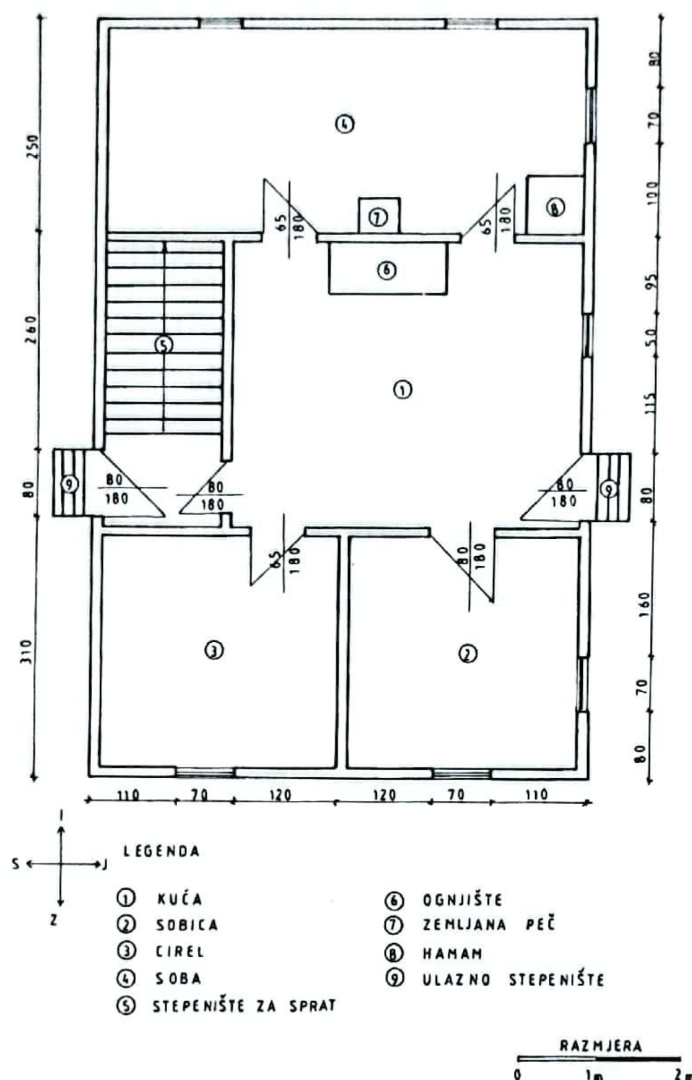
Gračaničke dimalučare-čardaklije su pravougaone osnove. Duže strane su im okomite na izohipse. Podrum je kao i kod poluspratnice do ispod pola kuće. Kad se iz dvorišta ulazi u jednu takvu kuću, nailazi se prvo na otvoren trijem, "hajat", [271] a zatim u araluk iz kojeg se ulazi u "kuću" koja se nalazi u središnjem dijelu sprata. Prostor "kuće" je strogo uređen s funkcijom koju ona ima. S obzirom da "kuća" ima važnu komunikativnu namjenu, u njoj se, osim ognjišta i osnovnog inventara što pripada uz njega, ne nailazi na bilo kakvo drugo pokućstvo. Ognjište je dosta nisko i prostrano (217x120x20 cm), a napravljeno je od nabijene zemlje. Iz "kuće" ulazi se u ostale prostorije prizemlja (sobu, sobicu i ćiler) (Crtež 6). Osim unutrašnjih vrata, na "kući" se nalaze i mala vrata koja služe za komunikaciju sa stočnim i gospodarskim dijelovima dvorišta. (crtež 1).

U velikoj sobi koja je popođena i tavanjena šašavcima nalazi se furuna,[272] zemljana peć s lončićima koji su konkavni. Ove peći imaju prizmastu

270. **Jovan Cvijić**, isto, str. 317.

271. **A. Škaljić**, isto, str. 299: hajat m (ar.) ima različita značenja u raznim krajevima naše zemlje. U našem slučaju ova riječ označava trijem.

272. Riječ furuna je grčkog porijekla, a znači peć, limena peć (A. Škaljić, naved. djelo, str. 286).

Crtež 6.

formu i prema vrhu se sužuju.[273] Zemljane peći koje su se postavljale u velikim sobama vremenom su prošle kroz nekoliko razvojnih faza, pa su po izgledu i namjeni postale slične zidanim štednjacima. Ovakav oblik ove peći počinju dobijati od kada se na njima počinje gotoviti hrana.[274] Sobne peći u prizemlju služile su i za zagrijavanje čardaka na spratu. Da bi se to postiglo u podu prostorije na spratu ostavljen je jedan mali otvor zvani "kapandža" s kojeg bi se po potrebi skidao poklopac i na taj način omogućilo strujanje toplog vazduha iz prizemlja u prostoriju na spratu. U nekim kućama ovi otvori su bili nešto veći, a služili su i za davanje posluženja za goste tako da domaćica nije morala ići uz stepenice.

Velika soba je prostrta ćilimima i ponjavama, a ispod prozora su sećije sa šiltetima i vezanim "kalufnim" jastucima koji su pri vrhu prekriveni "jan-

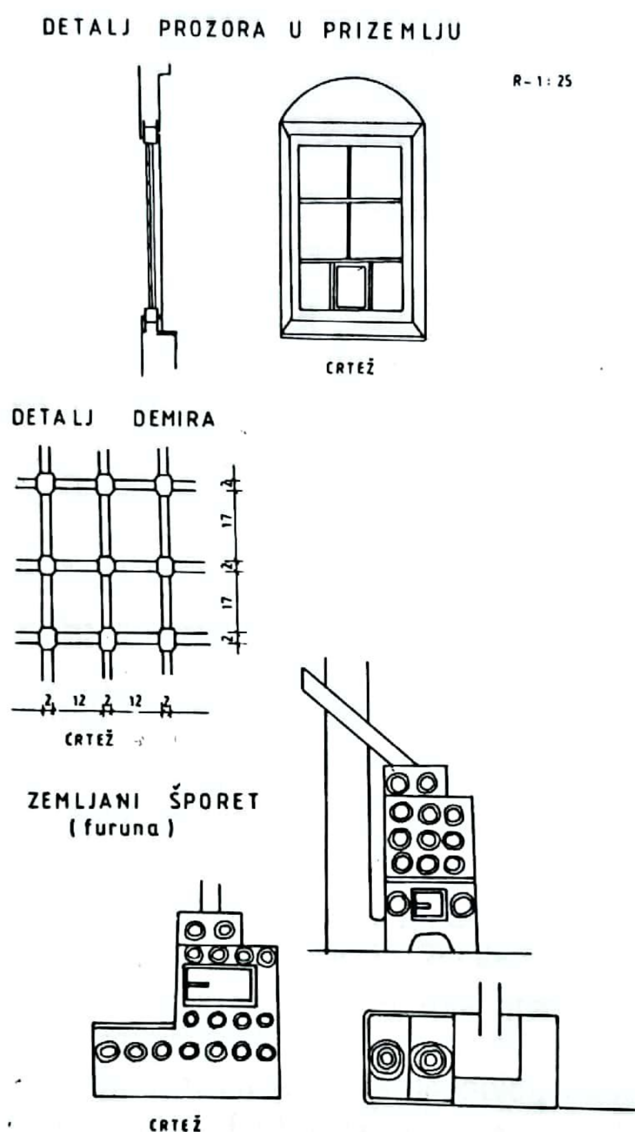
273. Dr Rudolf Meringer, Pučka kuća u Bosni i Hercegovini, GZM, XI, 2-3, str. 200-201, Sarajevo, 1899.

274. A. Bugarski, Spratna seoska kuća centralne Bosne, str.47.

bezima", bijelim uskim pamučnim platnom koje je ukrašeno vezom što predstavlja stilizovane biljne i geometrijske motive, a često i njihove kombinacije.

Spavalo se na dušecima napunjenim vunom koji se preko dana stave u ugao sobe i pokriju čaršafom.

U maloj sobi koja je, također, popodena i tavanjena šašavcima smješten je zemljani šporet koji je kao i zemljana peć u velikoj sobi preuzeo dio funkcije ognjišta (crtež 7c).

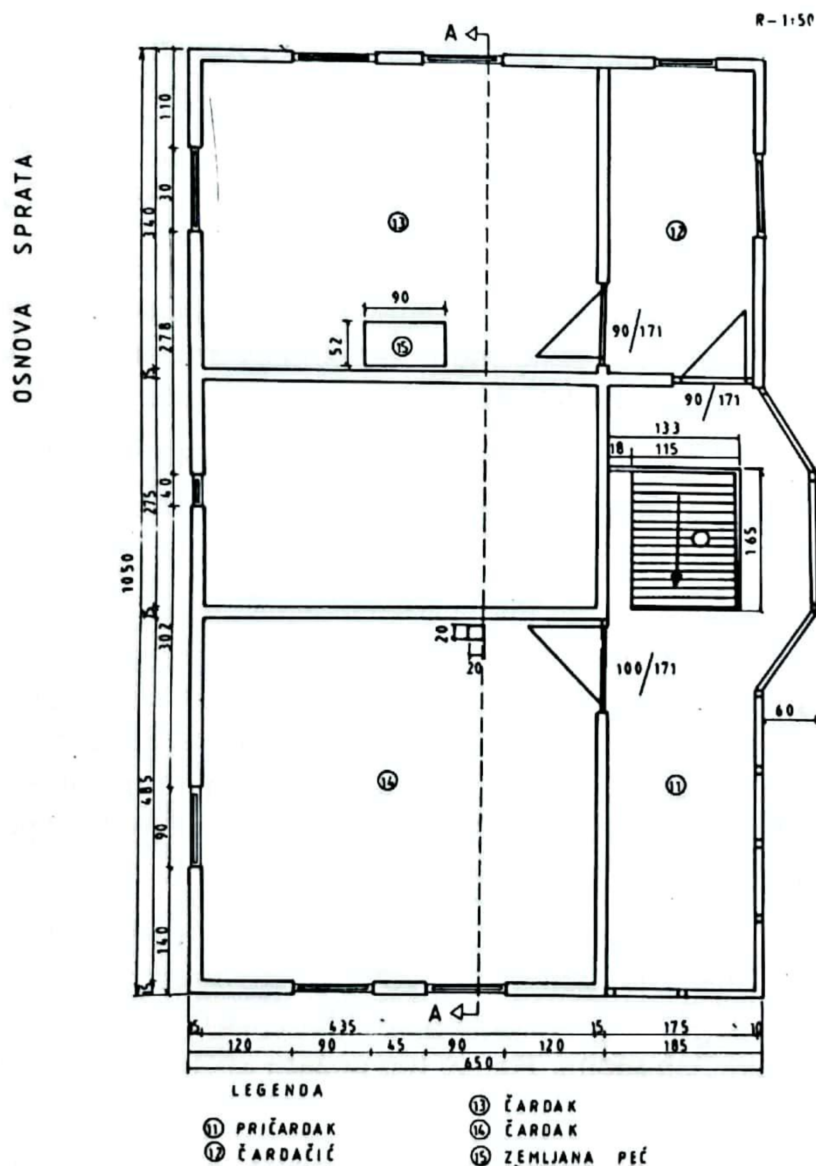
Crtež 7, (a, b, c).

Ćirel ima istu funkciju kao i u seoskoj kući. U njemu su smještene naćve i razno posuđe, a najviše tepsije različitih veličina. Inače, od posuđa u upotrebi je bilo, kao i u seoskom području, drveno, zemljano i bakreno posuđe (različiti čanci, kašike, "solanice", lonci, različite posude za mlijeko, bardaci, bakarne ćase, ibrici, sahan-posuđe, leđeni i drugo). Imućnije kuće su u upotrebi najviše imale bakarno posuđe.

U spratnoj etaži koja je šira od prizemne, gračanička čardaklija ima uz pričardak još dva čardaka i čardačić ili odžakliju. Pričardak, u kojeg se iz prizemlja dolazi merdevinama[275] je kraći upravo za dužinu te treće prostorije (crtež 8). Ta prostorija ima funkciju ostave (ranije smo rekli da se ovdje obično ostavljaju sanduci s nošnjom za svečane prilike), a smještena je ili uz pročelje ili uz začelje kuće.

Čardaci na spratu po veličini nisu isti. Pravilo je da je čardak što se nalazi uz čelo kuće, okrenuto nižem terenu, obično najveći. U njemu po pravilu nema zemljene peći; ovo je gostinska soba čiji su podovi zastrti ćilimima, a okolo prozora uz zidove su, takođe, sećije s vezenim jastucima i janbezima isto kao i u velikoj sobi u prizemlju.

U čardaku, na zidovima iznad prozora, bliže "šešetima", tavanici, ugrađene su obične drvene police na kojima se ostavi poneki sitni predmet, a

Crtež 8.

275. A. Škaljić, isto, str. 459: merdevine (pers.) stube, stepenice.

u muslimanskim kućama tu se držao i Kur'an.[276] U srpskim kućama na zidovima čardaka i velike sobe u prizemlju mogla se vidjeti ikona i kandilo, a mogu se vidjeti i porodične pojedinačne ili grupne fotografije s početka ovog vijeka i kasnije.

U drugom, manjem čardaku koji se nalazi na začelju kuće, nalazi se zemljana peć. U ovoj prostoriji prostirka je nešto siromašnija u odnosu na veliki čardak. U ovoj sobi se, takođe, spavalo.

Prozori u sobama su najčešće jednostruki, a otvaraju se ramom u žlijebu, donjom polovinom na gore. Sa spoljne strane zaštićeni su demirima, drvenim rešetkama (crtež 7a i 7b).

Zidna platna prizemlja i sprata u cjelini su građena u drvenoj skeletnoj konstrukciji. Za ispunu su imala većinom šeper, a bilo ih je i sa ispunom od ćerpića.

Krov gračaničke čardaklije je pretežno četvoroslivan, a pokrov je od daščica poprečnog klinastog presjeka i dosta je visok i strm.

Na osnovu iznijetih osnovnih karakteristika možemo zaključiti da je gračanička čardaklija složenije prostorne strukture i da u sebi sadrži dosta elemenata kuće orijentalnog tipa.[277]

Kuće po mahalama su uvučene u avliju. Avlije su od sokaka odvojene visokom drvenom ogradom s dvokrilnom kapijom prema ulici na kojoj su dekorativne željezne "halke" (vidi Sl.16).

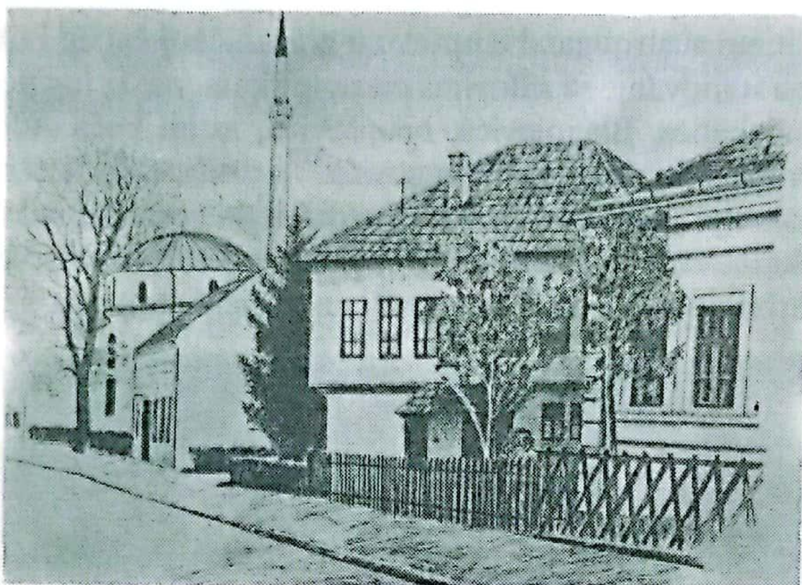
Osim kuće koja je zauzimala centralno mjesto, u avliji se nalazila štala koja je uvijek iza kuće, a nikako do ulice, zatim bunar, ljetna kuhinja, koš za kukuruz, hambar, WC i drugi sporedni objekti.

Kuće u čaršiji, trgovačkom dijelu grada, smještenom na lijevoj obali Gračaničke rijeke u neposrednoj blizini Ahmed-pašine Džamije su gušće jedna do druge u odnosu na kuće koje se nalaze po mahalama. Osim toga, od kuće po mahalama razlikuju se i po rasporedu prostorija u prizemlju koji je odgovarao drugačijoj funkciji i namjeni građevine. Naime, te prostorije su uglavnom namijenjene zanatima i trgovini. Prodavnice i radionice su poredane u nizu duž ulice u čaršiji (Sl.17 i 18).

Krajem 19. i početkom 20. vijeka u gračaničkoj čaršiji su se desile značajne promjene u njenom urbanom razvoju, a naročito poslije požara koji je izbio 2. avgusta 1895. godine, u kojem su izgorjela dva vakufska hana i najveći broj zanatskih i trgovačkih radnji. Poslije tog požara kotarske vlasti su izdale

276. Isto, str. 426: kur'an) (koran) m (ar.) muslimanska sveta knjiga, koja po islamskom vjerovanju, sadrži božju objavu, objavljenu preko Muhameda.

277. Upr. **Aleksandar Deroko**, Narodno neimarstvo, II, SANU, Spomenik CXVIII. Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, 20, str. 57-58, Beograd, 1968.

Sl. 17. Detalj gračaničke čaršije (Crtež: N. Omerović, akad. slikar)

naredbu da se sve preostale drvene zgrade u čaršiji poruše, a da se umjesto njih podignu zidane. Od tada se grad razvijao planski s modernim i širokim ulicama.

Od javnih objekata za vrijeme austrougarske uprave u Gračanici je izgrađeno više arhitektonski vrijednih objekata kao što su. zgrada konaka (sadašnja zgrada Skupštine opštine), jevrejski templ, sinagoga (kasnije je porušena, a nalazila se na mjestu sadašnjeg malog parka na skveru), zgrada medrese, stara apoteka, ambulanta (kasnije je porušena), Hotel "Ozren" i dr. Ove zgrade su rađene kombinacijom raznih umjetničkih stilova koji su u to vrijeme prodirali iz Evrope u Bosnu i Hercegovinu.[278]

Sl. 18. Detalj gračaničke čaršije sa zanatskim radionicama, prodavnicama i ugostiteljskim objektima (Crtež: N. Omerović, akad. slikar)

---

278. Detaljnije o arhitekturi austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini može se vidjeti: Mr **Ibrahim Krzović**, Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918, Umjetnička galerija "Sarajevo" (katalog izložbe) str. 13-263), Sarajevo, 1987.

Za vrijeme austrougarske uprave u gračaničkoj čaršiji i oko nje gradile su se i kuće za stanovanje sa zidovima od cigle i kamena. Iz tog perioda su kuće porodice Kučukalića, Blagojevića, Ivaniševića, zatim kuća Adema Džabića, kuća Helića, kuća Ibrahima Rešidbegovića[279] i druge (Sl.17,19 i 20). Neke od ovih kuća, kao npr. kuća Helića u sebi sadrže tzv. bosanski stil (Sl.20). U tim kućama na kreativan način ugrađene su neke vrijednosti stare bosansko-hercegovačke arhitekture kao što su: povišena pozicija, terasast pristup, okolina

Sl. 19. Kuća poznate trgovačke porodice Hadžistevića iz Gračanice, sagrađene oko 1908. godine (Snimio: S. Kulenović 1987)

Sl. 20. Kuća porodice Helić, sagrađena 1914. godine u bosanskom stilu (Snimio: S. Kulenović)

279. Za vrijeme austrougarske uprave kuću Ibrahima Rešidbegovića gradili su zidari Candotti koji su bili stalno nastanjeni u Tuzli, a porijeklom su iz Italije. Kuće koje su pravili ovi majstori karakteristične su po masivnim zidovima i visokim plafonima. Pokrivene su crijepom "kopitarom". Ovim crijepom počele su se pokrivati i čardaklije.

sa zelenom baštom, visoki bijeli zidovi oko dvorišta, ugaoni rešetkasti prozori, trijemovi, piramidalni krov i drugo.[280]

U periodu između dva svjetska rata urbani i građevni razvoj u gračaničkoj čaršiji je neznatan. Od javnih objekata izgrađena je zgrada Sokolskog doma, zatim zgrada bolnice kao i objekat u kome je bila Škola srpskih sestara.

Od oslobođenja, pa naovamo, ambijentalne karakteristike gračaničke čaršije nisu se bitno izmijenile u odnosu na predašnje stanje. U tom razdoblju izgrađeno je nekoliko objekata od kojh se posebno ističe Robna kuća "Gračanka".

5. Vodosnabdijevanje

U prošlosti stanovništvo gračaničke opštine snabdijevalo se vodom za piće uglavnom iz bunara i izvora. U posljednje vrijeme seoska domaćinstva većinu okolnih izvora kaptiraju i tako dovode vodu do ispred kuća ili u kuću koristeći se prirodnim padom.

Prema popisu iz 1971. godine vodu za piće iz javnog ili kućnog vodovoda koristilo je 2788 domaćinstava ili 27,2%; iz bunara (kopanih ili bušenih) 4623 domaćinstva ili 45,2%; a iz izvora 2775 domaćinstava odnosno 27,2%.[281]

Javnim ili kućnim vodovodom u 1971.godini služilo se 58,4% domaćinstava u Gračanici; 53% u Škahovici; 32,6% u Donjoj Orahovici i 32,3% domaćinstava u Bosanskom Petrovom Selu. Vodu za piće iz bunara najviše su koristila domaćinstva u Lendićima (88,4%), Miričini (87,6%), Karanovcu (74,9%), Donjoj Lohinji (64,1%), Sočkovcu 863,6%), Rašljevi (63,2%), Malešićima (60,1%), Gornjem Skipovcu (58,3%), Lukavici (55%), Gornjoj Orahovici (53,6%) i Stjepan-Polju (51,5%). Izvorsku vodu najviše su koristila domaćinstva u Piskavici (69,5%), Porječini (61,9%), Donjem Skipovcu (60,1%) i Sokolu (57,3%).[282]

Iz prezentiranih podataka uočljivo je da se stanovništvo gračaničke opštine najviše koristilo vodom iz bunara. U prošlosti jednim bunarom su se često služili stanovnici jednog, pa čak i više obližnjih zaselaka. Održavanje bunara (povremeno čišćenje i produbljivanje) bila je zajednička briga svih korisnika.

Od 1971. godine otpočelo je organizovano dovođenje vode u većinu naselja gračaničke opštine kaptiranjem okolnih izvora koristeći se prirodnim

280. Mr Ibrahim Krzović, isto, str. 225-228.

281. SZS, Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovi, Snabdevanje domaćinstava vodom za piće, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1972.

282. Samostalna izračunavanja na bazi popisanih podataka iz 1971. godine.

padom. U periodu od 1971-1981. godine vidan napredak u pogledu vodosnabdijevanja evidentan je kod većine naselja u gračaničkoj opštini, što se vidi iz popisa 1981. Tako npr. najveći postotak stanova s instalacijama vodovoda u 1981. godini imala su slijedeća naselja: Gračanica (84,6%), Karanovac (83,9%), Miričina (83,7%), Kakmuž (83,4%), Donja Orahovica (82,3%), Bosansko Petrovo Selo (82,3%), Sočkovac (81,4%), Gornja Orahovica (76,7%), Donja Lohinja (73,4%), Rašljeva (72,3%), Piskavica (67,7%), Boljanić (67,5%), Porječina (60,8%), Džakule (56,1%), Lukavica (54,7%), Soko (52,7%), i Doborovci (51%).[283]

Navedeni podaci pokazuju da je vodosnabdijevanje u većem broju naselja gračaničke opštine znatno poboljšano u odnosu na ranije stanje, ali je to još uvijek nedovoljno. Ovakvu konstataciju potvrduje i podatak da je na području ove opštine 1981. godine bilo svega 68,9% stanova koji su imali vodovodnu instalaciju.[284]

6. Groblja

I pored toga što postoje materijalni dokazi o kontinuitetu življenja na području Gračanice i njene okoline od praistorije, ipak se nekropole iz ranijih epoha, pogotovo one iz doturskog perioda, nisu održale.

Svojevremeno je Milenko Filipović utvrdio da je okolina manastira Ozrena veoma bogata raznim starinama, ali kako nisu vršena arheološka proučavanja, nije utvrđeno o kakvim se starinama radi, izuzev što se pouzdano može reći "da su iz srednjeg vijeka samo stećci kojih ima na više mesta".[285] U gračaničkom dijelu Ozrena ovaj autor je konstatovao da u Kakmužu postoji nekropola stećaka na lok. Sjenokos i na lokalitetu Biljezi.[286] Od starijih nekropola na ostalom dijelu gračaničke opštine utvrdili smo da postoji još nekoliko manjih lokaliteta sa stećcima i to dva u Gornjem Skipovcu (lok. Raminac i lok. Kamenovi) jedan u Sočkovcu (lok. Bijelića Brdo).[287] Stećci u Skipovcu su oblika sanduka, a u Sočkovcu sljemenika. Na svim ovim lokalitetima nadgrobnici su bez ornamentike. Moguće je da je nekropola sa stećcima postojala i u Donjem Skipovcu u bašti poviše kuće Dragana M. Todorovića, a koju je narod ovdje nazivao "kužno groblje". U starije nekropole mogu se ubrajati i one na lok. Blagalište i lok. Greblje u Gornjoj Orahovici. Prema

283. Samostalna izračunavanja na bazi popisnih podataka (SZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, tabela 196, Beograd, 1984. godine).

284. Isti izvor podataka.

285. **Dr Milenko S.Filipović-Đoko Mazalić**, Manastir Ozren, str. 90.

286. Isto, str. 91.

287. **Salih Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, isto, str.105, Isto, Različita etnološka građa s područja Gračanice, (rukopis), str. 80.

kazivanjima starijih mještana ovdje je sve do pred drugi svjetski rat bilo dosta kamenih ploča, a koje su kasnije vlasnici tog zemljišta "porovili".

Danas na području Gračanice i okoline postoji dosta grobalja koja su formirana u različitim vremenskim periodima od turske uprave pa naovamo. Najviše je muslimanskih, a zatim pravoslavnih grobalja. Postoji i jedno katoličko i jedno jevrejsko groblje, a koja se nalaze na bližoj periferiji Gračanice.

a) Muslimanska groblja

Muslimanska groblja u Gračanici i njenoj okolini su različite starosti i različite površine. U samoj Gračanici i užoj periferiji postoji oko 17, a u seoskom području oko 120 manjih i većih grobalja. Groblja u Gračanici nalaze se u različitim dijelovima grada. Kako je u prošlosti skoro svaka mahala imala džamiju uz koju se obično nalazilo i groblje, često se kod starijeg gradskog stanovništva, za razliku od seoskog, umjesto riječi groblje, upotrebljava riječ harem koja označava džamijsko dvorište, koje je jednim dijelom i groblje. Na periferiji postoje i groblja uz koja nije bilo džamije, a u njih su se sahranjivali stanovnici tog dijela grada i okolnih sela koja su najbliža tom dijelu gradske periferije.[288]

Sl. 21. Uzglavni ženski nišan u haremu (groblju) u Potok mahali podignut 1876. (Snimio: S. Kulenović 1986)

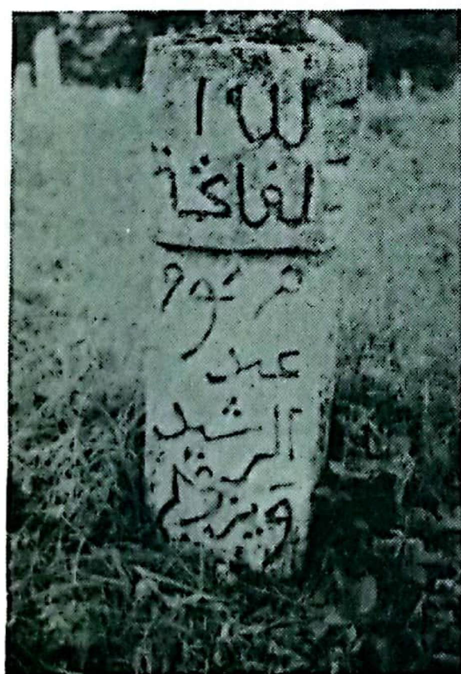
Sl. 22. Uzglavni muški nišan u groblju u Potok mahali podignut 1878. (Snimio: S. Kulenović 1986)

288. Tako npr. Piskavićko groblje (površine: 4-5 dunuma) nalazi se na raskršću između puteva koji vode u Gornju Lohinju, Piskavicu i mahalu Drafniće.

I u gradskim i u seoskim grobljima nadgrobnici - nišani su različitih veličina i oblika (Sl. 21-24). Obično dva nišana obilježavaju grob; jedan je više glave, a drugi je niže nogu. Na grobu stoje sami, a oni masivniji su uglavljeni u kameno postolje koje se ukopa u zemlju. Obično se u to postolje stavlja prednji nišan ili bašluk. Grobovi su uglavnom bez santrača, kamene okolice. Kamen od kojeg se klešu nišani je krečnjačkog sastava. Dosta je otporan i podesan je za izradu natpisa.

Razlika izmedu ženskih i muških nišana je dosta upadljiva. U svim epohama i klesarskim školama muški nišani su u pravilu gradeni u obliku četvorougaone i osmougaone prizme kod kojih prednjak u gornjem dijelu prelazi u tanki vrat i završava se isklesanim turbanom, dok su ženski nišani pljosnati i većinom su, gotovo redovno, oba jednako oblikovana i u gornjem dijelu završena u vidu šiljastog luka.

Prema A. Bejtiću, u razvoju oblika bosanskih nišana opažaju se tri epohe: doba fetha, tj. početak turske uprave u ovim krajevima, zatim period 16-18. stoljeća kada se turska vlast potpuno ustalila, a s njom i oblici nišana, i na kraju prošli vijek u kome su reforme dale novi oblik nišanima.[289] Većina nadgrobnika u gračaničkim grobljima potiče iz druge polovine 18. i 19. vijeka. Najstariji datirani nadgrobnik - nišan potiče iz 1178. hidžretske godine,

Sl. 23. Muški uzglavni nišan u groblju Kapenjak, Gornja Orahovica (Snimio: S. Kulenović 1983)

Sl. 24. Ženski uzglavni nišan u groblju Brezik, u Stjepan Polju (Snimio: S. Kulenović 1983)

289. **Alija Bejtić**, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV, 1952-1953, str. 285, Sarajevo, 1953.

(1764/65) a nalazi se u groblju uz Čaršijsku ili Ahmed-pašinu džamiju.[290] Iz natpisa iz tog vremena, a i kasnije može se pročitati ime umrlog, čiji je sin, odnosno kćerka, zatim čija je žena ako je udata, godina smrti po hidžri[291] i kratak nekrolog.[292] Natpisi su ispisani arapskim ili turskim pismom kao i njihovom kombinacijom. Kod poznatijih i uglednijih ličnosti natpisi su ispisani veoma lijepim pismom koje je smješteno u desetak redova i koji su rastavljeni tankim linijama. Iznad natpisa se nalazi lijep biljni ornament, a između pojedinih riječi nalaze se sitni cvjetići. Često su muški uzglavni nišani pri dnu i to samo na jednoj strani ukrašeni hladnim oružjem.

Za razliku od gradskih grobalja čija površina se kreće od 2-5 dunuma, seoska groblja su znatno manja. Seosko stanovništvo se ne sahranjuje na dva ili tri izabrana mjesta u selu, već na više mjesta. Obično su to mala porodična groblja kojih u većem broju ima u Malešićima, Škahovici, Vranovićima i Babićima. Često se u ovim, a i u drugim selima ovog područja, sahranjuju na svojoj zemlji i to pored samih kuća do seoskog puta. Istina, ima i većih mahalskih grobalja koja se formiraju za potrebe više mahale odnosno zaselaka, ali su ona novijeg datuma.[293] Groblja su kao po nekom pravilu locirana pored seoskog puta ili na raskršćima mahalskih puteva. Ovo se činilo zbog toga da groblja budu pristupačna za posjetu, a i da prolaznici i putnici mogu dati počast umrlim.[294] Muslimani u ovom kraju, a i širom Bosne, uobičavaju prilikom nailaska pored groblja zastati i proučiti fatihu,[295] molitvu za dušu umrlih.

Danas se nišani prave od kvalitetnijeg kamena, često mermera i savremenih materijala (beton, teraca i dr.) Nabavljaju se kod majstora u Doboju i Babunovićima (selo u srebreničkoj opštini). Danas se natpisi pišu na srpskohrvatskom jeziku latiničnim pismom, a u nekim slučajevima i arapskim i našim pismom.

---

290. Spomenik je podignut Abdulatifu efendiji, sinu Mustafinom, kadiji i hanedanu gračaničkom (Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika...str.187).

291. A. Škaljić, isto, str.329: hidžra f i hidžret m (ar) početak računanja muslimanske ere, 16.jula 622.n.e. Naziv potiče otud što je te godine Muhamed preselio (hidžret učinio) iz Meke u Medinu, što se smatra važnim događajem u početnom razvoju islama.

292. Na jednom lijepo urađenom ženskom nišanu u Potok-mahali piše: "Umrla da joj Bog oprosti grijehe H.Osman-efendijina žena Hanifa. Godina 1293 (1876)". Natpis je pisan kombinacijom arapskog i turskog pisma. (Natpis je preveo prof. Osman Delić iz Gračanice).

293. Tako npr. u zaseoku Golaći u Malešićima postoji 10 malih porodičnih groblja i jedno novoformirano koje je predviđeno za umrle iz Golaća, Hamzića i dijela mahale Hadžića.

294. Š. Kulišić i autori, Srpski mitološki rečnik, "Nolit", str. 96. Beograd, 1970.

295. A. Škaljić, isto, str. 277: fatiha f (ar.) ime prvog poglavlja (sure) kur'ana koja se uči kao molitva za dušu umrlih.

b) Pravoslavna groblja

U Gračanici i njenoj okolini postoji oko 21 pravoslavno groblje. Za razliku od muslimanskih, ova groblja zahvataju veće površine. Različite su starosti, a prema narodnoj tradiciji najstarije groblje je Crkvina (površine: oko 6 dunuma) u Boljaniću i Brdansko groblje (5-6 dunma) u Petrovom Selu. Osim ovih, starija pravoslavna groblja su i Crkvenac (površine: 30 dunuma) u Karanovcu, zatim Durać (površine: 2,5 dunuma) u Donjoj Lohinji) i Rosića groblja (površine: 4-5 dunuma) u Gornjem Skipovcu.

Današnje gračaničko pravoslavno groblje nalazi se na lokalitetu Vasiljevača iznad Srpske Varoši. Na ovom lokalitetu stanovništvo se počelo sahranjivati prije 110 godina. Nešto starije groblje od ovog i najstarije u Varošici Gračanici nalazilo se u neposrednoj blizini današnje pravoslavne crkve gdje se nalazila i stara crkva koja je srušena 1925. godine, te napravljena ova današnja.

Prema obliku kameni nadgrobnici u pravoslavnim grobljima na području Gračanice i njene okoline su različiti i nastali su u različitim vremenskim periodima. Najzastupljeniji su masivni kameni krstovi koji se tradicionalno izrađuju u podozrenskom selu Krtovi.[296] U ovoj radionici najčešće se zrađuju

Sl. 25. Nadgrobnik iz 1781, a i danas se nalazi u pravoslavnom groblju Durać (Donja Lohinja) (Snimio: S. Kulenović 1987)

Sl. 26. Masivan kameni nadgrobnik u pravoslavnom groblju Durać, podignut 1921. (Snimio: S. Kulenović 1987)

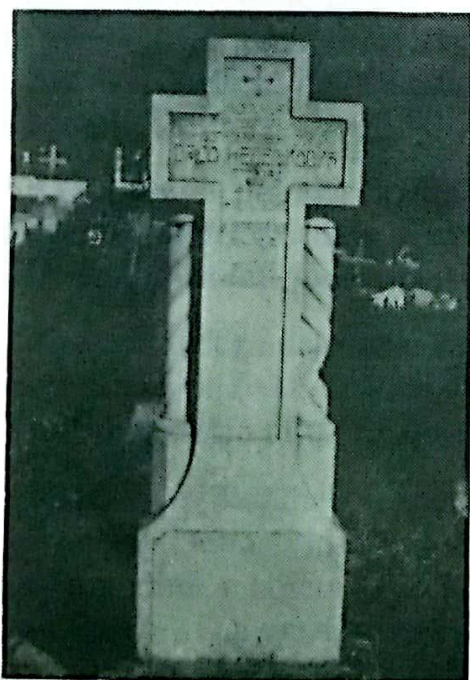
---

296. Danas nadgrobnike pravi majstor Velimir Josić. Ovim poslom se bavio i njegov otac, djed i šukunđed. Kamene nadgrobnike su pravili i prave po narudžbi za pravoslavno, muslimansko i katoličko stanovništvo ovog dijela doline Spreče.

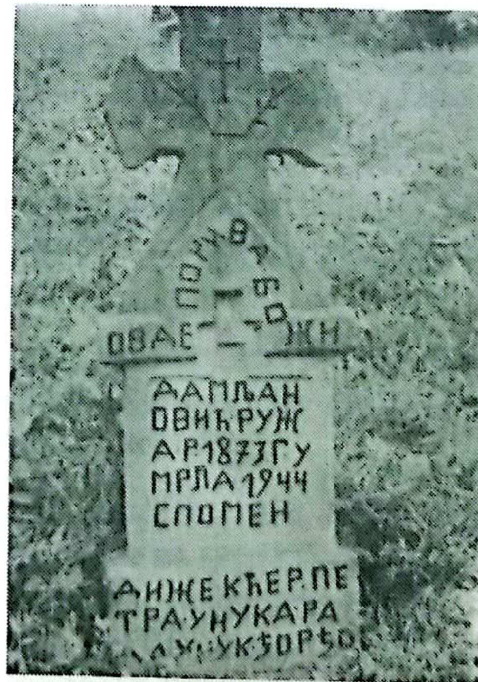
krstovi koji imaju "pera", krsnice i jednu nadkrsnicu. Prednja strana ovog tipa krsta je ravna i na njoj je ćirilični natpis sa osnovnim podacima o pokojniku (god. rođenja, god.smrti, ime onog ko spomenik podiže). Zadnja strana spomenika je često "načinjena", "iščinjena", ukrašena s više reljefno urađenih krstova. Najstariji do sada pronađeni nadgrobnik sa arhaičnim ćiriličnim pismom potiče iz 1781. godine, a nalazi se u pravoslavnom groblju Durać u Donjoj Lohinji (Sl.25).

Krstovi bez krsnica su rjeđi, ali se još uvijek mogu vidjeti. Neki od njih kao na primjer oni u Rosića groblju u Gornjem Skipovcu imaju natpise ćiriličnim pismom, a prema godini smrti pokojnika, vidi se da potiču iz prve polovine 19.vijeka i bili su zastupljeni kroz čitav taj vijek.[297] dnostavne su izrade; imaju oblik ukopanog stuba sa zaobljenim vrhom na kome je plastično izveden ukras u vidu jabuke. Po jedan ovako izveden ukras nalazi se i na bočnim stranama spomenika i to više pri vrhu.

Stariji nadgrobnici su najčešće ornamentisani i to uglavnom geometrijskim, a pojavljuju se i vegetabilni ornamenti (stilizovano cvijeće, grančice i dr.). Sa pojavom natpisa na spomenicima nestaje ornamenata ili se oni samo sporadično susreću. Ovakvi nadgrobnici se pojavljuju u većem broju od početka ovog vijeka pa naovamo (Sl.26).

Sl. 27. Kameni nadgrobnik u pravoslavnom groblju u Srpskoj Varoši (Gračanica), podignut 1924. godine (Snimio: S. Kulenović 1986)

Sl. 28. Kameni nadgrobnik u pravoslavnom groblju Durać, podignut 1945. (Snimio: S. Kulenović 1987)

---

297. **Salih Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, str. 112, Tabela I, sl. 1 i 2.

U periodu izmedu dva svjetska rata pojavljuje se poseban oblik nadgrobnika za umrle ženske osobe čije je podnožje pravougaonog presjeka. Iz podnožja izdiže se tijelo krsta koje se pri vrhu trouglasto svodi, a zatim širi u krsnice iznad kojih je nadkrsnica iste veličine i oblika kao i "pera", krsnice. Na prednjoj strani postolja napisani su podaci o osobama koje podižu spomenik, a na "tablji" centralnom dijelu prednje strane tijela nadgrobnika prezime, ime, godina rodenja i godina smrti pokojnika. Horizontalna "pera" su ukrašena sa po jednom grančicom iznad kojih je urezan krst (Sl.28).

Obradi kamenih nadgrobnika u periodu izmedu dva svjetska rata i od oslobodenja pa naovamo poklanja se mnogo veća pažnja, naročito u pravoslavnom groblju u Gračanici. Spomenici se izraduju od boljeg materijala s obaveznom slikom pokojnika. Bogatstvo njihove izrade i izbor vrste materijala od kojeg su izradeni uslovljeno je imovnim stanjem umrlog (Sl.27).

IV

ETNIČKE PRILIKE U PROŠLOSTI

1. Praistorijski i antički period

Razmatrajući istorijsku prošlost naselja i njihovu evoluciju na području Gračanice i okoline uočili smo da se na ovim prostorima kontinuirano živi još od praistorije. Gledano u cjelini, većina praistorijskih naselja u ovom području potiče iz neolita koji zahvata vremenski okvir od VI do početka III milenija. Pojava ranobronzanodopskih kultura u ovim naseljima upućuje na nastale promjene koje su postepeno uticale na prekid života neolitskih populacija na ovom prostoru. Neolitske kulture nisu mogle izdržati snažan pritisak s istoka ni u fizičkom, ni u duhovnom pogledu tako da je jedan njihov dio potpuno preslojen, dok se drugi dio samo kraće vrijeme biološki mogao održati. Ova populaciona smjena dovela je do indoeuropeizacije ovih oblasti, a zahvatila je i sve dijelove Balkanskog poluostrva.

U kasnom bronzanom dobu na području Bosne i Hercegovine formiraju se dosta jasno omeđene cjeline (kulturne grupe) u kojim se začinje proces obrazovanja većih plemenskih zajednica od kojih su neke u toku željeznog doba izrasle u "složene političke i etnokulturne organizme (npr. Japodi, Delmati, Mezeji, Destijati i drugi).[298]

U željeznom dobu došlo je do stvaranja međuplemenskih zajednica od kojih su nam mnoge poznate iz antičkih pisanih izvora (Japodi, Mezeji, Oserijati, Breuci, Destijati, Delmati, Autarijati i dr.).

Krajem trećeg i u drugom vijeku prije nove ere veći dio jugoslovenskih teritorija bio je pod vlašću Rimljana. Unutrašnjost zemlje zauzeta je u Oktavijanovom ilirskom ratu (35. do 33. godine stare ere).

Kako su pokorena plemena stalno dizala ustanke među kojima su najuporniji bili Delmati i Panoni, narodni otpor se završio velikim ustankom od 6. do 9. godine, u kojem je učestvovala većina plemena nastanjena između Jadranskog mora i Drave. Ustanak je poznat kao Batonov rat, a izbio je u zemlji Destijata (pleme koje je živjelo u dolinama rijeka Bosne i Vrbasa), kojim su se pridružili Pirusti, Delmati, Mezeji, Breuci i ostala druga plemena koja su bila nezadovoljna načinom prikupljanja danka i uključivanjem njihove omladine u rimsku vojsku van domovine.[299] U ustanku u kome su vodeću ulogu imali

298. **Borivoj Čović**, Bronzano doba, Arheološki leksikon, Bosne i Hercegovine, tom 1, Zemaljski muzej Sarajevo, str. 22, 23. Sarajevo 1988.

299. **Ivo Bojanovski**, Doba rimskog carstva (principat), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Sarajevo, tom 1, str. 30, Sarajevo, 1988.

Breuci i Destijati, borbe su vođene s obje strane Save na potezu između Sremske Mitrovice i Siska. Panonski Breuci, koji su naseljavali i današnje područje Gračanice i okoline, konačan slom su doživjeli 8. godine na rijeci Bosni.

Novoosvojene teritorije Rimljani su podijelili na provincije. Područje današnje Bosne i Hercegovine pripadalo je dvjema provincijama: Dalmaciji i Panoniji. Veći dio bosansko-hercegovačke teritorije pripao je Dalmaciji, dok je Panoniji priključen široki pojas južno od Save.

U pokorenoj zemlji Rimljani su u početku sprovodili niz represivnih mjera (odvođenje u ropstvo, raseljavanje stanovništva, konfiskacija zemlje i prirodnih dobara i drugo) s ciljem da se ilirska i panonska plemena više nikad ne bune, u čemu su i uspjeli. Pokorena plemena su posebnim ugovorima priznala rimsku vlast, a za uzvrat su dobila plemensku autonomiju, ali bez rimskog građanskog prava.[300] U to vrijeme započeo je i proces romanizacije koji je u početku tekao dosta sporo. Tek kasnije, za vrijeme Hadrijana i njegovih nasljednika koji su energičnije davali civitet širem krugu domorodaca, proces romanizacije je znatno ubrzan. Novi rimski građani su najčešće dobijali imena po caru od kojeg su primali civitet.[301]

Rimska onomastička šema bila je u stalnom razvoju. U rimskoj vojsci sve više dominiraju Iliri iz Dalmacije, Panonije i Mezije, a "na carsko prijestolje dolaze brojni ilirski carevi iz vojničkog staleža, među njima i car Dioklecijan."[302] Tako se domaće stanovništvo u pravima potpuno izjednačilo s ostalim stanovništvom Carstva.

U doba kasne antike (dominata) dolazi do podjele Rimskog Carstva među četvoricom suvladara. U toj podjeli Dioklecijan je upravljao Istokom, Galerije Ilirikom, Maksimilijan Italijom i Konstancije Klor Galijom i Britanijom. Nakon Dioklecijanovog odstupanja s vlasti među ostalim suvladarima počele su borbe za vlast. Ratni okršaji odvijali su se izvan teritorija Bosne i Hercegovine tako da su ovi krajevi bili pošteđeni od razaranja. U želji za vlašću, carevi su veće grupe varvara iskorištavali za svoje ciljeve, a kao protuuslugu odobravali su im naseljavanje unutar granica Rimskog Carstva.[303] Zbog toga su državne granice bile još nesigurnije. Pod ovakvim okolnostima regulirane rimske čete nisu bile u stanju da osiguravaju narušene granice. Takvo stanje rezultiralo je upadom Huna u Panoniju 375. godine kao i istovremenim spuštanjem Zapadnih Gota na južni Dunav. Nakon osvajanja Murse (Osijeka) 378.godine otvoren je put u krajeve južno od Save. U ovim nesigurnim

300. Isto, str. 30

301. Isto, str. 33

302. Isto, str. 34

303. **Veljko Paškvalin**, Doba antike (dominat), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, str. 37, Sarajevo, 1988.

vremenima stanovništvo iz Panonije se seli u Dalmaciju i Italiju. Sve to državi pravi poteškoće, jer im ona mora osigurati egzistenciju.

Rimsko Carstvo je definitivno podijeljeno 395. godine. To je imalo odraza i na etničke prilike. U to vrijeme velike mase varvara nadirale su kroz probijene granice na Dunavu, a Zapadni Goti su krenuli u pohod prema Grčkoj, Dalmaciji i Italiji. Da bi se Zapadno Carstvo lakše branilo od najezde, Gala Placidija ustupa 437. godine Istočnom Carstvu cjelokupnu Dalmaciju, a 448. godine Hunima preostali dio Panonije. Jedanaest godina kasnije tj. 459. godine Istočni Goti su provalili u Prevalitanu, današnju Crnu Goru.

Propašću Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine istočni car Odoakar postaje i zapovjednik Dalmacije. Usljed teškog socijalnog stanja i velikih nepravdi koje su tada činjene, car Zenon (474-491) nagovori Istočne Gote na rat protiv Odoakara. Rat je poveo kralj Teodorih 488. godine i nakon dvije godine tj. 490. godine osvojio je Dalmaciju i Panoniju, a 493. i Italiju. Tako je naše područje ušlo u sastav istočnogotske države u kojoj su stanovnici živjeli mirnim životom.[304]

Zbog velikih nesuglasica koje su izbile među Istočnim Gotima 535. godine, Istočno Carstvo ponovo osvaja jedan dio Dalmacije koji uključuje u zajednicu Carstva. Tada se sužuje i geografski pojam Dalmacije čija se granica pomjera s Drine na Bosnu, a u 8 vijeku njoj će se pridodati samo gradovi na primorju.

Prodiranjem Avara pomiješanih sa Slavenima u krajeve južno od Save, 602. godine prekidaju se zadnji ostaci antičke državne organizacije u našim krajevima. Posljedice navedenih istorijskih, političkih i društvenih prilika imale su odraza i na etničku sliku u našim krajevima, a samim tim i u ispitivanoj oblasti.

2. Srednjovjekovni period

Burni događaji iz vremena seobe naroda odrazili su se i na etničke prilike na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. Od važnijih događaja koji su znatnije uticali na izmjenu etničkih prilika u Bosni i Hercegovini, treba spomenuti upad Slavena i stvaranje prve Sklavinije na Balkanu 550/551. u istočnoj Bosni, zatim upad Kutrigura 568. u sjeveroistočnu Bosnu, te rušilački prodor avaro-slavenskih hordi 597. godine kroz zapadnu Bosnu kao i pad Salone 610. godine.[305]

---

304. **Veljko Paškvalin, isto, str. 37.**

305. **Nada Miletić, Rani srednji vijek, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, Zemaljski muzej, str. 41, Sarajevo, 1988.**

Od pada Salone (ovaj događaj se smatra prekretnicom ka novom dobu) evidentan je stalan proces naseljavanja Slavena i njihova asimilacija sa zatečenim stanovništvom. S dozvolom vizantijskog cara slovenska plemena Hrvati i Srbi naseljavaju cijelo područje nekadašnje provincije Dalmacije osim utvrđenih vizantijskih gradova na obali, a u toku 9. i 10. vijeka u našim krajevima se postepeno formiraju i prve državne zajednice.

U prvim stoljećima ranog srednjeg vijeka u kulturnom pogledu osjetan je uticaj hristijanizacije Slavena. Ovaj proces započeo je odmah nakon njihovog doseljenja u ove prostore, a dolazio je iz Rima i preko gradova u primorju, vjerovatno preko franačkih misionara u zapadnijim krajevima. Smatra se da su Hrvati pokršteni 800. godine "dok se hrišćanska imena u srpskoj vladarskoj porodici javljaju tek u drugoj polovini 9. vijeka".[306] Poseban značaj za proces pokrštavanja na Balkanu imali su misionari Ćirilo i Metodije i njihovi učenici.

Prvi spomen naziva Bosna javlja se u spisu De administrando imperio, Konstantina Porfirogeneta sredinom 10. vijeka. Prvobitna Bosna obuhvatala je gornji tok rijeke Bosne i njene pritoke u tom dijelu, a do sredine 12. vijeka proširila se do granice Hrvatske na zapadu i Drine na istoku, obuhvatajući i Donje krajeve oko Sane i Vrbasa, Usoru, Soli i Podrinje.[307]

Srednjovjekovna Bosna obuhvatala je više oblasti koje su bile podijeljene na županije odnosno župe kojima su upravljali župani. Područje današnje sjeveroistočne Bosne pripadalo je uglavnom dvjema župama: Usori i Soli.

Prvobitna ranofeudalna župa Usora nalazila se u slivu istoimene rijeke. Slijedom istorijskih zbivanja Usora se iz prvobitnog jezgra širila niz donje porječje rijeke Bosne, zatim lijevom stranom Save, sve do Drine. Negdje do polovine XIV stoljeća u Usoru se ubraja i porječje Spreče koje je do tada bilo organizirano kao posebna teritorijalno-politička jedinica-Soli.[308]

Područje župe Soli zahvatalo je približno dolinu rijeke Jale i gornji tok Spreče, a njene prave granice nisu još uvijek poznate. Đ.Basler pretpostavlja da se ova starobosanska župa mogla protezati na zapad do današnjeg mjesta Lukavca, prema sjeveru mogla je dopirati do vrhova Majevice, prema istoku negdje do Kalesije i Osmaka, a prema jugu do Banovića i Đurđevika.[309]

Od 10. do 15. vijeka Bosna je imala burnu istoriju što je imala znatnog uticaja na etničke prilike u tom vremenskom razdoblju. U 10. vijeku Bosna je samo dio srpske države kneza Časlava koju je poslije njegove pogibije u borbi s Mađarima zauzeo hrvatski kralj Krešimir II. Krajem 10. vijeka Bosna je

306. Isto, str. 43

307. Isto, str. 41.

308. **Pavao Anđelić**, Studije o teritorijalno-političkoj organzaciji srednjovjekovne Bosne, Svjetlost, str. 143-144, Sarajevo, 1982.

309. **Đuro Basler**, Župa i grad Soli u srednjem vijeku, Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli, Fabrika soli Tuzla, str. 9, Tuzla, 1975.

zajedno s drugim balkanskim zemljama potpala pod vlast Vizantije, a sredinom 12. vijeka pod vlast Ugarske. Nakon pobjede nad Ugarskom, Vizantija je 1166. godine ponovo zavladala Bosnom, Sremom, Hrvatskom i Dalmacijom.

U kasnom srednjem vijeku Bosna postepeno jača, osamostaljuje se i izgrađuje svoju državnu organizaciju.

Krajem 11. stoljeća Bosnom vlada knez Stjepan, sredinom 12. vijeka ban Borić, a krajem 12. i početkom 13. vijeka ban Kulin.[310] Snažan uspon na političkom, ekonomskom i kulturnom planu Bosna je doživjela za vrijeme Kulinova banovanja. U vrijeme ovog bana znatno su proširene i državne granice. U trinaestom vijeku koje je ispunjeno dinastičkim i posebno vjerskim previranjima formira se samostalna bosanska crkva, "koja će u slijedećim stoljećima ostaviti duboke tragove u gotovo svim sferama života".[311] Pristalice "Bosanske crkve" su imale jaka uporišta u Podrinju i u Usori sa Soli. Područje Usore sa Soli kao heretičko spominje se vrlo rano, 1225. godine kada je ugarski kralj Andrija II predao ovo područje zajedno s Bosnom u vlast nadbiskupu iz Kalče, kome je stavio u dužnost da se pobrine da očisti te zemlje od heretika.[312] Ove oblasti zadržale su takvu karakteristiku kroz čitav period srednjovjekovne bosanske države, sve do 15. vijeka, kada je bosanski kralj Stjepan Tomaš pod pritiskom papinog legata "pristupio opsežnim gonjenjima pristalica bosanske crkve u svojoj tj. Kraljevoj zemlji u koju je spadala i Usora i Soli.[313]

U 14. vijeku Bosna ponovo doživljava uspon. Tada je Stjepan II Kotromanić (1322-1353) držao krajeve od Save do mora i od Cetine do Drine, a njegov nasljednik Tvrtko Bosnu proglašava kraljevinom 1377. godine, a sebe kraljem Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Dalmacije, Hrvatske, Donjih krajeva, Zapadnih strana i dr.

Poslije Tvrtkove smrti, nastaju dugotrajne borbe za prijesto što je rezultiralo slabljenjem centralne vlasti uz istovremeno jačanje moći oblasnih gospodara-Hrvatinića, Kosača i Pavlovića koji sve češće smjenjuju kraljeve i postavljaju svoje kandidate na bosanski prijesto.

Za vrijeme vladavine posljednjih bosanskih kraljeva, Tomaša i Stjepana Tomaševića, kraljevska vlast postaje stabilnija zbog opadanja moći Hrvatinića i Pavlovića, zatim sve većeg izdvajanja Kosača iz državne zajednice, kao i smirivanja vlastele usljed sve snažnijeg turskog pritiska.

Međutim, prije potpadanja pod tursku vlast bosansko rudarsko Podrinje i Usora pripadali su srpskoj despotovini. Naime, kada je ugarski kralj Sigis-

---

310. **Pavao Anđelić**, Kasni srednji vijek, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, Zemaljski muzej, str. 45. Sarajevo, 1988.

311. Isto, str. 45.

312. **Dr Adem Handžić**, Tuzla i njena okolina u 16. vijeku, str. 81.

313. Isto, str. 82.

mund 1410. godine osvojio gradove i trgove Srebrenice, Kušlat, te tvrđave Brodar i Susjed, darovao je Srebrenicu svom vazalu i zetu despotu Stevanu Lazareviću. Neke osvojene posjede Sigismund je vratio Bosancima, dok je usorska oblast bila pod neposrednom ugarskom upravom.[314] Sigismund je prvi put zaratovao s Bosnom 1405. godine kada je osvojio grad Teočak kojeg je nešto poslije 1427. godine darovao despotu Đurđu Brankoviću. Oko Srebrenice despot Đurađ se sukobio sa bosanskim kraljem Tvrtkom II. U tom sukobu Tvrtko II je bio poražen negdje kod Zvornika 1433. Tom prilikom despot je zauzeo oblast Zlatonosovića koji su bili gospodari Zvornika, Srebrenika i cijele Usore.[315] Vlast despota s lijeve strane Drine nije kontinuirano trajala zato što su bosanski kraljevi stalno nastojali da te gradove vrate Bosni, pa su u tom povremeno i uspijevali. Česte borbe su se vodile oko Srebrenice zbog njenog rudnog bogatstva. Prema Jiričeku u vremenu od 1410. do 1460. godine Srebrenica je bila pet puta srpska, četiri puta bosanska i tri puta turska.[316]

Bosansko rudarsko Podrinje i dijelovi usorske oblasti potpali su pod tursku vlast 1459. godine kada je pala Despotovina. Usora je definitivno pala pod tursku vlast u isto vrijeme kada su osvojeni Zvornik i Srebrenica koja se u turskim izvorima spominje od 1.aprila 1462. godine.[317]

* * *

U doturskom vremenu u oblasti Usore sa Soli, kao i drugim našim zemljama živjelo je isključivo slavensko stanovništvo. Stranog etničkog elementa u sjeveroistočnoj Bosni Turci nisu zatekli, osim rudarskih stručnjaka Sasa koji su bili nastanjeni u Podrinju i vodili rudarske radove, kao i u drugim rudarskim mjestima po Bosni i srednjovjekovnoj Srbiji. U sjeveroistočnoj Bosni bilo ih je u Srebrenici i Sasama o čemu govori samo ime Sase gdje se i danas eksploatiše olovno-cinčana ruda. Sasa je bilo najvjerovatnije i u manjim rudnicima kao što su: rudnici olova i srebra Hranča i Dijevanje u nahiji Budimiru, rudnik željeza u Gračanici, zatim rudnici s desne strane Drine (na planini Cer, u Krupnju, Zajači i Bohorini).[318] Ove brojno malene skupine rudarskih stručnjaka nisu izvršile nikakve promjene u etničkom smislu, ali su zato ostavile dosta tragova u rudarskoj terminologiji i toponimiji.

Ovi krajevi su, kako smo to prethodno vidjeli, bili duže vremena i pod vlašću Mađara. Bez obzira na tu činjenicu, mađarski uticaj u širokoj toponimici se nije primjećivao. Svi toponimi su uglavnom slavenski zato što je sve stanov-

---

314. **Dr Adem Handžić**, Tuzla i njena okolina u 16. vijeku, str. 28; **Sima Ćirković**, Istorija srednjovekovne bosanske države, str. 214, Beograd, 1964.

315. **K.Jiriček -J.Radonić**, Istorija Srba II, str. 324, 325, Beograd, 1952.

316. **K.Jiriček-J.Radonić**, isto, str. 323.

317. **K.Jiriček-J.Radonić**, Istorija Srba I, str. 391, Beograd, 1952.

318. **Dr A.Handžić**, Tuzla i njena okolina u 16. vijeku, str. 80.

ništvo bilo slavensko, o čemu govore slavenska morfološka obilježja, površina zemlje kao i drugi podaci koji su evidentirani u turskim popisnim defterima.

3. Turski period

Turskim osvajanjima u toku 15-17. vijeka na sjeverozapad, zapad i sjever Balkanskog poluostrva, granice Bosne su se stalno širile, te su prelazile i granice Tvrtkove Bosne.

Početkom turske uprave i dugo vremena poslije, ejalet Bosna (provincija Bosna) obuhvatala je Bosnu u užem smislu, Krajinu, Novopazarski sandžak, Hercegovinu sa Raškom i Trebinjsku i Zetsku oblast (izuzimajući onaj dio Crne Gore između Bokokotorskog zaliva i Skadarskog jezera).[319] Teritoriju Bosne u užem smislu, Krajine i Novopazarskog sandžaka mnogi su zvali Donjom Bosnom, a Hercegovinu, Trebinjski i Zetski kraj s Raškom Gornjom Bosnom. B. Kuripešić i I.F.Jukić su takođe Bosnu dijelili na Donju i Gornju.[320] Prema Kuripešiću Donja Bosna se prostire od Une do Vrhbosne, a Gornja od Vrhbosne do Mitrovice. U određivanju ovog pojma Ivan Franjo Jukić se služio geomorfološkim odnosno hidrološkim karakteristikama zemljišta. Prema ovom autoru Gornja Bosna je ona teritorija koja "gleda k jugu i čije se rijeke ulijevaju u Jadransko more", a pod Donjom Bosnom podrazumijeva područje sa kojeg se rijeke ulijevaju u Savu.

U administrativnom pogledu vilajet Bosna je bila podijeljena na sandžake: banjalučki, kliški (poslije 1684. skopski), zvornički, hercegovački i novopazarski. Izdvajanjem bosanskog, hercegovačkog, kliškog, pakračkog i krčkog sandžaka iz rumelijskog, te zvorničkog iz požeškog i budimskog beglerbegluka, osnovan je Bosanski beglerbegluk 1580. godine.[321]

Sandžaci su se dijelili na nahije, a on na sela, varoši i gradove. Jedan ili više nahija sačinjavale su kotar ili kadiluk.

U XVI vijeku Zvornički sandžak je bio administrativno podijeljen na 31 nahiju od kojih su se na bosanskoj strani nalazile 21, a na srbijanskoj 10 nahija. Na bosanskoj strani idući od juga ka sjeveru postojale su slijedeće nahije: Šubin, Srebrenica, Budimir (Ludmer), Kušlat, Zvornik, Gostilj, Spreča, Dramešin, Sapna, Teočak, Bijeljina, Koraj, Završ, Gornja Tuzla, Donja Tuzla,

---

319. **Đorđe Pejanović**, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, SANU, Posebna izdanja, knj. CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knj. 12, str. 10, Beograd, 1955.

320. **Benedikt Kuripešić**, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530 (prevod Đ.Pejanovića), str. 20, Sarajevo, 1950; **Ivan Frano Jukić** (Slavoljub Bošnjak), Zemljopis i poviesnica Bosne, str. 21, Zagreb, 1851.

321. **Hazim Šabanović**, Bosanski pašaluk-postanak i upravna podjela, Svjetlost, str. 77, Sarajevo, 1982.; **Hamdija Kreševljaković**, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, 2. izdanje, Svjetlost, str. 8, Sarajevo, 1980.

Visori, Jasenica, Smoluća, Srebrenik, Soko i Nenavište (Gradačac), a na srbijanskoj strani: Brvenik, Gošćanica, Krupanj, Bohorina, Jadar, Ptičar, Radevina, Šabac, Donja i Gornja Mačva.[322]

U sudskom pogledu navedene nahije su poslije 1572.godine podijeljene na 8 kadiluka: srebrenički, brvenički, zvornički, šabački, krupanjski, tuzlanski, gračanički i bijeljinski. Gračaničkom kadiluku pripadala je nahija Soko (Gračanica), Nenavište (Gradačac) i Srebrenik.[323]

Prethodno smo vidjeli da je Bosna 1580. postala beglerbegluk. Tada je ona postala i vezirluk. Sjedište bosanskog vezira bilo je prvo u Sarajevu (do 1553.), zatim u Travniku (do 1588.), Banjaluci (do 1638.), zatim ponovo u Travniku (do 1852.) i na kraju u Sarajevu do 1878. godine. Broj vezirluka se mijenjao kao što se mijenjao i broj sandžaka i nahija. Tako je u periodu od 1831-1851. godine Bosna i Hercegovina bila podijeljena na dva vezirluka (travnički i mostarski). Od prvobitnih 5 sandžaka koliko ih je bilo početkom turske uprave pedesetih godina XIX vijeka njihov broj se uvećao još za 4, tako da ih je ukupno bilo 9, a to su: sarajevski, travnički, bihaćki, banjalučki, zvornički, novopazarski, mostarski, trebinjski i fočanski.[324]

Broj kapetanija je varirao sve do 1802. godine kada je osnovana posljednja kapetanija u Hutovu. Cijelo vrijeme njihovog postojanja bilo ih je ukupno 58, a najviše ih je osnovano u 18. vijeku u vrijeme opadanja slave i moći Turske.[325]

Podjela na vezirluke zadržala se sve do 1865. godine od kada su u cijeloj Turskoj izvršene promjene u administrativno-političkoj podjeli. Tada se u Bosni i Hercegovini od dva vezirluka formira jedan vilajet-Bosna vilajet, koji je obuhvatao Bosnu s Krajinom, Novi Pazar i Hercegovinu i dijelio se na live, a pred kraj turske uprave opet na sandžake (kajmekamije, okruge), a ovi na kaze ili mudirate (srezove). Veće izmjene učinjene su kod sandžaka i kod nahija. Formirano je 7 sandžaka i 59 nahija. U zvorničkom sandžaku bilo je 10 nahija (Donja i Gornja Tuzla, Gračanica, Gradačac, Brčko, Bijeljina, Zvornik, Srebrenica, Maglaj i Vlasenica (Birač).[326]

Na etničke prilike u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske uprave djelovali su mnogobrojni faktori, od kojih posebno izdvajamo: proces islamizacije stanovništva, turska osvajanja Bosne i Hercegovine kao i zemalja izvan njenih granica (Hrvatske, Dalmacije i Ugarske) i s tim u vezi doseljavanja i iseljavanja, česte epidemije, nerodne godine, bune, ustanci, ratni meteži, teški

---

322. **Dr Adem Handžić**, Tuzla i njena okolina u 16. vijeku, str. 51.

323. Isto, str. 52.

324. **Đorđe Pejanović**, isto, str. 11.

325. **Hamdija Kreševljaković**, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, str. 19.

326. **Ahmed Aličić**, Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine,Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XI, str. 78-85; Sarajevo, 1983.; **D.Pejanović**, isto, str. 12. i 13.

nameti i kmetski odnosi, svojevrsna nasilja i progoni, rastjerivanje i prisilno preseljavanje stanovništva, odvođenje odraslih na razna ratišta u zemlji i izvan zemlje, migracije uslovljene ekonomskim razlozima i uopšte metanastazička kretanja, nesređene i teške socijalne, ekonomske i političke prilike i drugo. Navedeni i drugi faktori od presudnog su značaja i za etničke prilike u sjeveroistočnoj Bosni, a samim tim i u Gračanici i okolini, a što ćemo ovom prilikom detaljnije analizirati.

Prije nego što analiziramo proces islamizacije moramo se prvo osvrnuti na vjerske prilike koje su Turci zatekli nakon osvajanja ovih krajeva. Ranije smo istakli da je područje sjeveroistočne Bosne povremeno pripadalo Despotovini. U doturskom vremenu u ovim krajevima živjelo je pomiješano stanovništvo triju crkava: katoličke, pravoslavne i bosanske crkve.

Pristalice "bosanske crkve" u ovom području su bile prisutne od XII do sredine XV vijeka. Podrinje i Usora sa Soli, predstavljale su kako smo ranije vidjeli oblasti u kojim su pristalice te crkve imali značajna uporišta.[327] Cijelo vrijeme postojanja pristalice bosanske crkve proganjala je Ugarska i njeni podanici. Opsežnim gonjenjima "bogomila" pristupio je bosanski kralj Stjepan Tomaš 1450. godine, a pod pritiskom papinog legata, inače kraljevog glavnog savjetnika. No, i pored tog masovnog progona pristalice bosanske crkve su se i poslije 1450. godine zadržavale u ovim oblastima.

Kakva je bila zastupljenost pristalica bosanske crkve na području Gračanice i okoline, ne zna se. Prema malom broju nekropola stećaka (Sočkovac, Kakmuž, Donji i Gornji Skipovac) moglo bi se s pravom pretpostaviti da je na ovom području bilo manje patarena nego u drugim dijelovima oblasti Usore sa Soli, što je i razumljivo s obzirom na blizinu Srebrenika koji je bio pod vlašću ugarskih kraljeva od 1393. pa sve do pada u turske ruke 1520. godine.[328] U to vrijeme Ugarska kao katolička zemlja bila je ogorčeni protivnik pristalica bosanske crkve. Ta borba se završila u korist katoličke crkve izuzev zemlje Pavlovića koja se protezala između gornjeg i srednjeg toka Bosne i Drine čiji su knezovi bili sa sjedištem u Borču.

U doturskom periodu uticaj katoličanstva u sjeveroistočnoj Bosni bio je veoma jak. Razlog tome je dobrim dijelom i u činjenici što je ta oblast slovila kao jako uporište pristalica bosanske crkve, a koje je trebalo prevesti na katoličanstvo. U tom su, osim Ugarske, čija je neposredna ili posredna vladavina u ovim krajevima bila sve do 1322. godine, naročitu ulogu imali i franjevci. Njihov organizovani rad ovdje je započeo 1340. godine nakon osnivanja franjevačke vikarije u Bosni.[329]

---

327. Detaljnije o pristalicama bosanske crkve u sjeveroistočnoj Bosni vidi: **Dr A.Handžić**, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, str. 81-85.

328. **Đuro Basler**, Stari gradovi na Majevici i Trebovcu, str. 59-62.

329. **Ambrozije Benković**, Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII vijeka do danas, izdanje autorovo, str. 22,Đakovo, 1966.

U periodu od druge polovine XIV do prve polovine XV vijeka u oblasti između rijeka Spreče, Save i Drine podignuto je 10 franjevačkih samostana.

Na području Gračanice i njene okoline vjerovatno je prevladavalo katoličko stanovništvo, koje je ovdje prisutno duži vremenski period i poslije turskih osvajanja ovih krajeva. U istorijskim izvorima katolička župa u Gračanici prvi put se spominje 1623. godine,[330] što znači da je i tada ovdje uveliko bilo katolika i pored toga što je još početkom turske uprave došlo do znatnog pomjeranja ovog stanovništva sa šireg područja sjeveroistočne Bosne. Do značajnijih promjena na širem području je došlo oko značajnijih strategijskih punktova kao što su: Zvornik, Teočak, Srebrenik i Maglaj. Oko ovih punktova Turci su kolonizirali novo stanovništvo o kojem će biti govora nešto kasnije. Zbog toga je u ovoj oblasti još u prelaznom periodu nestala polovina katoličkih crkava.[331]

Rasprostranjenost pravoslavnog stanovništva i djelovanje pravoslavne crkve na području sjeveroistočne Bosne u uskoj je vezi s uspostavljanjem turske vlasti u ovim krajevima, kao i kolonizacijom novog stanovništva, tzv. vlaha.[332]

Na osnovu analize najranijih turskih izvora i službenih popisa oblasti sjeveroistočne Bosne dr A.Handžić je do sada najviše doprinio rasvjetljavanju pitanja formiranja etničke fizionomije odnosno rasprostranjenosti konfesije u bosanskom Podrinju i Posavini u početku turske uprave pa i kasnije. Istina, i drugi istraživači su se bavili ovom problematikom. Tako je npr. Risto Jeremić naglašavao veliki značaj migracija u formiranju etničke fizionomije, ali ih on povezuje s propašću turske vlasti u Ugarskoj i Srbiji i stavlja ih u vremenski period od kraja XVII do početka XIX vijeka,[333] iako ih je bilo i znatno ranije. Osvrćući se na pravoslavne kulturne ustanove ovaj autor konstatuje da je pravoslavno stanovništvo u sjeveroistočnoj Bosni najgušće naseljeno oko srednjovjekovnih manastira. On stoji na stanovištu da su te manastire Turci zatekli. Ovo stanovište Jeremića i drugih istraživača zasnivalo se na narodnoj tradiciji po kojoj se nastanak manastira u ovoj oblasti vezuje za srpskog kralja Stefana Dragutina, premda je on vladao samo kraće vrijeme i to sjeveroistočnim dijelom ove oblasti. Kasnije je to stanovište kao neosnovano odbacio dr Milenko Filipović koji je zajedno sa Đokom Mazalićem najviše doprinio rasvjetljavanju pitanja nastanka manastirâ Ozrena, Lomnice, Papraće i

---

330. **A. Benković**, Katoličke župe Bosne i Hercegovine...

331. Na području Gračanice i okoline ne pominje se, u do sada objavljenoj stručnoj literaturi, ni jedna katolička crkva iz tog perioda, niti kasnije. No, bez obzira na to, držim da je jedna katolička crkva iz tog perioda, a možda i ranije, postojala na lok. Crkvina u Stjepan-Polju.

332. **Dr A.Handžić**, Tuzla i njena okolina au XVI vijeku, str. 93.

333. **Risto Jeremić**, O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti, Glasnik Geografskog društva, Sv.7-8, str. 141-157, Beograd, 1922.

Tamne.[334] Prema ovim autorima manastir Papraća u ovom dijelu Bosne je najstariji, a nastao je polovinom XVI vijeka. Ostali spomenuti manastiri nastali su u drugoj polovini tog vijeka.

Kada je riječ o istorijskom sagledavanju porijekla stanovništva i društvenih kretanja u sjeveroistočnoj Bosni, jedno od bitnih pitanja koje se postavlja je pitanje imigracija novog stanovništva kao i pomjeranja cjelokupnog stanovništva u ovoj oblasti, što je prouzrokovano dolaskom turske vlasti. Naime, turskim osvajanjima dobar dio starinačkog stanovništva je bježao u druga područja koja Turci još nisu bili osvojili. Poslije pada Bosne (1463.) i Hercegovine (1482.) dosta stanovništva je pobjeglo i iselilo se u Hrvatsku, Slavoniju, Srbiju i Dalmaciju.[335] Zbog toga su mnoga naselja bila prorijeđena i pusta. Turcima je bilo u interesu da ta pusta i prorijeđena naselja popune novim stanovništvom kako iz privrednog aspekta tako još više iz strategijskih razloga. Dakle, turske ofanzivne akcije i postepeno osvajanje teritorije sjeveroistočne Bosne uslovile su strukturalne promjene koje su u početku bile uočljive oko značajnih utvrđenih gradova, kao i oko puta koji je vodio lijevom stranom Drine. To novo stanovništvo, koje su Turci protežirali i njihovu kolonizaciju usmjeravali, bili su Vlasi koji su se ovdje u etapama doseljavali iz oskudnijih i napučenijih krajeva južne Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Od ovog stanovništva koje je zbog karaktera svoje privrede, stočarstva, bilo pokrenuto i činilo u početku poluvojničku organizaciju, registrovani su martolosi koji su vršili službu pograničnih posada, zatim vojnici i derbendžije čiji je zadatak bio da osiguravaju puteve u pozadini.

Pokreti Vlaha iz pomenutih dinarskih predjela prema sjeveru, sjeverozapadu i zapadu u granične oblasti odvijali su se, kao što smo prethodno rekli, u etapama. Tako se u ovoj oblasti od 1463. do 1540. uočavaju tri faze. Prvi značajniji pokreti Vlaha prema sjevernim graničnim oblastima desili su se nakon osnivanja Hercegovačkog sandžaka (1470); drugi pokret vezan je za tursko osvajanje oblasti koju je držala ugarska srebrenička banovina, kada su granice zvorničkog sandžaka pomjerene do Save (poslije 1512.) i treće pomjeranje koje je teklo uglavnom od istoka prema zapadu, bilo je poslije 1528. godine kada je pala srebrenička banovina.[336] Tada su Vlasi iz sjeveroistočne Bosne, koju su već bili naselili, prelazili rijeku Bosnu i kretali se na zapad prema porječju Ukrine i Vrbasa.

Značajan izvor za proučavanje pitanja doseljavanja Vlaha u sjeveroistočnu Bosnu su popisi tog stanovništva u Zvorničkom sandžaku koji su izvršeni 1476, oko 1512, 1528, 1533. i 1548. godine. Do 1528. Vlasi su naseljavali

334. **Dr Milenko S.Filipović i Đoko Mazalić**, Manastir Ozren, isto, str. 89-124; Isto, Crkva Lomnica u Bosni, isto, str. 125-156; Isto, Manastir Papraća, u Bosni, Spomenik SAN XCIX, str. 96-113; Beograd, 1950; Isto, Manastir Tamna, isto, str. 116-129.

335. **Đ.Pejanović**, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, str. 13.

336. **Dr A.Handžić**, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, str. 96.

ukupno 603 sela u 11 nahija na bosanskoj strani "i to počevši od zavoja koji čini Drina na jugu (južno od Srebrenice), pa do grada Teočaka na sjeveru, a odatle preko Majevice na zapad do gradova Srebrenika i Sokola".[337] Tako je ovo stanovništvo zaposjelo glavnu komunikaciju niz Drinu kao i područja oko svih utvrđenih gradova na toj relaciji. Tako su nahije Šubin, Kušlat, Zvornik, Spreča, Sapna, Teočak, Završ, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko, u većoj ili manjoj mjeri do 1528. godine bile zaposjednute vlaškim stanovništvom čiju su kolonizaciju Turci favorizovali, prije svega, iz strateških razloga da im ovo stanovništvo osigurava sjeverne i sjeverozapadne granice. U nahiji Soko koja je zahvatala sjeverozapadno područje Zvorničkog sandžaka i graničila se na istoku s nahijama Smolućom i Jasenicom, na sjeveru nahijom Nenavištem, a na jugu i zapadu Bosanskim sandžakom, Vlasi su od 1528. godine naselili: selo Gračanicu s rudnikom željeza, i varoš grada Sokola, zatim sela: Drenovac, Gornju Lohinju, Donju Lohinju, Brijesnicu, Klokotnicu i Stjepan-Polje. Ukupan broj vlaških domaćinstava te godine u nahiji Soko iznosio je 327 kuća.[338]

Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni, kao i u drugim našim krajevima, otpočela je turskim osvajanjima. Istina, neki autori koji su se više bavili ovim pitanjem, pretpostavljaju da je u sjeveroistočnoj Bosni moglo biti muslimanskog stanovništva i prije potpadanja ovih krajeva pod tursku vlast? Tu svoju pretpostavku zasnivaju na podacima iz arapskih izvora kao i na podacima od vizantijskih pisaca i hroničara koji su zabilježili da su muslimani Halisije, Kalisije bili nastanjeni u Ugarskoj od XI do XIII vijeka. U Ugarskoj su naseljavali 30 većih naselja u kojima su vršili vojne službe, bili dobri trgovci, zanatlije, stručnjaci u novčanoj privredi, carinskoj službi i drugo.[339] A.Handžić, pozivajući se na Jiričeka, navodi da su Halisije, Kalisije bili nastanjeni u Sremu i da se sredinom XII vijeka izričito spominju u Sremskoj Mitrovici kao naseljeno stanovništvo.[340] Kako su ti prostori u susjedstvu sjeveroistočne Bosne, misli se da su Halisije naseljavali i izvjesne dijelove tog područja, na što upućuju sačuvani nazivi nekih toponima kao npr. Kalesija u gornjem toku rijeke Spreče. Bez obzira na te pretpostavke, u nauci preovladava mišljenje da je širenje islama u Bosni, pa samim tim i u ispitivanom području, rezultat procesa koji je započeo turskim osvajanjima ovih krajeva 1463. godine.

Pitanje islamizacije u našim krajevima još uvijek nije dovoljno rasvijetljeno, iako o tome ima dosta različitih radova koji su nastali od 1915. godine pa naovamo. U novije vrijeme više svjetla u ovu problematiku uz mnoštvo argumentovanih činjenica i detalja o ovom specifičnom procesu, koji je započeo u našim prostorima od XV vijeka, unijeli su dr A.Handžić, dr

337. Isto, str. 104.

338. Dr A.Handžić, isto, str. 107.

339. Isto, str. 116.

340. Isto, str. 117.

Muhamed Hadžijahić, dr Petar Vlahović i dr.[341] Naravno mi se ovim pitanjem bavimo samo onoliko koliko je to potrebno da se sagledaju osnovni uzroci mijenjanja etničke odnosno konfesionalne strukture stanovništva u ovim krajevima.

U početku Turci nisu vodili politiku islamizacije ni u kom obliku. Pristupanje islamu u Bosanskom sandžaku otpočelo je u toku i krajem devetog decenija XV vijeka. Islam je prvo počelo prihvatati sitno plemstvo, nakon usitnjavanja i postepene likvidacije njihovih timara, zatim Vlasi, vojnici i martolosi, nakon što su im dokinute poreske povlastice. Procesu islamizacije doprinijelo je i ukidanje kmetstva naročito tamo gdje je broj seljaka i kmetova bio evidentan kao npr. u Slavoniji gdje su Turci siromašnom seljaku obećali slobodu. Kako u ekonomskom pogledu seljak nije imao šta da izgubi, prihvatao je islam nadajući se boljem.

Proučavajući proces islamizacije u Bosni, Crnoj Gori i Novopazarskom sandžaku, oblastima koje su se nalazile na jednom od osnovnih pravaca turskog nadiranja prema srednjoj i zapadnoj Evropi, dr Petar Vlahović smatra da glavni uzrok ovoj pojavi "treba tražiti u teškom i obespravljenom položaju raje, koja je u okviru Turskog Carstva predstavljala najčešće građane drugog reda, sve dok se iz njenih redova nije formirao domaći sloj koji je, takođe, na svoj način uticao na dalji tok islamizacije."[342]

Šire pristupanje islamu u sjeveroistočnoj Bosni nastalo je 1526. godine nakon propasti Ugarske. Poslije te godine islam je prihvatilo i dosta starosjedilačkog katoličkog stanovništva. Ovih nekoliko iznijetih osnovnih motiva i razloga bili su presudni u specifičnom procesu islamizacije. Sve te uzroke A. Handžić je sveo na tri osnovne komponente a to su: a) haotične političke i opšte društvene prilike koje su Turci zatekli u ovim krajevima; b) ekonomske pogodnosti koje su dobijali novi muslimani, a koje proističu iz šerijatskih i kanunskih propisa i c) nezadovoljstvo i otpor patarena prema hrišćanskoj ortodoksiji u koju su bili formalno utjerani i koje je prikriveno trajalo sve do uspostavljanja turske vlasti.[343]

Iz podataka o zakupljivanju državnih prihoda (mukata) u Zvorničkom sandžaku u periodu od 1519. do 1543. godine uočljivo je često hrišćansko porijeklo zakupnika. Tako npr. među ostalim zakupnicima prihoda iz Zvorničkog sandžaka 1530. godine pominje se i Imran, sin Vukosava iz Gračanice koji je bio zakupnik prihoda na Skeli u Ljuboviji na Drini.[344]

---

341. **Dr Adem Handžić**, isto, str. 117-142; **Dr Muhamed Hadžijahić**, Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana), Svjetlost, Sarajevo, 1974; **Dr Petar Vlahović**, Proces islamizacije u nekim našim krajevima (prilog proučavanju), Glasnik Etnografskog instituta XXX (1981), 51-59, Beograd, 1981.

342. **Dr Petar Vlahović**, isto, str. 53.

343. **Dr A.Handžić**, isto, str. 122.

344. Isto, str. 126.

Islamizacija nije zahvatila samo starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo, nego i Vlahe-stočare koji su se dolaskom turske vlasti naselili u napuštena i stanovništvom prorijeđena naselja širom sjeveroistočne Bosne. Islamizacija Vlaha bila je u najvećem toku krajem trećeg decenija XVI vijeka, što se vidi iz popisa 1528. godine kada je u svim naseljima Zvorničkog sandžaka većina starješina domaćinstava popisana s eufemističkim imenom oca-Abdulah. Ovim imenom, koje u prevodu znači božiji rob, pokrivano je hrišćansko očevo ime. Tok tog procesa na području Gračanice i okoline može se sagledati iz nekoliko primjera koji su evidentirani u navedenom popisu. Tako na primjer, u Sokolu od 35 muslimanskih kuća 23 domaćinstva su bili novi muslimani, u selu Donjoj Lohinji primićur je bio Husein, sin Abdulahov i u Drenovcu (pretpostavlja se da je to današnji Sočkovac) Alija sin Vučehne.[345]

Današnja teritorija gračaničke opštine s desne strane Spreče pripadala je najvećim dijelom nahiji Soko[346] koja se, kako smo to ranije rekli, nalazila u Zvorničkom sandžaku. Ovome treba dodati i selo Miričinu koje je u to vrijeme pripadalo susjednoj nahiji Smolući.[347] Na lijevoj strani Spreče prostirala se nahija Ozren koja je bila u sastavu Bosanskog sandžaka. Prema popisu iz 1533. godine Sokolska nahija je obuhvatala 17 naselja u kojima je ukupno popisano 627 domaćinstava od čega je bilo 217 kuća muslimana sa 63 mudžereda.[348] Ovakve podatke o nahiji Ozren ne posjedujemo iz XVI, nego s početka XVII vijeka.[349] Tako je prema podacima iz 1604. godine u ovoj nahiji bilo ukupno 13 sela u kojima je popisano 315 hrišćanskih i 32 muslimanske kuće.[350] U svim tim naseljima stanovništvo je bilo vlaško.

Iz prezentiranih podataka na području Gračanice i njene okoline uočljiv je proces islamizacije koji se odvijao ne samo u XVI nego i početkom XVII vijeka, a zahvatio je hrišćanske spahije, povlaštene slojeve, sitno plemstvo,

345. Isto, str. 128-129.

346. U prvoj polovini XVI vijeka nahiji Soko pripadala su slijedeća naselja: varoš grada Sokola, te sela: Gračanica, Drenovac, Orahovica, Gornja Lohinja, Donja Lohinja, Brijesnica, Klokotnica, Stjepan-Polje, Sjenina, Svjetlića, Stanić-Rijeka, Donja Lukavica, Međeđa, Zelinja, Paležnica i Grapska. Danas se od navedenih naselja u sastavu gračaničke opštine ne nalaze: Stanić-Rijeka, Sjenina, Donja Lukavica, Međeđa, Zelinja, Paležnica, Brijesnica, Klokotnica i Grapska.

347. U nahiji Smolući koja se prostirala oko srednjeg toka rijeke Spreče u prvoj polovini XVI vijeka Vlasi su bili nastanjeni u Gnojnici, Miričini, Kruševici, Gornjoj Smolući, Puračiću, Srednjoj Smolući, Donjoj Smolući, Devetaku, Dobošnici i u jednom samostalnom čifluku. Starješina Vlaha nastanjenih u navedenim naseljima bio je Vlatko sin Vladimirov (O tome: Milan Vasić, Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak Istorijskog društva BiH, god. X (1949-1959), str. 272, Sarajevo, 1959.

348. **Dr. A.Handžić**, isto, str. 131.

349. Današnja teritorija planine Ozren i njene podgorine uglavnom pripada maglajskoj, gračaničkoj i lukavačkoj opštini.

350. **Dr Adem Handžić**, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XXXII/XXXIII, 1982/83, str. 140, Sarajevo, 1984.

zemljoradničku raju i pastirsko (vlaško) stanovništvo. Na širem području Bosne islam se najviše proširio u plodnijim zemljoradničkim područjima, zatim oko utvrđenih gradova i duž putnih pravaca, a manje tamo gdje su postojali rudnici koji su predstavljali jaču hrišćansku ekonomsku osnovu ili tamo gdje postoji hrišćanski kulturni centar (crkva, samostan, manastir).[351]

Paralelno s procesom islamizacije koji je započeo turskim osvajanjima naših krajeva, potrebno je svestrano sagledati i česte seobe koje su se odvijale kroz čitav turski period, a uzrokovane su uglavnom istorijskim, psihološkim i u osnovi ekonomskim razlozima.

Ratovanja po Bosni i Hercegovini i na granicama ovih zemalja izazvala su mnoge populacione promjene koje su se, pored ogromnih gubitaka na raznim ratištima, manifestovale i iseljavanjem, odvođenjem i premiještanjem stanovništva iz jednih krajeva u druge. Tako je prilikom upada despota Vuka Grgurevića 1480. godine u bosansko Podrinje otišlo iz ovog područja više hiljada duša, a prilikom upada austrijskog vojvode Perčinlija 1690. godine u Bosnu, odvedeno je iz oblasti Soli preko 3000 katolika.[352] Moguće je da su se tada iselili i katolici iz Gračanice o kojima do sada ne znamo gotovo ništa, osim podatka, kojeg smo već iznijeli, o postojanju katoličke župe koja se prvi put spominje 1623.godine. Nešto kasnije, a na osnovu jednog izvještaja kojeg je pisao biskup Marijan, 15.marta 1655.godine u samostanu sv.Bogorodice u Olovu, saznajemo da samostan sv. Petra u Donjoj Tuzli opskrbljuje dvije parohije: tuzlansku i gračaničku u kojima se nalazi 960 katoličkih kuća i 7000 žitelja.[353] Inače, u tuzlanskom kraju od Krivaje do Save bilo je 1675.godine četiri franjevačka samostana, 12 katoličkih župa i preko 32000 katolika, a 33 godine kasnije u ovom području zatečen je samo jedan samostan koji se nalazio u Tuzli, a i on je bio nenastanjen.[354] Seobe katolika ne samo iz sjeveroistočne Bosne, već i sa šireg područja Bosne i Hercegovine, bile su znatne i obimne u XVII i početkom XVIII vijeka, a bile su uglavnom usmjerene u Slavoniju i Dalmaciju. Seobe katoličkog stanovništva često su bile izazivane i takmičenjem između katoličkih i franjevačkih župa koja će od njih imati više svojih pripadnika u Dalmaciji. Isto tako i franjevci iz Slavonije su nastojali, naročito poslije 1689. godine, kada je Slavonija oslobođena, da u opustošenu i stanovništvom prorijeđenu zemlju dovedu što više katolika.[355]

---

351. **Dr A.Handžić**, isto, pod 350, sr. 138.

352. **Đ.Pejanović**, isto, str. 15

353. **Dr F.M.** Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća, GZM, XVI, 2, str. 254-255, Sarajevo, 1904.

354. **Luka Đaković**, Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVII vijeku - u svjetlu nepoznatih podataka, Jugoslavenski istorijski časopis, 1-4, 1978, str. 160.

355. Visočki franjevci su preselili u Dalmatinsku Zagoru 1659.g. oko 3000 katolika od Glamoča, Livna, Donjeg Vakufa, Duvna, Rakitnog i Doljana, a ramski sveštenici iste godine oko 5000 katolika takođe u Zagoru. Krajem XVII vijeka dosta katoličkih porodica iz Hercegovine preselili su katolički župnici u okolinu Vrgorca, u Dalmaciju. U isto vrijeme franjevci su iz

Upadom princa Eugena Savojskog u Bosnu 1697. godine odvedeno je i prebačeno iz Bosne oko 40000 stanovnika.

Značajne etničke promjene i pomijeranja stanovništva u Bosni i Hercegovini, pa samim tim i u Gračanici i okolini, izvršene su za vrijeme austroturskih ratova koji su vodeni više od dva i po vijeka. Za vrijeme turskih osvajanja i prodiranja u Srem, Slavoniju, Banat, Bačku i Ugarsku, nastanjivano je, pored kmetova za obradu zemlje, još i veći broj muslimanskog stanovništva koje je bilo uključeno u vojnu službu ili su bili varoški privrednici. U vrijeme slabljenja turske moći u austroturskim ratovima 1683-1699, 1716-1718. i 1736-1739. i pomjeranjem granice južno od Save i Dunava, povlačilo se i muslimansko stanovništvo.

Nakon bečkog rata (1683-1689) gotovo svo muslimansko stanovništvo moralo se preseliti, odnosno vratiti iz Like u Pounje, iz Slavonije, Srema i Ugarske u sjevernu i srednju Bosnu, iz Boke u jugoistočnu Hercegovinu i iz Dalmacije u obližnja hercegovačka sela. Dakle, ovo stanovništvo se moralo zbiti u granice suženog Bosanskog pašaluka i to uglavnom u geografski najbliže bosanske oblasti, a jedan dio se doselio i u Srbiju.

Stvaranjem država Srbije i Crne Gore u XIX vijeku muslimansko stanovništvo iz tih zemalja moralo se, takoder, preseliti u Bosnu. Selidbe iz Srbije započele su odmah poslije austro-turskih ratova i nastavile su se u nekoliko talasa: 1788-1810, 1820, 1832, 1834. i 1862. Znatan broj muslimanskog stanovništva živio je ne samo u gradovima Srbije kao što su Beograd, Šabac, Užice, Soko i Valjevo, već i u 69 manjih i većih seoskih naselja duž desne strane Drine.[356] Glavna sela u Sokolskoj nahiji pored Drine, iseljena su 1834. godine. Nakon toga u tu oblast se useljavaju Crnogorci, Sandžaklije, Osaćani i Starovlasi.[357]

Krajem 18. i početkom 19. vijeka u Gračanicu i njenu okolinu se doselio veći broj muslimanskih porodica iz Srbije. U periodu između 1788-1862. u varoš Gračanicu naselilo se samo iz Užica 14 domova sa 24 muška člana[358], a iz ostalih mjesta (Soko, Valjevo, Šabac i dr.) preko 50. Što se tiče etničke pripadnosti Užičani su bili porijeklom Hercegovci, a Šapčani Semberci s nešto Turaka.[359] Dosta muslimanskih porodica iz Srbije i to većinom iz Užica naselilo

---

Bosne u Dalmaciju preselili oko 2000 katolika. Poslije 1689. franjevci su iz sjeverne i zapadne Bosne preselili u Slavoniju oko 23300 katolika (**Đorđe Pejanović**, navedeno djelo, str. 17.)

356. **Dr Muhamed Hadžijahić**, isto, str. 92.

357. **Ljuba Pavlović**, Sokolska nahija, Naselja i poreklo stanovništva SKA, Srpski etnografski zbornik, knj. XLVI, Prvo odelenje, knj. 26, str. 349, Beograd, 1930.

358. **Šaban Hodžić**, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, str. 131. Tuzla, 1958.

359. **Dr M.Hadžijahić**, isto, str. 92.

se i u okolinu Gračanice, u Pribavu, Donju Lohinju, Stjepan-Polje, Malešiće, Soko, Donju Orahovicu i dr.

Jaka migraciona struja muslimanskog stanovništva bila je iz istočne Hercegovine i trajala je kroz čitav 19, a nastavila je i početkom 20. vijeka. U tom vremenu u ovo područje doselilo je dosta hercegovačkih porodica. Našim istraživanjima utvrdili smo da se još kod 23 porodice održalo znanje u tradiciji iz kojeg hercegovačkog mjesta su došli.

Srpsko stanovništvo na Ozrenu, u Gračanici, Lohinji, Lendićima i Skipovcu uglavnom vodi porijeklo iz Hercegovine i Crne Gore kao i iz nekadašnjeg novopazarskog sandžaka, a ovdje se naseljavalo u etapama kroz čitav 18. i 19. vijek. Istina, ovdje ima rodova i iz zapadne Bosne kao i poneki rod iz Like, Srbije, Kosova i Makedonije (Cincari).

Sadašnje srpsko stanovništvo ozrenskih sela kao i drugih sela na području Gračanice i okoline vodi porijeklo od hercegovačkih i crnogorskih doseljenika i to ne davnašnjih, iako se zna da je tu bilo Srba i u 16. vijeku. Predanja o porijeklu pojedinih rodova ne idu u dalju prošlost od 18. vijeka.[360] Jedan od najjačih poticaja za seobe ovog stanovništva bili su ekonomski razlozi. Sušne i nerodne godine, glad i druge nedaće izazivale su seobe iz krastnih oblasti dinarskog sistema u ove krajeve koji su bili plodniji, a uz to i prorijeđeni usljed čestih epidemija kuge i drugih zaraznih bolesti.

Ovo područje je, dakle, oduvijek bilo interesantno za naseljavanje. Osim istorijskih, ekonomskih i psiholoških faktora koji su bili presudni za naseljavanje ovog područja, važnu ulogu u tome su imale i česte epidemije kolere, kuge i drugih bolesti koje su često zatirale stanovništvo. Veće i poznatije epidemije u Bosni od XV do kraja XIX vijeka bile su: 1465, 1493, 1507, 1533, 1707, 1731-1732, 1737, 1741-1743, 1753, 1756, 1761-1765, 1771, 1779, 1780, 178-1784, 1788, 1792-1798, 1813-1816, 1832, 1834, 1836-1837, 1843, 1849, 1856, 1865-1875.[361] Od kuge i drugih epidemija više je stradalo muslimansko stanovništvo čija su naselja bila smještena duž putnih pravaca i u plodnijim predjelima gdje su se te bolesti najviše širile.[362]

Ne zna se tačno kada je bila kuga i druge epidemije u Gračanici u daljoj prošlosti. Jedino se zna da je kolera u ovom području bila 1866.godine. Prema prikupljenim podacima tada je u varoši Gračanici pomrlo oko 2/3 stanovništva. Kao dokaz da je u Gračanici i njenoj okolini bilo epidemijâ kuge i drugih zaraznih bolesti, u daljoj prošlosti, mogu se uzeti i narodna kazivanja o tim

---

360. **Milenko S.Filipović**, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 344; **S.Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, 106-111; Isto, Različita etnološka građa sa područja Gračanice, 1-104.

361. **Đorđe Pejanović**, isto, str. 19

362. **Dr A.Handžić**, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, str. 129

opasnim bolestima koje su bile uzrok čestim seobama iz jednog mjesta u drugo, kao i iz jednog šireg područja u drugo područje.[363]

4. Austrougarski period

Okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske uslijedila je nakon Berlinskog kongresa koji je održan u ljeto, 1878.godine. Novi režim izvršio je i odredene promjene u administrativno-političkom pogledu. Sjedište Zemaljske vlade je bilo u Sarajevu, a ona je bila potčinjena vrhovnoj upravi u Beču. Zemlja je podijeljena na šest okruga: sarajevski, travnički, bihaćki, banjalučki, mostarski i tuzlanski. Okruzi su podijeljeni na srezove (kotareve) i ispostave (političke ekspoziture). Srezovi su podijeljeni na opštine, a one na mahale i zaseoke. Godine 1895. gračanički kotar je imao jednu gradsku i 41 seosku opštinu.[364]

Proces migracija nije se zaustavljao ni za vrijeme austrougarske uprave. Samim tim mijenjala se i etnička slika. Naime, odmah nakon okupacije u Bosnu i Hercegovinu su se počeli doseljavati činovnici, obrtnici, trgovci, zanatlije i dr. Činovništvo je naročito s početka austrougarske uprave bilo doseljavano sa strane, uglavnom iz Austrije, Ugarske i Njemačke. Kako je Bosnu i Hercegovinu trebalo što više eksploatisati, Austrougarska je, da bi ostvarila svoju računicu, dovodila sa strane ne samo stručno, već i obično industrijsko radništvo koje je razmiještano po cijeloj Bosni i Hercegovini. Isto tako, Austrija je u duhu svoje kolonijalne politike dovodila u Bosnu zemljoradničke koloniste koje je naseljavala po srezovima gdje je živjelo kompaktno domaće stanovništvo i gdje je bilo kvalitetno zemljište. Uglavnom su kolonizirani Nijemci, Rusini, Česi i Poljaci, a najviše ih je bilo u gradiškom, prnjavorskom, bijeljinskom, brčkom, petrovačkom i krupskom srezu.[365] Na području Gračanice bilo je kolonizirano nešto njemačkih porodica koje su se nastanile u Donjim Doborovcima.

---

363. Tako na primjer, Mehinbašići u Gornjoj Orahovici tvrde da su se u drugoj polovini 18. vijeka doselili iz Pribave i da su se tamo prezivali Sprečići, a uzrok njihovom preseljenju je "mubareći bola" (kuga) od koje su ovdje pobjegli. Drugi primjer, a takvih i njemu sličnih ima mnogo, zabilježili smo u Stjepan-Polju, a odnosi se na vjerovanje, po kojem djeca prilikom spavanja treba da jedno drugom okreću noge, jer ih samo tako "kuga ne može prebrojati".

364. Gračaničkom kotaru pripadale su slijedeće opštine: Babići, Boljanići, Babunovići, Brijesnica, Bušletić, Doborovci, Džakule, Čekanić, Gračanica (gradska) Grapska Srpska, Grapska Turska, Kakmuž, Karanovac, Klokotnica, Lohinja, Lukavica, Malešići, Orahovica, Petrovo Selo-Brdani, Petrovo Selo-Lužani, Piskavica, Porječina, Škahovica, Skipovac, Sočkovac, Soko, Stjepan-Polje, Sižje, Sjenina, Sladna, Stanić Rijeka, Svjetlica, Paležnica, Poturice, Rapatnica, Osječani Donji,Osječani Gornji, Kostajnica, Krtova, Kožuhe.

365. **Đ. Pejanović**, isto, str. 41.

Početkom austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu doseljavale su se sve tri vjere; relativno najviše katolici, zatim Jevreji, pa pravoslavni. Za razliku od ovog stanovništva veći broj muslimanskih porodica, naročito onih koje su živjele po većim gradovima, se iselio iz Bosne i Hercegovine u Evropsku Tursku. Iseljavanje je bilo naročito intenzivno za vrijeme okupacije, zatim poslije ustanka 1882. u kome su učestvovali Muslimani, pa za vrijeme Kalajevog režima (1882-1903), za vrijeme borbi za muslimansku vjersku autonomiju (1899-1909), te poslije aneksije Bosne i Hercegovine (1908.), i za vrijeme balkanskih ratova 1912-1914.godine.[366]

Za vrijeme austrougarske uprave iz gračaničkog kraja bilo je iseljavanja, a i useljavanja u ovaj kraj. Neke muslimanske porodice iz same varoši Gračanice su se iselile u Tursku. S druge strane, u nekim seoskim područjima, kao npr. u Miričinu i druga sela duž desne strane Spreče, evidentno je pojedinačno doseljavanje muslimanskih porodica iz istočne Hercegovine i Sandžaka. Srpske porodice se, takođe, doseljavaju u gračanički kraj i to uglavnom iz pasivnih planinskih predjela Ozrena koji pripadaju Maglaju. Te porodice se naseljavaju u podozrenska sela koja pripadaju Gračanici i to na potezu od Bosanskog Petrovog Sela do Boljanića.

U drugoj polovini 19. vijeka u Gračanicu se počinju naseljavati jevrejske porodice, uglavnom iz Travnika, poneka porodica i iz Sarajeva.[367] U periodu od 1879-1910. godine konfesionalna struktura stanovništva u samoj varošici Gračanici bila je slijedeća:

Tabela br.22

Konfesionalni sastav stanovništvaGračanice u periodu 1879-1910

Godina popisa	Musli-mani	Pravo-slavni	Katolici	Jevreji	Ostali	Ukupno
1879 %	2476 82,2	510 16,9	-	26 0,8	-	3012 100
1885 %	2639 78,7	601 17,9	55 1,6	55 1,6	3	3353 100
1895 %	3001 72,3	674 16,2	412 9,9	72 1,7	-	4149 100
1910 %	3057 72,7	922 21,9	158 3,7	68 1,6	-	4205 100

366. Isto, str. 42-43.

367. **Samuel Elazar**, Građa za istoriju jevrejske zajednice u Gračanici, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne bosne, knj. XV, str. 130, Tuzla, 1984.

Izvor: Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879, Službeno izdanje, Sarajevo, 1880; Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine 1885, Službeno izdanje, Sarajevo, 1886; Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1895, izdala: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896; Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1910, Službeno izdanje, Sarajevo 1912.

Iz tabele je uočljivo da je u varoši Gračanici za vrijeme austrougarske uprave živjelo u najvećem broju muslimansko a zatim pravoslavno stanovništvo. Katolici u Jevreji su bili u manjini. Sličan konfesionalni omjer bio je i na cijelom gračaničkom području. U naseljima koja se nalaze u sastavu današnje opštine 1910. godine bilo je ukupno 20099 stanovnika, a od toga 13372 ili 66,5% stanovnika islamske vjeroispovijesti, zatim 6409 pravoslavnih ili 31,8%; a katolika 1,2% i Jevreja 0,3%.

V

SADAŠNJE ETNIČKE PRILIKE

1. Brojno kretanje stanovništva i gustina naseljenosti

Gračanička opština s površinom od 387 km^2 spada u red većih opština u sjeveroistočnoj Bosni (zauzima sedmo mjesto), a po broju stanovnika ona zauzima peto mjesto u ovoj regiji, a po redoslijedu dolazi iza opština Tuzle, Bijeljine, Brčkog, Zvornika i Lukavca.

Prema popisu stanovništva iz 1948. godine u ovom opštnskom području živjelo je 30820 stanovnika; 1953.godine 34144; 1971.- 46950 i 1981.godine 54311 stanovnika.[368]

Uporedivanjem popisnih podataka o ukupnom broju stanovnika uočavamo da se stanovništvo u ovom području u periodu od 1948. do 1981. godine uvećalo za 23491 stanovnik, odnosno prosječno godišnje se povećavalo za 712 stanovnika. U istom periodu na području opštine Gračanica bio je brži porast stanovništva u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, a još brži u odnosu na Jugoslaviju.

Tabela br.23.

Ukupan broj stanovnika u Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini i Gračanici prema popisu stanovništva 1948. i 1981. godine

Područja	Broj stanovnika		Index 1981/1948
	1948	1981	
Jugoslavija	15772098	22424687	142,0
Bosna i Hercegovina	2564308	4124256	160,0
Gračanica (opština)	30820	54311	176,0

Takode, bio je brži tempo rasta stanovništva gračaničke opštine u odnosu na Bosnu i Hercegovinu i na regiju sjeveroistočne Bosne, a što se vidi i iz tabele br. 24.

368. SZS, Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo i domaćinstvo u 1948, 1953, 1961, i 1971.g. i stanovi u 1971, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1975; SZS, Popis domaćinstava i stanova u 1981. godini, tabela 194, Beograd, 1984.

Tabela br.24.

Ukupan broj stanovnika u Bosni i Hercegovini, sjeveroistočnoj Bosni, opštini Gračanica i užem gradskom području

God popisa	Bosna i Hercegovina	Sjeveroist. Bosna	Opština Gračanica	Uži gradski rejon
1948	2564308	510866	30820	5681
1953	2847459	575975	34114	6102
1961	3277935	680012	40695	7656
1971	3746111	798621	46950	9477
1981	4124256	981709	54311	12103

Indeksi kretanja stanovništva

1953 1948	111,0	112,7	110,0	107,4
1961 1953	115,1	118,1	119,0	125,4
1971 1961	114,2	117,4	115,0	123,8
1981 1948	160,8	174,5	176,0	213,0

Iz podataka datih u tabeli uočljivo je da je najveći tempo porasta stanovništva u užem gradskom području u kome se nalazi 22,3% ukupnog stanovništva opštine.

Porast stanovništva na području gračaničke opštine povećao je i gustoću naseljenosti na km^2 (vidi Tabelu br.25).

Tabela br.25

Prosječna gustoća naseljenosti na km² u opštini Gračanica i Bosni i Hercegovini prema popisima 1948, 1953, 1961, 1971. i 1981.

Područje	Površina u km²	Gustina naseljenosti				
		1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
B iH	51129	50,2	55,7	61,1	73,2	80,6
Gračan.	387	79,6	88,1	105,1	121,3	140,3

2. Prirodno kretanje stanovništva u opštini Gračanica u poslijeratnom razdoblju

Broj i apsolutni porast stanovništva bilo kojeg područja za određeni period ne može nam pokazati sve osobenosti populacije. Zbog toga je neophodno analizirati komponente kako prirodnog tako i mehaničkog kretanja stanovništva. "Osnovne komponente prirodnog kretanja stanovništva su natalitet (rodnost) i mortalitet (smrtnost) stanovništva a njihova je rezultatna u pravilu prirodni priraštaj (višak rođenih nad brojem umrlih)."[369] Dakle prirodni priraštaj stanovništva je rezultat nataliteta i mortaliteta i pojavljuje se kao razlika između ovih veličina.

2.1. Natalitet

Rađanje kao skup živorođenja i mrtvorođenja je vijekovima ustaljen prirodni proces. Broj živorođenih je pozitivna komponenta prirodnog priraštaja koja direktno utiče na porast broja stanovnika, pa je zbog toga veoma značajna za opštu reprodukciju. Nasuprot tome, broj mrtvorođenih je negativna komponenta u okviru prirodnog kretanja stanovništva.

U Tabeli broj 26. ilustrovaćemo broj živorođenih u opštini Gračanica u Bosni i Hercegovini od 1953. do 1986. godine i utvrditi, odnosno analizirati ovu pojavu na oba posmatrana područja.

369. **Dr Alica Wertheimer-Baletić**, Demografija (stanovništvo i ekonomski razvitak), Informator, str. 123, Zagreb, 1973.

Tabela br.26.

Broj živorođenih u opštini Gračanica i u Bosni i Hercegovini u periodu od 1953-1986. god.

Godina	Broj živorođenih		Broj živorođenih na 1000	
	U opštini Gračanica	U BiH	U opštini Gračanica	U BiH
1953.	1439	110373	41,9	38,6
1961.	1479	108076	36,2	34,0
1971.	1084	82694	23,0	22,0
1981.	1010	71031	18,5	17,2
1986.	957	71203	16,5	16,3

Izvor: RZS, Stanovništvo u SR BiH (prirodno kretanje stanovništva 1953-1962), Sarajevo, 1966; RZS, Vitalni događaji u SR BiH po opštinama, Statistički bilten 48, Sarajevo, 1979; RZS, Vitalni događaji u SR BiH 1975-1984, Statistički bilten 143, Sarajevo, 1986; Statistički godišnjak 1987, god. XXI, Sarajevo, 1987.

Prezentirani podaci u tabeli br. 26 pokazuju da u oba posmatrana područja u navedenom vremenskom razdoblju postoji tendencija smanjenja živorođenih. Isto tako i stope nataliteta, uz određene oscilacije, pokazuju tendenciju opadanja. Sve do 1961.godine, pa i kasnije, na području gračaničke opštine i na području Bosne i Hercegovine te stope se kreću iznad 30 živorođenih na 1000 stanovnika što je karakteristično za nerazvijena područja. U periodu od 1961-1971. godine stope nataliteta u Gračanici prelaze u zonu srednjih stopa, a od 1971 - 1981. godine pa i kasnije kako na nivou opštine tako i na nivou Bosne i Hercegovine, uočava se zona slabijeg nataliteta što je posljedica ubrzanog privrednog razvoja.

2.2. Mortalitet

Umiranje je prirodni proces koji predstavlja negativnu komponentu prirodnog priraštaja. Nivo opšteg mortaliteta u bilo kojem stanovništvu ovi san je uglavnom od bioloških i socio-ekonomskih činilaca. Broj umrlih u svjetskim razmjerama 70-tih godina kretao se u intervalu između 6 i preko 25%, a u našoj zemlji između 6 i 11%.[370] Prosječna stopa smrtnosti u Jugoslaviji 1986. godine

370. **Dr Dušan Breznik**, Demografski metodi i modeli, Institut društvenih nauka, CI, str. 56, Beograd, 1972.

iznosila je 9,1%. Najniža stopa smrtnosti te godine na jugoslovenskom prostoru bila je na području Bosne i Hercegovine i iznosila je 6,3%, a najveća u Vojvodini 11,7%.

Na osnovu podataka u tabeli br. 27 analiziraćemo broj umrlih i stopu mortaliteta na području Gračanice, kao i na području Bosne i Hercegovine u periodu od 1953. do 1986.godine..

Tabela br. 27.

Kretanje broja umrlih i stopa mortaliteta u opštini Gračanica i u BiH u periodu od 1953. do 1986.

Godina	Broj umrlih		Broj umrlih na 1000 stan.	
	U opšt. Grač.	U BiH	U opšt. Grač.	U BiH
1953.	497	41199	14,5	14,4
1961.	389	29413	9,5	8,9
1971.	305	24915	6,5	6,6
1981.	295	26222	5,4	6,3
1986.	329	29127	5,7	6,7

Izvor podataka kao u Tabeli br. 26

Iz podataka datih u Tabeli br. 27 vidi se da su kroz čitav posmatrani period stope mortaliteta u gračaničkoj opštini imale tendenciju opadanja i da su do 1961. godine bile veće od republičkih stopa. Od 1961. godine one imaju tendenciju osjetnog opadanja, što je prvenstveno uslovljeno stalnim povećanjem obima i kvaliteta zdravstvene zaštite, kulturnog i obrazovnog nivoa i životnog standarda.

Stope smrtnosti su naročito smanjene kod odojčadi (vidi Tabelu br.28).

Prema podacima u Tabeli broj 28 u kojoj je iskazan broj umrle odojčadi u periodu od 1953-1986. godine na području gračaničke opštine i Bosne i Hercegovine, uočljivo je da su u oba područja stope dosta visoke i neujednačene i da su znatno veće u 1986. godini u gračaničkoj opštini nego u BiH. Najveća stopa smrtnosti u posmatranom periodu u gračaničkoj opštini bila je 1953. godine (120,2%), a najniža 1981. godine (22,8%).

Iz datih podataka uočljivo je i to da je smrtnost odojčadi u Gračanici, pa i u Bosni i Hercegovini, još uvijek neuporedivo veća u odnosu na razvijene zemlje svijeta. Tako je na primjer u Holandiji 1960. godine stopa smrtnosti

odojčadi iznosila 16,5%, dok je iste godine u gračaničkoj opštini ta stopa

Tabela br.28.

Broj umrle odojčadi u opštini Gračanica i u Bosni i Hercegovini u periodu od 1953-1986. g.

Godina	Broj umrle odojčadi		Umrla odojčad na 1000 živorođenih	
	U opštini Gračanica	U BiH	U opštini Gračanica	U BiH
1953.	173	15796	129,0	143,1
1961.	141	10691	95,3	98,9
1971.	64	4527	59,0	54,7
1981.	23	2135	22,8	30,1
1986.	29	1483	30,3	20,8

Izvor podataka kao u Tabelama br. 26 i 27

iznosila 108,8%, a u Bosni i Hercegovini 107%. Inače, smrtnost odojčadi je sve do kraja prošlog stoljeća u svim zemljama svijeta predstavljala težu nedaću od ma koje epidemije zaraznih bolesti koje su satirale čovječanstvo, jer je svako četvrto, a možda i svako treće novorođenče umiralo u prvoj godini života.[371]

2.3. Prirodni priraštaj

Prirodni priraštaj je razlika između broja živorođenih i broja umrlih stanovnika u određenom periodu. Apsolutni brojevi živorođenih, umrlih i prirodnog priraštaja u direktnom su odnosu s veličinom stanovništva. Zbog toga se u komparativnim analizama koriste koeficijenti ili stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja koje predstavljaju njihove relativne pokazatelje. Obično je prirodni priraštaj pozitivan. Međutim, ima područja u kojima su stope mortaliteta veće od stopâ nataliteta, pa se u tom slučaju radi o depopulacionom području.

Stope prirodnog priraštaja u gračaničkom području mogu se pratiti od 1953. godine (vidi Tabelu br.29).

371. **Dragoljub Tasić**, Smrtnost odojčadi u Jugoslaviji, str. 245, Beograd 1966.

Tabela br.29.

Prirodno kretanje stanovništva u gračaničkoj opštini i u Bosni i Hercegovini u periodu od 1953-1986.

Godine		Opština Gračanica	Bosna i Hercegovina
1953.	natalitet mortalitet priraštaj	41,9 14,5 27,4	38,6 14,4 24,2
1961.	natalitet mortalitet priraštaj	36,2 9,5 26,7	32,7 8,9 23,8
1971.	natalitet mortalitet priraštaj	23,0 6,5 16,5	22,0 6,0 15,4
1981.	natalitet mortalitet priraštaj	18,5 5,4 13,1	17,2 6,3 10,9
1986.	natalitet mortalitet priraštaj	16,5 5,7 10,8	16,3 6,7 9,6

Izvor podataka kao u Tabeli br. 26

Iz podataka u Tabeli br.29 u kojoj su sadržane stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja za područje gračaničke opštine i za područje BiH vidi se da je stopa prirodnog priraštaja u gračaničkoj opštini bila veća od republičke stope. Stopa prirodnog priraštaja u gračaničkoj opštini na početku posmatranog perioda od 27,4%o smanjila se na 10,8%o na kraju perioda.

To je uzrokovano različitim kretanjima stopa nataliteta i mortaliteta; stopa nataliteta u 1953. godini iznosila je 41,9%o, a u 1986. godini smanjila se na 10,8%o.

Isto tako i stopa mortaliteta od 14,5%o u 1953. godini smanjila se na svega 5,7%o u 1986. godini. Na kraju, napomenimo i to da su Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora tek šezdesetih godina ušle u podetapu centralne tranzicije za koju je karakterističan pad stopa nataliteta.[372] Na području Bosne i Hercegovine stopa nataliteta bila je ispod 30%o tek 1964.

372. **Dr A.Wertheimer-Baletić**, isto, str. 131.

godine a na području Gračanice još kasnije, u periodu 1965-1969 (prosječna stopa nataliteta za taj period iznosila je 28,8‰).

3. Migraciona kretanja

Proučavanje migracija predstavlja veoma složen problem koji zahtijeva kompleksno sagledavanje mnogobrojnih uzajamno povezanih i međusobno uslovljenih faktora. Migraciona kretanja mogu se proučavati s različitih aspekata: demografskih, etnoloških, socio-ekonomskih i drugih.[373] Burne promjene koje se ogledaju u napuštanju doskorašnjih lokalnih i etničkih karakteristika, kao što su: narodna nošnja, tip staništa, tradicionalna narodna ishrana, način života, predmeti materijalne kulture i drugo, u uskoj su vezi s migracionim kretanjima i međusobnim dodirima stanovništva kako na užim tako i na širim geografskim prostorima.[374] Stoga proučavanje migracija stanovništva ima poseban značaj u procesu akulturacije, koji je široko zahvatio sve oblasti narodnog života.

U ovom dijelu naše radnje osvrnućemo se na migracione tokove u prošlosti, s posebnim osvrtom na te tokove u 18, 19. i početkom 20. vijeka, kao i na neke vidove savremenih migracionih kretanja stanovništva Gračanice i okoline, a koja mogu poslužiti u proučavanjima običaja doseljenika, kao i njihovih drugih etnoloških karakteristika.

3.1. Migracije u prošlosti

U našim ranijim razmatranjima utvrdili smo da je gračaničko područje oduvijek bilo interesantno za nastanjivanje o čemu nam svjedoče ostaci materijalne kulture iz praistorije, antike i srednjeg vijeka. Gledano istorijski, useljavanja u ovo područje i iseljavanja iz njega uslovljavana su uglavnom ekonomskim, političkim i drugim razlozima.

U kasnom srednjem vijeku, a naročito u XIV i XV vijeku, na području Usore i Soli kome pripada i Gračanica s okolinom, često su vođene borbe između ugarskih i bosanskih kraljeva. Zbog toga su ovi krajevi često bili pod ugarskom i pod vlašću bosanskih kraljeva.[375] Ratne prilike i sveopšta nesigurnost uslovljavale su migratorna kretanja; pred pljačkaškim pohodima stanov-

373. **Dr Dušan Breznik**, Demografija, Analiza, metodi i modeli, Drugo izdanje, Naučna knjiga, str. 249-250, Beograd, 1980.

374. **Dr Petar Vlahović**, Etnološki značaj nekih novijih migracionih kretanja u Jugoslaviji, Glasnik Etnografskog muzeja, 37, str. 106, Beograd, 1974.

375. O istorijskim događajima u Usori i Soli u XIV i XV vijeku vidi: **Pavo Živković**, Usora i Soli - poprište značajnih historijskih događaja u XIV i XV stoljeću, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XV, str. 33-35, Tuzla, 1984.

ništvo je bježalo, a kad bi se prilike smirile, opet bi se vraćalo ili se na to mjesto doseljavalo neko drugo stanovništvo.

U XVI vijeku, a i kasnije, Turci su u ovo područje naseljavali vlaško stanovništvo iz južne Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Ova kolonizacija je bila usmjeravana mnogo više iz strategijskih razloga da se čuvaju pogranične oblasti, jer su s pomjeranjem ovog stanovništva s poluvojničkom organizacijom povezana i nova turska osvajanja. Osim toga, u ovom području, a i širom Bosne i Hercegovine, često su bile kolere, pa je i to jedan od razloga doseljavanja novog stanovništva na opustjela područja.

Useljavanje u ovo područje i iseljavanje iz njega trajalo je kroz cijeli turski period, a naročito počev od XVIII pa sve do kraja XIX vijeka i kasnije. Naročito su bila intenzivna doseljavanja iz prekosavskih zemalja, zatim Srbije, Hercegovine i Crne Gore.

U našim ranijim izlaganjima istakli smo da su se za vrijeme austro-turskih ratova i nakon njih u Gračanicu i njenu okolinu doselile mnoge muslimanske porodice iz prekosavskih i mađarskih krajeva. Prema još uvijek očuvanoj tradiciji doseljeničke porodice nastanjene u ovom području, a koje vode porijeklo iz tzv. Unđurovine su: Dizdari, Begovići, Čajići, Đulići, Rešid-begovići, Mehinovići, Žunići, Mustajbašići, Helići, Mulabećirovići, Terzići i drugi u Gračanici; Zaketovići u Džakulama, Avdagići i Halilčevići u Stjepan-Polju, Buljubašići u Malešićima; Halilovići, Sulejmanovići i Alibašići u Babićima, Hajrići u Donjoj Orahovici i Spahići u Piskavici.

Krajem XVIII i početkom XIX vijeka u Gračanicu se naselio veći broj muslimanskih porodica iz Srbije. U tom periodu iz Užica, Čačka, i drugih mjesta u Srbiji, doselili su se: Malagići, Karasoftići, Prcići, Harčinovići, Kuburići, Arnauti, Škiljići, Hadžići, Ševkići, Prohići, Tihići, Zukobašići, Begići, Taletovići, Junuzovići, Salihbašići, Salkići, Žilići, Sumani i Ahmetaševići[376]; te porodice Gopo, Valjevac, Agići, Šuša, Fočo, Sokolovići, Sulejmanovići, Osmanbegovići, Begići i drugi.

Dosta muslimanskih porodica iz Srbije i to većinom iz Užica naselilo se i u okolinu Gračanice. Prema našim istraživanjima doseljeničke porodice iz Srbije su: Žepići u Pribavi; Bajrići, Šestani, Ahmetaševići i Smailbašići u Donjoj Lohinji; Ibrahimovići u Stjepan-Polju, Šake u Malešićima; Nurići u Sokolu; Džananovići u Donjim Doborovcima; Karići u Donjoj Orahovici; Hatunići u Miričini i drugi.

Muslimanske porodice koje su se doselile za vrijeme turske uprave iz Sandžaka i Crne Gore su. Avdići u Gračanici; Mešići i Hamzići u Malešićima; Hatemići, Ferhatovići i Dedići u Donjoj Orahovici; Softići i Mahmutovići u Donjoj Rašljevi; Softići i Suljići u Džakulama.

376. Izvještaj Islamske vjerske zajednice iz Gračanice upućen 25.08.1967. Starješinstvu Islamske vjerske zajednice Sarajevo (rukopis), str. 1-39, Gračanica, 1967.

U XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka u ovo područje useljavaju se pojedinačno i muslimanske porodice iz Bosanske krajine. Našim istraživanjima utvrdili smo da su porijeklom iz Bosanske krajine: Kozarići u Gračanici; Hodžići u Doborovcima; Badžići u Donjoj Orahovici i Mahmutovići (Tirići), Bećirovići, Hotići, Musići, Sendići, Smajlovići i Sulejmanovići u Džakulama.

Muslimanske porodice iz Hercegovine koje su se u ovo područje naseljavale kroz čitav XIX, pa i početak XX vijeka su: Šakovići, Kamarići, Hadžisulejmanovići, Mulahuseinovići, Mulajusufovići, Čubrilovići, Širbegovići, Ćerimagići, Hrustanovići, Jahići, Pašići i Kamarići u Gračanici; Šakovići u Donjoj Lohinji; Omerovići u Stjepan-Polju; Puškari u Sokolu; Đogići u Lukavici; Čekrići, Bajrići, Bajići, Brkići, Nuhanovići, Babići zvani Selimovići i Ibrići u Donjoj Orahovici; Smajići, Zećo, Kurtovići, Mujačići i Barakovići u Miričini i Rašljevi i Osmanovići i Kurtovići u Rašljevi.

Ovo područje bilo je interesantno i za naseljavanje srpskih porodica iz Hercegovine, Crne Gore, Kosova i Novopazarskog sandžaka. Migraciona kretanja iz tih predjela trajala su cijeli turski period. Cvijić je u zapadnim i centralnim oblastima Balkanskog poluostrva utvrdio četiri glavne grupe migracionih struja naseljavanja. Od njih najjače su bile dinarske struje naseljavanja. Jedna grana dinarske struje kretala se preko prevoja i metanastazičkih vratnica Raške, Javora, Kokin-Broda i Mokre Gore, zatim niz Drinu koju su migranti prelazili kod Bajine Bašte, Zvornika, Šepka i Rače, te naseljavali podrinjsko-valjevske krajeve i Šumadiju.[377]

Druga važna grana dinarske struje kretala se iz Stare Raške, Hercegovine i Crne Gore, raznovrsno se račvala i naseljavala Bosnu; veći broj migranata kretao se dolinom Pive, zatim Drinom od Stjepan-Grada na Glasinac, a odavde u bosansko gornje Podrinje, Tuzlu i Posavinu do Brčkog.[378]

Ispitujući porijeklo srpskih porodica u Gračanici utvrdili smo da su Ivaniševići i Milišići porijeklom iz Hercegovine, Jeftići iz Čajniča, Arnautovići iz okoline Prištine. U ozrenska i podozrenska sela doselilo se, takođe, dosta porodica i rodova iz Hercegovine i Crne Gore. I ovdje su najintenzivnija doseljavanja bila u XIX vijeku. Jedan od većih crnogorskih rodova na Ozrenu su Katanići (Ignjatijevdan) koji su se ovdje doselili u XVIII vijeku. Njihovih ogranaka ima pod raznim prezimenima u jugoistočnom dijelu ove planine, a najviše u selu Stuparima i Vasiljevcima (danas ova naselja pripadaju opštini Lukavac). Ovaj rod je porijeklom iz Vasiljevaca, a odatle su i Simići u Gornjoj Paklenici i Brusnici. [379] Marjanovići i njihov ogranak Maksimovići u Porječini kao i Todorovići u Krtovi došli su u XVIII vijeku iz Bjelopavlića.[380] U Sočkovcu

---

377. **Jovan Cvijić**, Balkansko poluostrvo i Južnoslavenske zemlje, str. 131.

378. Isto, str. 132.

379. **M.S. Filipović**, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 374.

380. **Milenko S.Filipović**, Stare srpske knjige i rukopisi po sjeveroistočnoj Bosni, GZM, N.S, sv. III, str. 258, Sarajevo, 1948.

su Vasići (Jovanjdan) porijeklom iz Hercegovine, a Popovići (Đurđevdan), Milićevići i Aleksići su iz Crne Gore. U Bosanskom Petrovom Selu Maksimovići (Đurđevdan), zatim Pušeljići (sv. Stevan), Đukići (Jovanjdan), Dujkovići (Ignjatijevdan), Stjepanovići (sv.Jovan), Gojkovići (Đurđevdan), Petrovići (Joakim i Ana) i Aleksići (Jovanjdan) su porijeklom iz okoline Pljevalja, a Radovanovići (Simeundan) iz Crne Gore.

Pavljaševići (Đurđevdan) i Mikići (Stjepanjdan) u Boljaniću su porijeklom iz okoline Pljevalja, a Jovići zvani Tomaševići (Aranđelovdan) i Mišići zvani Nikići (Tripunjdan) su iz Hercegovine.

Kašikovići (Đurđevdan) u Karanovcu su iz Hercegovine, a Grujičići (sv.Vasilije) u Kakmužu su iz Crne Gore.

I srpsko stanovništvo nastanjeno u selima s desne strane Spreče porijeklom je uglavnom iz Hercegovine i Crne Gore. Tako npr. Žuže (Jovanjdan) i Đurići (Đurđevdan) u Gornjoj Lohinji porijekom su iz Hercegovine. Otuda su i Martići u Malešićima kao i Todorovići (Jovanjdan) i Stankovići (Stjepanjdan) u Donjoj Lohinji.

Današnje stanovništvo u Donjem i Gornjem Skipovcu u ove krajeve se počelo doseljavati početkom XVIII vijeka i to uglavnom iz Hercegovine.[381] Migranti se nisu ovdje izravno doseljavali nego prvo u Posavinu a odatle u Skipovac. Porijeklom iz Hercegovine su Topalovići (Nikoljdan), Božići, Bogdanovići (Đurđevdan), Stijepići (sv. Nikola), Babići (Jovanjdan), Lazići (Kuzman i Damjan), Ilići zvani Joksimovići (sv. Bogoprimac Simeon), Lukići (Nikoljdan), Stojanovići (Arilje), Mićići (Nikoljdan), Paljići (Nikoljdan) i Todorovići (Nikoljdan).

Na Ozren se osim hercegovačkog i crnogorskog stanovništva naseljavalo i stanovništvo iz zapadne Bosne. Tako su, na primjer, Jeremići u Kakmužima, Bijelići u Lipcu i Lazarevići u Kakmužima porijeklom iz planinskih krajeva zapadne Bosne.[382]

Potrebno je, takođe, napomenuti da je u Gračanici i njenoj okolini bilo, a i danas ih ima, makedonskih Cincara (Vlaha, Aromuna), pripadnika romansko-balkanskog stanovništva pravoslavne vjere. Cincarskog porijekla u Gračanici su: Kostići, Neškovići i Hadžistevići.[383]

U drugoj polovini XIX vijeka u Gračanicu se počinju doseljavati Jevreji sefardi i aškenazi. Od Jevreja sefarda u Gračanicu se prvi naselio iz Travnika

381. Detaljnije o porijeklu srpskih porodica u Skipovcu vidi: **Salih Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, str. 106-112.

382. **M.Filipović**, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 346.

383. **Vasilija Kolaković**, O cincarskom (vlaškom) poreklu porodice Koste Neškovića, brčanskog trgovca (1849-1914), Glasnik Etnografskog instituta SANU, XXVII(1978), str. 120, Beograd, 1978.

oko 1865. godine Abinun Salomon, a zatim porodice Alkalaj, Altarac, Danon, Elazar, Finci, Koen, Papo, Pesah, Pinto i Pinhas.[384] Od aškenaza u Gračanici su živjele slijedeće porodice: Bauer, Berger, Brener, Fišer, Gartner, Mondšajn, Nenfeld, Bajner, Rosenspitz, Rozner, Winter, Kolman i Svećenski.[385] Jevrejske porodice bavile su se uglavnom trgovinom i preduzetništvom, a mnogi njihovi domaćini bili su u Gračanici razni državni službenici, apotekari, ljekari i dr.

Navedene jevrejske porodice živjele su u Gračanici sve do drugog svjetskog rata. Poslije oslobođenja zemlje u Gračanicu se vratila samo porodica Papo, odnosno oni njeni članovi koji su preživjeli rat.

Danas u ovom području ne živi ni jedna jevrejska porodica, a posljednji muški potomak porodice Papo umro je 1980.godine.

Za vrijeme austrougarske uprave kao i u periodu između dva rata u Gračanici su živjele i malobrojne katoličke porodice i to: Ćurak (porijekom iz Livna), Šnobl (Nijemci iz Banata), Toman (Česi), Gadža (iz Gračanice), Đebići (iz Slavonije), Jukići (iz Tuzle), Parići (iz Dalmacije), Taborski (Česi), Zukijevići (Poljaci), Kovačevići (iz Like) i Butkovići. U Karanovcu su bile nastanjene porodice Rop (Česi) i Pecival (Slovenci).

3.2. Savremene migracije

Savremene migracije uslovljavaju ekonomsko-socijalni, demografski i drugi faktori. U daljem našem izlaganju osvrnućemo se ukratko na savremene migracije na području Gračanice da se, prvenstveno, utvrdi obim i tok migracionih kretanja u pogledu useljavanja, iseljavanja, zatim migracioni saldo i dnevne migracije. Ovakve analize mogu dobro poslužiti i u etnološkim proučavanjima, posebno onima koja se odnose na savremene etnološke promjene, prožimanja i uopšte akulturaciju.

3.2.1. Migracioni saldo u ukupnom stanovništvu Gračanice u razdoblju od 1953-1981.godine

S obzirom na to da raspolažemo popisnim podacima o ukupnom stanovništvu Gračanice za posljednja četiri popisa, kao i podacima o natalitetu i mortalitetu za taj period, utvrdili smo migracioni saldo za ovo područje koristeći se obrascem:

---

384. **Samuel Elazar**, Građa za istoriju jevrejske zajednice u Gračanici, str. 137-141.

385. Isto, str. 141 i 142.

$S = (P_2 - P_1) - (N-M)$[386]

pri čemu: P_1 = ukupan broj stanovnika prema prvom popisu
P_2 = ukupan broj stanovnika prema drugom popisu
N-M ukupan prirodni priraštaj izmedu prvog i drugog popisa

Prema izračunatim pokazateljima u cijelom posmatranom periodu gračanička opština je imala negativan migracioni saldo doseljavanja, izuzi-majući period 1971-1981. kada je on bio pozitivan, što znači da je samo u tom periodu bio veći broj imigranata od broja emigranata (Tabela broj 30).

Tabela br.30.

Migracioni saldo u ukupnom porastu stanovništva opštine Gračanica u periodu od 1953-1981. godine

Period	Porast stanovništva	Migracioni saldo	Prirodni priraštaj
	Broj	Broj	Broj
1953-1961.	6581	-1054	7635
1961-1971.	6255	-4380	10365
1971-1981	7361	112	7249
1953-1981.	20197	-4322	24519

Izvor: *Samostalna izračunavanja na bazi popisnih podataka i podataka vitalne statistike*

Iz prezentiranih podataka u tabeli uočljivo je da je ukupan porast stanovništva na području gračaničke opštine, u posmatranom periodu, bio ovisan od prirodnog kretanja stanovništva, dok je migraciona komponenta negativno uticala, tj. usporavala njegov ukupan porast.

Najveći broj iseljenika u ovom području zabilježen je u periodu od 1961-1971. godine kada je zbog nerazvijenosti gračaničke privrede dosta seoskog stanovništva, naročito mladih osoba, otišlo izvan ove opštine i uposlilo se u drugim mjestima širom Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Pozitivan migracioni saldo zabilježen je u periodu izmedu 1971-1981. godine što se može dovesti u vezu s nizom faktora od kojih su presudni faktori ekonomske prirode. Naime, u tom periodu otvaraju se novi i proširuju postojeći industrijski i privredni pogoni, koji omogućuju zapošljavanje nešto većeg broja radno-

---

386. **Dr Dušan Breznik,** Demografski metodi i modeli,IDN, CDI, Beograd, 1972.

sposobnog stanovništva u odnosu na ranije periode, a osim toga, izgradnjom magistralnog puta Tuzla-Doboj, dosta radnika iz gračaničke opštine uposlilo se u razvijenijim okolnim industrijskim mjestima (Tuzla, Doboj, Lukavac) u koja svakodnevno putuju vozovima, autobusima i putničkim automobilima.[387]

3.2.2. Stanovništvo opštine Gračanica prema nekim migracionim obilježjima

S obzirom da raspolažemo popisnim podacima o migracionim obilježjima, to ćemo ovdje u najkraćim crtama interpretirati selektivnost migranata opštine Gračanica prema mjestu rođenja, periodu doseljavanja i tipu naselja.

Obrađeni statistički podaci o rodnom kraju pružaju nam mogućnost da stanovništvo razvrstamo na autohtono i na ono koje se selilo - migrantsko stanovništvo. Selidbeno stanovništvo može se razvrstati na lokalne migrante (druga naselja iste opštine), zatim na one iz drugih opština, a iste Republike, međurepubličke migrante kao i one koji su se doselili iz inostranstva.

Tabela br. 31.

Stanovništvo opštine Gračanica prema rodnom kraju 1961-1981.

Godina popisa	Ukupan broj stanovništva	Od rođenja stanuje u istom mjestu	Doseljeno stanovn. u naselje stal. stanov.				
			Drugog mjesta iste opšt.	Druge opštine	Druge Republ.	Druge države	Nepoznato
1961. %	40695 100,0	32681 80,3	3365 8,3	4343 10,6	306 0,7	-	-
1971. %	46950 100,0	36685 78,1	4450 9,4	5325 11,3	424 0,9	-	-
1981 %	54311 100,0	40561 74,7	7078 13,0	5970 11,0	622 1,1	14	66

Izvor: SZS, Popis satanovništva 1961, Migraciona obilježja, Rezultati za naselja, knj. XII, Beograd, 1966; SZS, Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovnici, Migraciono obilježje, Rezultati po naseljima i opštinama, knj. IX, Beograd, 1973; RZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981; Doseljeno stanovništvo po opštinama, Statistički bilten 99, Sarajevo, 1983.

---

387. Navedene konstatacije mogu se potkrijepiti slijedećim podacima: prema popisu stanov-

Podaci prema obilježju "stanuju u istom mjestu od rođenja" iz posljednja tri sukcesivna popisa pokazuju da najveći dio stanovništva gračaničke opštine živi u mjestu gdje je rođeno, a od doseljenog stanovništva najbrojnije je ono koje se doselilo iz drugih opština Bosne i Hercegovine[388] (Tabela br.31).

U lokalnim migracijama doseljeničko stanovništvo iz drugih mjesta iste opštine je po učestalosti odmah iza doseljeničkog stanovništva iz drugih opština Bosne i Hercegovine, a u 1981. godini bilo ga je čak i za 2% više od doseljeničkog stanovništva iz drugih opština (vidi Tabelu br.31).[389] S druge strane, doseljeničko stanovništvo iz drugih republika i pokrajina je neznatno; 1961.godine na području ove opštine bilo je 0,7% takvog stanovništva, a 1981. 1,1%. Najveći broj doseljenika iz drugih republika bio je iz Srbije (ukupno 314 stanovnika ili 50,5% od ukupno doseljenih iz svih republika i pokrajina). Od ukupno doseljenih iz Srbije 57,1% je iz uže Srbije; 32,1% iz Vojvodine i 10,8% s Kosova. Među doseljenim najveći postotak (53,8%) stanovnika je iz starosnog kontingenta od 20-39 godina. To su, u stvari, prosvjetni radnici i drugi stručnjaci koji su se ovdje upošljavali i u periodu od 1971-1981. godine. Međutim, radnicima, uglavnom onim iz Vojvodine, ima i dosta potomaka ozrenskog i trebavskog stanovništva koje se poslije završetka drugog svjetskog rata tamo koloniziralo.

Za razliku od dva prethodna popisa, u popisu 1981.godine iskazano je selidbeno stanovništvo po starosti i spolu. Prema tim pokazateljima najviše se selilo žensko stanovništvo. Od ukupnog selidbenog stanovništva u 1981. godini žena je bilo 9888 (71,9%), a muškaraca 3862 (28,0%). Najpokretljivije stanovništvo kako žensko tako i muško je ono iz starosne grupe od 20-39 godina. Od ukupnog selidbenog muškog stanovništva u toj starosnoj grupi bilo je 1844 lica ili 47,7%; a od ukupnog ženskog stanovništva bilo je 4568 lica ili 46,2%.

---

ništva 1981. godine od ukupno 54311 stanovnika u gračaničkoj opštini bilo je 12687 radnika (bez zaposlenih u inostranstvu), a 1971. godine bilo je 6804 radnika. Porast zaposlenih radnika u odnosu na 1971. godinu je 86,5%; a njihovo učešće u ukupnom stanovništvu 23%. Od 12687 radnika u mjestu stanovanja radilo je 4544, u drugom mjestu iste opštine 2752, u ostalim opštinama iste Republike 1844, a u drugoj Republici ili Pokrajini 3325; u inostranstvu u predstavništvima gračaničkih privrednih organizacija 122 radnika (Analiza karakteristika stanovništva opštine Gračanica prema popisu 1981.g., str. 14), Gračanica, 1983.

388. Ovo je karakteristično i za Tuzlu. O tome detaljnije: **Mr Salih Kulenović**, Migracije stanovništva Tuzle, Zbornik radova XXXIV Kongres Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, str. 208, Tuzla, 1987.

389. Šteta je što nisu publikovani podaci iz popisa 1981. o rodnom kraju po naseljima unutar opština, kao što je to urađeno s popisnim podacima 1961. i 1971. Prema podacima iz 1961. godine veći broj doseljenih iz drugih opština od doseljenih iz drugih mjesta iste opštine imala su slijedeća naselja: Gračanica (1430), Boljanić (336), Bosansko Petrovo Selo (319), Sočkovac (207), Lukavica (202), Miričina (196) G. Orahovica (190), Karanovac (188), Kakmuž (173) i Džakule (170), a 1971.g. ovim naseljima pridružila se D. Orahovica, Porječina, G. i D. Skipovac i G. Lohinja.

Obilježje starosti kod svih migranata je naročito značajno. Iz prezentiranih podataka jasno se vidi da u preseljavanju preovladuju lica stara 20-39 godina, dok sve ostale starosne grupe u preseljenju učestvuju u znatno manjem obimu. Prema istraživanjima dr Dušana Breznika u našoj zemlji je izrazita selektivnost migranata prema starosti i ona u velikoj mjeri utiče na starosnu strukturu radne snage u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim djelatnostima.[390]

Podaci o vremenskim periodima doseljavanja (Tabela br.32) pokazuju da je najintenzivniji period doseljavanja bio izmedu 1958-1961. (prema podacima popisa iz 1961.); a prema popisu 1971. godine najintenzivniji period doseljavanja bio je u vremenu od 1953-1960.godine.

Tabela br.32.

Imigrantsko stanovništvo opštine Gračanica prema periodima doseljavanja (popis 1961. i 1971.).

God. popisa	Ukupan broj doseljenih	1940. i prije	1941. 1945.	1946. 1952.	1953. 1957.	1953. 1960.	1958. 1961.	1961. 1965.	1966. 1969.	1970. 1971.
1961.	8034	2001	570	1408	1857	-	2198	-	-	-
%	100,0	24,9	7,1	17,5	23,1		27,3			
1971	10089	1351	420	1102	-	2368	-	1987	1860	1001
%	100,0	13,4	4,2	10,2		23,4		19,7	18,4	9,9

Izvor podataka kao u prethodnoj tabeli

Prema popisu 1981.godine podaci o vremenskim periodima doseljavanja pokazuju da je najintenzivniji period doseljavanja bio u vremenu od 1971-1981.godine kada je ukupan broj doseljenih iznosio 2596 lica odnosno 36,4%.[391] (Tabela br.33). Osim ovog, značajan period doseljavanja bio je od 1961. do 1965. godine kada su se ukupno doselila 1004 lica odnosno 14,1%. Ako se prezentira broj doseljenih po godinama, onda se najviše stanovnika doselilo 1980. godine (284), zatim 1978 (266) i 1979. (254 lica).

Od ukupnog broja doseljenih prema popisu 1981. godine udio ženskog stanovništva iznosio je 69,6%, a muškog 30,4%.

---

390. **Dr Dušan Breznik**, Demografski metodi i modeli, str. 249.

391. Podaci iz popisa 1981. godine o vremenskim periodima doseljavanja nešto su drugačije iskazani u odnosu na dva prethodna popisa; detaljniji su zato što pružaju podatke o broju doseljenih od 1919.godine i ranije pa naovamo; a od 1971. godine iskazuju se podaci za svaku godinu pojedinačno. Isto tako, podaci iz ovog popisa pružaju nam uvid o doseljenim i s obzirom na spolnu strukturu što u prethodnim popisima nije bilo.

Tabela br.33.

Imigrantsko stanovništvo opštine Gračanica prema periodima doseljavanja (popis 1981.)

Ukupan broj dose-ljenih	Period doseljavanja								
	1919. i ranije	1920. 1940.	1941. 1945.	1946. 1952.	1953. 1955.	1956. 1960.	1961. 1965.	1966. 1965.	1971. 1981.
Svega 7121 %100	64 0,9	443 6,2	207 2,9	691 9,7	343 4,8	871 12,2	1004 14,1	902 12,7	2596 36,4
muški 2162 30,4	10	58	51	196	114	310	382	294	747
žens. 4959 69,6	54	385	156	495	229	561	622	608	1849

Izvor: *RZS, Vitalna, etnička i migraciona obilježja stanovništva, Statistički bilten 114, Sarajevo, 1983.*

Podaci prema tipu naselja pokazuju da su doseljenici najbrojniji iz seoskog, a zatim iz gradskog područja (Tabela br.34). Ovu pojavu ne možemo pratiti prema popisu 1981. godine zato što je prilikom ovog popisa umjesto demografske uzeta pravna definicija naselja.

Tabela br.34.

Imigrantsko stanovništvo opštine Gračanica prema tipu naselja iz kojeg se selilo (popis 1961. i 1971.).

Godina popisa	Ukupan broj doseljenih prema obilježju "tip naselja"	Tip naselja		
		Seosko	Mješovito	Gradsko
1961. %	8000 100,0	6427 80,3	510 6,3	1063 13,3
1971 %	10165 100,0	8173 80,4	579 5,7	1413 13,9

Izvor podataka kao u Tabeli br. 31

3.2.3. Dnevne migracije

Na području gračaničke opštine veoma su intenzivne dnevne migracije. One su najintenzivnije prema gradu Gračanici koja svojim urbanim mehanizmom privlači radnu snagu i đake putnike. Dnevne migracije radne snage su, također, obimne i prema društvenim preduzećima koja su locirana uglavnom u dolini Spreče. Isto tako, dosta radnika s područja ove opštine putuje na posao u druga susjedna opštinska područja (Lukavac, Doboj i dr.).

Na organizovan način, redovnom mjesečnom pretplatom, na ovom području se svakodnevno prevozi oko 2500 radnika "Fortune", "Olimpa", "Feringa", "Jadrine", "Tvornice papirne ambalaže", "Komusa", "Kokaprodukta", "Pilane", "Ozrenke", "Bosna-azbesta" i Ciglane "Sočkovac".[392] Ovome broju dnevnih migranata treba dodati i oko 1000 učenika iz seoskog područja koji svakodnevno pohađaju nastavu u Srednjoškolskom centru u Gračanici.

Iako ne raspolažemo stvarnim brojem dnevnih migranata na ovom području, jer se ne vode takve evidencije, sasvim je sigurno da ih je daleko više od prethodno navedenog broja. U prilogu ovoj tvrdnji govori i podatak da je sistem prevoza u DP "Avis" Gračanica, koje se bavi prevozom putnika u lokalnom i u međumjesnom saobraćaju, formiran od 52 linije od kojih je 17 međumjesnih.[393]

Veza stanovništva seoskog područja s gradom Gračanicom najbolje se uočava u Tabeli broj 35, u kojoj je data frekvencija lokalnog putničkog saobraćaja u mjesnim zajednicama.

Tabela br 35.

Frekvencija lokalnog putničkog saobraćaja u mjesnim zajednicama gračaničke opštine

Redni broj	Mjesna Zajednica	Broj direktnih polazaka		Ukupno polazaka, prolazaka kroz mjesnu zajednicu
		Iz Gračan. za mjes. zajedn.	U Gračan. iz mjes. zajedn.	
01.	Gračanica			181
02.	Pribava			52
03.	Donja Lohinja			52

392. Informacija o nekim pitanjima i problemima prevoza putnika na području opštine, RO "Prevoz putnika" Gračanica, str. 5, Gračanica, 1989.

393. Isto, str. 3.

04.	Gornja Lohinja	9	9	
05.	Rašljeva	5	5	
06.	Donja Orahovica			33
07	Miričina	17	16	
08	Bosansko Petrovo Selo	12	11	
09.	Porječina	5	5	
10.	Kakmuž	1	1	18
11.	Sočkovac	10	10	
12.	Karanovac	1	1	10
13.	Boljanić	9	9	
14.	Stjepan Polje	10	9	
15.	Lendići			18
16.	Malešići	10	9	
17.	Lukavica	8	8	
18.	Gornji Skipovac	2	2	
19.	Babići	12	12	14
20.	Piskavica	2	2	
21.	Škahovica	6	6	
22.	Vranovići	6	6	
23.	Soko	5	5	22
23.	Doborovci	9	9	16
25.	Džakule	3	3	7
26.	Prijeko Brdo	4	4	
27.	Donji Skipovac (saobraća "Bosnaprevoz" Doboj preko Lukavice)			

Podaci u tabeli preuzeti iz DP "AVIS" u Gračanici

4. Nacionalni sastav stanovništva

Nacionalni sastav gračaničke populacije je različit. Ova različitost je istorijski uslovljena. Dva najbrojnija naroda na ovom području su Muslimani i Srbi, koji prema popisu 1981.čine 94,6% ukupnog stanovništva.

Analiznom podataka o nacionalnom sastavu stanovništva u gračaničkoj opštini (Tabela br. 36) uočavamo da su u ovom području prema podacima dosadašnja tri sukcesivna popisa većinski narod Muslimani i da se njihov broj od 1961. do 1971. godine povećao za 6063 lica, odnosno za 4,1%. U periodu 1971. do 1981. godine broj Muslimana je porastao za 5054 lica. Istovremeno broj Srba se u procentualnom iznosu smanjio za 30,6% u 1961. godini na 24,3% u 1981. godini. Slične tendencije bile su prisutne i na području Bosne i Hercegovine u kojoj se udio srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu smanjio sa 42,9% u 1961. godini na 37,2% u 1971. godini odnosno na 32% u 1981.[394]

Iako ne raspolažemo podacima o natalitetu i mortalitetu ovih naroda pojedinačno, kao ni o njihovim migracionim kretanjima, mislimo da ove komponente nisu tako značajne za navedene promjene, ali ih ne treba ni zanemariti. Porast broja Muslimana i smanjenje broja Srba i Hrvata u ovom području u navedenom periodu u uskoj je vezi s nacionalnim izjašnjavanjem Muslimana. Naime, poznato je da se od 1948. godine pa naovamo mijenjala statistička definicija muslimanske narodnosti počevši od "muslimana-neopredijeljenih" do "Muslimana" (u smislu etničke pripadnosti) i "Muslimana" (u smislu narodnosti).[395] Zbog toga se udio muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine neravnomjerno kretao; 1948. godine iznosio je 30,7%; 1953.- 31,3%, 1961. - 25,7%; a 1971. i 1981. godine 39,6%, odnosno 39,5%. Ovi podaci jasno pokazuju da se ne radi o realnim, već o statističkim promjenama nacionalne strukture stanovništva Bosne i Hercegovine.

Najmanji postotak muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini bio je 1961. godine zato što je metodologija popisa iz te godine predvidjela mogućnost izjašnjavanja za muslimansku etničku pripadnost i na Jugoslavene nacionalno neopredijeljene, što je imalo za posljedicu smanjivanje broja Muslimana u ukupnom stanovništvu. Međutim, kada je popis stanovništva 1971. godine po prvi put potvrdio Muslimane kao narodnost, broj nacionalno neopredijeljenih Jugoslavena bitno se smanjio. Zbog toga popisani podaci iz 1971. godine daju najrealniju sliku brojčanih odnosa i teritorijalnog razmještaja pojedinih naroda na području Bosne i Hercegovine.

394. **Stanko Žuljić**, Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Ekonomski institut Zagreb, sr. 49, Zagreb, 1989.

395. Isto, str. 47.

Tabela br.36.

Nacionalni sastav stanovništva opštine Gračanica
(popis 1961, 1971. i 1981.)

Narodnost	1961.	1971.	1981.	Indeks 1961/1981.
	Broj lica	Broj lica	Broj lica	
Ukupno %	40695 100,0	46950 100,0	54311 100,0	133,0
Muslimani 66,5	27072 66,5	33135 70,6	38189 70,3	141,0
Srbi %	12470 30,6	13135 28,0	13226 24,3	106,0
Hrvati	200 0,5	199 0,4	135 0,2	67,0
Crnogorci %	29 0,0	45 0,1	50 0,0	172,0
Makedonci %	6 0,0	9 0,0	13 0,0	216
Slovenci %	19 0,0	2 0,0	1 0,0	5,0
Albanci %	7 0,0	10 0,0	10 0,0	14,0
Mađari %	13 0,0	6 0,0	2 0,0	15,0
Romi %	-	1 0,0	24 0,0	
Nisu se nacionalno izjasnili prema čl. 170 Ustava SFRJ	-	55 0,12	234 0,43	
Jugosloveni %	837 2,0	184 0,4	2047 3,7	
Ostali i nepoznati %	40 0,1	140 0,3	358 0,9	

Izvor: SG BiH 1969, Sarajevo, 1969; RZS, Stanovništvo i domaćinstva uporedni podaci 1971. i 1981. za opštine, Statistički bilten br. 86, Sarajevo, 1982.

Smanjenje udjela srpskog stanovništva na području BiH od 1961. do 1981. godine može se dovesti u vezu i s međurepubličkim migracijama koje su bile usmjerene "prema težišnim prostorima naseljenosti srpskog stanovništva u Jugoslaviji i tamošnjim urbanim središtima."[396] Isto tako, smanjenje udjela srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, može se objasniti i činjenicom što se jedan dio tog stanovništva u popisu 1981. godine izjasnio kao Jugoslaveni za razliku od 1961. godine kada ovo stanovništvo uopšte nije bilo zastupljeno u narodnosno-opredijeljenim Jugoslavenima. Ovakve tendencije su bile prisutne i kod srpskog stanovništva na području gračaničke opštine.

Stanovništvo hrvatske narodnosti u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine smanjilo se sa 23,9% u 1948. godini na 18,4% u 1981. godini. Ovu pojavu, takođe, treba dovesti u vezu s formiranjem muslimanske narodnosti, zatim u vezu s jačanjem tendencija rasta nacionalno neopredijeljenog stanovništva, koji se izjašnjavaju kao Jugoslaveni, kao i u vezu s međurepubličkim migracijama.

5. Brojno kretanje i prosječna veličina domaćinstava

U poslijeratnom periodu na području opštine Gračanica evidentan je dinamičan porast broja domaćinstava. (Tabela br.37)

Tabela br.37

Kretanje stanovništva i domaćinstava na području opštine Gračanica u periodu od 1948-1981.

Stanovništvo i domaćinstva	Godine popisa					Indeks 1981/1948
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	
Stanovništvo	30820	34114	40695	46950	54311	176,2
Domaćinstva	5717	6494	8341	10444	13856	242,4

Izvor: SZS, Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo, Stanovništvo i domaćinstva u 1948, 1953, 1961. i 1971. i stanovi u 1971, Rezultati po naseljima i opštinama, knj. VII, Beograd, 1975; RZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981, Stanovništvo i domaćinstva, Uporedni podaci 1971. i 1981. za opštine, Statistički bilten br. 86, Sarajevo, 1982.

396. **Stanko Žuljić**, isto - pod 394, str. 51.

Iz podataka u Tabeli broj 37 uočljivo je da je porast broja domaćinstava u ovom području u periodu od 1948-1981.godine brži od porasta stanovništva (indeks porasta stanovništva 1981/1948=176,2 a domaćinstava 242,4).

Prema popisu 1981.godine opština Gračanica je imala 13856 domaćinstava. U odnosu na 1971.godinu broj domaćinstava je porastao za 32,5% (na nivou Bosne i Hercegovine to povećanje iznosi 21,4%). Prema ovom pokazatelju gračanička opština se nalazi na 10 mjestu u Republici, a po broju domaćinstava na 22 mjestu.[397]

Struktura domaćinstava prema broju članova u gračaničkoj opštini pokazuje tendenciju povećanja udjela samačkih domaćinstava, zatim onih sa dva, tri i četiri člana uz istovremeno smanjenje domaćinstava sa šest i više članova (Tabela br.38). Najveći broj domaćinstava u periodu od 1961-1981.godine je imao četiri člana, što znači da se smanjivao broj porodica u širem smislu, a povećavao broj porodica u užem smislu (bračni par s djecom).

Tabela br.38.

Struktura domaćinstava u opštini Gračanica prema broju članova
(popis 1961, 1971. i 1981.)

Struktura domaćinstava prema broju članova	1961.	1971.	1981.
	Broj domać.	Broj domać.	Broj domać.
Ukupno	8341	10444	13856
%	100,0	100,0	100,0
1 član	415	735	1201
%	4,9	7,0	8,6
2 člana	898	1128	1770
%	10,8	10,8	12,8
3 člana	1241	1619	2553
%	14,8	15,5	18,4
4 člana	1529	2230	3888
%	18,3	21,3	28,0
5 članova	1377	1834	2226
%	16,5	17,5	16,1

397. U Bosni i Hercegovini ima ukupno 110 opština

6 članova %	1121 13,4	1219 11,6	1227 8,8
7 članova %	679 8,1	779 7,4	534 3,8
8 i više članova %	1081 12,9	900 8,6	457 3,3

Izvor: SZS, Popis stanovništva 1961, Veličina i izvori prihoda domaćinstava, Rezultati za naselja, knj. XVI, Beograd, 1965; SZS, popis stanovništva i stanova 1971, Etnička, prosvetna i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstava prema broju članova, Rezultati po opštinama, knj. XI, Beograd, 1974; RSZ, Statistički bilten br. 86, Sarajevo', 1982.

Promjene u veličini domaćinstava izražene smanjenjem broja njihovih članova u uskoj su vezi sa smanjenim prirodnim priraštajem, zatim s tokovima urbanizacije i deagrarizacije kao i s ostalim pojavama demografske tranzicije. U toku te opšte transformacije ranija domaćinstva postaju urbani tip porodice u kojoj je broj članova veoma reduciran uz tendenciju daljeg smanjivanja.[398]

U Gračanici je prosječan broj članova domaćinstava u poslijeratnom periodu, a naročito u periodu od 1961-1981. vidno smanjen; Od 4,9 u 1961. godini taj prosjek se smanjio na 3,9 članova u 1981. godini, ali je još uvijek veći od jugoslavenskog prosjeka, a neznatno je manji od prosjeka na nivou Bosne i Hercegovine (Tabela br.39).

Tabela br.39.

Prosječna veličina domaćinstava na području Gračanice, Bosne i Hercegovine i Jugoslavije u periodu od 1961-1981. godine

Godina popisa	Gračanica	BiH	Jugoslavija
1961.	4,9	4,6	4,0
1971.	4,5	4,4	3,8
1981	3,9	4,0	3,6

Izvor: SG BiH, 1987, god. XXI, Sarajevo, 1987.

Smanjenje prosječnog broja članova domaćinstava karakteristično je kako se vidi iz navedene tabele, ne samo za Gračanicu, već i za Bosnu i Hercegovinu i Jugoslaviju. Tako npr. M.Rančić konstatuje da se prosječna

398. **Ilijas Bošnjović**, Demografska crna jama-nova zamka industrijskog društva, "Veselin Masleša", str. 91, Sarajevo, 1990.

veličina domaćinstava u Jugoslaviji od 1971. stalno smanjuje, uz istovremeno smanjivanje stopa nataliteta i udjela poljoprivrednog i nepismenog stanovništva, kao i povećanja udjela samačkih domaćinstava.[399]

Prosječan broj članova domaćinstava se izrazito razlikuje između razvijenih i nerazvijenih područja u Jugoslaviji. U ekonomski razvijenijim područjima u Jugoslaviji (Vojvodina, Slovenija, Hrvatska, uža Srbija) taj prosjek je ispod jugoslavenskog (3,62), a u slabije razvijenim područjima (Kosovo, Makedonija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina) prosječno domaćinstvo je veće od jugoslavenskog i nije spalo ispod kritične granice.[400] U odnosu na ostala područja u Jugoslaviji najizrazitije smanjenje srednje veličine domaćinstava u periodu od 1948. do 1981. godine zabilježeno je u BiH i to od 5,1 u 1948. do 4,0 u 1981.godini.

399. **Miroljub Rančić**, Uticaj nekih demografskih i socioekonomskih faktora na veličinu domaćinstava u Jugoslaviji, "Stanovništvo", br.3, str. 199, Beograd, 1966.

400. **Ilijas Bošnjović**, isto, str. 92.

Grupa vrsnih informanata iz Donjih Doborovaca
(Snimio: S. Kulenović 1986)

VI

ETNIČKE OSOBINE STANOVNIKA

1. Narodna nošnja

Na području Jugoslavije narodne nošnje su formirane tokom dugog niza godina. Na njihovo formiranje presudan značaj su imali kulturno-istorijski činioci i prirodno-geografski uslovi. Narodne nošnje naših naroda u sebi nose elemente ili samo tragove minulih epoha kroz koje su se smjenjivali razni kulturni slojevi. Pri tome potrebno je istaknuti da su u raznim društvenim epohama postojale jasne razlike u odijevanju između vladajućih-gornjih i narodnih-donjih slojeva.

Ovo pravilo je važilo od antičke epohe, preko srednjeg vijeka, pa sve do naših vremena. U srednjem vijeku, a i kasnije, plemstvo i građanstvo je u pogledu prihvatanja tuđih uticaja bilo liberalnije od seoskog stanovništva, koje u prvi mah negoduje i ne prima novu nošnju. Međutim, vremenom i ovo stanovništvo potpada pod uticaj novog i to tako što potpuno napušta svoju nošnju ili je postepeno prilagođava građanskoj, odnosno u srednjem vijeku plemićkoj nošnji.[401]

Od najranijih vremena odjeća u sebi nosi, ne samo oznake klasne, već i konfesionalne i profesionalne pripadnosti. Osim toga, ona je imala i magijsko-obrednu funkciju, a "sadržavala je i oznake međusobnih društvenih odnosa generacija raznih uzrasta u okviru istih zajednica" (npr. primjenom pojedinih dijelova odjeće odvajao se status djevojačkog doba od doba udate žene i majke i dr.)[402]

Analizirajući našu narodnu nošnju iz XIX i početka XX vijeka, najprije uočavamo razlike u pogledu načina odijevanja između gradskog i seoskog stanovništva. Za razliku od gradskih nošnji koje su ujednačenije na širem prostoru i koje predstavljaju grupe za sebe, seoske nošnje se znatno više razlikuju. U našoj etnološkoj nauci izvršena je sistematizacija narodnih nošnji, a ona se zasniva na kulturno-geografskom principu. Shodno tome, na teritoriji Jugoslavije izdvojeno je nekoliko većih regiona-tipova seoskih nošnji, a to su: primorsko-jadranski, dinarski, srednjobosanski, centralnobalkanski, šopski, panonski i alpski.[403]

---

401. **Jovan Kovačević**, Srednjovekovna nošnja balkanskih Slavena-studija iz srednjovekovne kulture Balkana, SANU, Posebna izdanja, knj. CCXV, Istorijski institut, knj. 4, str. 5, Beograd, 1953.

402. **Ratislava Vukotić** i grupa autora, Narodne nošnje Jugoslavije (katalog izložbe), Etnografski muzej Beograd, str. 8, Beograd, 1976.

403. Isto, str. 9.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine postoje, takođe, bitne razlike u načinu odijevanja između pojedinih širih geografskih oblasti. Po osobenostima u nošnjama (kroj, ornamentika, materijal od kojeg su predmeti rađeni, način nošenja pojedinih dijelova i dr.) u Bosni i Hercegovini izdvajaju se slijedeće oblasti: zapadna Bosna i Hercegovina, zatim srednja i istočna Bosna kao jedna cjelina i Posavina, koja, takođe čini cjelinu za sebe. Dakle, prema ovoj podjeli u Bosni i Hercegovini postoje tri tipa seoskih nošnji, i to: dinarske nošnje, zatim srednjobosanske nošnje i posavske nošnje.[404] Posebnu grupu čine gradske nošnje.

Narodne nošnje na području Gračanice i okoline pripadaju uglavnom srednjobosanskim i djelimično posavskim nošnjama. S obzirom na široko rasprostranjenje srednjobosanske nošnje se međusobno razlikuju; na ovom prostoru nailazimo na brojne varijante tih nošnji kao što su: ozrenska, tuzlanska, sprečanska, srebrenička, osaćanska, vareška, sutjeska (oko Kraljeve Sutjeske), glasinačka, višegradska, sarajevska, lepenička (nošnje Kiseljaka, Kreševa i Fojnice), bugojanska, travnička, žepčanska i nošnja zeničke Vrhovine.[405]

Kako na području Gračanice i okoline žive Muslimani i Srbi, u našim narednim razmatranjima prezentiraćemo muslimansku i srpsku seosku nošnju, a biće riječi i o gradskim nošnjama. Muslimanska seoska nošnja može se svrstati u sprečku varijantu, a srpska nošnja u ozrensku i trebavsku. Trebavska nošnja kao jedna od varijanti posavskih srpskih nošnji, na području gračaničke opštine, bila je zastupljena u Donjoj i Gornjoj Lohinji, Lendićima i Donjem i Gornjem Skipovcu.

1.1. Muslimanska seoska nošnja

A. Muška nošnja

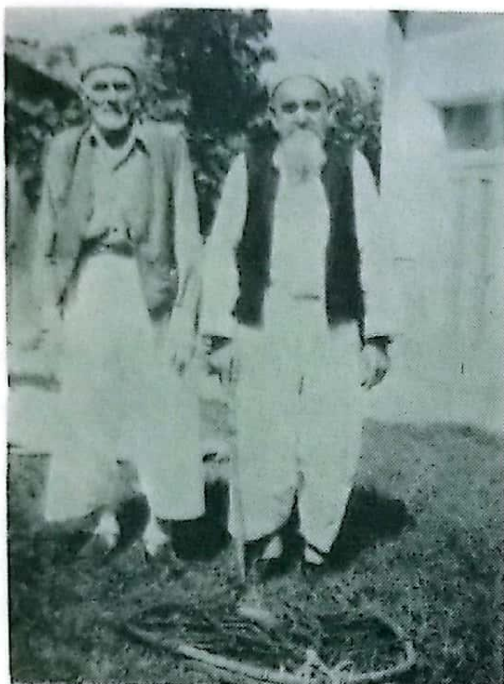
Svakodnevna muška nošnja u ljetnom periodu sastoji se od košulje i gaća, pelengaća, ječerme, kape "bjelice" ili "ćulaha", vunenih čarapa i opanaka.

Gaće su sašivene od glat-tkanog lanenog beza s velikim i dosta širokim turom (Sl.29). Nogavice su, takođe, dosta široke i dosežu do članaka. Oko pojasa gaće su "nabrane", a vežu se "svitnjakom", učkurom, koji je provučen kroz "obašvu". Preko gaća nose se "pelengaće" od "ćetena" koje su krojene isto kao i gaće.

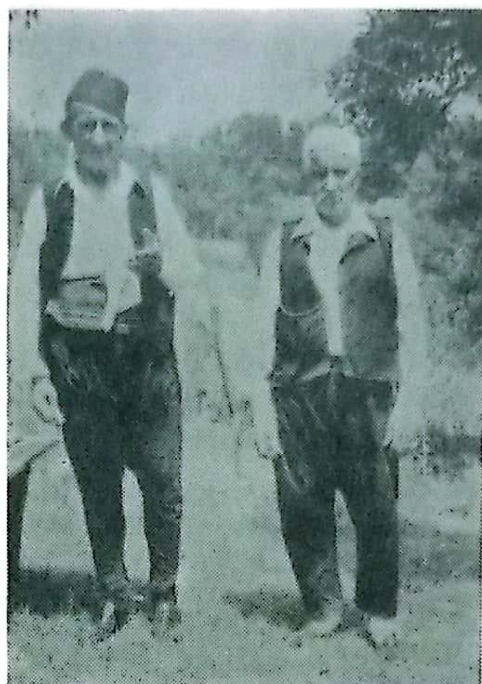
---

404. **Zorislava Čulić**, Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej u Sarajevu, str. 12, Sarajevo, 1963.

405. Isto, str. 13.

Sl. 29. Svakodnevna muslimanska nošnja starijih ljudi iz Malešića (Snimio; S. Kulenović 1983)

Sl. 30. Braća Softići iz Stjepan Polja u starinskim svečanim muslimanskim nošnjama (Snimio: S. Kulenović 1983)

Košulja je sašivena od pamučnog beza uzvedenog debljim koncem. Krojena je bez "jake" (okovratnika), a sprijeda na prsima je razrezana i ne skopčava se. Oko vrata i po ivicama izreza na prsima ukrašena je bućmom.[406] Rukavi su joj dosta široki, pa su se za vrijeme težačkih poslova morali "zavrtati uz ruke" i vezati pozadi na leđima. Rukavi su, također, oivičeni bućmom, a kod bogatijih "kerama". Košulja se trpala u gaće.

Preko košulje nosila se ječerma,[407] gornji haljetak, sašiven od crnog kupovnog platna bez rukava ili s rukavima sa dva reda dugmadi čiji su se "pešovi"[408] prebacivali jedan preko drugoga, tako da je vrat bio potpuno zatvoren.

U zimskom periodu preko ječerme oblačio se gunj sašiven od crnog sukna,[409] sa dugim rukavima, dug do pojasa, bez "jake", kragne. Po rubovima je bio optočen gajtanom. Zimi su se preko gaća nosile čakšire sa dosta širokim turom, koje su također od crnog sukna.

---

406. **A.Škaljić**, naved.djelo, str. 150: bućma f. (tur.) usukani deblji pamuk.

407. Isto, str. 247: ječerma, dječerma f.(tur.) vrsta prsluka, dio starinske muške i ženske narodne nošnje.

408. Isto, str. 517: peš m.pl.pešovi (pers.) presamićeni kraj na prsima u anterije ili džemadana, prednjica, skut, U našem slučaju to je skut ječerme.

409. U ovom kraju sukno je tkala svaka porodica za sebe. Sukno je "valjano" u stupama koje su se nalazile u Lukavici. Sukno su nakon valjanja bojili, "vranili" "johovom korom" i "trockom" od željeza.

Na nogama su se svakodnevno nosile bijele vunene čarape i opanci od neštavljene govede kože.

Oko pojasa opasivao se bijeli vuneni pojas, a na glavi se nosio "uvaljani ćulah"[410] oko kojeg se omotavo vuneki "krmez"[411]. U ljetnom periodu nosile su se i bijele pletene kape od "tiliprika"[412] koje se u ovom kraju nazivaju "bjelice".

Muslimanska seoska muška nošnja u svečanim prilikama, pogotovo imućnijih seljaka, približavala se gradskoj nošnji, a sastojala se iz košulje, gaća, čakšira[413] fermena,[414] gunja, "trambolosa",[415] fesa[416] i jemenija.[417]. (Sl.30).

Košulja za svečane prilike šila se uglavnom od "kamrije" finog bijelog uvoznog platna. Kragna je ukrašavana neupadljivim vegetabilnim motivima koji su se vezali svilom. Rukavi su krojeni s "taslama" koje su slične današnjim manžetnama.

Čakšire su se šile od crne ili zelene čohe; imale su nešto veći tur i uske nogavice koje se kopčaju sa strane. Oko džepova, na šavovima i po rubovima ukrašavane su gajtanom.[418] U periodu izmedu dva svjetska rata muškarci su počeli nositi i šalvare od crnog kupovnog platna.

Preko košulje oblačio se fermen od čohe ili šajaka ukrašen gajtanom. Ovaj haljetak je bez rukava, sprijeda je otvoren i ne skopčava se, a s unutrašnje strane postavljen je kadifom.[419]

U svečanim prilikama nosio se i čohani gunj s dugim rukavima, ukrašen gajtanom.

---

410. **A.Škaljić**, isto, str. 198: ćulah m. (pers.) kapa od valjane vune, obično bijela.

411. Isto, str. 420: krmez m. (sanskr.) crveni vuneni šal koji seljaci vežu oko glave.

412. **A.Škaljić**, isto, str. 617: tiriplik m. (franc.-tur.) vrsta bijelog pamučnog konca za tkanje, dvostruko upredeni pamuk.

413. Isto, str. 160: čakšire f.pl.t. (tur.) vrsta istočnjačke muške donje odjeće sa dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane, a prave se od čohe ili sukna.

414. Isto, str. 280: fermen m. (tur.) dio stare narodne nošnje, vrsta prsluka od čohe, kadife ili šajaka izvezen gajtanima, sprijeda sasvim otvoren i ne skopčava se.

415. Isto, str. 620: trabolos m. (grč.) svileni šareni pojas sa kitama na krajevima, koji se izradivao u Siriji i za turske uprave uvozio u naše krajeve.

416. Isto, str. 281: fes m. (ar.) kupasta kapa bez oboda koju nose Muslimani.

417. Isto, str. 368: jemenije f.pl.t.(ar.) starinska laka plitka obuća koja se nosila u svako doba godine.

418. Isto, str. 288: gajtan m.(grč.) pamučna ili svilena upredena ili pletena vrpca koja služi za porubljivanje i ukrašavanje odjeće.

419. Isto, str. 378: kadifa f.(ar.) svilena baršunasta tkanina "svileni rutavi samt.

Sl. 31. Muslimanska dječija nošnja oko 1915. (Presnimljeno sa orig.)

Sl. 32. Fatima Avdagić iz Stjepan Polja u svakodnevnoj nošnji (Snimio: S. Kulenović 1983)

Oko pojasa opasivao se "tramboloz", trabolos, crveni ili žuti svileni šal koji je na krajevima ukrašen svilenim resama.

U svečanim prilikama na glavi se nosio fes koji se obmotavao "sarukom"[420], šarenom ahmedijom[421].

Na nogama su se nosile kožne jemenije, a kasnije, u periodu između dva svjetska rata, plitke kožne cipele.

Muška djeca su nosil košulje i gaće, a preko košulje fermen odnosno sukneni gunj s dugim rukavima. Umjesto gunja mlada djeca su nosila "pamuklije". Starija djeca su se oko pojasa opasivala šalom, a na glavi su nosili fes. Osim fesa, djeca su nosila i kape "bjelice". Na nogama su se nosile bijele vunene čarape i opanci od govede kože (Sl.31.).

Muslimanska seoska muška nošnja je odavno izobičajena. Jedino se još uvijek na starijim ljudima mogu vidjeti pojedini odjevni predmeti nekadašnje tradicionalne nošnje kao što su: šalvare[422], košulje, kape i dr.

---

420. **A.Škaljić**, isto, str. 551: saruk m. (tur.) zavoj oko kape, čalma.

421. Isto, str. 75: ahmedija f.(ar.) čalma, saruk, tanko platno omotano oko fesa. Ako je čalma od bijelog platna zove se "bijela ahmedija", a ako je od platna po kome su žutim koncem izvezene grane, zove se "šarena ahmedija". Prva ahmedija je hodžinska oznaka, dok je druga hadžijska oznaka.

422. Isto, str. 580: šalvare pl.t. (pers.) široke hlače koje nose muslimanski sveštenici i stariji ljudi, uglavnom hadžije.

B. Ženska nošnja

Svakodnevna ženska nošnja sastoji se iz košulje, gaća, fesa, čembera, jeleka[423] pojasa, vunenih čarapa i opanaka "putravaca", a u zimskom periodu nosila se još i "pamuklija". Prilikom odlaska u grad ili u neko drugo selo, žene su nosile još i feredže[424], a na nogama kožne jemenije.

Košulja se nosila preko gaća, a bila je duga do članaka. U prošlosti košulje su krojene od baza otkanog od "predenog konca" (konoplja i lana), a kasnije od pamučnog beza uzvedenog "tiliprikom", "sakrezom", debljim koncem, ili mafezom[425], pamučnim koncem u boji (Sl.32.). Oko vrata košulja ima jàku (okovratnik), a bilo ih je i bez jake. S prednje strane, na prsima, košulje su razrezane, a razrez je opšiven basmom ili kèrama. Kerama je ukrašen i obod rukava.

Gaće se sastoje iz dva dijela: nogavica i "našavaka". Nogavice su sašivene od pamučnog beza tkanog na uzvod, duge su do članaka, a vežu se bućmom. Ukrašene su vezenim vetabilnim motivima (Tabela XXVI, sl.2). Vez je rađen "brojem" na đerđefu.[426] "Našavci" su od glat-tkanog pamučnog beza.

Preko košulje žene su nosile jelek, kratak gornji haljetak bez rukava, sašiven od basme.[427] Sprijeda na prsima bio je dósta iskružen, a pri dnu se skopčavao s jednim dugmetom. Zimi se preko košulje nosila "štofana pamuklija", duga do pojasa s rukavima dugim do šaka.

Oko pojasa opasivao se vuneni šal ili crvena "haspurlija", kupovna marama koja se prethodno po dužini više puta presavije.

Udate žene su na glavi nosile fesić od crvene čohe, a preko njega čember, pravougaonu bijelu maramu od pamučnog platna domaće izrade koja je na dva kraja ukrašena vezom.

U svečanim prilikama djevojke su, takođe, nosile fesiće od crvene čohe, ukrašene madžarijama[428], preko kojeg su stavljale maramu ("farcule"), pa su se po tome razlikovale od udatih žena. Osim toga djevojke su se razlikovale od udatih žena i po tome što su plele kosu u dvije i više pletenica i spuštale ih niz

---

423. Isto, str. 367: jelek m. (tur.) ima dvaa značenja u našem slučaju radi se o ženskom prsluku.

424. Isto, str. 279: feredža f. (ar.) vrsta ženskog ogrtača od crne ili modre čohe koji su Muslimanke oblačile prilikom izlaska na ulicu.

425. Isto, str. 449: mafez m. (ar.) plavi pamuk, pamuk u boji.

426. Isto, str. 249: đerđef m. (tur.) drveni okvir četvorougaonog oblika na kojem je razapeto platno po kome se veze.

427. Isto, str. 121: basma f.(tur.) ima nekoliko značenja; u našem slučaju to je šarena pamučna tkanina od koje se kroje ženske haljine.

428. Isto, str. 438: madžarija f. (madž.-ar.) madžarski zlatnik koji se kao dukat nalazi u prometu, a upotrebljava se kao ženski nakit.

leđa, dok su udate žene plele samo dvije pletenice koje su omotavale oko glave i pokrivale ih čemberom.

Prilikom odlaska u grad ili u drugo selo udate žene su nosile feredže, ogrtače sašivene od crne ili modre čohe. Uz feredžu nosio se još i "jašmak"[429] i čember, a prilikom dužeg putovanja umjesto jašmaka, nosila se "peča".[430]

Za razliku od žena, djevojke nisu nikad nosile feredže.

U periodu između dva svjetska rata u nekim selima u dolini Spreče, umjesto feredže, žene su počele nositi zar.[431] Međutim, interesantno je da ovaj odjevni predmet u gračaničkim selima nije nikad bio prihvaćen, izuzev rijetkih primjera.

Od 1924. godine mlade žene su umjesto dugih košulja i gaća počele nositi dimije[432] i bluze koje su se krojile od kupovnog platna, obično od čita, svile ili vunene tkanine. Ljiljana Hadžidedić-Beljkašić je na osnovu sopstvenih istraživanja na terenu, kao i na osnovu podataka u literaturi o muslimanskoj ženskoj nošnji u Bosni i Hercegovini, utvrdila da su dimije u muslimanskoj seoskoj nošnji noviji haljetak i da su u nekim krajevima u upotrebi od kraja 19. i početka 20. vijeka, a u nekim krajevima čak i mnogo kasnije.[433]

Na nogama žene i djevojke su svakodnevno nosile bijele vunene čarape i opanke "putravce" od goveđe kože, koje su same pravile. Kad se pođe u grad ili na kakav vašar, veselje i sl. umjesto opanaka nosile su se kožne jemenije, odnosno plitke cipele.

I na kraju recimo i to da su se bogatije djevojke i žene kitile dukatima koji su prišivani na prednjem dijelu fesića, a nosile su ih i oko vrata u vidu ogrlice. U ušima su se nosile minđuše (naušnice), a na rukama rešmeta[434] i belenzuke.[435] Udate žene nosile su i različito prstenje. Nakit je uglavnom bio srebreni, a kupovan je od kujundžija.

---

429. Isto, str. 364: jašmak m. (jerm.) koprena od bijelog muslina kojom su se podbrađivale Muslimanke koje su nosile feredže.

430. Isto, str. 513: peča f. (tur.) koprena na licu od crnog tankog platna kojim su Muslimanke pokrivale lice kad izlaze na ulicu u feredži ili zaru.

431. Isto, str. 647: zar m. (ar.) ženski zavitak u kome su Muslimanke zamotane i pokrivene izlazile na ulicu.

432. Isto, str. 218: dimije pl.t. (grč.) ženske široke šarvale koje se nose preko gaća umjesto suknje, a nogavice vežu ispod koljena.

433. **Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić**, Dimije, haljetak orijentalnog porijekla u nošnjama Bosne i Hercegovine, GZM, E, NS, sv.XXII, str. 164-166, Sarajevo, 1967.

434. **A. Škaljić**, isto, str. 534: rešmeta, rešme pl.t. (ar.) narukvica od crvenih merdžana, korala.

435. Isto, str. 134: belenzuka f. (ar.) narukvica urađena od više spojenih ili pletenih srebrenih ili zlatnih lančića, a označava i kariku, paftu.

Opisana nošnja je izobičajena, ali se još uvijek može vidjeti ponekа stara žena koja i danas nosi dugu košulju i gaće. Tako npr. prilikom terenskih istraživanja 1983. godine naišao sam na dvije stare žene u Stjepan-Polju koje su nosile tu starinsku nošnju. Interesantno je da istu takvu nošnju drže u sanducima i čuvaju je "za ukopa". S obzirom da se prema islamskim običajima mrtvaci sahranjuju bez odjeće, uvijeni u bijeli komad platna ("ćefini")[436], pojava čuvanja košulje "za ukopa" ukazuje na predislamske tradicije.[437]

1.2. Srpska seoska nošnja

Razmatrajući seoska naselja na području opštine Gračanica rekli smo da je srpsko stanovništvo nastanjeno na lijevoj i na desnoj strani Spreče. Iako ga dijeli samo rijeka Spreča, ovo stanovništvo ima potpuno različite nošnje. Stoga ćemo prvo opisati ozrensku nošnju koja predstavlja jednu od mnogobrojnih varijanti srednjobosanske nošnje, a potom trebavsku nošnju za koju se može reći da predstavlja jednu od varijanti iz grupe posavskih srpskih nošnji.

A. Ozrenska nošnja

Srpska ozrenska nošnja veoma se razlikuje od nošnje susjednih Srba i uglavnom je rasprostranjena na području planine Ozrena i njene podgorine. Jedino prema jugu, ova nošnja izlazi izvan granica Ozrena i dopire u dolinu donje Krivaje i Gostovića. Ovaj tip nošnje je i glavno obilježje po kome se srpsko stanovništvo Ozrena smatra posebnom etničkom grupom koja se naziva Maglajcima ili Ozrencima.[438]

U prošlosti, na području Ozrena postojala je endogamija po nošnji; ženidbene veze su se uglavnom sklapale između onih koji pripadaju istom tipu nošnje. Tako su, na primjer, veoma rijetke bračne veze bile između Ozrenaca i srpskog stanovništva na desnoj strani Spreče, iako ih dijeli samo ovaj vodotok.

a) Muška nošnja

Mušku ljetnu nošnju sačinjavaju slijedeći haljeci: košulja, gaće, gunjić, tkanica, kapa i obuća.

---

436. Isto, str. 186: ćefini, kefini m. (ar.) bijelo platno, šifon u koji se u muslimana zamotava mrtvac, mrtvačke haljine.

437. Ovu pojavu uočila je i Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić u majevičkom selu Humcima 1950. godine. O tome vidi: **Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić**, naved. djelo-pod.473, str. 166-167.

438. **Milenko Filipović**, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 353.

U prošlosti, košulje u ovom području su imale veoma široke rukave. Kasnije, a naročito pred drugi svjetski rat i od oslobođenja pa naovamo, košulje su se počele šiti s pokupljenim rukavima, "manšetama". Krojile su se od platna zvanog "uzvod" (platno rijetko uzvedeno) i platna "jedeklije"[439] (bez gusto uzveden), a šile su se i od "meleza"[440], platna koje je malo jače od običnog beza.

Osim "uzvodnjača", "jedeklija" i "meleznjača" krojile su se i lanene košulje koje se ovdje nazivaju "debeljače".

Muška košulja se sastoji z slijedećih dijelova: "jake" (ranije "kolijera"), prednjeg i zadnjeg "stana", rukava i "klina". "Klinovi" i "manšete" ukrašavani su "mavezom", pamučnim koncem u boji.

Mlađi muškarci su nosili košulje koje su ispod pojasa bile široke i ubrane.

Gaće su krojene od pamučnog ili lanenog glat tkanog beza. Nogavice su im dosta uske i spuštaju se do poviše članaka. Oko pojasa vežu se "svitnjakom". U prošlosti gaće su se vezale preko košulje, a od 1890. godine košulje su se počele nositi preko gaća i to po ugledu na Srbe u Posavini koji su se tako još od ranije nosili.[441]

Oko pojasa preko košulje opaše se tkanica, a preko nje kožni kaiš. Tkanica je široka 15-20 cm, a tka se u četiri nite pomoću kvadratičnih daščica bez upotrebe brda. Osnova tkanice je u raznim bojama a potka crna. Preko tkanice stariji ljudi su nosili kožni "silaj"[442] koji sprijeda ima više pregradaka u kojima se nosi papir, duhan kese, novac, nož, oružje i dr.

Preko košulje oblači se sukneni gunjić crne boje, bez rukava, koji se sprijeda ne zakopčava. Ukrašen je ("učinjen") "ze'om."[443] Ovaj haljetak su ovdje zvali i fermen. Umjesto gunjića, odnosno fermena, imućniji muškarci su nosili ječerme od čohe ukrašene vezom od "srme[444] koje su se sprijeda zakopčavale do pod grlo. Ječerme su se nosile uz čohane čakšire, a bile su u upotrebi do početka 20. vijeka. Ovom haljetu bio je sličan "džemadan"[445] koji se pravio

---

439. A. Škaljić, isto, str. 366: jedeklija f. (tur.)vrsta beza uzvoda, tj. bez na pruge, kao da su konopci pruženi.

440. Isto, str. 456: melez m. (ar.) platno, bez (melez-bez) koji je malo jači od običnog beza i upotrebljava se obično za gaće. Osnova mu je prtena, a potka pamučna i usljed toga je dobio ovo ime.

441. Milenko Filipović, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 355.

442. A. Škaljić, isto, str. 137: bensilah, silaj, silav m. (tur.-ar.) širok kožni opasač koji sprijeda ima više pregradaka za papire, novac, duhankesu, noževe, oružje i dr.

443. Isto, str. 649: zèh m. (pers.) gajtan, širit ili vrpca usukane svile kojom se obrubljuju krajevi i pojedini dijelovi narodne nošnje, posebno odjeće od čohe.

444. Isto, str. 571: srma f. (tur.) srebro, tanka srebrena žica sa pozlatom ili bez pozlate.

445. Isto, str. 232: džamadan, džemadan m. (pers.) vrsta muškog zatvorenog prsluka koji se oblači na anteriju ili košulju. Na grudima se preklapa.

Sl. 33. Narodna nošnja Ozrenaca u periodu izmedu dva svjetska rata (presnimljeno)

Sl. 34. Svečana ženska košulja zvana "tirovača" (Snimio: S. Kulenović 1973)

od čohe ili kadife. Imao je "pešove" koji su se na grudima preklapali. Ukrašavan je gajtanom i srmom.

U zimskom periodu preko gaća nosile su se čakšire od crnog sukna, a preko gunjića gunj sa rukavima (Sl.33). Suknene čakšire nosili su siromašniji, a čakšire od čohe bogatiji. Čohane čakšire i ječerme su bile tamnoplave boje, a po kroju su bile kao i kod okolnih Muslimana.[446] Čohani haljeci kod ozrenskih Srba bili su najviše u modi do 1900. godine, a izobičajeni su tridesetih godina ovog vijeka.

Gunj je, takođe, sašiven od crnog sukna. Različite je dužine: u starijih osoba ovaj haljetak je dug do koljena, a u mladih je nešto kraći i dopire do ispod pojasa. Jednostavne gunjeve su krojile seoske žene i oni su kod siromašnijeg stanovništva bez ukrasa. Imućniji domaćini su gunjeve krojili kod abadžija.[447]

Zimi su se na rukama nosile vunene rukavice koje su imale jedan, tri ili pet prsta. Obično su bile jednobojne, a bilo ih je i šarenih.

Na nogama su se nosile čarape crne ili bijele boje, zatim priglavci i opanci odn. cipele. U ljetnom periodu nosile su se kraće, a zimi duže čarape na koje su se navlačili vuneni priglavci. Dok je bilo više vune, žene na Ozrenu su plele

---

446. **Milenko Filipović**, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 357.

447. **A. Škaljić**, isto, str. 65: abadžija m. (ar.-tur.) suknar, zanatlija koji izrađuje odijela ili predmete od abe.

veoma lijepe šarene priglavke u kojima je prevladavala crvena boja. Ovi priglavci su bili na cijeni, a kupovali su ih i nosili i okolni Muslimani.

Ozrenci su nosili dvije vrste opanaka: opanke "pašnjake" ili "putravce" od neštavljene govede kože koje su sami pravili i opanke od štavljene kože koje su nabavljali od opančara iz Visokog. Od 1945. godine, pa naovamo, kožne opanke zamjenjuju "Batini", gumeni opanci tvorničke izrade. Osim toga, u poratnom periodu počinju se nositi plitke i duboke kožne cipele.

Na glavi se nosila kapa "abenjak" koja je bila izdužena, a završavala se poput kukuljice,[448] zatim fes s kićankom kojeg su nosili mladi ljudi, i kupovna šubara i šešir. Stariji ljudi su oko kape obavijali "krmez", crveni vuneni šal. Osim šubara i šešira, mnogi su pred drugi svjetski rat na glavi počeli nositi šajkače i kačkete.

Sastavni dio ozrenske muške nošnje su vunene torbice i torbe, kao i kožni "torbaci". Osim vunenih nosile su se i kostretne torbe. Veće torbe od vune i kostreti imale su "uprte", uzice i nosile su se na ledima. Za razliku od torbi bez kojih se nije išlo na put, niti na posao dalje od kuće, torbice su se nosile više radi ukrasa. U prošlosti stariji ljudi su nosili crvene ili crne "šarpelje", kupovne kožne torbe koje su unutra imale više pregrada.

Imućniji ljudi koji su držali jahaće konje nosili su crvene kabanice. One su se krojile s rukavicama i kukuljicom koja se stavljala na glavu.[449]

Sastavni dio muške odjeće bio je i laneni peškir koji se zadene za tkanicu.

b) Ženska nošnja

Osnovni i glavni dio ženske odjeće je dugačka platnena košulja obično "uzvodača", "jedeklija" ili "tirovača". Na košulji koja se nosi u svečanim prilikama vezom su ukrašeni rukavi, zatim "jaka" i "nispresnice". Ukrasi predstavljaju stilizovane biljne i geometrijske motive (Sl.34). U novije vrijeme, a naročito od pedesetih godina naovamo, košulje se ukrašavaju kupovnom čipkom koja se prišiva po obodu rukava i po obodu donjeg dijela.

U prošlosti srpske žene u ozrenskom kraju nisu nosile gaće ("Nije to prije bilo".).Nošenje ovog odjevnog predmeta počelo je tek negdje oko 1950. godine.

Oko pojasa i žene i djevojke se opasuju tkanicama koje se kopčaju srebrenim ili posrebrenim "paftama"[450] različitog oblika.

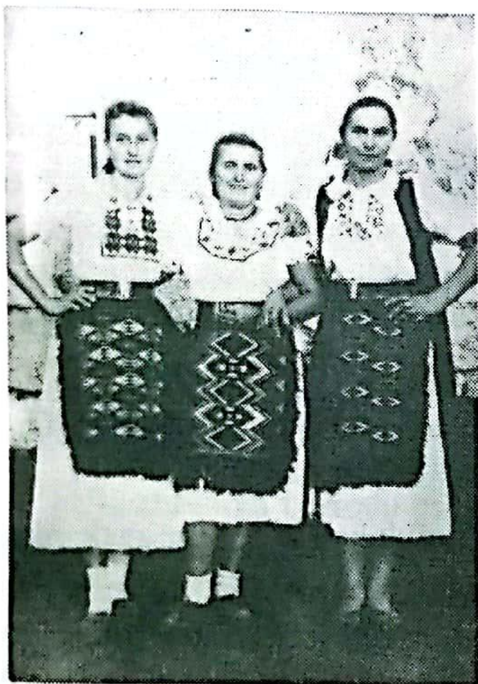
---

448. Milenko Filipović, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 358.

449. Milenko S. Filipović, isto, str. 359.

450. A.Škaljić, isto, str. 507: pàfte, pàvte, sing. pàfta, pàvta f. (pres.) kopče na ženskim pojasevima

Ozrenska ženska nošnja karakteristična je i po nošenju pregača; djevojke su nosile samo jednu pregaču, i to prednju, a udate žene dvije, sprijeda i pozadi. Prednja pregača ("opregača", "opreg") je znatno manja od zadnje pregače, ("stragače"). "Stragača" se nosi tako da žena jedan njen kraj dijagonalno podigne i presavije donekle, pa ga onda zašije. Sa strana i po donjoj ivici, pregače su ukrašene "potkićem" resama različitih boja. One se izrađuju tehnikom "klečanja" i to tako što tkalja prstima "ulaže" šare u osnovu, zatim ih sabija "brdom". Ova tehnika se naziva i "ulaganje". Glavni ornamenti na pregači su romboidi između kojih su ukomponovani stilizovani biljni ornamenti u vidu sitnih grančica (Sl.35 i 36). Ovakav način ukrašavanja naziva se "kolo" i "cvat".

Sl. 35. Grupa djevojaka iz Karanovca u svečanim nošnjama 1956. (presnimljeno sa originala)

Sl. 36. Svakodnevna nošnja ozrenskih žena (Snimio: S. Kulenović 1973)

U ljetnom periodu preko košulje se nosi "ljetak" ili "lječić", sašiven od sukna crne boje, bez rukava. Sprijeda je otvoren i ne zakopčava se. Ukrašen je gajtanom. Za razliku od žena, djevojke su nosile "ljetak" od bijelog sukna koji je bio ukrašen vezom i čohom u boji.

U zimskom periodu mjesto "lječića" nosila se suknena "aljina" s rukavima. Djevojke su nosile bijele, a žene crne haljine.

Za razliku od muškog gunja koji je dopirao nešto malo ispod pojasa, ženska haljina je bila znatno duža. Na prsima ("nisprsnicama") haljine prišiveni su komadi čohe u boji, široki 4-5 cm, a po njima ukrasi od gajtana. Nekada su haljne bile i vezene . prsima.

od srebra ili drugog metala lijepo izrađene i ukrašene. S obzirom da su različitog oblika i različito ornamentisane, imaju i različite nazive: pivac-pafte, badem-pafte, ćemer-pafte i dr.

Na glavi su žene i djevojke nosile fes, a po fesu "krpu" od tkanog pamučnog platna bijele boje koja je s dvije naspramne strane ukrašena "potkićem" koje čini produžetak osnove. Krpe koje su se nosile svakodnevno nisu imale ukrasa, a one koje su se nosile u svečanim prilikama ukrašavane su najčešće geometrijskim ornamentima koji su rađeni tehnikom "ulaganja" i ručnim vezom.

Djevojke od 15-16 godina starosti na glavi su nosile samo fes, dok ne bi počele odlaziti na zborove, svadbe i druge svečanosti. U svečanim prilikama one su nosile kalkan,[451] plitki fes s resama okolo od "ibrišima",[452] tankog svilenog konca. S prednje strane, na čelu kalkana su nanizani dukati, a odozgo je tepeluk[453] izvezen srmom i srebrom. Nošenje ove kape na glavi značilo je da je djevojka na udaju.

Na nogama su se nosili opanci od neštavljene goveđe kože, a od 1950. godine pa naovamo, gumeni opanci tvorničke izrade. U svečanim prilikama nosile su se plitke kožne cipele.

B. Trebavska nošnja

Trebavska nošnja na gračaničkom području zastupljena je u Donjem i Gornjem Skipovcu, Lendićima, Gornjoj i Donjoj Lohinji. U ovim naseljima u cijelosti ili djelomično živi srpsko stanovništvo koje se po tipu nošnje potpuno razlikuje od srpskog stanovništva nastanjenog u ozrenskim i podozrenskim selima. Donja Lohinja je krajnja jugoistočna tačka na području gračaničke opštine dokle dopire ovaj tip nošnje.

a) Muška nošnja

U ljetnom periodu muškarci su svakodnevno nosili slijedeće odjevne predmete: košulju i gaće, "lječić", tkanicu, fes (kasnije šešir), vunene čarape i opanke (Sl.37). U svečanim prilikama umjesto "lječića" nosio se fermen ili ječerma.

Gaće su sašivene od lanenog (kasnije od pamučnog), a za svakodnevnu upotrebu od konopljinog beza. Nogavice su duge do poviše članaka i pri dnu su sužene. Pozadi gaće imaju manji tur, a oko pojasa vežu se "svitnjakom".

---

451. A. Škaljić, isto, str. 388: kalkan m. (tur.) ima nekoliko značenja. U našem slučaju radi se o vrsti starinske ženske kape koja je okolo ukrašena resama od svile. Iznad resa po fesu su nanizani dukati, a povrh kalkana je tepeluk.

452. Isto, str. 339: ibrišim m, (pers.) vrsta svilenog konca.

453. Isto, str. 610: tepeluk m. (tur.) ima više značenja. U našem slučaju radi se o pločici na djevojačkoj kapi koja je izvezena srmom i zlatom.

Sl. 37. Svakodnevna nošnja Skipovljana u periodu između dva svjetska rata (presnimljeno sa originala)

Košulja je sašivena od lanenog ili pamučnog beza tkanog na "uzvod". Duga je do koljena a nosi se preko gaća. U svečanim prilikama oblačile su se košulje "uzvodnjače", a nosile su se i "meleznjače" od glat-tkanog beza s dugim do šaka i dosta širokim rukavima. Nešto kasnije, a naročito u periodu između dva svjetska rata počele su se krojiti košulje s "taslama" na rukavima.

Preko košulje oblačio se "lječić", kratak gornji haljetak bez rukava, sašiven od crnog sukna. Šile su ga seoske žene svaka za potrebe svog domaćinstva.

U svečanim prilikama umjesto "lječića" nosio se fermen, takođe bez rukava, sašiven od crnog sukna, ukrašen "ze'om" i gajtanom. Ovaj haljetak su domaćini krojili kod terzija. Kod ovih majstora imućniji domaćini su naručivali i ječerme od "čohe" ili od nekog drugog platna crne boje, a koje su bogato ukrašavane "zlatom" i gajtanom.

Oko pojasa opasivale su se šire vunene tkanice. Stariji ljudi su preko tkanice opasivali još i kožni "silav" za koji "zađenu" lulu, duvankesu, kutiju, kresivo, nož i pušku "pećanku".

Sastavni dio muške nošnje u svečanim prilikama su i torbice od vune "našarane jakim bojama". Nosile su se preko desnog ramena. Osim torbica, nosili su se i peškiri od pamučnog prediva obojenog crvenom, zelenom, plavom, žutom i "šećernom" bojom. Peškiri su ukrašeni "eklanjem" i resama na krajevima. Peškir se nosio tako što se jednim krajem "prodjene ispod pazu'a" za ječermu.

U zimskom periodu preko "lječića, odnosno ječerme nosili su se gunjevi od crnog sukna koji su sprijeda ukrašeni "zlatom", srmom ili "ze'om".

Preko gaća zimi su se nosile čakšire od crnog sukna. Sve do 1918.godine one su se šile s turom, a poslije bez tura.

Pred drugi svjetski rat, ali vrlo kratko, muškarci su počeli nositi srbijansku nošnju koja se sastojala od "rajtozni" i "koparana". Ovi odjevni predmeti krojeni su od šajaka,[454] a naručivani su kod terzija.

Na glavni se nosio fes oko kojeg se, kao i na Ozrenu, omotavao "krmez", crveni vuneni šal. U periodu između dva svjetska rata fesovi su se potpuno prestali nositi, a umjesto njih nosile su se šajkače, šubare i šeširi.

Na nogama su se nosile vunene čarape i opanci, a u svečanim prilikama plitke kožne cipele. Čarape su ukrašavane vunenim predivom crne, bijele i crvene boje.

b) Ženska nošnja

Ženska nošnja se sastoji iz košulje i gaća, jeleka odnosno "lječića", gunja (u zimskom periodu), tkanice, krpe "premetače", čarapa i opanaka, a u svečanim prilikama i cipela (Sl.38).

Sl. 38. Svečana nošnja Skipovljanki u periodu izmedu dva svjetska rata (presnimljeno sa originala)

Sl. 39. Dragiça Topalović iz Gornjeg Skipovca u ljetnoj narodnoj nošnji (Snimio: S. Kulenović)

Košulja je sašivena od tkanog uzvedenog pamučnog beza. Duga je do članaka. Rukavi su dosta široki, dugi su do ispod lakata, a po obodu ukrašeni

454. A. Škaljić, isto, str. 579: šàjak m. (tur.) sukno, vrsta grube čohe.

čipkom. Sprijeda, na prsima je izrezana, a ispod vrata se kopča s dva ili tri dugmeta.

Gaće su skrojene od dvije različite vrste beza; gornji dio je od "meleza",[455] a nogavice od pamučnog beza zvanog "kutijače".[456]

Oko pojasa žene su se opasivale tkanicama koje su znatno uže od muških tkanica. Kasnije, žene su oko pojasa počele nositi kecelju "na falte", sašivenu od kupovne svile (Sl.39).

Preko košulje oblačio se "lječić" bez rukava, koji su žene šile od crnog sukna i to svaka za potrebe svog domaćinstva. Mjesto "lječića" nosio se i jelek, kratak gornji haljetak bez rukava, sašiven od pliša ili nekog drugog materijala. Bogato je ukrašavan "zlatnim širitom", srmom i gajtanom. Sprijeda na prsima je jako iskružen i ne zakopčava se. Djevojke i mlađe žene nosile su jeleke svjetlijih boja.

U zimskom periodu sastavni dio ženske nošnje bio je i crni sukneni gunj s rukavima, dug do ispod bedara. Sprijeda je ukrašen "zlatom", "zejom" i gajtanom. Gunjevi su naručivani kod terzija[457], a nosile su ih žene i djevojke, ne samo u Trebavi, nego i u jednom dijelu bosanske Posavine, kao npr. u Donjem Žabaru.[458]

Na glavi djevojke su nosile kupovne marame, a udate žene krpe "premetače" od pamučnog glat-tkanog beza, koje su na krajevima vezene svilom.

Na nogama su se nosile vunene čarape, uglavnom crne boje, i opanci "putravci" od goveđe kože. U svečanim prilikama nosile su se cipele, "kundure", zanatske izrade.

Uz odjeću, naročito u svečanim prilikama, nosio se i nakit. Djevojke i nevjeste nosile su dukate na čelu, a oko vrata ogrlice od bisera ili "talira", oko ruku belenzuke od mesinga ili kojeg drugog materijala. Bogatije žene su oko vrata nosile ogrlice od dukata, siromašnije su nosile "talire", a one najsiromašnije "đinđuve".

---

455. Isto, str. 456: mèlez m. (ar.) ima dva značenja; u našem slučaju radi se o melez-bezu koji je malo jači od običnog beza i upotrebljava se obično za gaće. Osnova mu je prtena, a potka pamučna i usljed toga je dobio ovo ime.

456. U ovog platna i osnova i potka su od pamuka.

457. U periodu između dva svjetska rata Skipovljani su naručivali gunjeve kod terzije Milana Kovačevića u Zelinji (Zelinja je veliko selo koje se graniči sa Skipovcem, a pripada gradačačkoj opštini).

458. Upor. Dušan Ristić, Donji Žabar-monografija, izdavač: Mjesna zajednica Donji Žabar (bez godine i mjesta izdanja), str. 104.

c) Dječija nošnja

Dječija nošnja sastojala se uglavnom od košulje i "ječića". Muškoj djeci se nisu šile gaće sve dok ne bi pošli u školu, odnosno dok ih djeca sama sebi ne bi znala svezati.[459] Na nogama djeca su nosila vunene čarape i opanke od goveđe kože.

1.3. Gradske nošnje

Za razliku od seoskog stanovništva koje je proizvodilo svoju odjeću, uglavnom, od konoplje, lana, vune i kože, gradsko stanovništvo je za svoje nošnje, pored domaćih sirovina, upotrebjavalo i tkanine nabavljene iz raznih, često i veoma udaljenih krajeva. Materijal za nošnje, čak i gotovi odjevni predmeti, uvoženi su najviše iz Carigrada, a i sa Zapada.[460] Glavni uvozni centar u Bosni i Hercegovini bilo je Sarajevo, u kojem su trgovci nabavljali raznu robu i dopremali je u unutrašnjost.

Sve do početka 20. vijeka tradicionalne nošnje gradskog stanovništva Bosne i Hercegovine, bez obzira na nacionalnu i konfesionalnu pripadnost, bile su prilično ujednačene i pod uticajem "carigradske mode".[461] Vjerske odnosno nacionalne razlike ispoljavale su se u nekim manjim detaljima u kroju, načinu ukrašavanja, boji i dr., što može zapaziti samo dobar poznavalac nošnji tog vremena. Svako veće mjesto u Bosni i Hercegovini imalo je nešto što je karakteristično samo za nošnju tog mjesta. Po tome se, kako ističe R. Peleš, mogao raspoznati Sarajlija od Tuzlaka, a ovaj od Bijeljinca, Brčaka itd.[462] Na primjer, na području sjeveroistočne Bosne, nosile su se tri vrste fesova: tuzlanski, brčanski i vojnički, a međusobno su se razlikovali u visini i obimu.

Klasne razlike su se jače ispoljavale i bile su daleko upadljivije. Tako na primjer, dok su odjevni predmeti feudalaca i feudalki krojeni od najkvalitetnijih tkanina i ukrašavani vezom od zlata i srme, dotle je odjeća srednjeg staleža krojena od jeftinijih tkanina i manje je ukrašavana. Begovi su npr. nosili odijela od kvalitetne čohe svijetlih boja, a koja su ukrašavana vezom od srme. Za razliku od begova, trgovci i zanatlije su nosili odijela od tamne čohe ukrašena tamnim gajtanom.

---

459. Prilikom prvog oblačenja gaća uobičajavalo se, npr. u Skipovcu, da djeca u njih skaču s tavana (**S. Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, str. 119).

460. **Zorislava Čulić**, Narodne nošnje Bosne i Hercegovine, str. 19.

461. **Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić**, Gradska muslimanska tradicijska nošnja u Sarajevu, Biblioteka "Narodne nošnje Jugoslavije", Kulturno-prosvjetni zabor Hrvatske, str. 8, Zagreb, 1987.

462. **R.(ade) Peleš**, Muslimanska nošnja u Bosni (Tuzla), Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj.XI, str. 75, Tuzla, 1975.

U gradskim nošnjama Bosne i Hercegovine značajne promjene nastupaju krajem 19. vijeka, odnosno nakon austrougarske okupacije, od kada se sve više prihvata evropska moda.

1.3.1. Muslimanska nošnja

a) Muška nošnja

Do tijela muškarci su nosili košulje i gaće koje su krojene uglavnom od domaćeg platna. Košulje su duge do kukova i dosta široke sa širokim rukavima koji dopiru do šake. Po rubovima rukavi su optočeni sitnom čipkom. Oko vrata košulja ima "jaku", okovratnik, koja je po rubovima optočena sitnom čipkom. Na prsima je duži izrez čiji su rubovi, takođe, ukrašeni čipkom.

Gaće su krojene od nešto debljeg glat-tkanog platna. Bile su duge i široke, a imale su i širok tur. Oko pojasa vezale su se učkurom, a nogavice su se uvlačile u čarape. Krojene su kod kuće kao i košulje.

Na donjem dijelu tijela nošene su čakšire koje su tokom 19. vijeka krojene na nekoliko načina. Prema istraživanjima Lj.Hadžidedić čakšire su se početkom 19. vijeka zvale "šalvare"; bile su široke, u struku su se nabirale uvlačenjem gajtana u gornji rub, a imale su širok i veoma dug tur.[463] Polovinom 19. vijeka počinju se krojiti čakšire s kraćim i urezanim turom kao i s nogavicama koje se kopčaju s unutrašnje strane. Ova vrsta čakšira šila se pretežno od crvene i zelene čohe. Odjeća od ove čohe ukrašavana je zlatovezom, a nosili su je samo bogatiji domaćini. U isto vrijeme nosile su se i čakšire od čohe tamnoplave boje ukrašene gajtanom i "zehom". U drugoj polovini 19. vijeka kroj čakšira se ponovo mijenja; one se kroje od crne čohe, s uskim nogavicama koje se kopčaju s unutrašnje strane listova, a razlikovale su se od prethodnih i po tome što su imale urezan i nabran nešto duži tur kao i nabore oko struka.[464] U drugoj polovini 19. vijeka Gračanlije su nosili i čakšire od atlasa[465] koje su kupovali od trgovaca u dućanima.[466]

Oko pojasa muškarci su se opasivali raznim vrstama šalova izrađenih od različitih materijala. Najčešće su se nosili pojasevi otkani u četiri nite od tanko

---

463. **Ljiljana Hadžidedić**, Gradska muslimanska tradicijska nošnja u Sarajevu, str. 11.

464. Detaljan opis čakšira kao i drugih odjevnih predmeta koje su nosili Muslimani u Tuzli početkom 20. vijeka može se vidjeti u radu: **R. Peleš**, naved. djelo pod 502, str. 74-86.

465. **A. Škaljić**, isto, str. 104: atlas m. (grč.) 1. sjajna svilena tkanina, vrsta kumaša; 2. u novije vrijeme pamučna tkanina zvana "glot".

466. U Knjizi veresije gračaničkih trgovaca Hadžistevića, pored ostalog može se vidjeti da su Gračanlije od njih kupovali i raznu tekstilnu robu, kao i odjevne predmete, među kojima i čakšire od atlasa.

predene vune crvene boje. Osim pojaseva domaće izrade, imućniji građani su nosili kupovne pojaseve kao što su: "lahuri"[467], adžem-pasovi"[468] i "trambolosi". Lahur je šal od fine vunene tkanine u bojama koja se uvozila s Istoka. Adžem-pojas je od tankog vunenog materijala, kariran i s protkanim žutim, crvenim, zelenim i bijelim prugama. Trabolosi su, kako smo to ranije vidjeli, svileni pojasevi sa utkanim raznobojnim prugama i kvadratićima. Stariji ljudi su preko pojasa opasivali kožni bensilah u kome su nosili pribor za pušenje, oružje i druge neophodne predmete, koji su im bili uvijek pri ruci, naročito onda kad se krene na kraći ili duži put.

Na gornjem dijelu tijela, preko košulje, nošeni su različiti odjevni predmeti. Početkom 19. vijeka nošena je ječerma koja se izrađivala uglavnom od aladže.[469] Imala je dubok izrez na prsima, bila je duga do ispod struka, a nosila se tako što se uvlačila u čakšire; imala je duge rukave koji su uz šaku bili malo rasječeni. Ivice na prsima su bile optočene gajtanima. Umjesto ječerme neki građani su nosili koparane koji su krojeni od svilene ili polusvilene tkanine, a nekad i od pamučne. I koporani su se kao i ječerme uvlačili u čakšire, a dopirali su do kukova. Od ječerme su se razlikovali po tome što su imali "pešove" koji su se na prsima preklapali. Rukavi su im uski i dugi do šaka, a pri dnu razrezani. Na jednoj strani razreza prišiveno je 8-10 "ilika"[470] a na drugoj strani isto toliko svilenih dugmadi na koje su stavljene ilike. Po načinu kroja koparan je bio najsličniji anteriji[471] koja je u drugoj polovini 19. vijeka bila sastavni dio muške nošnje u Sarajevu.[472]

Preko koparana nosio se fermen, kratak gornji haljetak bez rukava. Pravljen je od čohe. Svuda okolo je optočen sa više redova gajtana i vezen "zehom". Stariji muškarci su preko košulje nosili džamadan, također gornji haljetak bez rukava, koji se na grudima preklapa i kopča dugmadima.

Gornji odjevni haljetak u muslimanskoj gradskoj nošnji bila je i aba.[473] Ona se nosila preko lijevog ramena, a oblačila se samo onda kada je hladno. Izrađivana je od iste čohe kao što su čakšire i fermen. Dopirala je do pojasa.

---

467. **A. Škaljić**, isto, str. 431: lahur m. (ind.) vrsta fine vunene tkanine kao delin, koja se uvozila sa Istoka.

468. Isto, str. 70: adžem-pâs, adžem-šal m. (pers.) persijski šal, kariran i sa protkanim prugama u raznim bojama (žuta, crvena, zelena i bijela).

469. Isto, str. 8: aladža f. (tur.-pers.) ima nekoliko značenja. U našem slučaju to je vrsta stare šarene basme sa uzdužnim prugama. Uvozila se sa istoka, a najviše iz Sirije (Šama).

470. Isto, str. 344: ilika f. pl. ilike (tur.) rupica ili petlja na dijelu za koju se zakopčava dugme. One su izrađene od gajtana ili od kakvog metala.

471. Isto, str. 95: anterija f. (ar.) vrsta gornje haljine. Muške anterije su kratke, obično od deblje tkanine i na prsima presamićene, dok ženske mogu biti duge i kratke, a prave se od svile, polusvile ili čita.

472. Upor. **Lj.Hadžidedić**, isto-pod 501, str. 11.

473. **A. Škaljić**, isto, str. 65: aba f. (ar.) 1. domaće sukno; 2 ogrtač skrojen od abe.

Sprijeda se nije zakopčavala, ali je prsa više pokrivala nego fermen, koji se ispod nje nije ni vidio.

Rukavi su bili dugi do šaka, a iznad dlanova imali su veće izreze. Abe su ukrašavane gajtanom i zehom. Po kroju ovaj haljetak je najsličniji "čevkenu" koji je bio karakterističan za muslimansku gradsku nošnju u Sarajevu.[474]

U zimskom periodu oblačio se gunj od čohe crne ili smeđe boje s dugim rukavima, optočen tamnocrvenim gajtanima. Ovaj haljetak je u narodu bio poznat kao "gunj-sarajac" (nabavljan je u Sarajevu, pa otuda ime).

Bogatiji Muslimani su zimi nosili ćurak,[475] dugi kaput od čohe, sa dugim rukavima, postavljen i opšiven krznom.

Na glavi se, kao i u seoskoj nošnji, početkom 19. vijeka nosio ćulah, bijela kapa u vidu kalote od valjane vune. Oko ove kape omotavale su se razne tkanine - čalme,[476] a najčešće šalovi crvene boje ("krmezi"). Oko kape čalme su se omotavale na razne načine. Pojavom fesa, prestaju se nositi čalme. U 19. i početkom 20. vijeka nosilo se više vrsta fesova. U Gračanici se najčešće nosio fes medžedija.[477]

U zimskom periodu na nogama su se nosile bijele vunene čarape. Preko čarapa obuvale su se mestve,[478] poluduboke cipele od mekane kože s tankim đonom. Preko mestvi obuvale su se jemenije,[479] starinske plitke cipele od kože u boji (obično je to bila crvena boja) sa zavrnutim vrhom na prstima i čvrstim đonom. Uvožene su s Istoka, pa su tako dobile ovakvo ime.[480] Krajem 19. i početkom 20. vijeka pod uticajem zapadnoevropske mode počinju se nositi "kundure", cipele dosta grube izrade s debljim đonom, izrađene od crne kože.

Za vrijeme austrougarske uprave u mušku muslimansku nošnju postepeno prodiru zapadnoevropski modni detlaji. Tada počinju da se nose cipele i čarape tvorničke izrade, zatim košulje i gaće od industrijski proizvedenog

---

474. Upor. **Lj.Hadžidedić**, naved. djelo pod 501, str. 11.

475. **A. Škaljić**, isto, 200: ćurak m. (tur.) muški kaput postavljen i opšiven krznom, bunda, kožuh-može biti dugi i kratki. Kratki se naziva još i ćurčić.

476. Isto, str. 161: čalma f. (tur.) platno omotano oko fesa ili koje druge slične kape, saruk, ahmedija.

477. Isto, str. 452: medžedija-fes f. (ar.) fes boljeg kvaliteta, prozvan po sultanu Abdul Medžidu (1839-1861).

478. **A. Škaljić**, isto, str. 46: méstva, pl.méstve f. (tur.) vrsta duboke obuće od mekane kože sa vrlo tankim džonom bez peta. Oblače se na gole noge i na čarape. Služi kao kućna cipela, a pri izlasku na ulicu navlače se firale, papuče ili kaljače.

479. Isto, str. 368: jémenije, jémenlije f.pl.t. (ar.) vrsta plitkih firala u boji; uvožene su sa Istoka kao jemenska izrada, pa otuda i ime; 2. papuče; 3. kajsar jemenije, crvene firale.

480. Osim jemenja jemenske izrade, u Gračanici su se nosile i jemenije jedrenske izrade, što se može vidjeti iz Knjige veresije koju su, kako smo to ranije rekli, vodili gračanički trgovci Hadžistevići.

platna kao i drugi odjevni predmeti. U prihvatanju noviteta u nošnji naročito su prednjačili mladi školovani muškarci.

b) Ženska nošnja

Muslimanska ženska nošnja bila je mnogo raznovrsnija i kitnjastija od muške nošnje. Početkom 20. vijeka ona je pod uticajem "carigradske mode".

Osnovni odjevni predmeti u ženskoj nošnji su duge košulje i gaće. Košulja je krojena od tankog ,tkanog, svilenog ili pamučnog beza. Bogatije žene i djevojke šile su odjeću od platna sa utkanim svilenim nitima ili sa utkanim prugama od pamuka ili svile najčešće u pastelnim bojama.[481] Košulja je bila duga do članaka, a rukavi do šaka. Ispod rukava bili su umetnuti "klini". Sprijeda je razrez koji je po rubovima ukrašen "kericama", čipkom. U 19. vijeku košulje su imale duži razrez na prsima a nisu imale ni okovratnike. Tek krajem tog vijeka oko vrata se prišivaju "jačice" koje su ukrašene svilom ili zlatovezom. Zlatovezom su se ukrašavali i rubovi rukava, kao i prednja strana košulje u predjelu od koljena do članaka.

Gaće su se krojile od istog platna kao i košulje. Bogatije žene su ih šile od "kumaša",[482] a siromašnije od "čita".[483] Nogavice su duge do članaka, pri dnu su malo sužene i vide se ispod košulje. Nogavice su se krojile od bijelog platna, ali i od platna u boji, obično crvenoj. Nastavci u crvenoj ili nekoj drugoj boji zvali su se "čiftijane".[484] U srebreničkom kraju ovim imenom se ne označavaju samo nogavice u gaća, već ženske gaće u cijelosti.[485] Oko pojasa gaće su se vezale učkurom od usukanog ispletenog svilenog gajtana ili od bijelog beza, a nogavice bućmom.

Početkom 19. vijeka djevojke i udate žene su preko košulja i gaća nosile anterije. To je vrsta haljina koje su sprijeda otvorene, duge su do članaka i na prsima duboko izrezane. Imaju duge rukave koji su pri dnu rasječeni. Anterije su se najčešće izrađivale od šamaladže i brokata. Bogato su ukrašene zlatovezom.

Preko anterije nosio se pojas. Pojasevi su se izrađivali od različitih materijala, a najčešće od raznobojnih pamučnih tkanina, zatim od somota sa

---

481. **Lj.Hadžidedić**, isto, str. 13.

482. **A. Škaljić**, isto, str. 424: kùmaš m (ar.) vrsta starog svilenog platna, stari svileni atlas.

483. Isto, str. 177: čit m (tur.) šarena pamučna tkanina, basma, cic,

484. Isto, str. 175. Čiftijane pl. t. (pers.-tur.) ženske gaće, vrsta dimija, dodatne nogavice pri dnu dimija, koje su od drukčijeg platna od onog u dimija.

485. **Mr Salih Kulenović**, Narodna sijela u Osmačama kod Srebrenice, Zbornik radova XXXV Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Sokobanja, 1979, 25-29.IX, str. 458, Beograd, 1989.

zlatovezom, od žutog srmenog širita, od kože koja je ukrašena širitom i od srebra i zlata.[486] Najluksuzniji pojasevi, koji su se nosili u ovom dijelu Bosne, nabavljani su uglavnom u Sarajevu, Prizrenu, Skoplju i Istambulu. Najčešće su se kupovali pojasevi od srebra sa pozlatom, rađeni tehnikom filigrana, granulacije i kovanja. Kopčali su se "paftama", metalnim kopčama raznih oblika rađenim tehnikom filigrana, granulacije i cizeliranja.[487] Kopče su često bile ukrašene dragim i poludragim kamenjem kao i ukrasima od brušenog stakla.

Dio nošnje udatih žena i djevojaka bile su i dimije. Ovaj haljetak je, kako smo to ranije rekli, orijentalnog porijekla, a u širu upotrebu u Bosni i Hercegovini je ušao krajem 18. i početkom 19. vijeka; i to prvo kod gradskog, a onda mnogo kasnije i kod seoskog stanovništva. Bile su vrlo široke i s naborima oko struka. Oko pojasa vezale su se učkurom od svilenog gajtana ili beza koji je uvučen u porub. Nogavice su bile vrlo široke i duge do članaka, a ispod koljena su se vezale uzicom. Dimije koje su se nosile u svečanim prilikama krojile su se od svilene tkanine zvane "džanfez",[488] zatim od kumaša, te od brokata s utkanim floralnim ornamentima i dr. Dimije od brokata ukrašavane su zlatovezom, a one koje su krojene od drugih svilenih tkanina ukrašavane su zlatnim širitima koji su našivani po šavovima.

Uz dimije, na gornjem dijelu tijela nosila se ječerma, kratak haljetak bez rukava koji je dosezao do iznad struka. Sprijeda je imala malo produžene "pešove" koji su se preklapali i kopčali na grudima. Ječerme su pravljene od kadife ili "sjajnika" (atlas), a ukrašene su zlatnim granama i "harčom" (pozlaćeni gajtan). Starije i siromašnije žene krojile su ove haljetke od šam-aladže, a mlađe žene i djevojke od svile, somota i brokata.[489]

Gornji odjevni ženski haljetak bio je i fermen. Od ječerme razlikovao se po tome što se sprijeda nije skopčavao i što mu se "pešovi" nisu preklapali. Fermeni su najčešće pravljeni od kadife,[490] koja se vrlo malo vidjela zato što je po cijeloj površini bila pokrivena vezom od zlatne žice.

U 19. vijeku bogatije djevojke su uz dimije nosile i "čevken"[491], haljetak koji je po kroju bio sličan fermenu od kojeg se razlikovao samo po tome što je

486. **Ljiljana Hadžidedić**, Muslimanska gradska tradicijska nošnja u Sarajevu, str. 14.

487. Detaljnije o pojasevima i paftama kao i o drugim vrstama nakita koji se nosio u 19. i početkom 20. vijeka u sjeveroistočnoj Bosni može se vidjeti: **Milić Veljko-Mr Salih Kulenović**, Nakit u sjeveroistočnoj Bosni od praistorije do danas (katalog izložbe), Muzej istočne Bosne, str. 7-9, 23-28, 33-44, Tuzla, 1984.

488. **A. Škaljić**, isto, str. 233: džanfez m. (pers.) vrsta svilene tkanine koja se prelijeva obično u dvije boje.

489. **Lj. Hadžidedić**, Gradska tradicijska nošnja u Sarajevu, str. 15.

490. **A. Škaljić**, isto, str. 378: kadifa f. (ar.) svilena baršunasta tkanina; svileni rutavi samt.

491. Isto, str. 172: čévken, čépken m. (tur.) starinski kratak haljetak sa dugim, širokim i razrezanim rukavima koji se ne oblače, nego vise niz ruke, ukrašen zlatom ili srmali vezom.

imao duge i rasječene rukave koji su visili niz nadlakticu. "Čevken" je bogato ukrašen "zlatom" ili "srmali vezom".

Osim navedenih haljetaka u gradskoj muslimanskoj ženskoj nošnji bili su u upotrebi još i džube,[492] ćurdijica,[493] digišlija,[494] ćurak i hrka.[495]

Džube je sašiveno od somota. Dugo je do kukova, ima duge i široke rukave, a bogato je ukrašeno zlatovezom. Nosile su ga veoma bogate žene kao dio svadbene odjeće.

Po kroju ćurdijica je bila slična džubetu, ali je imala manje "kline" i nešto uže rukave. Lice joj je od kadife ili čohe.

Digišlija je krojena od somota. Ima duge i nešto proširene rukave. Duga je do pojasa i ukrašena zlatovezom.

Hrka je također gornji ženski haljetak s rukavima, sašiven od raznih tkanina. S unutrašnje strane je naložena pamukom i prošivena. Ovaj odjevni predmet su nosile siromašnije žene u zimskom periodu. Bogatije žene su zimi nosile ćurak koji je sašiven od čohe ili somota, postavljen krznom.

Na glavi su se nosile razne vrste malih plitkih kapa-fesića koji su ukrašavani raznim ukrasima od metala ili bisera, zatim resama od "zlatnih žica" i šljokica, resama od crne svile i dr. Djevojke su nosile plitke fesiće tamnocrvene, a ponekad i crne boje. Kapica je u predjelu čela bila ukrašena s jednim ili više vještačkih cvjetova. Neki fesići pozadi bili su ukrašeni kraćim resama od zlatne žice. Kod bogatijih djevojaka kape su bile ukrašene броševima koji su rađeni u vidu stilizovane zlatne grane. Ovi broševi su nazivani "granama" ili "grančicama".

Fesići kod udatih žena bili su manjeg promjera i plići od djevojačkh kapa. Donji dio fesića kojeg su nosile udate žene bio je ukrašen "tepelukom", srebrenom kružnom pločicom koja je cizelirana ili je rađena tehnikom filigrana i okićena ukrasnim kamenjem raznih boja. Umjesto srebrne pločice, nekad je tepeluk pravljen i od gusto nanizanih bisera ili gusto našivenih bisera.[496]

U prvoj polovini 19. vijeka žene i djevojke su na glavi nosile "kalkan-kape", plitke fesiće s dugim resama od crne svile. Izvan kuće žene su preko

492. Isto, str. 243: džube f. (ar.) ima dva značenja; u našem slučaju radi se o ženskom zubunu.

493. Isto, str. 200: ćurdija f. (pers.) vrsta gornje kratke i duge haljine, postavljene krznom. Lice joj je obično od kadife ili čohe. Postoji ženska i muška ćurdija.

494. Isto, str. 216: dikišlija, digišlija m. (tur.) ćurak optočen krznom i ukrašen svilenim gajtanima ili zehom i postavljen pamukom.

495. Isto, str. 334: hrka f. (ar.) gornja haljina od raznih tkanina, naložena pamukom i prošivena, pamuklija.

496. **Ljiljana Hadžidedić**, Gradska tradicijska nošnja u Sarajevu, str. 16.

kapa nosile razne vrste marama od tanjeg pamučnog platna tamnosmeđe i bordo boje. U kući su se često nosile samo marame pa bi se moglo reći da su fesići nošeni samo onda kad se negdje pođe van kuće. Krajem 19. vijeka, žene i djevojke, pogotovo one mlade, počinju masovno nositi šamije,[497] marame kvadratnog oblika, bijele boje, ukrašene štampanim cvjetnim motivima raspoređenim u blizini rubova. Po rubovima šamije su ukrašene čikom. Uvozile su se iz Istambula, a kasnije, počinju ih izrađivati i domaći majstori zvani "šamidžije".

Pojavom šamija djevojke ubrzo prestaju nositi fesiće. Međutim, udate žene ih i dalje nose, ali ispod šamije. Preko šamije starije žene su povezivale i jemeniju,[498] veću maramu od nešto debljeg platna s floralnim motivima. U drugoj polovini 19. vijeka ova marama se u Gračanici zvala "kalemija", a taj naziv se zadržao i kasnije.

U zimskom periodu na nogama su se nosile bijele vunene čarape, a ljeti bijele pamučne čarape. Preko čarapa žene su po kući nosile mestve, a izvan kuće obuvale su "firale", plitke kožne cipele. Kućna obuća su bile i razne vrste papuča koje su pravljene od različitih materijala, a najčešće od samta i kože. U imućnijih žena papuče su bile ukrašene zlatovezom i šljokicama.

Oko kuće nosile su se nanule od drveta sa širim kožnim kajišem u blizini prsta. Bogatije žene su male posebne nanule za kupatilo, koje su bile ukrašene inkrustracijama od sedefa kao i vezom od srebrene ili zlatne žice.

Prilikom izlaska na ulicu muslimanske žene su po gradovima nosile "bošču", "lahurli šal", feredžu i zar.[499] Prilikom odlaska u čaršiju ili susjedstvo siromašnije žene i djevojke su se ogrtale boščom,[500] većim komadom domaćeg platna koje ih je prekrivalo od glave do koljena. Djevojke iz bogatijih porodica nosile su "lahurlišal", kupovnu kvadratnu maramu od tankog vunenog kašmira ukrašenu floralnim ornamentima i resama po ivicama.

Feredža je bila veoma skup haljetak. Krojena je od skupe crne, tamnosmeđe ili tamnoplave čohe, a postavljena crnim satenom. Bila je duga do članaka a imala je duge rukave i jàku koja je padala niz leđa. Jàka je često ukrašavana zlatovezom. Prilikom nošenja feredže žene su se preko glave omotavale s dvije marame; jednom preko lica, a drugom preko čela, tako da su se vidjele samo oči. Preko tih marama prebacivala se velika bijela bošča izrađena od bijelog tkanog beza. Feredže su nosile samo bogatije žene kao i

---

497. **A. Škaljić**, isto, str. 580: šamija f. (pers.) povezača, marama od tanke tkanine išarane granama, kojom se žene povezuju.

498. Isto, str. 368: jémenija f. (ar.) rubac, marama od tankog platna išarana granama kojom se povezuje glava.

499. **Lj.Hadžidedić**, Gradska tradicijska nošnja u Sarajevu, str. 17.

500. **A. Škaljić**, isto, str. 149: bošča f. (pers.) pokrivač za glavu, rubac, platno četvorougaonog oblika u koje se nešto zamotava.

one srednje imovnog stanja. Osim toga važno je istaknuti i to da su je nosile ne samo bogate muslimanske, već i bogate hrišćanske i jevrejske žene.[501]

Početkom druge polovine 19. vijeka pod uticajem mode iz Istambula u Sarajevu se, umjesto feredže, počinje nositi zar. Za razliku od Sarajeva, ovaj haljetak u Gračanici se počeo relativno kasno nositi, tek početkom 20. vijeka, a najviše u periodu između dva svjetska rata. Starije žene u ovom gradu, a i u okolini, nisu ga nikad prihvatile. Zar se krojio od svile, štofa i basme. Taj haljetak je bio u stvari ogrtač sastavljen iz jednog komada čiji je donji dio nabran u struku i služio je kao suknja, a gornji dio se prebacivao preko glave i omotavao oko ramena. Prilikom nošenja zara lice se prekrivalo komadom crnog tankog prozirnog platna koje se zvalo "vala" ili "peča"[502].

Nakit što su ga nosile Muslimanke u gradu bio je veoma raznovrstan. Njime se iskazivalo materijalno stanje osobe koja ga nosi, staleška pripadnost, bračno stanje i drugo. Na glavi je, kako smo vidjeli, nošen fes ukrašen srebrenim tepelukom i počelicom od dukata. U ušima su nošene razne vrste minduša[503] od srebra i zlata. Oko vrata nošene su ogrlice od ćilibara, sedefa, korala i drugih materijala. U bogatih žena ogrlice su bile od dukata i bisera. Na rukama su nošene razne paftice, halhale, belenzuke i prstenje.

1.3.2. Srpska nošnja

U drugoj polovini 19. vijeka u gradskim srpskim nošnjama u Bosni, isto kao i u muslimanskim, zapaža se jak orijentalni uticaj kako u krojevima i materijalu od kojeg su radene, tako i u nazivima većine haljetaka koji su činili te nošnje. U nošnjama tog vremena uočljivije su bile klasne nego nacionalne i konfesionalne razlike. Vjerske odnosno nacionalne razlike ispojavale su se u nekim manjim detaljima, kao npr. u boji pojaseva i fesova u muškoj nošnji, zatim u boji dimija i cipela u ženskoj nošnji i dr.

a) Muška nošnja

Muška nošnja se sastojala od košulje i gaća, čakšira, fermena, pojasa, "koporana", gunja kratkog i dugog, fesa (kasnije šešira), vunenih odnosno pamučnih čarapa i kožnih jemenija (kasnije "kundura", cipela domaće zanatske izrade).

---

501. Lj.Hadžidedić, Gradska tradicijska nošnja u Sarajevu, str. 218.

502. A. Škaljić, isto, str. 513: peča f. (tur.) koprena na licu, komad crnog tankog platna kojim su Muslimanke pokrivale lice kad izlaze na ulicu u feredži ili zaru.

503. Isto, str. 457: menduša, minduša f. (pers.) naušnica.

Košulje i gaće su krojene od finog tankog pamučnog beza. Košulje su bile duge do ispod pojasa i imale su "jàku" (okovratnik) od šifona, a rukavi su se završavali taslama".

U ljetnom periodu nosile su se čakšire sašivene od "atlasa", a zimi od teget čohe. Ljeti se, uz čakšire, nosio fermen, kratak gornji haljetak bez rukava, sašiven takođe od "atlasa". Zimi se nosio koparan s rukavima, sašiven od teget čohe i ukrašen gajtanom. Sprijeda se skopčavao "kovčama". Po koporanu se nosio zimski fermen od čohe. Koporan se nosio i ljeti, ali je bio sašiven od atlasa.

Kratki gunj se nosio u svim godišnjim dobima kada je bilo prohladno. Dugi gunj se nosio isključivo u zimskom periodu. Krojen je od sukna braon boje.

Oko pojasa opasivali su se crveni vuneni šalovi. Stariji muškarci su nosili i kožne "silaje" kao i Muslimani.

Na glavi se nosio crveni fes sa crnom kićankom, a na nogama crne cipele.

Tradicionalna srpska muška nošnja održala se u Gračanici sve do početka 20. vijeka od kada se postepeno prelazi na evropski način odijevanja, izuzimajući konzervativnije ljude koji su i dalje nosili staru građansku nošnju od čohe.

b) Ženska nošnja

Ženska nošnja se sastojala od: košulje, gaća, dimija, pojasa, jeleka, libade, fesa, papuča, čarapa i cipela.

Košulja je krojena od tankog tkanog pamučnog beza uzvedenog "vuletom" i svilom. Sprijeda, na prsima, imala je izrez, a oko vrata "jàku" (okovratnik) od šifona. Uz košulju su se nosile i gaće od istog platna kao i košulje ili od nešto debljeg glat-tkanog beza.

Dimije su se krojile od crnog satena ili "atlasa". Po boji ovog haljetka kao i po nekim drugim detaljima razlikovale su se srpske i hrvatske žene od Muslimanki.[504] Međutim, to uvijek nije bilo pravilo. Tako su npr. dimije Srpkinja u Janji uglavnom krojene od svijetlih tkanina ("delin" i "batist").[505] U zimskom periodu nosile su se dimije od debljeg platna.

U ljetnom periodu preko košulje se nosio jelek sašiven od svile "krem"-boje, jako iskružen na prsima. Sprijeda, pri dnu, skopčavao se s jednim ili s tri dugmeta.

---

504. **Zorislava Čulić**, Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini, str. 20.

505. Upor: **S.Kulenović**, Janja-etnološka monografija, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XIII, str. 20, Tuzla, 1980.

U svečanim prilikama ljeti su se, uz crne dimije, gore preko košulje, nosile libade, koje su krojene od čohe, "atlasa" i drugih materijala. Sprijeda su imale zaobljene "peševe" koji se ne skopčavaju, niti se preklapaju. Imale su duge i zvonasto ukrojene rukave. Ukrašavane su srmom i pozamanterijskim trakama. U 19. i početkom 20. vijeka u Bosni su libade bile dio svečane nošnje, ne samo srpskih, nego i hrvatskih žena. U isto vrijeme one su i dio svečane gradske ženske nošnje u Srbiji gdje su najveću primjenu imale od vladavine Miloša Obrenovića, pa sve do osamdesetih godina 19. vijeka kada se pod uticajem evropske ženske mode postepeno prestaju nositi.[506]

Oko struka, kao i u muslimanskoj nošnji, nosili su se pojasevi od različitih uzanih tkanina ukrašenih zlatovezom ili žutim širitom od srme. Pojasevi su se kopčali "paftama", metalnim kopčama raznih oblika izrađenim od srebra. Najluksuzniji pojasevi bili su od srebra i zlata. Bogate Srpkinje u Gračanici najčešće su nosile "ežder", srebreni pojas s pozlatom rađen tehnikom filigrana, granulacije i kovanja.

U svečanim prilikama nosio se fesić tamnocrvene boje koji je bio ukrašen dukatom ili biserima. Oko fesića omotavane su pletenice, koje su se vezale debljim svilenim koncem.

U zimskom periodu siromašnije žene su nosile "pamuklije" ili "hrke" koje su s unutrašnje strane postavljene slojem pamuka i vertikalno prošivene. Bogatije žene su nosile "ćurak", kaput dug do kukova s dugim i širokim rukavima, sašiven od pliša ili somota tamnih boja, postavljen krznom.

Tradicionalna ženska srpska nošnja održala se u Gračanici sve do 1910. godine, a od tada se, po uzoru na evropsku modu, počinju nositi haljine, suknje i bluze. Haljine su najčešće krojene od štofa zelene boje. Sprijeda na prsima i pri dnu ukrašene su svilenim trakama. Oko vrata imale su "visoku jàku" ukrašenu vezom. Bluze su se šile od svile, "puplina" i "poldelina". Sprijeda su se zakopčavale sitnim dugmadima od sedefa ili "patentima". Rukavi bluza su bili sastavljeni iz dva dijela; gornji dio je širi i ukrašen je "volanom" od čipke, a donji dio je uži. Oko vrata bile su ukrašene finom čipkom. Suknje su se šile "na glokne" od deblje svile, "triko"-svile.

Mlade žene su, umjesto fesića, nosile šešire od "tila".[507] Starije žene su na glavi nosile štofane marame braon i crne boje, a povezivale su marame i od "krepsatina".

---

506. **Zoran Vasić**, Libade-haljetak građanske nošnje (katalog izložbe). Etnografski muzej u Beogradu, str. 5,Beograd, 1985.

507. Odgovarajući na jedno od mnogobrojnih pitanja o običajima pravoslavnih Srba u tuzlansko-zvorničkoj eparhiji, koja su bila upućena 1910. godine sveštenicima te eparhije, Petar Stefanović iz Gračanice je u jednom od odgovora rekao da je u "nošnji varošana osobito ženskoj, pretjeranost i da je kao i u drugim varošima i ovdje unišla i kod ženskinja u običaj pomodna nošnja (haljina, cipele, šešira i drugih luksuza, a za sve ovo izdaju se silni novci... "(Dr Milenko S.Filipović, Narodni život Srba u sjeveroistočnoj Bosni, prema jednoj anketi

Na nogama su se nosile bijele pamučne čarape i crne kožne cipele.

2. Društveni običaji

Sve do našeg vremena društveni običaji su se odvijali prema utvrdenim normama patrijarhalnog života. Značajniji dogadaji u životu pojedinaca i zajednice u cjelini praćeni su brojnim madijskoobrednim običajima. Promjene u narodnim običajima uopšte; pa i u društvenim običajima bile su daleko sporije u odnosu na promjene koje su se desile u sferi materijalnih oblika tradicionalne kulture. Značajnije transformacije društvenih običaja su proces koji se upravo odvija pred nama.

2.1. Običaji oko rođenja

Kao i u drugim našim krajevima, tako i u Gračanici i okolini, smatra se da su djeca cilj braka. U prošlosti su postojala vjerovanja a vršile su se i razne mnogobrojne radnje koje su imale za cilj da obezbijede plodnost u braku i radanje djece. Naročito su se željno očekivala muška djeca koja su prema tradicionalnim normama bila jedini nosioci porodičnog imena i nasljednici imanja.

Sve do prije tridesetak godina žene su u ovom kraju radale onoliko djece koliko zanesu, a nisu bile rijetke ni one koje su radale po desetero i više djece.

U periodu izmedu dva svjetska rata država je stimulisala porodice s devetero žive djece na taj način što ih je oslobadala poreza.[508] Razni vidovi stimulisanja porodica sa više djece, posebno radnika i službenika postojali su i od oslobodenja pa naovamo, a naročito u periodu od 1950-1960. godine (dječiji dodaci i dr.).

I pored velikog nataliteta, zbog loših higijenskih, zdravstvenih i drugih životnih uslova, veliki broj djece je umirao, tako da je bio mali broj žena koje su podigle svu svoju rodenu djecu.

a) Običaji oko rođenja kod Muslimana

U Gračanici i njenoj okolini muslimanske žene nisu krile trudnoću ni od susjeda ni od ukućana, kao što je to bio slučaj u nekim drugim muslimanskim

1911, Poseban otisak iz Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, str. 317-318, Tuzla 1961.

508. **Radmila Kajmaković**, Semberija-etnološka monografija, GZM, E, NS, Sv. XXIX, str. 72, Sarajevo, 1974.

sredinama u Bosni i Hercegovini. U nekim sredinama posebno se krio čas porođaja zato što se vjerovalo da će žene teže roditi ukoliko više lica zna za porođaj.[509]

Kad započne porođaj uz porodilju je obavezno njena svekrva ili neka od starijih jetrvi, a pri ruci se nađu i iskusne žene iz najbližeg susjedstva. Žena rađa sjedeći i ležeći. Kad se dijete rodi pupak presijeca i podvezuje svekrva, jetrva ili neka iskusna žena iz komšiluka. Presijecanje pupčane vrpce vrši se britvom ili makazama. Pupčana vrpca se zakopavala u zemlju ili se bacala u vodu. Nije se smjelo dozvoliti da se ona osuši, jer se vjerovalo da će se i dijete "sušiti" tj. da neće napredovati. Žena koja presiječe i podveže pupak djetetu u ovom kraju zove se "pupčana bika" (baba). "Bikin" čovjek je tom djetetu "djed". Sve dok dijete ne pođe u školu, bika mu svakog Bajrama[510] skroji košulju ili ječermu, a njegovim roditeljima donosi pitu i gurabiju.[511] "Biku" i "djeda" "unuče" poštuje do kraja njihovog i svog života; svakog Bajrama on im odnese "milost" (kafe, šećera, cigareta, metar basme i dr.), a oni njemu, takođe, daju "milost" (obično je to neki odjevni predmet).

Ako je težak porod, porodilja se pàri omotavanjem oko krsta i stomaka čaršafima natopljenim vrućom vodom. Osim toga porodilji se daje da popije čašu vruće zašećerene vode.

U Gračanici i okolini se vjeruje u mogućnost rađanja "snijeti". Ovo vjerovanje je rašireno i u drugim krajevima u Bosni i to uglavnom kod muslimanskog stanovništva.[512] Stariji ljudi i žene vjeruju da snijet u utrobi izjeda i dijete i majku.

Prema kazivanjima, snijet je teško i nositi i roditi. Ako se rodi živa (to je u stvari degenerisani ili nedonešeni plod), vjeruju da ona hoda po zidu i da tako plaši ukućane ("Ona je slična insanu,[513] a nije insan; to je njeka utvara koja se ničim ne može ubiti, osim pratljačom"). Kad se snijet ubije treba je zakopati.

---

509. Upor. **Radmila Fabijanić i Radmila Kajmaković**, Promene u narodnim običajima i verovanjima u Župči kod Breze, Glasnik Etnološkog instituta SANU, XIX-XX, str. 153, Beograd, 1973.

510. **A.Škaljić**, isto, str. 114: Bàjram (Bàjram) m. tur. muslimanski vjerski praznik. U godini su dva Bajrama: Ramazanski i Hadžijski ili Kurban-bajram. Ramazanski bajram nastupa po svršetku mjeseca posta Ramazana i traje tri dana; 1,2 i 3.dan mjeseca Ševala (deseti mjesec po arapskom kalendaru. Hadžijski (Kurban bajram dolazi dva mjeseca i deset dana poslije Ramazanskog bajrama i traje četiri dana: 10-13 Zulhidžeta (dvanaesti mjesec po arapskom kalendaru).

511. Isto, str. 292 i 293: gurabija f. (ar.) potvrd okrugli kolač koji se pravi od brašna, šećera i masla. Ako se mjesto šećera upotrijebi med, zove se medena gurabija.

512. **Radmila Fabijanić-Radmila Kajmaković**, Promene u narodnim običajima i verovanjima u Žepi kod Breze, str. 154.

513. **A. Škaljić**, isto, str. 347: insan (ar.) čovjek, osoba.

Poslije porođaja porodilja leži sedam dana na dušecima uz furunu i za to vrijeme novorođenče je s njom. Nakon sedam dana dijete se stavlja u bešiku, a porodilja se okupa, presvuče i obuče najbolje što ima. Soba u kojoj ona leži se, također, dobro očisti, a zidovi se "smažu bijelom zemljom".

Čim se u komšiluku dozna za porođaj, žene žure na "male babine". Tom prilikom one porodilji donesu čimbur,[514] zatim kokošiju ili kakvu drugu čorbu,[515] maslenicu, "razvijenu" pitu (pita sa sirom, isjecanim krompirom i s malo luka) i drugo.

Na "velike babine" se počne dolaziti nakon sedam dana. Tada se porodilji dolazi s kakvim većim poklonom; obično se donose basma za dimije i bluzu, a od jela maslanica, zatim "bjelopita", slatka pita i drugo. Tom prilikom se i dijete daruje novcem, "stavlja mu se na čelo". Muškarci ne dolaze na babine, ali ako navrate u porodiljinu kuću po nekom drugom poslu, oni također daruju dijete novcem. "Bika" (baba) i djed novorođenčeta daruju dijete dukatom koji mu stavljaju na čelo.

Nakon poroda uobičajeno je da porodilja odleži jednu sedmicu, a poslije toga ona radi, normalno, sve lakše poslove. Teške poslove ne smije obavljati sve dok ne prođe 40 dana. Za tih 40 dana porodilja ne smije ići u hambar zbog toga što se smatra ritualno nečistom, a žito je oduvijek bilo svetinja.

U prošlosti strogo se pazilo na to da za 40 dana poslije porođaja žena nema odnos s mužem, jer žena može da "zanese", zatrudni. Stoga je svekrva nadzirala porodilju i savjetovala je da to ne radi.

Muško dijete u bešici se pokrivalo vezenim "jaglukom",[516] a žensko dijete bošćom.

U toku 40 dana djetetu se svakodnevno povezivala glava s dvije marame; jedna marama je išla od podbratka na tjeme, a druga preko čela na zatiljak. Ovo se činilo da bi dijete kad odraste, imalo "lijepu" glavu.[517]

Nakon 40 dana porodilja zajedno sa svekrvom, jetrvom i bližim komšinicama ide u posjetu svojoj materi. Tom prilikom ona materi ponese bošču, zatim basmu za dimije i bluzu, kafe, šećera i drugog, a ocu čarape ili košulju i cigarete.

U prošlosti kod naroda u ovom kraju bilo je rašireno mišljenje da je svako novorođenče u stalnoj opasnosti i da je izloženo napadima zlih duhova, magijskim radnjama (džinima), ili nekim tajanstvenim urocima koji donose zlo. Prema narodnom vjerovanju ureći se može pogledom (zle oči) ili riječima i

514. Isto, str. 176: čimbur m. (tur.) jelo od jaja, jaja "na oko" koja se prže na maslu.

515. Isto, str. 180: čorba f. (pers.) supa, juha.

516. Isto, str. 358; jàgluk m. (tur.) duguljast rubac od finog beza zlatom izvezen na jednom uglu.

517. **Antun Hangi**, Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, Treće izdanje, Svjetlost, str. 101, Sarajevo, 1990.

pogledom zajedno.[518] Da dijete ne bi bilo izloženo opasnosti od uroka na kapicu mu se prišivao komadić crvenog ili zelenog beza, zatim mu se čelo "garačilo čadom", a stavljali su mu i crven konac oko vrata ili hamajliju.[519] Osim toga, djetetu se na ječermicu prišivala tisovina[520] ili riječna školjka.

U slučaju da se dijete urekne uobičavali su mu učiti sureta,[521] a "probacivali" su ga i kroz ženske pletenice. Uz sve to išlo se i hodžama po zapise.

Dječije pelene, a i druge haljine nisu smjele zanoćiti na srgu (drvo u avliji preko kojeg se vješaju oprani haljeci i rublje), jer se vjerovalo da se od rublja koje prenoći može ograisati, tj. dobiti ograma,[522] nervoza.

Kada dijete "mora mori",[523] treba ga prodati, a onaj ko ga kupi nadijeva mu drugo ime.

Odmah po rođenju bika (baba) i djed daju ime djetetu. Obično su se davala imena umrlih i živih srodnika. U prošlosti najčešće su se davala slijedeća imena: Hasan, Huso, Omer, Selim, Tursun, Muharem, Ibrahim, Meho, Fatima, Hata, Hanija, Aiša, Mejra i dr. Danas se najviše daju narodna imena.

Porodilja nije dala da joj dijete doji neka druga žena, pogotovo ako ta žena ima dijete suprotnog spola, jer se kasnije ta djeca ne bi mogla uzeti.

Ako djetetu umre majka ili ga ne može dojiti, onda druga žena koja ga zadoji je njegova "pomajka", a on je njenom djetetu brat, odnosno sestra po mlijeku. To srodstvo je tako jako da se ni njihovi potomci ne smiju uzimati. T. Đorđević je utvrdio da se "rodbinstvo po mlijeku" kod Muslimana smatra većim od srodstva po krvi.[524] Zbog toga je žena tražila izun[525] od svoga muža da zadoji tuđe dijete.

---

518. **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, 1, Izdavačka radna organizacija Prosveta, OOUR Izdavačka delatnost, str. 276, Beograd, 1984.

519. **A. Škaljić**, isto, str. 307: hamajlija f. (ar.) zapis zavijen u platno ili u kožu, obično u obliku trokuta koji se nosi uza se privezan na mišicu ruke, obješen o vratu ispod odijela ili prišiven na odjeću.

520. Prema narodnom vjerovanju tisa (Taxus baecata) se smatra za sveto drvo; oko nje se skupljaju vile, a ona štiti od vještica, uroka i svakog drugog zla. O tome detaljnije: Grupa autora, Srpski mitološki rečnik, str. 282-283.

521. **A. Škaljić**, isto, str. 575: sùra f. i sùre-eta n (ar.) poglavlje u Kur'anu (Kur'an ima 114 sura).

522. Isto, str. 500: ograma f. (tur.) nervoza, vrsta živčanog oboljenja koje po narodnom vjerovanju nastaje ako se nagazi na čini ili na džinsko kolo, tj. ako se ograiše.

523. **Vuk S.Karadžić**, Srpski rječnik, Prosveta, str. 412, Beograd, 1969: mora, avet što pritiskuje ljude noću u spavanju.

524. **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, Knjiga šesta, str. 42, Beograd, 1932.

525. **A. Škaljić**, isto, str. 355: izun m (ar.) dozvola, dopuštanje, privola, pristanak.

U slučaju da dijete ne napreduje uobičavalo se da ga majka prije izlaska sunca iznese na "raskorište", raskršće i ko od prolaznika prvi "udari", naiđe, ona ga zamoli da njenom djetetu nadjene ime.

Prije davanja novog imena taj prolaznik mu prethodno makazama odsiječe malo kose. Šišanog kuma majka djeteta daruje peškirom ili maramom.

Ako su roditeljima umirala djeca, "nije im se dalo u djeci", onda su muškom novorođenčetu davali očevo ime, a ženskom majčino ime ili ime Fatima.[526]

Sunećenje (cirkumcizija), obrezivanje muške djece u Gračanici i okolini zove se "džerešenje". Obrezivanje se ne vrši dok dijete ne bude staro najmanje 40 dana. Za vrijeme austrougarske uprave kao i u periodu između dva svjetska rata sunećenje u gračaničkom kraju su obavljali tešanjski berberi. U periodu između dva svjetska rata berberi su za jedno obrezivanje naplaćivali od 10 do 100 dinara. Osim novčane naknade od majke djeteta dobijali su još i "rukave beza", košulju ili vezenu maramu. Nakon obrezivanja roditelji djeteta priređuju veselje na koje pozovu komšije, rodbinu i druge zvanice. Svi pozvani daruju dijete slatkišima i novcem. Od tog novca djetetu se obično kupi ovca. Imućniji roditelji su istog dana kada se vršilo obrezivanje njihove djece, priredivali konjske i pješačke trke. Često su u tim prilikama bila organizirana i gađanja iz "šišana",[527] dugih pušaka "u nišan". Pobjednici se nagrađuju: za prvo osvojeno mjesto takmičar dobije dva metra štofa, drugoplasirani se nagrađuje košuljom, treći gaćama, četvrti "rukavima beza" i peti maramom.

b) Običaji oko rođenja kod Srba

Za vrijeme trudnoće trudnice ne smiju ni od koga bilo šta "iskati", tražiti, jer se vjeruje da će osoba od koje je nešto traženo imati veliku štetu. Da bi osoba od koje je nešto traženo izbjegla štetu, može za trudnicom baciti vezano uže ili da nakon njenog odlaska zasiječe prag, što ne bi bilo nikako dobro, jer se vjeruje da će od toga dijete imati ožiljak, odnosno rasječenu usnu.

Kada trudnica bude u poodmaklom stadiju trudnoće, ona ne izlazi pred svekra i djeverove zato što se to smatra sramotom.

Trudnica ne smije gledati u mrtvaca, jer se vjeruje da će se roditi dijete kod kojeg će boja usana biti kao u mrtvaca. Isto tako trudna žena se ne smije penjati na drvo ili na nešto visoko da ne bi dijete bilo đavolasto, nemirno.

526. Ovo je karakteristično i za muslimansko stanovništvo u Žepi. Upor: **R.Kajmaković**. Narodni običaji u Žepi, GZM, Etnologija, str. 196, Sarajevo, 1964.

527. **A. Škaljić**, isto, str. 587: šešàna f. (pers.) vrsta duge puške u koje unutrašnji dio cijevi ima šest izlučenih (izdubljenih) pruga.

Trudnica se ne smije ni "priječati" ispred nekoga, da se ne bi prilikom poroda dijete popriječilo.

Sve do samog poroda trudnice su obavljale različite, često veoma teške poslove.

Kad nastupi porođaj, iz komšiluka se pozove jedna ili dvije iskusne žene koje odsijeku i svežu pupak na kojeg stave malo voska. Vosak se stavlja na pupak sve dok on ne zaraste.

Kada se dijete rodi ide se na "muštuluk".[528] Porodiljinoj majci na muštuluk ide djever ili neko drugo muško iz familije, ako je dijete muško, a ako je žensko, onda ide zaova ili neko drugo žensko čeljade iz familije.

Drugi dan nakon poroda porodiljina majka dolazi na "male babine". Tom prilikom ona donese "klanje" (pečenu kokoš i pijetla), zatim pitu, "prevrte", uštipke i drugo. Na babine dolazi i ostala rodbina kao i komšinice koje, takođe, donose uštipke i "prevrte" i pečene piliće, slatke kolače, zaslađenu rakiju i dr.[529]

Na babinama prisutni djetetu stavljaju na čelo papirni novac; "preča", bliža familija, ako ima, stavlja zlatne novčiće, obično dukate.

Čim se dijete rodi, neko iz kuće, obično djed, ode u crkvu da dijete "zaimenuje", odnosno da mu pop do krštenja dadne privremeno ime. Ovo se čini zbog toga da bi se dijete, ako eventualno umre, moglo sahraniti po vjerskim propisima uz prisustvo popa.

Prvi put dijete stavlja u bešiku neko ko je napredan i srećan, jer se vjeruje da će i dijete kad poraste biti takvo.

Da bi se dijete zaštitilo od uroka, oko ruke mu se vezao crni konac ili crne "dinđuve", a po licu, nosu ili čelu se "garačilo ugljenicom". I u nekim drugim krajevima u Jugoslaviji postoji narodno vjerovanje da crna boja štiti malu djecu, ne samo od uroka, već i od babica.[530]

Kad dijete ne može da spava vjeruje se da ga je neko urekao. Da bi se uroci odagnali dovođena je žena koja zna da "ogovori". Tom prilikom ona je tajanstveno izgovarala slijedeće riječi:

Spavaj malo,
san te prevario.
San u "bešu",

528. A. Škaljić, isto, str. 479: muštaluk m. (pers.) bakšiš ili nagrada koja se daje onom ko prvi javi kakvu dobru, radosnu vijest.

529. Upor. Radmila Kajmaković, Semberija-etnološka monografija, str. 74.

530. Tihomir Đorđević, Naš narodni život, knj. 4, str. 117: Isti, Zle oči u verovanju južnih Slovena, SKA, Srpski etnografski zbornik, knj. LIII, drugo odeljenje, Život i običaji narodni, knj. 23, str. 138-141, Beograd, 1938.

uroci pod "bešu".
Uroke ti voda odnijela,
tebi malom zdravlje donijela.

Ovo je jedna od formula kojom se želi odagnati zlo. Takvih formula protiv uroka u prošlosti u našem narodu bilo je mnogo.[531]

Kada se dijete razboli uobičajavalo se pred kokošinjcem "mlatiti pelenom" kako bi bolest otišla na kokoši. Iz istih razloga uobičajavali su kokošinjac polijevati i vodom.

Kada je dijete mnogo plakalo, "probacivalo se kroz majčine pletenice", zatim mu se "salijevao strunjak", a iznosilo se prije zalaska sunca i pred kokošinjac i tom prilikom se govorilo: "Bježi dreka na kokoši".

Da bi se zaštitilo od bolesti, dijete se nije smjelo prenositi preko vode, niti se po noći smjelo iznositi iz kuće. Isto tako, dječije pelene nisu smjele zanoćiti, a svecima, nedjeljom i petkom se nisu smjele prati.

"Velike babine" budu nakon mjesec ili dva, a to zavisi od domaćina, tj. za koje se vrijeme može pripremiti. Na ovo veselje dolaze kumovi, bliža i dalja rodbina i komšije.

Poslije 40 dana dijete se nosi na krštenje. U prošlosti krštenje se obavljalo u crkvi, a danas se to čini u kući. U novije vrijeme "velike babine" i krštenje obavljaju se u istom danu, o jednom trošku. Obično to bude nedjeljom ili nekim pravoslavnim svecom.

Prilikom krštenja u kući, pop ide oko sofre, za njim ide kum koji nosi golo dijete na rukama, a iza njih idu kuma i ostali prisutni. Oko sofre obilazi se tri puta. Tom prilikom pop čita i djetetu odsijeca malo kose na četiri strane, polijeva ga vodom u kojoj je bosiljak, a zatim ljubi krst, što čine i ostali prisutni.

Poslije krštenja sjeda se za sofru. Na čelu sofre ili stola je kum, a do njega s desne strane su djedovi djeteta i drugi muškarci iz familije kao i druge zvanice.

Za sofrom dijete se daje prvo kumu koji ga daruje, obično "zlatnikom", a onda se ono daje unakrst iz ruke u ruku ("naklonče") i svako koji ga uzme takođe ga daruje novcem.

U novije vrijeme na "velike babine" i na krštenje nose se skuplji darovi. Ti darovi se prikače na bešiku ili se stave pored nje, a stavljaju se i na bijelo platno koje se prostre po podu. Svi darovi se "izvikuju", tj. neko od ukućana obavještava prisutne ko je šta i koliko donio.

Ime djetetu najčešće daje kum. Obično se da djedovo, babino ili ujakovo ime kao i ime nekog drugog umrlog ili poginulog srodnika.

---

531. Detaljnije o liječenju od uroka vidi: **Tihomir R.Đorđević**, Zle oči u Južnih Slavena, str. 304-324.

Imena se daju i po svecima. Tako npr. ako se dijete rodilo na Nikoljdan da mu se ime Nikola, na Petrovdan Petar, na Ilindan Ilija itd.

2.2. Svadbeni običaji

Značenje svadbenih običaja u našem narodu je veoma različito; njima se ojačava bračna veza mladenaca i obezbjeđuje porod i udoban život u braku, zatim se mladenci štite od zlih očiju (uroka), zlih bića i džini, a nekim od njih se izgone demoni i božanstva da mladencima dadnu dobru sreću i dr.[532]

Svadbeni običaji Muslimana i Srba u gračaničkom kraju pokazuju veliko bogatstvo mada su se mnogi od njih tokom vremena potpuno izgubili, ili su se značajno izmijenili, što ćemo vidjeti iz naših narednih razmatranja.

U ženidbenim običajima gračaničkog kraja kao i širom Bosne i Hercegovine jasno se uočavaju tri dijela: prvi, pripremni koji se odnosi na izbor bračnog druga, prosidbu i ostale sastanke i dogovore prije svadbe, drugi, koji se odnosi na samu svadbu, i treći, koji uključuje sastanke poslije svadbe.[533]

Učesnici u svadbenim običajima ponašaju se uglavnom u skladu sa moralnim i društvenim normama koje su često zasnovane na religijskim i magijskim shvatanjima.[534]

A. Ženidbeni običaji kod Muslimana

Djevojke i mladići obično su se upoznavali na "prelu", posijelu, gdje se "komilo žito" (krunio kukuruz), "češljala vuna" ili "trao lan". Momci su se sa djevojkama sastajali i na mjestima gdje se činila hatma,[535] zatim na veselju prilikom sunećenja i u svatovima.[536]

Mladićevi roditelji strogo su vodili računa o tome da li je djevojka koju je izabrao njihov sin "od familije", ko joj je otac, djed, pa čak i pradjed, da li je neko u njenoj porodici sklon alkohlu itd. Isto tako gledalo se i na zdravstveno

---

532. **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, knj. 1, Prosveta, OOUR Izdavačka delatnost, str. 253, Beograd, 1985.

533. **Radmila Kajmaković**, Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, GZM, NS, sv. XVIII, str. 77, Sarajevo, 1963.

534. **Vesna Isabegović**, Tradicionalni svadbeni običaji u ozrenskom kraju, Zbornik radova XXXIV Kongresa SUFJ, str. 235, Tuzla, 1987.

535. **A. Škaljić**, isto, str. 320: hàtmaf. (ar.) 1. jedno čitanje (učenje) cijelog Kur'ana od početka do kraja; 2. dova poslije završetka čitanja cijelog Kur'ana i 3. kraj, završetak, konac.

536. **A. Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 138.

stanje, fizičku kondiciju, imovno stanje, kućni odgoj, te da li zna "kopati kukuruze", žeti "šenicu", tkati, vesti itd.

Ako su zadovoljeni svi navedeni uslovi, onda mladićev otac, zajedno sa svojim bratom i s jednim uglednim čovjekom iz sela ide "na prošnju".[537] Kad dođu u kuću djevojčinih roditelja, pošto budu počašćeni kafom, saopšte zbog čega su došli. Nakon saopštenja "prosilaca", djevojčini roditelji zajedno s kćerkom odu u jednu drugu sobu da je pitaju da li pristaje na udaju, i ako pristane, oni se ponovo vraćaju u sobu u kojoj sjede "prosioci", te ih ponovo ugoste kafom.

Ovoga puta prosci neće popiti kafu sve dotle dok ne saznaju da li je djevojka pristala na udaju i da li to domaćin dozvoljava. Ako domaćin pristane, onda uslovljava da se djevojci prethodno kupi srebrni prsten, halhale, rešmeta,[538] bazumeta,[539] minđuše od "grmiluka"[540] i crvene jemenije ili kožne čizme, a od nošnje platno zvano "raša", kupovno platno slično basmi, i feredža od čohe. Neki roditelji zahtijevali su i "struku" dukata.

Poslije postavljenih uslova nastaje "pogodba", a ako "prosioci" ne pristaju na neke od navedenih uslova, onda se "nareduju", pa se, naposlijetku, nakon izvjesnog vremena konačno "pogode". Poslije "pogodbe" pozovu djevojku koja je sve dotle bila u susjednoj sobi, te je pitaju da li pristaje na sve te uslove. Djevojka obično pristane, i to onako kako su "babo i majka rekli". Sada se tek pije druga kafa, a mladićev otac naziva djevojčinog oca "prijateljem", zatim vadi prsten iz svog "šarpelja", kožne torbe, te traži dozvolu da stavi snahi na ruku, a poslije toga iz torbe vadi "jabuku" (10-20 dukata), te ih daje djevojčinom ocu da "popije kahvu".

Prilikom "prošnje" roditelji se međusobno dogovore kada će doći svatovi, koliko će ih biti, koliko će se svatova "okititi", kao i to da li će biti "konjanici" ili "pješaci". Ako pristanu da svatovi dođu na konjima, onda obično bude do 25 konjanika.

Kad svatovi dođu po djevojku, pred kućom ih dočekuje djevojčin otac. Tom prilikom "meće se sofra" i pozove se bliža rodbina, a momkov otac donese sve ono što je obećao prilikom prosidbe, te "daruje mladku". Kada bude vrijeme

---

537. **R. Kajmaković**, Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, str. 78: autor navodi da u prosidbu obavezno ide momkov otac ili starješina kuće s nekim bližim srodnikom.

538. **A. Škaljić**, isto, str. 534: rešmeta, rëšme pl. t.(ar.) narukvica od crvenih merdžana, korala odn. nakit od nanizanog korala.

539. Isto, str. 126 i 127: bazument m bazumenta f. (pers.) vrsta hamajlije koja se veže na mišicu da čuva od uroka i drugih kakvih napasti. To je trouglasta srebrena ili limena, rjeđe zlatna kutijica u kojoj se nalazi zapis i ima na sebi jedan ili više lančića, privjesaka, ili je ukrašena dukatima.

540. Isto, str. 371: jigirmiluk, igirmiluk m. (tur.) turski dukat kovan za vlade sultana Mahmuda II 1833. Ima stari i novi jigirmiluk. Stari je u prometu skuplji.

da svatovi krenu, mladu obuku u haljine koje joj je svekar donio, a iz kuće je izvede svekar koji je sa desne strane, a sa lijeve strane je mladin brat ili amidžić (stričev sin) ili neko od bližih srodnika.

Pred kućom mladu podižu na konja, i to tako što izaberu dva konjanika "koji drže sastav u ruci", sastave ruke,[541] pa tako podignu mladu na konja. Pri polasku puca se iz pušaka, pjevaju se pjesme, a bubnjari udaraju u bubnjeve. Ako je, na primjer, mladoženja iz Sokola, a mlada iz Doborovaca, onda čajo uzvikuje: "Mašala, mašala, Doborovčani hranili, a Sokoljani vodili". Na taj način mještani saznaju iz kojeg se sela vodi mlada. Inače, u svatovima "čajo mlati zvonima" sve dotle dok ne dođu mladoženjinoj kući. Jednog konjanika odrede da bude "haberdžija" (glasonoša) koji prije ostalih svatova dotrči mladoženjinoj kući, te izvijesti ukućane da idu svatovi i da se nije ništa neprijatno dogodilo. "Haberdžija" se daruje dukatom, košuljom i, po mogućnosti, svilenim čevretom,[542] rupcem izvezenim na četiri ćoška sa četiri "zlatne grane".

Pred mladoženjinom kućom mladu dočekuje svekrva i, prije nego što je uvedu u kuću, uobičajavaju pored kućnog praga postaviti dva ibrika iz kojih mlada "prolijeva vodu na noge". Ovaj običaj se obavlja radi sreće i da bi se njime uništile džini, a prisutan je i u drugim krajevima u Bosni i Hercegovini.[543] Također, uobičajeno je da mladoženja stane na prag, a jednom rukom da se osloni na gornji dovratak tako da mlada prođe ispod njegove ruke, kako bi mu bila "pokorna u braku".

Uz mladu u svatovima ide i "obikuša" (pratilja) i njen brat ili bliži rođak. U mladoženjinoj kući "obikuša" se zadržava tri dana, a mladin brat ili bliži rođak 24 sata.

Kad nevjestu dovedu u kuću, onda je to "prvo veselje". Uobičajeno je nevjestu dovesti uoči ponedjeljka ili uoči petka. Ako je mlada dovedena uoči ponedjeljka, onda u petak nastaje "drugo veselje" ili "čestita". Tog dana, i to ujutru stigne ruho, ali ne svo, nego peškiri i rupci, koje mlada objesi preko "srga", oblog drveta prečnika 4-5 cm koje je pričvršćeno okomito na poprečne grede u sobi, kako bi prisutni vidjeli šta je to sve mlada otkala i izvezla.

---

541. Sastavljanje ruku znači vezivanje mlade za mladoženjinu kuću. Ovaj običaj je karakterističan za mnoge narode u svijetu. Detaljnije o tome: **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, 1, str. 255-257.

542. **A. Škaljić**, isto, str. 172: čevra, čevrma f. i čevre-eta n (tur.) rubac od tankog finog bijelog beza ili druge tanke tkanine sa zlatom ili srmom vezenim granama na uglovima.

543. **A. Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 164; **T.Đorđević**, Naš narodni život, knj. 1, str. 300-301; **Emil Lilek**, Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini, GZM, X, Sarajevo, 1898, str. 58-59; **S. Kulenović**, Janja-etnološka monografija, str. 203.

Na "drugo veselje", takođe, dolaze momci i djevojke koji se sakupljaju u avliji. Tu se igra kolo, pjevaju se pjesme, a momci sviraju uz šargije,[544] "diple", "dvojnice", duduk,[545] "drombulje", i dr.

Uz "drombulje" igra se kolo "gergen", uz "svirale" kolo "brzica", uz "dvojnice" "ravno kolo" i uz "šargiju" kolo "poskakuša". Uz "diple" se pjevaju razne svatovske pjesme. Na ovo veselje dođu i djevojke iz drugih sela u pratnji sa svojim majkama. Veselje se nastavlja "noćnim sijelom", na kojemu djevojke posjedaju po avliji, ako je ljeto, a pred njih sjedaju momci na udaljenosti od oko tri metra. Uz razgovor s djevojkama, momci koji puše "trpaju svoje lule", a djevojke im ih pripaljuju, i to tako što ustaju na noge. Uobičajeno je da svaka djevojka kada pođe na takvo sijelo u jelecku obavezno nosi šibicu i ogledalo. U neko doba noći sijelo se "raziđe", djevojke idu svojim kućama, a kao noćna rasvjeta u prošlosti služio im je "drveni fenjer" u kome se nalazi "lojana svijeća".

Poslije "veselja", nakon 10-15 dana, nastaje "kna"[546] i "svadba" ili "pilav",[547] a kada se obavi i vjenčanje. Prije svadbe svekar i svekrva se dogovore s nevjestom kakva će biti svadba - "mala" ili "velika".

"Kna" i "svadba" moraju biti u razmaku od dva dana. Kna bude uoči četvrtka ili uoči nedjelje, a da bi se obavila moraju biti dvije jenđije[548] i dva djevera i to "desni" i "lijevi". Obično su to osobe iz bliže familije. "Jenđije" donesu "mlatki" na dar cipele, čarape, haljine, prstenove, duvak[549] i šalić. Poslije večere "jenđije" idu u drugu sobu da "opreme mlatku" i tom prilikom nose po jednu bakrenu ćasu u kojima se nalazi malo vode i po jedan prsten. Ispred "jenđija" i "mlatke", koja je u sredini, idu dvoje djece koja nose upaljene svijeće, a kad dođu u sobu u kojoj će se obaviti kna, dočekuju ih djeverovi koji podignu djecu do šišeta,[550] kako bi mogli ugasiti svijeće, jer je to takav običaj, a potom ih daruju novcem. Nakon toga "desni djever" okrene mladu tri puta u desnu stranu. T. Đorđević smatra da i obrtanje mlade oko mladoženje ili oko njenog zastupnika, koje se vrši u nekim našim krajevima, označava bračnu

544. A. Škaljić, isto, str. 580: šargija f. (ar.) vrsta tambure slična bugariji, samo veća.

545. Isto, str. 226: duduk m. (tur.) mala jednocijevna svirala.

546. Isto, str. 410: kna, krna, kana f. (ar.) 1. biljka Lawsonia intermis L. i prah od satrvenog osušenog lišća ove biljke, koja je slična našoj lijesci, a raste u azijskim tropskim krajevima i u Egiptu, gdje se najviše uzgaja. Kna spada u kozmetička sredstva, naročito Muslimanki. Služi za bojenje ruku, nožnih prsti i kose; 2. ovako se naziva i muslimanski svadbeni običaj knenja ili krnanja nevjeste dan prije prve bračne noći.

547. Isto, str. 518: pilav m. (pers.) jelo od gusto svarenog pirinča, jerišta ili bungura. Ovako se naziva i svadba (nazvana po tome što je u nekim krajevima pilav glavno jelo na svadbi.

548. Isto, str. 368: jenđa, jenđija, jenga f.(tur.) deveruša, svatica, žena ili djevojka koja ide po nevjestu u svatovima i prati je da ne bi bila sama među muškarcima.

549. Isto, str. 230: duvak m (tur.) veo nevjeste, tanka koprena kojom se mlada prekriva preko glave ili lica.

550. Isto, str. 590: šiše,-eta n i šiša f (pers.) tavanica, plafon.

vezu.[551] Prije nego što "jendije" počnu "kniti" mladu, uobičavaju joj dati, odnosno staviti nešto novaca na dlan da može kupiti soli, "da joj se da u malu-stoci", a zatim "okniju" joj ruke do članaka i nožne prste. "Oknite", obojene dijelove tijela "zamotaju kučinama", vlasom od ćetena i to bude zamotano 3-4 časa, odnosno sve dotle dok se "kna" ne osuši.

Ritualno bojenje dlanova i tabana mlade knom zvano "knenje" bilo je zastupljeno kod muslimanskog stanovništva širom Bosne i Hercegovine, a obavljalo se gotovo na isti ili sličan način.[552]

U Gračanici i okolini knenje mlade održalo se do pedesetih godina, a u nekim zabačenijim seoskim naseljima i do 1960.godine.

Poslije "kne", sutradan uvečer je "svadba" na koju se pozovu "djeverovi", "jendije" i šira "familija", kao i komšije, gdje se "meće sofra", a za tu priliku pripreme se raznovrsna jela koja se služe slijedećim redom: čorba, paluza[553] - slatko pihtijas - to jelo, "ćevap", "slatka pita", "tevsija mesa", "tendžera" - jelo napravljeno od riže, malo zasladeno, a najsličnije je sutlijašu", "maslanica slana", "maslanica slatka", sirnica, hurmašice, paprike, pa ponovo "slatka pita" itd., a na kraju je "zahlada" - "hošaf",[554] kompot od šljiva ili krušaka. Poslije objeda na siniju (sofru) stavi se prazan sahan u koji prisutni stavljaju novac.

Druge noći, pošto se obavi "kna", nastaje "derdek"[555] ("svodivo"). Neposredno prije "svodiva", ako ukućani žele da im nevjesta rodi prvo muško dijete, uobičajavaju poslati u sobu muško dijete da se "povalja po krevetu" na kojem će nevjesta spavati. Pri "svodivu" uobičajeno je da mladenci "lome pogaču" i ako, na primjer, u mladoženje ostane više kruha u ruci, vjeruje se da će on imati "veću nafaku". Dio te pogače mladenci pojedu, a onaj preostali dio razlome u manje komade i probace ih kroz prozor djeci koja se nalaze oko kuće. U vezi s ovim postoji vjerovanje da onog ko pojede komadić te pogače neće stomak boliti. Osim pogače mladencima se u sobu nosi i drugo jelo i oni tu zajednički večeraju. Zajedničko jedenje mladenaca označava početak njihove bračne veze; ovaj običaj postoji kod mnogih naroda u svijetu kao npr. na Madagaskaru, Novoj Gvineji, Novim Hebridima, Malajskom arhipelagu, u jugoistočnoj Aziji, Indiji i dr.[556]

---

551. **T.Đorđević**, Naš narodni život, 1, str. 262-263.

552. Upor: **A. Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 165-169; **R.Kajmaković**, Narodni običaji u Žepi, str. 199-200; **S.Kulenović**, Janja-etnološka monografija, str. 204.

553. **A. Škaljić**, isto, str. 508: paluze n i paluza f (pers.) vrsta kompota koji se pravi obično od trešanja, višanja, kajsija, ribizli i sl., a začinjen je razmućenom nišestom usljed čega je gušći od običnog kompota.

554. Isto, str. 333: hošaf, hošap m (pers.) kompot od sušenog voća, izvareno voće.

555. Isto, str. 249: derdek m (tur.) soba u kojoj mladenci provedu prvu bračnu noć.

556. **T. Đorđević**, Naš narodni život, 1, str. 258.

Navedeni običaji odnose se i na "veliku" i na "malu" svadbu. Međutim, jedina razlika između ove dvije svadbe je u tome što se na "velikoj" svadbi održavaju pješačke i konjske trke, a za vrijeme turske uprave održavalo se i takmičenje u gađanju iz dugih pušaka. Ova takmičenja su se obično održavala na nekoj seoskoj njivi.

Po završetku konjske trke, svekar "okiti konje"; prvog okiti "atlasom", drugog košuljom, trećeg gaćama, a četvrtog "rukavima beza". U isto vrijeme, dok svekar "kiti konje", bubnjar ih "pribuba" - udara u bubanj, i to onim redom kako je koji stigao na cilj, a zauzvrat vlasnici konja novčano nagrade bubnjara.

Poslije konjske trke nastaje pješačka trka, a po završetku, svekar nagrađuje i "pješce"; prvi dobije košulju, drugi dobija dva metra "kamrije" (bijelo platno od beza), a treći dobije peškir. Također, bubnjari "pribubaju i pješce", a poslije odlaze u kolo u kojem se poredaju prvo mladoženja i mlada, mladoženjina sestra, pa redom sve što je "prečina" (uža i šira familija) i naposljetku ostale djevojke. U kolu bubnjari prvo počnu "bubati od mladoženje i mlade", pa sve tako redom dok ne dođu do kraja, a za to budu nagrađeni novcem, košuljom ili peškirom. Okolo kola poredaju se momci, a nekada su ovakvim skupovima prisustvovali i stariji ljudi koji su za svoje neoženjene sinove "odabirali snahe". Dešavalo se da poneko od starijih ljudi zamoli starješinu kola da uđe u kolo kako bi izbliza mogao uočiti djevojku koja bi mogla doći u obzir da mu bude snaha.

Nakon petnaest ili mjesec dana poslije vjenčanja mladini roditelji pozivaju u pohode. Broj "pohođana" određuje mladin otac. U pohode ide mladoženja, mlada, svekar, svekrva i članovi bliže i dalje familije.

Po dolasku u prijateljevu kuću "pohođani" prvo popiju kafu, a zatim ručaju. Nakon pranja ruku prisutni stavljaju novac u jednu bakrenu tepsiju koja se stavi ispred njih. Tom prilikom mlada daruje svog oca i majku boščalukom,[557] a sestre, braću i snahe košuljom.

Poslije mjesec dana mladin otac ide u pohode prijatelju i tom prilikom vodi isti broj "pohođana", a može ih biti dvoje ili troje više.[558]

I na kraju naglasimo i to da su navedeni svadbeni običaji muslimanskog stanovništva u Gračanici i njenoj okolini tradicionalni i da su se u ovom obliku održavali sve do početka ovog vijeka, a u znatno izmijenjenom obliku održavaju se i danas. U novije vrijeme svadba se obavlja u kraćem vremenu i s manje troška. Svatovi se kite maramicama, a prijatelj i uža familija košuljama. Svadba

557. **A. Škaljić**, isto, str. 149: boščaluk m (pers.tur.) dar koji se sastoji od odjevnih predmeta zamotanih u jedan komad platna, u bošču. Boščaluk poklanja mlada mladoženji i njegovoj rodbini i svatovima.

558. O tome kako se u BiH krajem 19. vijeka išlo u pohode vidi: **A. Hangi**, naved. djelo, str. 174-176.

traje samo dan i noć, običaj knenja ne postoji, a darovi se nose samo svekru, svekrvi, braći i mladoženjinim sestrama.

B. Ženidbeni običaji kod Srba

U prošlosti najčešće su roditelji birali bračnog druga svojoj djeci zato što se sklapanje braka smatralo pitanjem kućne zajednice, odnosno zadruge, a ne samo pitanjem zainteresovanog momka i djevojke.[559]

U brak se stupalo obično od 18-20.godine. Mladoženja i nevjesta su bili približno istih godina, ali je bilo i udaja odraslih djevojaka za maloljetne dječake.[560] Ovo je bilo karakteristično za inokosne porodice kojima je bila potrebna radna snaga.

Osim prošnje česti su bili i slučajevi otmice djevojaka. Postojale su dvije vrste otmice: 1) prava otmica, kad momak otme djevojku protiv njene volje i volje njenih roditelja i 2) otmica, kad se djevojka otme uz njezin pristanak, ali protiv volje njenih roditelja.Otmicu djevojke protiv njene volje austrougarske vlasti su strogo kažnjavale.[561] Krađa djevojke s njenim pristankom bila je dosta raširena. Često je bila prisutna krađa djevojke s prećutnim znanjem njenih roditelja. Ovo se činilo iz ekonomskih razloga da bi se izbjegli veliki troškovi.

Prilikom udaje odnosno ženidbe postojao je red, tako da se npr. mlađa sestra nije mogla nikako udati prije starije sestre. Kršenje tog reda bila je ozbiljna smetnja udaji starije neudate sestre.

U gračaničkom kraju i kod Srba i kod Muslimana česti su matrilokalni brakovi[562] u koje ulaze obično siromašni mladići koji imaju mnogo braće ili doseljenici iz drugih naselja. Za domazeta - čovjeka koji živi u kući ženinih roditelja kaže se da se "udo", da je "uljez" ili "došlo".

U podozrenskim selima u prosidbu ide momkov otac s još jednim muškarcem, a u trebavskim selima ide momak s još dva starija srodnika. Na prošnju se ponese ploska rakije zaslađene medom. U Skipovcu prosci plosku odmah ne pokazuju nego otpočnu s pričom onako uopšteno. U toku razgovora cura im ispeče kafu. Tom prilikom momak gleda da li mu je cura usula kafu u najveći fildžan ili neki manji koji bude još i krnjav. Ako se desi ovo drugo, to je znak da ga cura neće. U većini slučajeva momak se ugosti iz najvećeg i

559. **R.Kajmaković**, Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, str. 77.

560. **E. Lilek**, Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini, str. 7; **R. Kajmaković**, Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata..., str.78; **Milenko Filipović**, Ozrenjaci ili Maglajci, str. 370.

561. O tome vidi: E. Lilek, isto, str. 8-10.

562. Detaljnije o matrilokalnom braku u Bosni i Hercegovini vidi: **Špiro Kulišić**, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, GZM, Etnologija, Nova serija, sv. XIII, str. 51-57, Sarajevo, 1958.

naljepšeg fildžana. Pijući kafu, gosti kažu domaćinu zašto su došli, a kad ovaj prihvati razlog njihovog dolaska, onda se postavlja jelo i piće. Prije nego što se počne jesti, prosci izvade "medenu plosku" i počaste djevojčinog oca, a on u znak zahvalnosti blagosilja, čestita brak i popije tri gutljaja rakije, a zatim je daje drugima. Kad se malo počaste i popiju, onda se dogovore o tome kad će biti svadba i koliko će biti svatova.

Za razliku od trebavskih sela, na Ozrenu prosci odmah po dolasku u djevojkinu kuću izvade flašu s rakijom i počnu da piju. Tom prilikom oni od domaćice traže večeru. Ako im se večera iznese, onda oni kažu zašto su došli. Ukoliko domaćini pristaju da im se kćerka uda, onda momkov otac stavlja na siniju[563] dukate i "milost". Nakon toga, pozovu djevojku, koja je sve dotle bila u drugoj sobi i upitaju je da li hoće da se uda. Ako pristane, ona se prekrsti i poljubi oca u ruku, a zatim i budućeg svekra od kojeg uzme "milost". Tada prosci izvade "plosku" s rakijom i daju je djevojci, a ona tom rakijom "dvori prosce".

Kada se djevojka isprosi nastaje veselje koje traje cijelu noć. Prilikom prošnje ugovori se i svadba. Kad prosci krenu kući, djevojka ih okiti peškirima i "griotuljama", vijencima od nanizanih oraha i lješnika.

Svadbe su održavane obično u jesen i o Božiću.

U Skipovcu i drugim trebavskim selima momkovi roditelji i ostali ukućani se međusobno dogovore ko će biti stari svat, vojvoda, kum, barjaktar, djever, čajo i dr. Na Ozrenu svatove bira mladoženja uz odobrenje oca. Djever je mladoženjin brat ili neki bliži rođak koji ima zadatak da čuva mladu u svatovima. Stari svat je vođa svatova kao i kod ostalog dinarskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji. Obično je to mladoženjin ujak, pa stoga mnogi naučnici smatraju da je to ostatak avunkulata.[564]

Tri dana prije svadbe domaćin odredi jednog mladića kome da u zadatak da s ploskom rakije ide pozivati na svadbu. Tom prilikom mladić časti pozvane rakijom, a oni mu se zahvale i zakite plosku maramama ili peškirima.

Svatovi su imali izgled vojničke viteške organizacije. Po djevojku se išlo na konjima. Vojvoda je jahao na konju "zelenku", barjaktar na "doratu", stari svat na "šarcu", kum na "alatu" itd. Idući putem svatovi se međusobno utrkuju, pjevaju i pucaju iz vatrenog oružja.

U prošlosti žene nisu išle u svatovima, a uobičajavalo se da i mladoženja ne ide. Potpuno ili djelomično isključenje mladoženje iz svadbenog ceremonijala imalo je za cilj njegovu zaštitu od uroka.[565]

---

563. **A. Škaljić**, isto, str. 566: sinija f. (ar.) niska okrugla trpeza, sofra.

564. **Borivoj Drobnjaković**, Etnologija naroda Jugoslavije, Beograd, 1960, str. 149; **Š.Kulišić**, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, str. 67.

565. **Vesna Isabegović**, Svadbeni običaji u ozrenskom kraju, str. 236.

Pred mladinom kućom svatove dočekuju njeni roditelji i ostali ukućani koji ih časte mezetom i rakijom. Kad udu u kuću, stari svat i kum sjedaju s jedne, a vojvoda i barjaktar s druge strane sofre, tako da su jedni naspram drugih. Ostalim svatovima čajo pokaže gdje će ko sjesti. Kad svi posjedaju onda barjaktar ističe barjak na vidno mjesto. Tada se postavlja jelo i piće, počinje pjesma i veselje. Za vrijeme ručka prijatelji se "mire" i to tako što svekar "otkupljuje nevjestu" novcem kojeg stavlja na sofru. Ako je mladin otac zadovoljan ponuđenom količinom novca, on ga uzme i od toga manji dio vrati prijatelju. Običaj otkupa može se dovesti u vezu s nekadašnjom kupovinom djevojaka koja je bila veoma raširena kod naših naroda.

Kad se prijatelji "izmire", onda se međusobno časte "prijateljskom rakijom". Tom prilikom "izvikuje se prsten" kojeg je poslala svekrva. "Prsten" se sastoji od košulje bez izreza na prsima na koju je prikačena maramica, a na maramici su dva dukata i prsten.

U podozrenskim selima prije nego što se mlada obuje, ona nosi čarapu od jednog do drugog svata, koji je daruju novcem, a kada ih sve obiđe, onda izvadi pare iz čarape.[566] Prema T. Đorđeviću u mnogim mjestima se u obuću mlade ili mladoženje stavlja novac; smatra se da ovaj običaj štiti od sirotinje i da donosi bogatstvo, ali i da je zaštita od zlih uticaja.[567]

Kad se mlada obuje, ona zajedno sa drugaricama kiti svatove cvijećem, maramicama i peškirima. Tom prilikom one nose i "tas", pliću zdjelu u koju svatovi stave po koju novčanicu. Prilikom polaska barjaktar posebno daruje djevojke zato što su okitile barjak cvijećem.

Kad svatovi krenu, mlada izlazi iz kuće tako što desnom nogom prekorači prag. Prag se izbjegava dodirnuti zbog poštovanja prema toj kući, a i zbog toga što je on najjače izložen opasnostima od čini i madija.[568] Penjući se na konja mlada prvo stane na tronožac kojeg kasnije djever razbije, da se nevjesta ne bi vratila roditeljima.[569] Mladu ogrnu crvenim ili bijelim duvakom. Prvobitni cilj ogrtanja mlade je bio da se ona zaštiti od zlih očiju.[570]

Idući mladoženjinoj kući svatovi pjevaju različite svatovske pjesme i pucaju iz pušaka. U neposrednoj blizini mladoženjine kuće "čajo" se izdvoji iz svatovske povorke i ode svekrvi po muštuluk. Svekrva ga daruje košuljom koju mu prebaci preko leđa, a dadne mu i pijetla kojeg on sveže za nadžak. Nakon toga čajo se ponovo vraća među svatove, te zajedno s njima ulazi u dvorište.

566. Isto, str. 237.

567. **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, Knjiga treća, str. 65, Beograd, 1931.

568. Isto, Naš narodni život, 3, str. 67.

569. **Vesna Isabegović**, isto, str. 237.

570. **T.Đorđević**, Naš narodni život, 1, str. 280.

Pred mladoženjinom kućom svatove prvo dočekuju muškarci, počaste ih rakijom i zažele im dobrodošlicu, a zatim im prilazi "ženskinje" koje ih gosti pečenim mesom. U ozrenskim selima svekrva pred kuću iznese kašiku meda kojeg okuse i mlada i mladoženja, da im bude sladak život. Poslije toga mlada prebaci kašiku preko kuće i ako na zemlju padne naopako, vjeruje se da mladenci neće biti sretni. Bacanje predmeta preko krova kuće predstavlja žrtvu precima.[571]

Ulazeći u kuću, mlada desnom nogom prekoračuje prag pozdravljajući prisutne koji joj zažele sreću u novom domu. Tada mlada prilazi ognjištu, klekne i poljubi ga, jer se ono smatra kao svetinja.[572] Poslije toga mlada ulazi u sobu gdje sjede svekrva i ostali ukućani i rodbina, te ih redom ljubi u ruku, a oni je blagosiljaju želeći joj dobro zdravlje i sreću u novom domu.

Poslije mlade u kuću ulazi čajo koji, kao i kod djevojčine kuće pita domaćina gdje će se smjestiti svatovi. I ovdje se sjeda za sofru ili stolove u istom poretku kao i u mladinoj kući. Kad posjedaju, onda čajo upozori starog svata, kuma, vojvodu i barjaktara da dolazi mlada s djeverom i da nosi dobro zaslađenu kafu koju treba "dobro platiti". Kafom se ugosti prvo stari svat, zatim kum, vojvoda i barjaktar. Kad popiju kafu, svako od njih stavi u fildžan po koju novčanicu. U podozrenskim selima kad svatovi posjedaju za sofru, mlada im polijeva na ruke. Ovaj običaj se zove "poljevačina" i prvobitno je, prema E. Lileku, imao značenje vjerske lustracije, a kasnije se obavljao isključivo radi toga da mlada dođe do darova.[573]

Za vrijeme "pjera" mlada zajedno sa djeverom dvori svatove "medenom rakijom" i daje im jabuku. U trebavskim selima mlada prvo prilazi svekru, ljubi ga u ruku i daje mu jabuku, a ovaj joj je vraća darujući je dukatom ili nekom novčanicom. Ovo s jabukom se ponavlja i kod starog svata, kuma, barjaktara, vojvode i ostalih svatova.

U ozrenskim selima nevjesta prvo jabuku daje starom svatu koji je daruje novcem nakon što popije rakiju, a ona mu se pokloni i poljubi ga u ruku. Mlada tako redom ljubi i ostale svatove. Poslije "jabuke" mlada daruje svekra i svekrvu ćilimom ili jorganom, košuljom ili nekom drugom "'aljinom", "kavenijem suđem", lavorom i bokalom. Isto tako mlada daruje i starog svata, kuma, vojvodu i barjaktara.

Kada veselje dostigne vrhunac, onda čajo saopštava šta je ko donio na dar i tom prilikom ih blagosilja. Ovi darovi na Ozrenu se zovu svatovske

---

571. **V. Isabegović**, isto, str. 239.

572. O mladi i mladoženjinom ognjištu može se detaljnije vidjeti u: **T. Đorđević**, Naš narodni život, 1, str. 268-273; Vesna Isabegović, isto, str. 240.

573. **E. Lilek**, Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini, str. 75.

"buklije"[574], a sastoje se od janjeta ili praseta, "bipca" (ćurana) ili "oroza", hljeba i "ploske" rakije, i dr.

Veselje traje do kasno u noć, a često i do zore. Mlada i djever ispraćaju goste.

Mladenci nisu smjeli zajedno spavati sve dok se ne vjenčaju. Vjenčavalo se u crkvi, a i kod kuće.

a) Ruho

Uz svatove šalje se i mladino ruho koje se obično natovari na dva konja. U Skipovcu se djevojačka oprema natovarena na konja naziva seksana.[575] U ruhu su se nosile košulje, čarape, krpe, peškiri, ćilimi, ponjave, jastuci i drugo, a danas se nose kauči, jorgani, deke, frižideri i drugo.

b) Mirdžije

Ukoliko je cura ukradena, onda se prije "po'oda" ide na mir. Na mir idu muškarci; obično je to mladoženjin otac, zatim mladoženjin brat ili neki njegov bliži srodnik ili komšija. Mirdžije nose prijatelju "krme" i bure rakije, a priji cipele, opanke, maramu i suknju. Opanci se nose i najmlađem mladinom bratu.

c) Pohode

U pohode se ide kad prođe 15 dana ili tri mjeseca od svadbe. Tom prilikom s mladom ide sedam "po'odjana", a može ih biti 9, 11, 13 itd. Uobičajeno je da u pohode uvijek ide neparan broj učesnika.

Tom prilikom mlada ponese svom ocu na dar jastuk, košulju, gaće, peškir, čarape i cigarete, a majci košulju. Ako nevjesta ima brata i njemu ponese košulju, peškir i čarape.

Kad prođe "evta" ili mjesec dana od ovih pohoda, onda mladin otac ide kćeri u pohode. Ove pohode moraju biti brojnije. Tom prilikom punica nosi zetu kašiku, viljušku i "činiju"[567] i u njoj pečenog "oroza", a daruje i ostale ukućane.

---

574. V. Isabegović, isto, str. 240.

575. A. Škaljić isto, str. 556: sejsana, seksana f (ar.) konj natovaren djevojačkom opremom.

576. Isto, str. 177: činija f (pers.) zdjela od porcelana, porcelanski tanjir, porcelan. U našem slučaju radi se o običnoj kupovnoj zdjeli od metala.

2.3. Običaji oko smrti

A. Običaji oko smrti kod Muslimana

Kada je čovjek teško bolestan, dolaze njegovi rodaci, komšije i drugi da se s njim "halale", oproste. Teškom bolesniku koji se na smrti dugo muči često dolaze i ljudi s kojima je samrtnik bio u neprijateljstvu, te se s njim halale. Ako bolesnik ne može dugo umrijeti, onda se pozove hodža ili neko ko to zna, da mu prouči Jâsin,[577] da bi lakše umro. Ovo učenje iz Kur'ana uobičava se ne samo kod muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, nego i kod ostalih naroda u Jugoslaviji koji ispovijedaju islam.[578]

Kad neko umre, odmah mu se okrene glava zapadu, a noge istoku. Nakon toga pokriju ga crnim platnom. Na taj pokrivač uobičajava se staviti maše,[579] ključ ili "kleba" da se pokojnik ne bi "umrkotlačio", "povukodlačio"[580]. Osim toga strogo se pazi da umrlog mačka ne preskoči, jer bi se i tada mogao povukodlačiti.[581]

U gračaničkom kraju umrlog nazivaju meit[582] ili dženaza.[583] Dženazom se naziva i pogrebna povorka.

Bogatiji ljudi su za života ostavljali izvjesnu svotu novca kojeg su namjenjivali za "dever"-muslimanski vjerski običaj povodom smrtnog slučaja. Ovaj običaj obavljale su hodže, koje su, moleći se za pokojnika, kesu s novcem namijenjenim za troškove oko sahrane, prebacivali preko umrlog tri puta. Nakon završene molitve dio novca dijeljen je sirotinji,[584] a ostatak su hodže međusobno dijelile.

Umrlu osobu obavezno kupaju, gasule.[585] U seoskom području kupanje pokojnika se obavlja iza kuće, u privremeno ograđenom prostoru koji se okolo

577. Isto, str. 363: Jâsin,-ina m (ar.) ime 36. poglavlja (sure) kur'ana; Jâsin se uči "pred dušu" umrlih.

578. Upor: **A. Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 200; **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, II, Prosveta, OOUR Izdavačka delatnost, str. 177, Beograd, 1984.

579. **A. Škaljić**, isto, str. 448: maše, mašice f. pl.t. (pers.) hvataljka za žar napravljena od željeza.

580. Prema narodnoj religiji oruđa napravljena od željeza, a posebno ona sa oštricom ili šiljatim vrhom (nož), dobro su zaštitno sredstvo protiv zlih duhova (Grupa autora: Srpski mitološki rečnik. str. 213).

581. Upor. **R.Kajmaković**, Narodni običaji u Žepi, str. 202.

582. **A. Škaljić**, isto, str. 454: meit m (ar.) mrtvac.

583. Isto, str. 238: dženaza f (ar.) muslimanski sprovod.

584. Upor: **A.Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 202; **A. Škaljić**, isto, str. 215; autor detaljno objašnjava značenje devra i način na koji se on izvodi.

585. **A. Škaljić**, isto, str. 290: gasuliti, kupati mrtvaca po muslimanskim vjerskim propisima.

zastire platnom ili "ponjavama". U novije vrijeme za te potrebe upotrebljava se i kupovni šator. Umrlog muškarca kupa hodža, a umrlo žensko "učevna", vjerski obrazovana žena. Pokojnika kupaju na teneširu,[586] a nakon toga zamotavaju ga u ćefine,[587] veliko bijelo platno dugo i široko kao tri ili četiri čaršafa.[588]

Kad se umrli opremi, onda se na njega "baca ruho" (peškiri, košulje, platno). To se običajava i danas, a ti se darovi daju hodži.

Iskopana grobnica se nazivaa mezar[589] ili kabur.[590] Grobnicu kopaju četiri čovjeka iz naselja odnosno mahale iz koje je umrli. U većini naselja gračaničke opštine kaburdžijama[591] se plati, a u nekim kao npr. u Gornjoj Orahovici grob kopaju bez naknade. Prije kopanja grobnice mrtvac se "omjeri ljeskovom motkom", "ulčijom"[592] na osnovu koje se odredi dužina kabura. Prilikom sahranjivanja ulčija se stavi na daske i zakopa se. Širina grobnice je 60 cm, a dubina 120 cm za muškarce i 140 cm za žene.

Ako se prilikom kopanja grobnice naide na kosti nekog nepoznatog pokojnika, one se "saberu" i stave se niže nogu umrlog.

Mrtvaca na groblje nose na tabutu.[593] U kući iz koje je izašla dženaza (pokojnik) na prozor se stavlja posuda s vodom i posuda s brašnom, a prigotovi se i pita. Ovo se činilo zbog toga što se vjeruje da se duša umrlog vraća naveče i da se hrani mirisom te pite, a da žed "utuli", ugasi, vodom.

U prošlosti na sahranu su išli smao muškarci, a danas ide i poneka žena. Kad je groblje daleko, tabut s pokojnikom se prevozi do groblja konjskim kolima, a kad je blizu nose ga četiri čovjeka na "motkama". Te ljude zamjenjuju drugi učesnici pogrebne povorke svaka tri do četiri koraka. U dženazi (pogrebnoj povorci) se ne smije govoriti ni pušiti. Dobrota, poštenje i ugled umrlog cijeni se po broju učesnika u dženazi. U vezi s tim stariji ljudi kažu da je dženetlija[594] onaj meit kome 40 ljudi halali (oprosti).

---

586. Isto, str. 610: tenešir,-ira m (pers.) dugački sto na kome se mrtvac u muslimana kupa prije sahrane.

587. Isto, str. 186: ćefini, kefini,-ina m (ar.) bijelo platno, šifon, u koji se u muslimana zamotava mrtvac.

588. Detaljnije o kupanju i uopšte o opremanju meita (pokojnika) vidi: **A. Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 205-206; **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, 2, str. 178.

589. **A. Škaljić**, isto, str. 462: mezar,-ara m (ar.) grob, raka.

590. Isto, str. 377: kabur m (ar.) grob, raka.

591. Isto, str. 377: kaburdžija m (ar.-tur.) grobar.

592. Isto, str. 631: ulčija f (tur.) ima dva značenja; u našem slučaju radi se o štapu kojim se mjeri dužina mrtvaca, da bi se znalo koliki treba iskopati grob.

593. Isto, str.594: tabut m(ar.) mrtvački sanduk kod muslimana bez poklopca.

594. Isto, str. 238: dženetlija m (ar.-tur.) onaj koji će u raj, koji je zaslužio raj.

Danas umrlog muškarca sahranjuju na tabutu, a nekada su ga polagali na zemlju, a tabut su vraćali. Za razliku od muškaraca žene su se uvijek sahranjivale na tabutu.[595]

Pokojnika ili pokojnicu u grob spuštaju sinovi ili najbliži srodnici. U kabur ga polože tako da je licem okrenut prema Meki. Poslije toga razvežu mu ćefin više glave i nogu i ređaju nad njim daske, počev od glave prema nogama tako da svaka daska jednim krajem leži na dnu groba, a drugim krajem se prisloni na vertikalni zid grobnice iznad pokojnika, da zemlja na njega ne pada.[596] Nakon toga, prvo najbliži srodnici, a onda ostali, ko hoće, bace po grumen zemlje radi sevapa.[597] Poslije toga prisutni uzmu lopate i svako od njih baci po nekoliko lopata zemlje u grob, jer je i to sevap. Kada su umrlog sahranili, onda hodža obavi vjersku molitvu koju zajedno s ostalim završi učeći fatihu ili elhami šerif.[598]

Svjež grob se obilježava s dva bašluka,[599] uzglavnim i nožnim. Između bašluka po dužini groba ostavljaju se "tabutske motke". U nekim selima u ovom kraju, kao npr. u Piskavici običajavali su svjež mezar polijevati vodom iz ibrika.

Poslije sahrane kući umrlog dolaze ukopnici i hodža. Tom prilikom u kući se obavlja "tehvid",[600] pomen za mrtvog koji se sastoji u grupnom učenju pobožnih izreka i molitava. "Tehvidi" se obavljaju i u džamijama, a njihovim završetkom učesnicima se dijele lepine i halve,[601] ili neko drugo pecivo, a u posljednje vrijeme dijeli se samo novac.

Žene izražavaju žalost za pokojnikom na taj način što ne nose odjevne predmete crvene ili neke druge "vesele boje", zatim nakit, ne pjevaju i ne provode nikakvo veselje.

Muškarci žale za umrlim na taj način što ne sviraju, ne pjevaju i uopšte, ne vesele se.[602]

---

595. Upor.**Enver Mulahalilović**, Vjerski običaji Muslimana u BiH, II dopunjeno izdanje, Izdavač: Starješinstvo islamske vjerske zajednice, str. 238-239, Sarajevo, 1989.

596. Upor: **A.Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 209

597. **A.Škaljić**, isto, str. 567: sevap m (ar.) onaj koji čini dobra djela.

598. **A.Hangi**, Život i običaji Muslimana, str. 210.

599. **A.Škaljić**, isto, str. 124: bašluk m (tur.) ima dva značenja: u našem slučaju radi se o muslimanskom nadgrobniku od drveta.

600. Isto, str.616: tevhid (tehvid),-ida m (ar.) Muslimanski pomen za mrtve. Obično se uči u kući umrle osobe na dan sahrane, na sedminu, na četrdesetinu, na pola godine i na godinu.

601. **A. Škaljić**, isto, str. 306: halva f (ar.) slatko jelo od pšeničnog ili bijelog brašna, masla i šećera.

602. Detaljnije o znacima žalosti kod muslimanskog stanovništva u BiH, kao i o posmrtnim običajima u cijelosti vidi: **Emilijan Lilek**, Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine, GZM, V, 1, 1894, 159-166.

Nišani, kameni nadgrobnici stavljaju se nakon 40 dana, ili nakon pola godine, ili kad se navrši godina dana od sahrane umrlog. Prilikom njihovog postavljanja pozove se imam (muslimanski sveštenik). Tog dana uveče pokojnikova porodica pozove komšije i imama na večeru.

U većini naselja nišani se redovno kreče dva puta godišnje; obično se to radi uoči Bajramâ.

B. Pogrebni običaji kod Srba

Još za života starije osobe u ovom kraju su "bilježile drvo" (obično je to hrast) od kojeg će im se, kad umru, napraviti daske za sanduk. U prošlosti sanduk nisu kovali, već su pokojnika stavljali na golu zemlju u grobu, a sa strana i odozgo stavljala se po jedna široka daska.

Kad neko umre, ukućani "kuknjavom" i glasnim "nabrajanjem" oglašavaju njegovu smrt. Odmah se skupe komšije i bliža rodbina koji preuzimaju sve poslove oko sahrane.

Umrla osoba se, kao i kod Muslimana, naziva meit. Ako se radi o smrti starije osobe, onda se za nju, još dok je bila živa, "spremilo smrtno odijelo". Ako umre mlada osoba, onda se ona sahranjuje u vjenčanom odijelu, a pored nje se stavlja i vjenčani peškir. Uz "smrtno odijelo" se pripremi i "podvezak" od bijelog tkanog platna kojim se pokojnik podvezuje ispod brade, kao i crni vuneni pojas ispleten od "tri struke" kojim pokojnika opašu nakon kupanja. Pojas se prekida prije nego što se pokojnik spusti u grobnicu. Podvezak se, takođe, skida i stavlja iznad glave.

Kada neko umre odmah se pale svijeće, a pokojnik se pokriva bijelim "pokrovom", platnom, a na prsa mu se stavi bosiljak.

Odijelo u kome je pokojnik umro se baca u vodu, a posteljina se zapali, ali s druge strane potoka, tj. mora se prenijeti preko vode.[603]

Pokojnika kupaju tri žene odnosno tri muškarca i to tako što ga postave na dvije daske koje se kasnije odnesu na potok da narod prelazi preko njih. Do 60-tih godina meit (pokojnik) se kupao izvan kuće, a od tada uobičajavaju ga kupati u kući. Dok se pokojnik kupao vani, to mjesto se ograđivalo. Kotao ili posuda u kojoj se grije voda nakon kupanja ne unosi se u kuću, nego moraju prenoćiti.

603. Upor. Radmila Kajmaković, Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba u istočnoj Hercegovini, GZM, Etnologija, sv. XXIII, str. 8, Sarajevo, 1968.

Prije opremanja umrlog u podozrenskim selima uobičajavaju kroz rukave košulje koju oblače pokojniku "probaciti" brašna, soli i para, jer vjeruju da će tako berićet[604] ostati u kući.

Prije iznošenja pokojnika iz kuće ukućanima se daje da nešto pojedu da kuća ne bi ostala gladna.

Umrli se mjeri štapom i prema toj mjeri pravi se mrtvački sanduk i kopa grobnica.

Grobnicu kopaju tri grobara. Njima se na groblje nosi hrana i rakija. Ako se posti, onda se nosi grah, luk, krompir i pogača, a u novije vrijeme i riba. Kad se mrsi, na groblje se nosi slanina, sir, luk i pogača.

Kad se prilikom kopanja grobnice naiđe na kosti nepoznatog pokojnika, onda se one "otkupljuju" tako što se u grobnicu stavi malo novca.[605]

Ispred kuće, prije nego se pođe na groblje, pop čini opijelo. Tada ožalošćeni muškarci cjeluju umrlog i daruju ga parama, a žene ga daruju još i peškirima, krpama i u novije vrijeme košuljama.

Na groblje pokojnik se nosi u drvenom kovčegu. Do groblja umrli se nosi na "motkama", "kolju", a u nekim selima kao npr. u Skipovcu kovčeg s umrlim vuku na saonicama. Nošenje umrlog na saonicama je rijedak, ali veoma star običaj koji je do sada konstatovan samo u nekoliko mjesta u Bosni i Hercegovini.[606]

Noseći pokojnika ka groblju, učesnici pogrebne povorke se tri puta odmaraju, a na onom mjestu na kome su stali uobičajavaju "zasjeći krst" u kakvom drvetu.

Kad se pokojnik spusti u grob skoro svi prisutni uzmu grudvu zemlje, te je bace na njega, a usput pomalo piju rakiju.

U svježu humku iznad pokojnikove glave pobode se krst od 'rastovine koji se okiti bosiljkom.[607] U podozrenskim selima na krst se priveže peškir, a uz krst na toj svježoj humci ostavi se litar rakije.

U prošlosti poslije sahrane pokojnikovoj kući su išli samo ukopnici, a danas dođe mnogo više svijeta. Pred kućom ih dočekaju sa "žigama", žeravicama. Običaj je da svako ko dođe s groblja prebaci preko sebe po jednu "žigu", a zatim da operu ruke i tek onda sjedaju za stolove. Muškarci sjedaju s desne,

---

604. **A. Škaljić**, isto, str. 138: berićet m (ar.) 1. obilje, izobilje, obilan rod, plod; 2) sreća, napredak, izdašnost.

605. Upor. **S.Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, str. 122.

606. Upor.**R.Kajmaković**, Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba u istočnoj Hercegovini, str. 10.

607. **Salih Kulenović**, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, str. 123.

a žene s lijeve strane stola. Ožalošćeni i "maje" (žene koje su pripremale jelo) ne sjedaju, već služe prisutne. Tom prilikom ožalošćeni dijele ukopnicima peškire, cigarete i sve ono drugo što je "palo na pokojnika" prilikom cjelivanja.

Po dolasku ukopnika s groblja jedna od "maja" stavlja čašu vode na prozor, jer postoji vjerovanje, kao i u Muslimana, da duša umrlog može biti žedna.

Kad prođe sedam dana od sahrane, "stavlja se sedmica", obavlja se sedmina. Tom prilikom poziva se sedam osoba, a bude ih i više, koje pale svijeće i drže ih u ruci, a zatim se te osobe poslužuju medom i zaslađenom ("slatkom") rakijom. Od hrane obavezno se prigotove tri pogače kao i druga jela. Sve ovo se obavlja u kući nakon dolaska s groblja.

"Četeresnica", četrdeset dana od smrti pokojnika obilježava se na isti način kao i sedmina, ali je razlika u tome što se ovoga puta pozove 40 osoba koje zapale isto toliko svijeća.

Za dušu umrlog "trače se" i zadušnice. One se "stavljaju", obavljaju od Male Gospojine (21.septembra) do sv. Bogorodice (14 oktobar). One se ne mogu priređivati ako nije prošla "četeresnica" (npr. ako je neko umro 15. septembra, zadušnice se ne mogu "stavljati" te godine, nego tek naredne u navedenom periodu).

Za zadušnice se kolje "dušni brav" (ovan za umrlo muško, a ovca za umrlo žensko). Za ovu priliku kolje se ovan ili ovca koji su stari najmanje godinu dana.

Za zadušnice rodbina i komšije donose "prinose"; rodbina donosi janje ili prase, zatim rakiju, sir i hljeb, a komšije "koljivo" (pijetla ili kokoš), rakiju, sir i hljeb. Tom prilikom na groblje idu najbliži srodnici. Kad se vrate s groblja, sjedaju za sofru zajedno s ostalim zvanicama i zapale svijeću. Prije jela prisutni uzimaju "prekadnju" (varena pšenica), med i zaslađenu rakiju. Poslije toga obavezno se jede pogača i "dušni brav". U posljednje vrijeme na zadušnicama se služi pivo, sokovi i raznovrsna slana hrana. Osim toga dijele se suhe šljive, orasi i lješnici.

Svim osobama koje su bile angažovane za određene poslove oko pripremanja sedmine, "četeresnice" i zadušnica daje se "prinos"; muškarcima peškiri, čarape, priglavci, cigarete i drugo, a ženama "krpe" (marame), čarape, kafa, šećer i drugo. Svi oni koji dobiju "prinos" ne unose ga odmah u svoje kuće, već ga ostave negdje u dvorištu da prenoći.

Osim navedenih zadušnica postoji i tzv. "zadušna cvta" koja se održava u prvu nedjelju prije "Velikog - Časnog posta". Tada se ide na groblje i tom prilikom se "prelijevaju grobovi" i čitaju čitulje nad grobovima umrlih srodnika. Za tu priliku rodbina donese rakiju, hranu, peškire, novac i dr. i sve to ostavlja na grobovima umrlih. Te "prinose" pokupi sirotinja.

Na kraju iznosimo još nekoliko vjerovanja u vezi sa smrću i pogrebom. Tako npr. ako su pokojniku otvorene oči, vjeruje se da će neko iz uže rodbine ubrzo umrijeti. Ako se slučajno dogodi da mačka preskoči umrlog, vjeruje se da će se on "povukodlačiti". Da se to ne bi desilo, čim neko umre, zatvaraju se mačke. Ako se to ipak desi, onda se pred vrata pokojnikove kuće stavlja kolac od bijelog gloga. Prema narodnom vjerovanju glog štiti od vampira i vukodlaka, od more i vještica.[608]

U prošlosti se za pokojnikom žalilo na taj način što se nije pjevalo, sviralo i igralo. Danas, žene u žalosti se raspoznaju po tome što nose crnu maramu ili potpuno crnu odjeću, a muškarci crnu traku na lijevom reveru kaputa ili crno dugme.

3. Usmeno narodno stvaralaštvo

Usmeno narodno stvaralaštvo u životu bosanskog čovjeka imalo je oduvijek važnu ulogu društvenog i moralnog činioca. U usmenoj pjesmi, pripovijeci, predanju i poslovici čovjek ovih prostora, kao i narodi drugih podneblja, kondenzovao je svoja životna iskustva, svoje običaje i vjerovanja, svoje poglede na svijet i zbivanja u društvu.[609] Kategorija usmenog govora i usmenog spoznavanja bila je konstitutivna i fundamentalna u narodnom životu, pa je to ostala i danas kada u sela već uveliko prodiru razna audiovizuelna sredstva. Usmenim načinom spoznavanja očuvane su u svim mjestima, kod seoskog stanovništva, etničke norme ponašanja, predanja i priče, društveni stavovi koji u životu pojedinaca i kolektiva imaju vrijednost aksioma itd.[610]

Kad sve ovo imamo u vidu, uvjeravamo se da je prihvatljiva teza mnogih folklorista i etnologa koji su naglašavali da se život jednog naroda najbolje i najpotpunije može sagledati i upoznati iz usmenog stvaralaštva. Duhovne tvorevine naroda, mada katkada mogu imati oblik priproste zabave i razonode u časovima dokolice, u suštini su duboka duhovna potreba i nepismena i obrazovana čovjeka, jer stvaranje u okvirima i na zakonitostima usmenosti se i može kvalifikovati kao istinsko stvaralačko htijenje koje potiče iz najdubljih, često neobjašnjivih i iracionalnih potreba ljudi.

Naša pažnja tokom istraživanja bila je usmjerena, prije svega, na bilježenje i sakupljanje narodnog stvaralaštva u gračaničkoj okolini, što bi nam stvorilo osnovnu pretpostavku za donošenje valjanih zaključaka o tematskom opsegu i umjetničkoj vrijednosti tih tvorevina. Ne malo bili smo iznenađeni

608. Grupa autora, Srpski mitološki rečnik, str. 88.

609. Monografija "Bosna i Hercegovina", Svjetlost, str. 116, Sarajevo, 1980.

610. **Tvrtko Čubelić**, Kategorije usmenosti i pisanosti kao prvotni i konstitutivni principi u jezičkim i književnim realizacijama, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, br. 10, Zagreb, 1968.

starinom pojedinih tema i motiva, autentičnošću i jasnoćom usmenih kazivanja. Svakako da bi nam posao bio olakšan da smo u sakupljanju folklorne građe imali prethodnika. Dosadašnja istraživanja narodnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini, ma koliko bila obimna i svestrana, zaobilazila su područje Ozrena, Trebave i dolinu Spreče. Otuda ovaj naš skromni ulazak u problematiku vrednovanja usmene književne riječi za jedno uže folklorno područje predstavlja tek prvi korak da se o usmenom pjesništvu Srba i Muslimana ovoga kraja progovori sintetički i argumentovano.

3.1. Narodna lirska poezija

U jednom eseju lucidna Isidora Sekulić s razlogom je pisala: "Lirika je u životu našeg naroda životna kontrapunktika. Ako se momak ženi, lirska pesma; ako polazi da odsluži vojni rok, lirska pesma; ako polazi u rat, lirska pesma; nad grobom mladog borca... lirska pesma"[611]. Te riječi velike spisateljice potvrđuje i usmena lirika Gračanice i njene okoline, gdje ova poezija živi intenzivno, u svojim raskošnim oblicima i bogatoj tematici.

Najstarije motive izražavaju, naravno, koledarice, lazarice i pobožne pjesme. Koledarice (u ovom kraju zovu ih i "vješalicama") pjevaju se svaki put u isto doba godine - uoči prve nedjelje po Nikoljdanu. To su običajne pjesme koje pjevaju samo mladići u ovim prilikama, i to pred vratima domaćina idući od kuće do kuće kroz selo.

Koleda domaćine,
dobro veče, domaćine.
Otvor' nama bijela vrata
i srebrene ključanice,
koleda domaćine.

(Kazivao Drago Pavlović, iz Karanovca)

Kad otpjevaju ove sthove, domaćin koledarima otvara vrata i nekoliko mladića ulazi u kuću, primaju darove od domaćina (obično u namirnicama), pa pošto nakupe svega pomalo, zazvone zvonom i odlaze pjevajući:

Zbogom ostaj, domaćine,
živjela ti domaćica
i u kući sva dječica,
krave ti se istelile,
ovce ti se izjagnjile,
krmače se isprasile,
koze ti se iskozile...

(Kazivao Drago Pavlović, Karanovac)

611. Isidora Sekulić, Govor i jezik (sabrana dela, knj. XI), str. 40, Novi Sad, 1966.

Po tom se vidi da se koledarice pjevaju u želji da godina dobro rodi i ljudima poželi srećan život i berićet. Koledarski običaji poznati su svim slovenskim narodima; oni sadrže mnoge proizvodno-madijske motive u kojima je izražena želja da bude rodna godina i opšte obilje.[612] Koledari ponekad budu nezadovoljni kada im, na primjer, domaćin iz nekh razloga ne "daruje zvono", pa se u tom slučaju pjevaju kletve:

Ova kuća lipova,
u njoj nema nikoga.

(Kazivala Milka Jorganović, Bosansko Petrovo Selo)

Prigodnog karaktera su i lazarice, koje se pjevaju na Lazarevdan kada se nije radilo zbog toga da zmije ne prilaze kući.[613] Toga dana, prije izlaska sunca, djeca bi udarala drvenom palicom po peki ili saču i tako tri puta obilazila oko kuće govoreći:

Kuca, kuca lazarice,
bjež' od kuće plazarice

(Kazivala Milka Jorganović, Bosansko Petrovo Selo)

Tematika pobožnih ili religioznih pjesama je takođe iz davne prošlosti. Na ovom području nismo zabilježili mnogo pjesama koje nose poruke religioznog značenja, ali su, po svoj prilici, one ranijih godina bile znatno raširenije. Jedna od rijetkih je pjesama o tome kako su džini (đavoli) odnijeli lijepu Ajkunu, s naglašenom porukom narodnog stvaraoca da nečastive ne treba dozivati, jer oni dolaze po svoje.[614]

Pobožnog su sadržaja i božićne pjesme kao što je ova:

U Božića tri nožića:
jedan reže česnicu,
drugi pečenicu,
treći bijeli sirac.

(Kazivao Miloš Topalović, Gornji Skipovac)

U pjesmama "čisto pobožnim", kako ih je nazvao još Vuk Karadžić izražene su težnje narodne za blagostanjem i boljim životom, priželjkivano

---

612. **Š. Kulišić, P.Ž. Petrović, N.Pantelić**, Srpski mitološki rečnik, Nolit, str. 168-170, Beograd, 1970.

613. Detaljnije o lazaricama vidi: Srpski mitološki rečnik, str. 191-192; **Radmila Kajmaković**, Semberija, Etnološka monografija, GZM, Etnologija, NS, sv. XXIX, str. 95-96, Sarajevo, 1974.

614. Pjesmu o Ajkuni zapisao sam u Sokolu od Rabije Dizdarević, darovitog kazivača koji pamti mnoge stare pjesme koje su davno zaboravljene.

nešto više i ljepše od postojeće stvarnosti.[615] Na prvom mjestu narod je iskazivao čežnju za zdravljem, jer ga mnogi ljudi nisu imali:

Grličica grkuće,
Petar konja trkuće
uz vilicu niz vilicu.
- Daj mi, Petre palicu
da ubijem grlicu.
Grla će meni soli dati,
ja ću soli ovnu dati,
ovan meni loja dati,
ja ću loja maci dati,
maca meni miša dati,
ja ću miša Lunji dati,
Lunjo meni pero dati,
ja ću pero svatu dati,
svat će meni konja dati,
ja ću konja popu dati,
pop će meni knjige dati,
ja ću knjige bogu dati,
bog će meni zdravlje dati!

(Kazivao Miloš Topalović, G.Skipovac)

Pjeva se u narodu, i danas, mnogo prigodnih posleničkih pjesama (zovu ih na više mjesta "težačke pjesme"), a naročito ima dosta žetelačkih. Svima je poznata stara pjesma i melodija "Ječam žele Tuzlanke djevojke".[616] U žetvi se pokazuje ko je koliko vrijedan:

Žetvu žele mlade žetilice
sto momaka, trista djevojaka.
Sama Zilka veže i nalaže.

(Kazivao Abdulaziz Ahmetbegović, Soko)

S ovim motivom često je u pjesmi povezana i ljubavna sadržina:

Mene milče priko bašče viče,
dođi, janje, biće perušanje.

(Kazivala Rabija Dizdarević, Soko)

615. **Vuk Stefanović Karadžić**, Srpske narodne pjesme, knj. I, Prosveta, Beograd, 1969.

616. "Težačke pjesme" pjevaju se i prilikom perušanja kukuruza i drugih kolektivnih poslova. Na prelu, kada se češlja i prede vuna, djevojke radeći pjevaju prigodne pjesme ("prelske", "sijelske"), a momci im otpjevavaju.

Opštepoznata je, na primjer, slijedeća posleniička pjesma koju najstariji Ozrenci pamte od svojih predaka, a cijela izražava vječnu težnju čovjeka za prosperitetom njegovog doma i cijeloga kraja.

Tri ptičice goru preletješe,
svaka nosi u kljunu znamenje,
prva nosi zdravlje i veselje,
druga nosi klasak od 'šenice,
treća nosi vinove lozice.
Koja nosi zdravlje i veselje,
daj je, bože, u to naše selce
da bi bilo zdravlja i veselja!
Koja nosi klasak od 'šenice,
daj je bože u to polje naše
da nam rodi 'šenica bjelica!
Koja nosi vinove lozice,
daj je, bože u to brdo naše
da nam rodi vinova lozica!

(Kazivali: Nenad Rajković iz Karanovca i Pero Popović iz Mičijevića)

Mnogo je kratkih pjesama koje momci i djevojke pjevaju uz kopanje "žita" (kukuruza), ili uz druge poljske poslove, a njihovi se motivi i sadržina isprepliću sa ljubavnom tematikom:

Moj dragane, dođi na kopanje,
ja ću tebi mlada na spavanje.
Urodila pšenica bjelica
u Adema, u moga dragana.
Kad se kopa il' 'šenica žanje,
zajedno smo ja i moje janje.
Koso moja, kosila bi sama
kad bi mila na otkosu bila...

(Kazivao Imšir Plavšić, Miričina)

Očuvano je u tradiciji izuzetno mnogo i svatovskih pjesama, koje prate cijelu ceremoniju ženidbe i udadbe (od polaska svatova po djevojku do povratka mladoženjinoj kući).[617] Svatovske pjesme su vesele i razdragane, pjevaju se preglasno i bučno, kako i odgovara raspoloženju u takvim prilikama.

Sretno sjeli, sretno zapjevali
u ovome domu veselome,
veselome, a i poštenome.
Dođe vrijeme putovat' se mora
daleko je naša Ozren-gora.

617. **Vesna Isabegović**, Tradicionalni svadbeni običaji u ozrenskom kraju, 238-239.

Obraduj se ti momačka majko,
vodimo ti sivoga sokola
koji će te odsad zamijeniti-
pod pomesti, vode donijeti.

(Kazivao Pero Spasojević, Vasiljevci)

Malo tuge i suza bude samo u trenucima kada braća ili rođaci izvedu svoju sestru da je predadu mladoženji, odnosno djeverovima. Rastanak s roditeljskim domom nije lak i doživljava se kao životna neminovnost.

Milo sunce, nemoj zalaziti,
nemoj mene s majkom rastaviti.

Svadbarsko veselje znalo je da traje danima, uz mnoge stare običaje (nevjesta ljubi prag kuće u koju je dovedena, prolijeva ibrik vode pred kućnim pragom, prebacuje jabuku preko krova i slično)[618], koji su praćeni pjesmom momaka i djevojaka.

Djeci u kolijevci pjevaju se uspavanke koje su i danas dobro očuvane kako kod Srba, tako i kod Muslimana. U Lukavici smo čuli ovakvu uspavanku koja se pjeva ženskom djetetu:

Majka Fatu sitno pletijaše,
u petero i u devetoro.
Kako ćerku sitno pletijaše,
na svaku joj po dukat mećaše
i ovako njojzi besjedaše:
- Ćeri, Fato, moje suho zlato,
kada sutra bijeli dan osvane,
ti ustani iz mehke postelje,
pa ti uzmi lijep avdest na se.
Od dragoga boga ti sreću zatraži,
ti si majci srećna uzdanica,
svome ocu mila jedinica.

(Kazivao Šemso Ćurić, Lukavica)

U selu Sokolu pjeva se jedna uspavanka za koju mještani tvrde da je stara više od stotinu godina:

Maca, braca, u kaci se drla (živjela)
u kaci umrla.

618. Običaj ljubljenja praga od strane nevjeste široko je rasprostranjen u Jugoslaviji (Dalmacija, Hercegovina, Bosna, zapadna Srbija i dr.) T.Đorđević misli da je mlada ovim činom odavala poštovanje prema mladoženjinoj kući i prihvatala je kao svoje svetište. O tome vidi: **Tihomir Đorđević**, Naš narodni život, str. 266-268.

Pôpi drugo dajte,
a ovo narodu podajte (dijete koje spava u bešici).

(Kazivao Šaban Nurić, Soko)

Mnoge uspavanke odlikuju se veselim ritmom stihova i poletnošću, u njima je iskazana beskrajna ljubav roditelja prema djeci i porodu.

Taši, taši, malena,
suknja ti je šarena,
košuljica bijela,
kuma je donijela,
kosa ti je plava,
pametna ti glava.

(Kazivala Dragica Topalović, Gornji Skipovac)

Majke najčešće same improvizuju stihove uz bešiku kojima će uspavati svoje dijete i predati ga lakom snu:

Taši, bijela debela,
sva su djeca vesela.
Donio im čika
iz šume lješnika.
Jela bi i Ljuba,
ali nema zuba.
Zato joj je seka
uzvarila mlijeka.

(Kazivala Vukosava Pejić, Katanići)

Na sahranama se kod Srba glasno nariče za pokojnikom, ponekad i vrlo dirljivim tužbalicama. Nismo bili u prilici da bilježimo ono što žene (obično majke, sestre ili kćerke) kazuju kada se obavlja obred sahranjivanja, ali su drugi istraživači utvrdili da je neki put u pitanju obično jecanje, zatim nešto sadržajniji recitativ, do potpuno cjelovitih naricanja, čijim se stihovima izražava žalost za umrlom osobom i veličaju njene ljudske osobine i zasluge za narod i rodbinu.[619]

U Gračanici i okolnim selima svoju dugu i bogatu tradiciju ima i ljubavna narodna pjesma. Bez nje ne može proći ni jedno sijelo, nijedan narodni skup, a na svadbama se, uz svatovske, najviše pjevaju ljubavne pjesme. Po strukturi i osnovnom tonu one su, uglavnom, ili sevdalinke (u gradskim sredinama) ili seoske "poravne". Stanovnici Gračanice i nekih većih muslimanskih sela u

619. **Dr Milivoj Rodić**, Tužbalica i antitužbalica u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova XXXV kongresa SUFJ, Rožaje, 26-29. septembra 1988., str. 136-147, Titograd, 1988.

ovom kraju dobro pamte i čuvaju staru varošku pjesmu klasičnog sevdalijskog ugodaja.[620] Jedna od takvih je i ova popularna pjesma:

Prođe momče kroz selo,
nakrivio fesić na čelo.
Ugleda ga Ajka sa čardaka
pa momčetu veli: u kuću mi seli!
Momče pita za večeru.
Moje ti usne večera,
a bijele grudi postelja!

(Kazivao Nail Jahić, Prijeko Brdo)

Tematski rasponi svih ovih ljubavnih pjesama vrlo su široki, jer se u njima pjeva o sretnoj ali i o nesretnoj ljubavi, o vjernosti ali i o nevjernosti, o ljubavnom jadu i očaju, o djevojačkoj i momačkoj ljepoti, o zadjevicama i svadama, pa često i o tragičnim ljudskim sudbinama mladih. U mnogim je izražena ljepota ljubovnog zanosa i uopšte snaga ljubavnih osjećanja:

Za goricom selo pomaleno,
pomaleno al' je okićeno,
okićeno smiljem i koviljem.
Sve se smilje na kovilje smije,
kano momče na svoje djevojče.

(Kazivali Nenad Rajković iz Karanovca i Lazar Topalović iz Gornjeg Skipovca)

Po suptilnosti i ljepoti naročito se izdvajaju stare ljubavne djevojačke pjesme, kao što je slijedeća:

Oj, veremu, na srcu mojemu,
moj dragane, jel' na tvojemu?
Ja zaspala, pa mi na san dođe
da moj dragi kraj prozora prođe.

(Kazivala Milka Sarkić, Tumare)

Ozrenci tvrde da su njihove najstarije pjesme one koje su zapamtili od svojih predaka, a i danas se rado pjevaju na skupovima i zborovima naroda:

Moj se dragi po livadi šeće,
zove mene da beremo cvijeće.
Ja bih pošla i cvijeće bih brala,
al' se ne bih poljubiti dala.
Ako dozna moj otac i nana,

620. **Munib Maglajlić**, Od zbilje do pjesme-ogledi o usmenom pjesništvu, Glas, Banjaluka, 1983.

od kuće ću biti otjerana.

(Kazivao Nenad Rajković, Karanovac)

Kune nana mene i dragana
da pomremo da se ne uzmemo.
Kuni, nano, ne bi l' oboljela
kad ne odo' za kog sam voljela,

(Kazivao Milan Topalović, Gornji Skipovac)

Nisu rijetkost ni pjesme s narodnom kletvom.[621] Tako djevojka kune nevjernog dragana, a motiv je starijeg porijekla i vrlo rasprostranjen:

Sinoć meni karan aber dođe,
karan aber ženi mi se dragi.
Nek' se ženi, željela ga majka,
i ja ću mu na veselje doći.
Donijeću mu svilene rukave,
u rukave vezene marame.
Koliko je na marami grana -
noliko mu oko srca rana!
Koliko je na kruški krušaka -
noliko ga ubilo pušaka!
Koliko je u polju snopova -
noliko ga ubilo topova!
Koliko je na nebu zvjezdica -
noliko ga ubilo strelica!

(Kazivao Nenad Rajković, Karanovac)

Momačke ljubavne pjesme, za razliku od djevojačkih, izazovnije su i raskalašne, ponekad i s lascivnom sadržinom.[622]

Mala moja, i meni je vuna
kad ti vidim tvoja njedra puna.

(Kazivao Miloš Janković, Boljanić)

Đurđev danak sviće u proljeće,
Maru prosim, l'jepa Mara neće:
- Pođi, Maro, za mene bećara,
bećar ima sto jutara zemlje,
sto jutara samog vinograda,

621. **Jaša Prodanović**, Kletva u narodnoj poeziji, Naša narodna književnost, str. 191-208, Beograd, 1932.

622. Erotska narodna pjesma u ovom kraju je dosta raširena. Pjevaju je momci u kolu, na zboru, bez ustručavanja.

tu će tebi napraviti 'lada.
Nećeš, Maro, ladovati sama,
pored sebe imaćeš bećara.

(Kazivao Lazar Topalović, G. Skipovac)

Začikavanje i izazivanje momaka i djevojaka predmet je u mnogim pjesmama:

Pada kiša rosulja,
na djevojci košulja.
- Bjež', djevojko, pod moj gunj!
- Neću, momče, pod tvoj gunj.
Uješće me crna guja
ispod tvoga gunja!

(Kazivala Mitra Mićanović, Stupari)

To su sve cjelovite, čvršće komponovane lirske pjesme, ali ima i kod Srba i kod Muslimana bezbroj ljubavnih dvostihova, koji su recentne sadržine i pregnantni po formi. Za primjer, navešćemo iz obilja zapisanih dvostihova samo neke sadržaje i teme:

Volim jednu udovicu mladu,
nego cura čitavu brigadu.
Moj dragane, u vojsku ti vrijeme,
kod koga ćeš ostaviti mene.
Ne volim te, lolo, za imanje,
već te volim što si moje janje.
Moj dragane, jedini u nane,
ja u tate pa me neda za te.
Urosi se ruže trgajući,
moj dragane, tebe čekajući.

(Kazivao Drago Pavlović, Karanovac)

Karakteristično je da smo u ovom kraju Bosne zabilježili i pjesme s motivima incesta. U prošlosti incest nije bio nepoznat u narodnom životu i pjesma ga je opjevala i strogo osudila.

Pojave rodoskrvnuća, iako rijetke, nisu mogle proći nezapažene. U Karanovcu je zapisana pjesma s tom temom:

Pogorjela gora javorova,
pogorjela pa je sagorjela,
đe no Jovo dobre konje 'rani,
konje 'rani a ručak pogleda.
- Seja mu je ručak donijela.
Ručak ruča u seju pogleda.

- Sejo mila, dobra ručka tvoga,
a još više lica rumenoga.
Da će nama mater umrijeti,
nas dvoje bi se moglo uzeti.
To slušala sa pendžera majka,
ciknu ljuta k'o šarena guja,
pa doziva svog sina Jovana:
- 'Odi, Jovo, materi na krilo
da ti majka blagoslova dade!
Prevari se mlado momče Jovo,
pa on ode na dvorove majci.
Sabljom manu, odsječe mu glavu,
progovara ostarjela majka:
- Volim biti na zemlji krvnica,
nego sinu majka i punica!

(Kazivao Nenad Rajković, Karanovac).

Uz ljubavne pjesme, balade su sigurno najljepše i najmnogobrojnije usmene tvorevine u Bosni,[623] pa tako i u gračaničkom kraju. Mnoge su nastale u selima oko Gračanice, na Ozrenu i Trebavi, pa su se odavde prenijela u druga područja. To je slučaj sa potresnom baladom o nesretnoj ljubavi Miće i Anice, o sinu jedincu u majke Marku koji je doživio zlu sudbinu da mu poslije smrti "guje crne oči piju", jer je nazor ljubio djevojke, o stradanju nesretnih supružnika Jove i njegove vjerne ljube, koje je majka zavadila, o smrti mlade Nevene i Vlade pod točkovima voza (završava se porukom: "Eto sada roditelji znajte, pa curama momke ne birajte".), itd.

Uopšte uzevši, mnoge balade osuđuju roditelje što su se miješali u sudbinu svoje djece, što su zabranjivali sinu da se ženi voljenom ili kćerki da pođe za svog suđenika. Ti mitovi jednako su prisutni u savremenoj narodnoj poeziji kao i u klasičnoj (u zbirkama Vuka Karadžića ima više pjesama s tom tematikom).

Za primjer navešćemo ovu pjesmu zapisanu u Stjepan-Polju:

Fato zlato, što se ne udaješ?
Evo ima tri godine dana
Kako sam te mladu zaprosio,
kako sam ti đerdan poklonio,
lijep đerdan - sve sami merdžani
i iglica od suhoga zlata.
Fata njemu kroz plač odgovara:
- Davno bih se ja za te udala,
al'me majka nije za te dala.

---

623. **Hatidža Krnjević**, Usmene balade Bosne i Hercegovine, Knjiga o baladama i knjiga balada, Svjetlost, Sarajevo, 173.

Evo tebi derdan od merdžana
i evo t' zlaćena iglica,
ti ne brini, neće me udati,
prije će me živu zakopati.
Ja ne volim nikog osim tebe.
Kada bude o Jurjevu danu,
i gorica lišćem se okiti,
ti pozdravi moju staru nanu
i kaži joj zašto sam plakala,
zato što sam se sa zemljom spojila.

(Kazivao Huso Ibrahimović, Stjepan-Polje)

U velikom broju narodne pjesme opjevavaju i šaljivo-podrugljive motive. U prirodi je bosanskog čovjeka smisao za zdrav humor, pošalicu, pa često i za ironično - sarkastičnu interpretaciju određenih događaja, što je karakteristično i za narodno stvaralaštvo Gračanice i okoline.

Ovim pjesmama narodni stvaralac kritikuje ili ismijava određene pojave koje mu se ne sviđaju: seoske dogodovštine i tračeve, kaćiperstvo i rasipnost kod žena, razmetljivost i pijanstvo kod muškaraca, nepromišljenu ženidbu i udaju i sl.

Na ovom prostoru dobro je poznata stara šaljiva pjesma o ženidbi jednog "Ludenjaka" "Gizdenjakom" koji neće ni presti ni tkati.

Ali na putu za Maglaj "Ludenjak" srete "Pametnjaka" koji ga posavjetova kako treba postupiti sa "Gizdenjakom" pa da se on odobrovolji i nešto korisno radi.

Šaljive pjesme često su upućene od djevojke momku ili obratno, i to u onim slučajevima kada se želi javno saopštiti šta se ne dopada kod druge strane.

Moj se lola pravi ko gospoda,
u kući mu pola trula poda.
Moj se lola pravi da je zlato,
u kući mu do koljena blato.
Moj se lola pravi da je dasa,
u kući mu samo jedna ćasa. ...

(Kazivao Vladimir Božić, Vasiljevci)

U tradiciji usmenog pjesništva ovoga područja mnogo je i danas popularna stara šaljiva narodna pjesma s izvjesnom socijalnom notom o popu gulikoži. U Skipovcu smo tu pjesmu zabilježili u slijedećem obliku:

Ja se najmi' u popa
da mu orem i kopam,
da mu orem dolove,

da mu gonim volove.
A ja poče' orati,
poče kiša padati.
A ja lego' spavati,
kad sam se prenuo,
kurjak vola trenuo.
Aoj, meni doboga,
izio ga do roga,
ko će popa čekati,
ko će s njime vladati?
Otud ide popine
i on vuče štapine,
poče popo udarati,
a ja poče' bježati,
Tri sam brda preskočio
i tri rebra salomio.
Ko je popa služio
na rebra se tužio.

(Kazivao Miloš Topalović, Gornji Skipovac)

Kako god se pjeva mnogo ljubavnih i drugih dvostihova, tako se mogu čuti i šaljivi dvostihovi.

Ja rakiju ne volim nimalo,
samo pijem da bi je nestalo.

(Kazivao Miloš Janković, Boljanić)

S prvim ustaničkim pucnjevima, u ljeto 1941. godine, oglasila se s planine Ozrena i partizanska narodna pjesma, kao svojevrsna propaganda i podrška oslobodilačke borbe.

Ozrenski rimovani dvostih potpuno je dominantna forma partizanskog narodnog usmenovanja, i u pogledu struktura ne razlikuje se od istog oblika drugih folklornih regiona.[624] Ta virtuoznost narodnog pjevača da s nekoliko riječi, bez stilske raskoši i ukrasa, jednostavno, sažeto izrazi sve ono što se želi saopštiti ovdje, na Ozrenu, tradicionalna je pojava. Ovi partizanski narodni dvostihovi kao idejno oformljene poruke i spoznaje kolektiva, djelovali su uvijek snažno, podsticajno, poslovički uvjerljivo:

624. Rimovani dvostih je izuzetno raširen oblik usmenog pjevanja - od Vojvodine (gdje ga zovu "bećarcem") preko Slavonije ("pismica", "poskočica"), Like i Korduna ("lički ojkani") do Dalmacije i Crne Gore. U Bosni za ovaj oblik pjevanja postoji više naziva: "gonetalica", "preklapuša", i slično.

Ozren-goro, Švabo bi te oro,
nema pluga - koliko si duga.

(Kazivao Miloš Janković, Boljanić)

O bogatstvu ozrenske partizanske narodne poezije dovoljno svjedoče i podaci da je u ovom kraju bilo dosta zapaženih narodnih pjesnika. Takva je bila i darovita Karavlahinja Petruša iz Milina Sela, koja je prigodnim pjesmama, improvizujući ih majstorski i s lakoćom, svaki put dočekivala i ispraćala partizane iz sela.[625] Na Ozrenu se borio i stvarao partizanski pjesnik i umjetnik, Krajišnik Miloš Popović Đurin, čija je lijepa pjesma o Ozren-planini zauvijek zagubljena.

Ozrenski partizanski dvostihovi, kojih je dosta ispjevano u NOB-i govore o početku oslobodilačke borbe i junacima ovoga kraja:

Ozren-goro, visoka, planino,
čuvaj mene da ne bi' poginuo.
Parabelo, ti se zakovala,
kada na mene mladog zapucala,
Kad sva sela ratovala ne bi,
Ozren gora i Trebava mora.
Ozren goro, moja šumo gusta,
da te ne bi osta Bosna pusta.
Ko ne žali da će mlad umrijeti,
nek se javi Kupresovoj četi.
Moj Ozrenu, tri put si gorio,
al, se nisi Švabi pokorio.

(Kazivao Nenad Rajković, Karanovac).

U njima se spominju Todor Vujasinović, komandant Ozrenskog partizanskog odreda, pogibije pojedinih boraca i druge teme, i sve su redom prožete najdubljim životnim optimizmom i nepomućenom vjerom u pobjedu narodne revolucije, kao i partizanska poezija u cjelini. Ako svojom umjetničkom vrijednošću ove pjesme i ne dosežu ljepotu klasične narodne poezije (po tvrđenju pojedinih folklorista), one su značajne kao svjedočanstvo o jednom slavnom vremenu iz naše bliske, ali veoma burne prošlosti.

3.2. Epske narodne pjesme

Tragovi epskog narodnog pjevanja u Gračanici i okolini nalaze se još samo u degeneriranim oblicima guslarskih pjesama. Gašenje guslarske tradicije počelo je u ovom kraju od kraja XIX vijeka, jer nije bilo kulturoloških,

625. Todor Vujasinović, Ozrenski partizanski odred, III prerađeno i dopunjeno izdanje, Svjetlost, str. 130, Sarajevo, 1979.

ambijentalnih ni društvenih pretpostavki da se ona značajnije održi, mada su to pokušavali potomci doseljenih stanovnika iz Hercegovine i Crne Gore. Ostalo je samo sjećanje da je poneki guslar na zboru kod manastira Ozren, između dva rata, "lijepo guslao starinske junačke pjesme", ili da je na Trebavi živio neki starac koji se u gusle razumijevao. Dakle, u ovom kraju davno je nestalo stvaralaca epskih pjesama, a nestalo je i pjevača-interpretatora.

Istorijski događaji I i II svjetskog rata donekle su uticali na obnovu epske narodne pjesme, ali su to, bar što se tiče ove sredine, bile loše imitacije klasične poezije. Tako Latif Karić (rođen 1905. u Vranovićima) gusla odavno, od 1928. godine, nastupajući na vjerskim praznicima, u kafanama. Njegov repertoar su bile muslimanske junačke pjesme iz pjesmarice Koste Hermana[626] i za njega bi se moglo reći da je inventivno prenosio epsku tradiciju.[627]

Drugi gračanički guslar Imšir Plavšić je mladi čovjek (rođen 1928. u Rašljevi, živi u Miričini). Od prije desetak godina bavi se guslanjem. Pjeva borbene pjesme koje je sam spjevao: "Kapitulacija stare Jugoslavije", "Tito vođa nesvrstanog svijeta", "Ustanak ozrenskih i trebavskih sela" i druge. Za te pjesme bi se moglo reći, i ocjena neće biti prestroga, da su bastardi epskog pjesničkog umijeća; nedostaje im dramatika i logičnost epske naracije, plastičnost opjevanih likova, stilska vještina. Tako naše istraživanje uvjerljivo potvrđuje da je okolina Gračanice prvenstveno i izrazito lirsko folklorno područje, dok se o epskom stvaranju ne može gotovo ni govoriti.

3.3. Narodne pripovijetke i kraće prozne tvorevine

Andrić je više puta isticao da su Bosanci narod sa divnim darom za pripovijedanje. To su prije svega isticali i mnogi strani putopisci, Evans na primjer, ali ovoj vrsti narodnog stvaralaštva istraživači su poklanjali još manje pažnje nego usmenoj lirskoj pjesmi.

Prozne tvorevine ljudi iz ovoga kraja su priče o vilama, vukodlacima, vješticama i drugim antropomorfnim bićima u kojima su sadržane drevne čovjekove predstave o prirodnim silama koje su mu bile nenaklonjene. Narodna mašta izatkala je mit o nastanku svijeta, o fantastičnim čovjekovim moćima, a najraširenija je legenda o potopu. Stari Hasan Golać (1905) pričao nam je tu staru priču: Prilikom velikog, katastrofalnog potopa stradalo je dosta stanovništva u gračaničkoj okolini. Ljudima je u pomoć pritekao Isa-peigamber (božiji poslanik prije Muhameda). On je velikom đemijom (lađom) prevozio i spasavao narod. Đemiju je privezao za dvije "halke"; jednu na Visu trebavskom,

626. **Kosta Herman**, Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sabrao Kosta Herman 1888-1889. Priredila Dženana Buturović, knj. I-III, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

627. Latif Karić je bio pod uticajem Osme Ćorića iz Piskavice, vrsnog guslara koji je umro 1923. u 90-toj godini života.

a drugu na brdu Ostrovici na Ozrenu. Prilikom spasavanja toga naroda, u demiju se uvukao miš "stahoraš", probušio je, te je u nju počela ulaziti voda. Ali, u demiji se odnekud našla zmija i spasla narod od sigurne smrti na taj način što se smotala oko rupe i tijelom začepila otvor, te voda dalje nije mogla prodirati. Zbog toga je grehota zmiju ubiti.[628]

Pamte se dobro priče o vidovnjaštvu i vidovnjacima, a posebno u muslimanskim selima žive raznovrsne priče o hodžama, zgodama i nezgodama iz njihovog života.

Ipak su Ozrenci, Trebavljani i mještani gračaničkih sela najviše skloni legendama. Zapisali smo na desetine ovih proznih tvorevina, o tome kako su nastala pojedina sela, o zakopanom blagu, o svatovima koji su se tukli sa drugim svatovima (jer su pošli po istu djevojku), o hajdukovanju, o prividenjima, o dobrim junacima (šehitima) koji i kad poginu nose kilometrima svoju glavu pod pazuhom dok ih ljudi ne sahrane kako dolikuje, itd.

Svi ovi primjeri govore o tome da je usmeni pripovjedač ovoga kraja svoje usmeno prozno kazivanje dugo njegovao, svakodnevno upražnjavao, i prema stepenu izgrađenosti toga umijeća uživao određeni ugled u društvu. Prozna tvorevina je pripovjedaču omogućavala da se iskaže kao stvaralac, da iznese svoje predstave o mnogim problemima i svijetu oko sebe. Fantastičnost tih kazivanja samo je prividna - u bajkama, legendama, i basnama uobličeni su čovjekovi svjetonazori, odražena je stvarnost onakva kakvu ju je naš čovjek naučio da gleda, tumači i doživljava.

U kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine kontinuitet, bogatsvo i umjetničku vrijednost pokazuje najviše usmeno narodno stvaralaštvo, što se može reći i za usmenu književnost Gračanice i okoline.

Gračanica je postigla u svome burnom razvoju kvalitetne domete u materijalnoj i u duhovnoj kulturi. Život u ovom gradu, kao i u mnogim drugim bosanskim varošicama poprimio je specifične bosansko-orijentalne sadržaje. Sela su mnogo više sačuvala patrijahalne odnose; kuće su tek posljednjih decenija počele doživljavati transformaciju i inoviranje prema savremenim zahtjevima građenja, dok se pjesnički, plesni, muzički i likovni folklor sačuvao u znatnoj mjeri u svojim izvornim manifestacijama i oblicima. Ovo posebno važi za bajke, basne, legende, zagonetke, poslovice, te za izuzetno bogatu lirsku narodnu poeziju u ovom dijelu Bosne. Mada je za ovu sveukupnu duhovnu kulturu karakteristična konfesionalno-etnička i nacionalna diferencijacija, što se izražava u izrazu, tematici i svjetonazoru ovih tvorevina, postojalo je i zajedničko jezgro i uzajamno ispreplitanje kultura i tradicija.[629]

---

628. Postoji mnoštvo različitih vjerovanja o zmijama. O tome vidi: Srpski mitološki rječnik, str. 145, 146.

629. Monografija "Bosna i hercegovina", Svjetlost, str. 116, Sarajevo, 1980.

Tako je naše istraživanje usmenog stvaralaštva na mikroprostoru Gračanice i okoline potvrdilo njegove višebrojne kulturnoistorijske, društvene i umjetničke vrijednosti i za cijelu Bosnu i Hercegovinu.

4. O govoru Gračanice i okoline

Radi boljeg osvjetljavanja Gračanice i okoline s obzirom na centralnu temu ove radnje služit ćemo se folklorističko-lingvističkim postupkom, a u okviru njega etnološko-lingvističkim interpretacijama. Da bi se dobila cjelovita i prava slika govora Gračanice i okoline nužno je zahvatiti i nešto šire područje, jer se gračanički kraj u geografskom smislu ne podudara sa izoglosama govornih karakteristika. One se prenose i na šire područje ili se iz šireg područja inkorporiraju u govor Gračanice i okoline. Stoga kad govorimo o osobinama govora Gračanice i okoline, onda podrazumijevamo, u minimalnim potrebama šireg zahvatanja, slijedeći govorni milje:

- istok: Džakule - Porječina

- zapad: Ḍonji Skipovac - Boljanić

- sjever: Džakule - Donji Skipovac

- jug: Boljanić - Porječina

Na području Gračanice, kako smo iz prethodnih razmatranja mogli vidjeti, živi muslimansko i srpsko stanovništvo u najvećem broju, ima i ostalih naroda i narodnosti, ali neuporedivo manje. Stanovništvo Gračanice i okoline je slavenskog porijekla, naselja su starija i mlađa, porodice su starosjedilačke i doseljeničke. Govor današnjeg stanovništva neposredno je oblikovan navedenim činjenicama. On je jasno profiliran i mali je broj pitanja oko kojih bi se mogla sporiti današnja lingvistička nauka. Iako je to tako, ni do danas nije napisana cjelovita studija o govoru Gračanice i okoline. Ono što je napisano samo se ovlaš dotiče govornih osobina ove oblasti, jer je pisano radi drugih naučnih ciljeva i zadataka.[630] Ipak, u svim tim radovima nalazimo i vrlo značajnih podataka za govor Gračanice i okoline. Imajući u vidu te naučne istine i izvršivši istraživanja na terenu dolazimo do slijedećim činjenica.

1) ƀ (jat) Kratki jat daje je, a dugi jat daje, najčešće, dvosložno j ie, pa imamo pored vjetar, pjesma djeca // i vrieme, sieno, tielo. Nadalje, ne daje nje

---

630. **Risto Jeremić**, O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti, Glasnik Geografskog društva, 7-8, Beograd, 1922; **Slavko Pavičić**, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, JAZU, Djela, 47, Zagreb, 1953; **Ivan Brabec**, Govor Tuzle i okoline (rukopis) Sveučilišna knjižnica, R 6635 a, Zagreb, 1955; **Dalibor Brozović**, O problemu ijekav-skošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, HDZ, knj. 2, JAZU, Zagreb, 1966; **Šaban Hodžić**, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1960; **Pavle Ivić**, Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Matica srpska, Novi Sad, 1956; **Ismet Smailović**, Jezik Hasana Kikića, Glas, Banjaluka, 1979.

(njekakav, nješto) što je evidentno redovno u selima naseljenim muslimanskim stanovništvom, a u selima naseljenim srpskim stanovništvom je rijetkost.

Ikavizmi: pre > pri (prid njega, prid školom, prišla svojima, sikira, nedilja, bižala, sikiracija, sikirati).

2) AO > o: išo, našo, reko, viko (radni glagolski pridjev se redovno pokraćuje i svodi na vokal o).

3) ti, ći > t, ć: učit, stić, kopat, nać (infinitivi na ti i ći završavaju se na t i ć).

4) a > o: vrota, broda, glova (zatvaranje vokala a u korist o), o > u (Doboj-Dobuj, torovi-toruvi).

5) paralelna upotreba sekvenci št-šć: zaišćem, puštenica-pušćenica, kršten-kršćen, uštinuti-ušćinuti (tendencija je ka št, sveštenik, opština, štene).

6) Najnovije jotovanje: šćela sam, gdje (di), djed (đed), ćerati se, idi.

7) ra > re: vrebac, greblje.

8) ps, pš, pč, pt, > s,š,č,t (redukcija p): pšenica-šenica, pseto-seto, pčela-čela, ptica-tica.

9) Suglasnik h ima vrlo nestabilnu sudbinu. U govoru muslimanskog stanovništva, on je potpuno očuvan, čak se javlja i u onim slučajevima gdje mu prema etimologiji nije mjesto. U govoru srpskog stanovništva, nije potpuno očuvan, on se najčešće gubi ili se zamjenjuje konsonantima v, j, i ponekad k.

10) Afrikate đ-dž i č-ć u govoru Gračanice i okoline dobro su očuvale razliku (usp. džem-đem, jahačica-jahaćica-).

Evidentna su i remećenja te razlike, ali su one više pitanje importa i gradske sredine.

11) Akcenat je u granicama normi savremenog srpskohrvatskog književnog jezika. Evidentna su sva četiri novoštokavska akcenta (kratkosilazni, kratkouzlazni, dugosilazni i dugouzlazni). Sve osobine akcenta u govoru Gračanice i okoline su zabilježene u akcentima ijekavskošćakavskih govora.

Posebno ističemo:

- prisvojne zamjenice u svim padežima osim nominativa, vokativa, i instrumentala imaju dugouzlazni akcenat (móga, tvóga, svóme, tvóme)

- upotreba predakcentskih dužina (Hajrina kafa, svilīca, žutīca).

Akcentske razlike u govoru Muslimana i Srba na ovom području imaju i status oponiranja, ali su one više proizvod sociokulturnih uslova življenja, nego neke posebne dijalekatske markiranosti. Te razlike nisu niti geografski

strogo naglašene, niti se u jezičkoj istoriji ova oblast cijepala na zasebne i različite govorne areale.

12) Imenice u govoru Gračanice i okoline gledano sa folklorističko-lingvističkog i etnološko-lingvističkog aspekta realizuju se u okviru normi književnog srpskohrvatskog jezika. Ono što je, ipak, značajno istaći je slijedeće:

- paralelna upotreba imenica s kraćom i proširenom osnovom u množini (vuk+vuci/vukovi, znak-znaci/znakovi, svat-svati/svatovi).

- proširenje osnove sa et, en, es: (čudo-čudesa, žumance-žumanceta, dijete-djeteta// dijeta, tjeme-tjemena).

- proširenje osnove imenica sa ov-ev (put-putevi/putovi, prut-prutovi/prutevi).

13) Zamjenice (i lične i pridjevske) ne odstupaju od savremenog književnog jezika. Specifičnosti su slijedeće:

- Ovaj put - ovim putem// ovijem putem

- ovakav - vaki, ovaj - evi, nekakav - nekaki, njih - njiha, njima (im)-him,

- nešto - niešto.

14) Pridjevi u sva tri stepena poređenja kao i neporedbeni oblici realizuju se kao u književnom jeziku. Posebno treba istaći oblike komparativa s prijedlogom po, ekvivalentno makedonskom jeziku (debeo-podebeo, visok-povisok, gladan-pogladan). U upotrebi je češće neodređeni vid pridjeva (žut pas, suh plot, crven krov).

15) Glagoli se ni po čemu ne razlikuju u promjeni od savremenog književnog jezika. Ono što ih ističe u odnosu na normu je njihov akcenat (obèćavām - obećavam).

Imperfekat i pluskvamperfekat se vrlo rijetko upotrebljavaju.

16) Prilozi su vrlo često u upotrebi, neknjiževni su: (gore-gorika, gorikare, gorikarce; dole-dolika, dolikare, dolikarce; spram njega-sapram njega; ovdje-vode, ovod; poslije-potlje; sad-jako).

17) Leksika u govoru Gračanice i okoline je vrlo bogata. Ovdje evidentiramo znatan broj riječi zabilježenih u našim rječnicima, ali sasvim drugih značenja ili tih riječi ne nalazimo niti u jednom našem rječniku, kao npr.

- čukùndruk (slatka repa)
- miva (bogatstvo voćem i povrćem)
- kanjevac (kaljavac-lavabo)
- hiljaga (oborina)
- bundavić (mala bundeva)
- derluk - dernek (veselje)

- elif - znati elif (biti pismen)
- guzlo - guzla (ljenčuga)
- krvopišna vena (velika, izrazita vena)
- otarač (brisač)
- bespara (krpa za pranje posuda)
- pasković (nikogović, zloćo)
- malohran (mršav)
- zviždenjak (daždevnjak)
- suhoguzica (škrtac)
- parmaklija (grub, nekulturan)
- flášo (pijanica, alkoholičar)
- domundavati se (potajni dogovor)
- sihirka (vračara)
- saburiti (sputavati prohtjeve)
- ožeži (udari)
- razguziti (opustiti se, raskomotiti)
- herav (kriv)
- srùmati (pojesti, popiti do kraja)
- pjevalo (grlo)
- bandoglav (tvrdoglav, jogunast)
- šaco (zavodnik, udvarač)
- namiguša (žena lakog morala)
- uhákati (uništiti, onesposobiti)
- krvina (svada, tuča, larma)
- drmoguz (igra, treskanje tijelom)

U individualnim interpretacijama govornih predstavnika ovog kraja leksika nije bogato razvijena, ali se ona pokazuje u svoj raskoši kad se razvije dijalog između žitelja istog naselja. Tok govora se mora dobro pratiti da bi se razumjele sve riječi, jer su mnoge od njih značenjski prava riznica, a uz to su često i metaforički preneseno saopštene. Među tim riječima od tuđica dominiraju orijentalizmi (baklava, jorgovan, džigerica...), zatim germanizmi (givikt, frtalj, cimer, šarafciger...). Značan broj orijentalizama došao je iz turskog jezika izravno, a velik je broj i onih koji su nam došli iz persijskog i arapskog jezika, ali opet preko turskog jezika kao posrednika (kafa, nafta, liman). Razlozi zašto je to tako jasni su kad su u pitanju orijentalizmi, jer se tu radi o dugogodišnjem importu ovih tuđica. Razlozi za pojavu i očuvanje germanizama su višeslojni. Osim leksike germanskog porijekla primljene ratnim kontaktima šireg jugoslavenskog područja (oružje, terminologija, komande, stručne publikacije itd.) bitno je istaći i vrijeme austrougarske okupacije koja je na ovom području ostavila vidnih jezičkih posuđenica (cugsfirer, ancug, šiken, šuckor, šikucija, fošus, frleza itd.), zatim strukovnu terminologiju proizvodnih zanimanja iz vremena tuđinskog boravka u ovim krajevima, a posebno kontakata rudarskih, šumskih, pružnih i drugih radnika okolnih centara (Doboj, Gradačac, Srebrenik, Lukavac, Tuzla) sa stanovništvom ovih krajeva; i na kraju

preuzimanje leksike kao etikete u uslovima nemogućnosti zamjene, ali neadekvatnog značenja (far, špic, cug, cirkular, vagon...).

U cjelokupnoj leksici vrlo zapaženo mjesto imaju imena naselja. Osnovu gračaničke toponimije čine dva izvorišta a) jedna imena su nastala na bazi fitonima (Orahovica - orah) i b) druga naselja su ime dobila apelativno (familijarno) identifikujući se sa i imenima i prezimenima (Babići, Malešići, Stjepan Polje, Petrovo Selo). Bitan faktor u imenovanju toponima ove oblasti čine odredbe mjesta: Donje i Gornje (Orahovica, Lohinja, Skipovac, Miričina), ali je evidentno da ovih odredbi ima i u mikrotoponimiji. Jedan broj ovih toponima tvori se pomoću sufiksa karakterističnih za deminutive i hipokoristike (ica, ić) iako nemaju takva značenja (Gračanica, Piskavica, Boljanić). Drugi broj imena naselja građen je pomoću sufiksa za označavanje augmentativa (ina, ača), koji takođe nemaju takva značenja (Porječina, Miričina). Karakteristično je da se u većini imena ovih naselja osjeća ime, prezime, posesivni pridjev, zanimanje ili karakteristika lokaliteta. Ovako imenujući naselja Gračanice i okoline čovjek je imenom nastojao da iskaže svoje vlasništvo ili svoju pripadnost lokalitetu (Gračanica - grad, gradina, granice; Boljanić-bolan, Boljan; Karanovac-kara-crn, Karan? Crni Karan; Sočkovac-soko, Soko > Sočko-sokov-grad, naselje, Sočkov; Kakmuž-neutvrđeno porijeklo; Porječina-uz rijeku, naselje po obalama rijeke; Miričina-imenovanje proizišlo iz vlastitog imena; Rašljeva-rahle, rahljeri, rahlj (ev)ari; Lohinja-log-loh-šupalj, prazan, poljska vrlet; Piskavica-pištaline, pisek, krečnjačko-pjeskovito tlo; Vranovići, vran, esmerast, taman, "vlaška put"; Soko-soko (1), vrsta ptice; Škahovica-vodom bogat kraj, izvorište, posuda, škaf; Doborovci-dob, dub, hrast, cer; Džakule-pluralia tantum apelativa prezimena Džakula; Lukavica-luka, brod, toplica; Slatina-lokalitet plodnog tla i bogatstva vodom; Skipovac-obezvučavanje suglasnika, zgib-konfiguracioni geografski zonalni kontakti.

Druga karakteristika leksike Gračanice i okoline su dvojna prezimena porodica s lijeve strane Spreče (uglavnom daljim porijeklom Crnogorci, pravoslavci, Ozrenci). Naime, osim administrativno pravnih prezimena, gotovo svaka porodica ima i neko kolokvijalno, narodno, svakodnevno-razgovorno prezime koje u govoru dominira i po kojem se žitelji međusobno ne samo oslovljavaju, nego i razlikuju u komunikaciji, kao i moralno-karakternom portretiranju. Tako se na primjer Lazarevići zovu Rikići, Poljaševići su Jovanići, Lukići su Babići, Stankovići su Bojkovići itd.

Etnici od gračaničkih toponima (imena stanovnika) u muškom rodu najčešće se završavaju na nastavak an (ac): Sočkovljanac, Boljaničanac, Kakmužanac, Porječanac, Krtovljanac, a u ženskom rodu najčešće se završavaju na nastavak ač (ka): Petrovačka, Karanovačka, Krtovačka ili na nastavak(an) ka: Sočkovljanka, Porječanka. Evidentni su i drugi nastavci u oba roda, kao što su evidentne i dvojne upotrebe etnika (Boljanka > Boljanićka, Gračanka, Gračanićka > Gračanica, pored Gračaničanka.

VII

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Gračanica se nalazi sjeverozapadno od Tuzle na udaljenosti od oko 35 kilometara. Smještena je u dolini Sokoluše ili Gračaničke rijeke, desne pritoke Spreče.

U fizičko-geografskom pogledu teritorija Gračanice i njene okoline obuhvata dio Ozrena s podgorinom, zatim dobar dio donjeg toka rijeke Spreče i dio Trebave s podgorinom. Površina opštine zahvata prostor od 387 km^2 ili 0,7 odsto ukupne teritorije Bosne i Hercegovine.

Veći dio opštinskog teritorija zahvata dolinu donjeg toka Spreče, koja predstavlja prirodnu vezu između doline rijeke Drine na istoku i rijeke Bosne na zapadu. Zbog toga se Gračanica u daljoj prošlosti, a posebno kroz cijeli turski period, nalazila na raskršću dva značajna puta: jednog koji je išao od Maglaja prema Tuzli i Zvorniku kao sjedištu Sandžaka i drugog koji je, preko Drafnića, Vranovića i Doborovaca, vodio ka Brčkom.

Danas je geografski i geoprometni položaj gračaničke kotline veoma povoljan, jer ovuda prolaze saobraćajnice koje su prirodne i najkraće veze sa susjednim kotlinama i komunikacijama (maglajskom, dobojskom, gradačačkom, srebreničkom i lukavačkom).

Petrografski i geološki sastav područja gračaničke opštine čine stijene pretežno mezozojske, a dijelom tercijarne i kvartarne starosti, premda ima i onih koje su stvarane u paleozoiku. Nastanak ovih stijena praćen je stvaranjem različitih orudnjenja koja predstavljaju važne prirodne resurse u ovom području. Od mineralnih sirovina ovdje su otkrivena nalazišta azbesta, kaolinske gline, građevinskog i arhitektonskog ukrasnog kamena, termalnih, termomineralnih i hiperalkalnih voda, a utvrđene su i rudne pojave magnezita, talkita, uglja, željeza, olovno-cinčanih ruda, titana i drugih rijetkih metala.

U Gračanici i okolini jasno se uočava zavisnost reljefa od strukturnih, tektonskih, neotektonskih i litoloških faktora, koji su zajedno s klimatskim i hidrološkim odredili njen površinski oblik. Inicijalne crte u morfogenezi reljefa ovog područja dala je alpska orogeneza, zatim tektonski pokreti dinarskog pravca, jezerska abrazija nekadašnjeg Sprečkog zaliva i jezera i fluvio-denudacioni procesi koji su uslovili stvaranje fluviodenudacionih površi i fluvijalnih terasa. Najzastupljeniji genetski tipovi reljefa na ovom području su površi, terase i kotline. Zaravni i terase imaju i poseban hidrografski značaj, jer se na njihovim odsjecima javljaju izvori. U antropogeografskom pogledu ovi geomorfološki oblici imaju veliki značaj za život ljudi, zato što su to najpogodniji

predjeli za poljoprivredu, a njima je određen i raspored naselja kao i pravci saobraćaja.

U gračaničkom kraju zastupljena je umjereno-kontinentalna klima koja čini prelaz između stepsko-kontinentalne klime Panonske nizije i klime naših visokoplaninskih oblasti. Najhladniji mjesec je januar, a najtopliji juli. Srednja godišnja temperatura iznosi 10 ^{0}C, a julska 20,3 ^{0}C. Maksimum padavina je u maju (121 mm) i u junu (101 mm), a minimum u martu (41 mm).

U ovom kraju vodotoci pripadaju slivu Spreče, Bosne i Tinje. Najprostraniji je sliv Spreče, što ga na lijevoj strani čine padine Ozrena, a na desnoj južne padine Trebave i Ratiša. Lijeve pritoke Spreče na gračaničkoj teritoriji izviru na Ozrenu na nadmorskoj visini iznad 600 m. S desne strane Spreča prima manji broj pritoka, a njihova izvorišta su na znatno manjim visinama i ni jedno od njih ne prelazi visinu od 500 m.

Ovo područje je bogato i podzemnim vodama koje se u posljednje vrijeme koriste za vodosnabdijevanje grada kao i nekih seoskih područja.

Na području gračaničke opštine zastupljeno je nekoliko tipova zemljišta: fluvisol, pseudoglej, euterični kambisol i nizovi ranker-kambisol i kambisol-luvisol na serpentinitu i peridotitu.

Najpovoljniji tip zemljišta za rasadničku proizvodnju je pseudoglej i recentni riječni nanos.

Narodni nazivi za pojedine tipove zemljišta na ovom području su: "prahulja", "sionica", "ilovača", "kruškovača", "brestovača", "pjeskulja", "kamenjača", "brusulja", "borovača" i druge. Tradicionalni poljoprivrednici dobro poznaju njihova fizičko-hemijska svojstva i rasprostranjenje.

Geomorfološke karakteristike tla, klima, hidrografija, pedološki sastav tla i antropogeni činioci uslovili su u ovom području raspored biljnog pokrivača, a samim tim i raspored poljoprivrednih kultura. Biljni i životinjski svijet u ovom kraju predstavlja mješavinu biljnog i životinjskog svijeta između planinske i panonske florističko-faunističke oblasti. U središnjem dijelu opštinskog pod-ručja najzastupljenije su šume kitnjaka i običnog graba, kao i šume bukve. U južnom i jugozapadnom dijelu opštinske teritorije najzastupljeniji je bijeli i crni bor kao i hrast kitnjak. U dolini Spreče karakteristična je tzv. "formacija obalnih šuma", koju sačinjavaju vrbe, topole, johe i poljski jasen. Osim navedene šumske vegetacije, značajan dio ovog područja čine površine sa livadskom vegetacijom koje obrazuju mezofilne višegodišnje biljke.

Listopadne šume i livadska vegetacija pružaju raznovrsne i povoljne uslove za razvoj faune (divlje svinje, srne, jazavci, vjeverice, lasice, krtice, različite vrste ptica, gušteri, zmije, daždevnjaci, žabe i dr.).

Prirodni uslovi na kojima se zasniva privreda Gračanice su u cjelini povoljni. Između pojedinih dijelova gračaničke teritorije postoje izvjesne raz-

like u stepenima prirodnog iskorištavanja koje potiču, prije svega, iz petrografskih osobina teritorije i njenih morfoloških, hidrografskih i klimatskih karakteristika. S ovim osobinama je u uskoj vezi i pedološki karakter terena, koji je zavisan još i od biljnog pokrivača i načina obrade zemljišta.

Područje gračaničke opštine je brdsko-planinskog karaktera; na zemljište ispod 200 m nadmorske visine otpada 12 odsto, od 200-350 metara otpada 55 odsto, a 33 odsto čini zemljište do 500 metara nadmorske visine i nagibom terena preko 13 odsto.

Dosta povoljan pedološki sastav zemljišta, uz relativno povoljne klimatske i hidrografske karakteristike, omogućava intenzivnu ratarsko-povrtarsku, voćarsku i stočarsku proizvodnju.

Šumsko privredno područje Ozrena i Šamunice sa crnogoričnim i bjelogoričnim drvećem čini solidnu osnovu za razvoj drvne i drvno-prerađivačke industrije.

Za razliku od prirodnih, društveni uslovi za razvoj privrede, koji se mogu pratiti još od turske uprave na ovom području, bili su u direktnoj ovisnosti od istorijskih i društveno-ekonomskih zbivanja ne samo na ispitivanom području, nego i šire, na području Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i Evrope. Za turski period karakterističan je fudalni društveno-ekonomski poredak, a za austrougarski period, kao i period između dva svjetska rata, karakterističan je kapitalistički način privređivanja uz jake ostatke feudalnog načina privređivanja. Poslije oslobođenja 1945. godine nastupila je nova socijalistička društveno-ekonomska formacija, koja je u Gračanici i mnogo šire u svijetu nametnula svoje zakonitosti.

U prošlosti razvitak Gračanice i okoline počivao je na tradicionalnoj poljoprivredi. U tradicionalnom ratarstvu, koje na ovom području možemo svestrano pratiti od prve polovine XIX vijeka, najzastupljenija je proizvodnja kukuruza i pšenice, a u nešto manjim količinama proizvodnja ječma, raži i zobi. Od povrtlarskih kultura ovdje se uzgajala uglavnom repa, kupus, crveni i bijeli luk, prasa, paradajz, mrkva, celeraba, karfiol, kelj, crni patlidžan i dr.

Obrada zemlje obavljala se ralom, zatim drvenim, a kasnije željeznim plugom i drljačom.

Od voća u ovom području bile su najzastupljenije jabuke, kruške, šljive, trešnje, orasi, kestenje i dudovi. U XVII i XVIII vijeku voćarstvo se sve više razvijalo potiskujući vinogradarstvo, koje je u gračaničkom kraju bilo takođe dosta dobro razvijeno.

Stočni fond u prošlosti predstavljao je glavnu privrednu karakteristiku u gračaničkom kraju, o čemu nam svjedoče popisni podaci iz vremena austrougarske uprave kao i iz vremena predratne Jugoslavije. Od stoke najviše su se

uzgajala goveda, ovce, koze, svinje i konji. Danas je stočarstvo malobrojno i u opadanju.

Od svježeg mlijeka domaćice u ovom kraju spravljaju "kajmak" (pavlaku), "kiselo mlijeko", puter i kravlje maslo. Tehnologija spravljanja navedenih mliječnih proizvoda obavlja se na tradicionalan način.

U prošlosti na ovom području od peradi najviše su se uzgajale kokoši i ćurke ("bibe"). Danas, u individualnom sektoru primijetan je veliki porast proizvodnje peradi u odnosu na ranija vremena.

Tradicionalno pčelarenje u ovom kraju bilo je dosta dobro zastupljeno, a tome je, prije svega, pogodovala izuzetno dobra paša. U posljednje vrijeme gračaničko pčelarstvo je u stagnaciji zbog pojave raznih pčelinjih bolesti.

Dostignuti nivo razvoja sadašnje poljoprivredne proizvodnje u gračaničkom kraju u uskoj je vezi s načinom iskorištenja zemljišta, posebno oraničnih površina, zatim sa korištenjem radne snage kao i sa opremljenošću ove grane privrede sredstvima za rad. Od oslobođenja naovamo za Gračanicu i okolinu karakteristično je smanjenje oraničnih površina, koje je uslovljeno naglom urbanizacijom (izgradnja puteva, industrijskih, stambenih i drugih objekata).

Pored ovih specifičnih faktora, koji utiču na pad poljoprivredne proizvodnje, postoji i niz drugih od kojih posebno treba izdvojiti transfer radne snage u nepoljoprivredne djelatnosti. Danas u ovom kraju teret individualnog sektora poljoprivrede nosi malobrojno stanovništvo smanjenih radnih sposobnosti i nepoljoprivredno stanovništvo koje živi na selu, a dio dohotka za sopstveno domaćinstvo namiruje radom u poljoprivredi.

I pored izraženih tendencija u smanjenju oraničnih površina, u savremenoj poljoprivredi, na području Gračanice, proizvodnja žitarica je i dalje najdominantnija. Najveći dio površina zasijanih žitaricama otpada na kukuruz (68,5 odsto), a zatim pšenicu (29,6 odsto).

Od povrća najviše se uzgaja krompir (68,3 odsto), zatim pasulj (8,6 odsto) i kupus (5,3 odsto).

Imajući u vidu mnoge prirodne pogodnosti za rast i razvoj šuma na ovom području, a naročito orografske karakteristike, pedološki sastav tla, hidrografske i klimatske karakteristike, ukupna površina pod šumama i šumskim zemljištem nije zadovoljavajuća. Iz postojećeg šumskog fonda godišnje se u ovoj opštini najviše posiječe četinara i lišćara.

U pogledu rudarstva Gračanica s okolinom nije naročito bogata rudom metala, ali zato ima brojne mineralne sirovine, posebno nemetale (azbest, kaolinska glina, pijesak, šljunak, opekarske gline, termomineralne vode i dr.).

Današnjim industrijskim razvojem ovoga područja dominiraju industrija građevinskog materijala (ciglarstvo), zatim metalna industrija (proizvodnja građevinskih toranjskih dizalica, teretnih liftova, hidrauličnih presa i dr.), industrija prerade drveta, industrija obuće, proizvodnja odjeće i proizvodnja papirne ambalaže, a prisutna je i grafička industrija. U posljednje vrijeme intenzivno se radi na iskorištavanju termomineralnih, mineralnih i visokoalkalnih voda.

Trgovina i zanatstvo u ovom kraju imaju dugu tradiciju. Ove značajne privredne djelatnosti ovdje se mogu pratiti još od turske uprave. Sredinom XVI vijeka, a i kasnije, u Gračanici je bilo zastupljeno 19 različitih zanata, a to su sagrdžije, gvožđari, sabljari, nalbanti, sarači, ćurčije, klesari i drugi.

Krajem XIX i početkom XX vijeka u Gračanici se naročito trguje suhom šljivom, zatim pekmezom od šljiva, kruškama, orasima, žitom i stokom. U to vrijeme ovi proizvodi izvozili su se u Austriju, Mađarsku i Njemačku.

Poslje završetka drugog svjetskog rata, trgovina i zanatstvo prošli su kroz nekoliko faza razvoja, a svaka od njih ostavila je trag ne samo u tim djelatnostima nego i u cjelokupnoj privredi. Mnogi tradicionalni zanati (kujundžijski, kovački, kolarski, sarački, sitarski, metlarski, dunđerski i dr.) nestali su, a umjesto njih pojavili su se novi: automehaničarski, bravarski, električarski, zatim plastičari i drugi.

S obzirom na prirodno-geografske osobine prostora, prema položaju sela, na području gračaničke opštine jasno se izdvajaju tri grupe naselja. Prvoj grupi pripadaju sela u nizijskom području doline Spreče do 200 metara nadmorske visine; drugoj grupi pripadaju sela u brdskom području na nadmorskoj visini od 200-500 metara, a trećoj grupi sela smještena u brdsko-planinskom području iznad 500 metara visine.

Danas na području gračaničke opštine postoji 25 seoskih naselja, koja ukupno imaju 171 zaselak. Veći broj imena seoskih naselja izveden je po imenima i prezimenima, a imena zaselaka po rodovima koji ih nastanjuju ili su ih nastanjivali u prošlosti.

Na osnovu prirodno-geografskih karakteristika i različitog etničkog sastava stanovništva u gračaničkom kraju mogu se izdvojiti tri izrazite grupe sela: naselja na lijevoj strani Spreče ili podozrenska sela, zatim naselja na desnoj strani Spreče i trebavska sela. U podozrenskim selima nastanjeni su Srbi, a u naseljima s desne strane Spreče nastanjeni su uglavnom Muslimani, izuzimajući Gornju i djelomično Donju Lohinju kao i Lendiće u kojima žive Srbi. U trebavskim naseljima nastanjeni su takođe Srbi, koji se, kako po nošnji tako i po drugim etnološkim karakteristikama, razlikuju od ozrenskih Srba.

Gračanica s okolinom je dosta bogata arheološkim lokalitetima na osnovu kojih se može rekonstruisati najstarija prošlost. Najbrojniji lokaliteti su iz praistorije. Nešto manje lokaliteta je iz rimskog perioda i ranog srednjeg

vijeka, a znatno više iz doba kasnog srednjeg vijeka (nekropole stećaka i mnogobrojne crkvine).

Nešto jasniju sliku o broju naselja na području Gračanice i okoline pružaju nam zvanični turski popisi. Tako je početkom XVI vijeka u ovom kraju bilo 17 naselja. Među tim naseljima Gračanica je fundirala kao kasaba. Njen nagli urbani i demografski razvoj treba dovesti u vezu s činjenicom što je ovo mjesto dosta rano bilo pretvoreno u pravu esnafsku radionicu za vojsku.

Upoređujući Gračanicu s početka XX vijeka i ovu današnju, lako je uočiti da se ona nije širila narastanjem, već urastanjem na račun nekadašnjih prostranih bašči, avlija i mahalskih grobalja. Potpuno novi dijelovi grada koji su nastali od oslobođenja su: Pašalići i Bazen, na sjeveru, i Luke na jugu, odakle se nastavlja zona industrijskih objekata.

Tradicionalnu arhitekturu na području Gračanice i okoline pratili smo od početka XIX vijeka do naših dana. U proučavanom periodu seoska kuća mijenjala je ne samo materijal od kojeg je građena, već oblik i tip, a razvijala se i u horizontalnom i u vertikalnom pravcu. Brvnaru dinarskog tipa zamijenila je polubrvnara, polučatmara, a ovu kuću sa drvenim skeletom i ispunom od šepera oblijepljenog blatom ili ispunom od ćerpića odnosno nepečenom ciglom, a kasnije i ciglom.

Nekada je u seoskim kućama u upotrebi bilo uglavnom posuđe od drveta kao i zemljano posuđe arhaičnih oblika (lonci, ćase, pršulje, bardaci, ibrici i dr.). Bakreno posuđe je bilo rjeđe u upotrebi, a nabavljali su ga imućniji seljaci od kazandžija i trgovaca.

Privredne i druge zgrade smještene su u avliji i izvan nje. U avliji je pušnica za šljive, zatim ambar za žito, koš za kukuruz i pčelinjak, a izvan avlije je košara, odnosno štala za stoku, kokošinjac i svinjac (u selima nastanjenim srpskim stanovništvom).

U XIX i početkom XX vijeka u gradu Gračanici bila je najzastupljenija čardaklija-spratnica centralnobosanskog tipa složenije prostorne strukture, koja u sebi sadrži dosta elemenata kuće orijentalnog tipa.

Sve do našeg vremena kuće u gračaničkim mahalama bile su uvučene u avliju. Osim kuće, koja je zauzimala centralno mjesto, u avliji se nalazila štala, koja je uvijek iza kuće, zatim bunar, ljetna kuhinja, koš za kukuruz, hambar, WC i drugi sporedni objekti.

Etničke prilike iz prošlosti u ovom radu razmatrane su posebno za praistorijski i antički period, a posebno za srednjovjekovni, turski i austrougarski period.

Gledano u cjelini, većina praistorijskih naselja na području Gračanice i okoline potiče iz neolita koji zahvata vremenski okvir od VI do početka III milenija. Prekid življenja neolitskih populacija na ovom području nastalo je u

bronzanom dobu. Ova populaciona smjena dovela je do indoeuropeizacije ovih oblasti, a zahvatila je sve dijelove Balkanskog poluostrva.

U kasnom bronzanom dobu na području Bosne i Hercegovine formiraju se jasno omeđene cjeline (kulturne grupe) u kojim se začinje proces obrazovanja većih plemenskih zajednica.

U željeznom dobu došlo je do stvaranja međuplemenskih zajednica (Japodi, Mezeji, Breuci, Destijati, Autarijati i dr.).

Krajem III i u II vijeku prije nove ere veći dio jugoslovenskih teritorija bio je pod vlašću Rimljana, kada je otpočeo i proces romanizacije koji je u početku tekao dosta sporo, a kasnije, za vrijeme Hadrijana i njegovih sljedbenika, znatno je ubrzan. U doba kasne antike (dominata) dolazi do podjele Rimskog Carstva koje je definitivno podijeljeno 395.godine, što se odrazilo i na etničke prilike. U to vrijeme velike mase varvara nadirale su južno od Dunava, a Zapadni Goti su krenuli u pohod prema Grčkoj, Dalmaciji i Italiji.

Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, naše područje je ušlo u sastav Istočnogotske države u kojoj su stanovnici živjeli mirnim životom sve do 535. godine, kada su među Istočnim Gotima izbile velike nesuglasice.

Prodiranjem Avara pomiješanih sa Slavenima u krajeve južno od Save, 602. godine prekidaju se zadnji ostaci antičke državne organizacije u našim krajevima. Posljedice navedenih društveno-istorijskih prilika odrazile su se i na etničku sliku u našim krajevima.

Burni događaji iz vremena seoba naroda odrazili su se i na etničke prilike na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. Od pada Salone evidentan je stalan proces naseljavanja Slavena. U prvim stoljećima ranog srednjeg vijeka u kulturnom pogledu osjetan je uticaj hristijanizacije Slovena. Ovaj proces započeo je odmah nakon njihovog doseljenja u ove prostore.

Od X do XV vijeka Bosna je imala burnu istoriju, što se odrazilo i na etničke prilike u tom vremenskom razdoblju. U doturskom periodu u oblasti Usore sa Soli, kojoj je pripadao i gračanički kraj, živjelo je isključivo slavensko stanovništvo. Stranog etničkog elementa u sjeveroistočnoj Bosni nije bilo, osim rudarskih stručnjaka, Sasa, koji su ovdje bili nastanjeni.

Na etničke prilike u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske uprave uticali su brojni faktori od kojih posebno izdvajamo proces islamizacije stanovništva, turska osvajanja teritorija izvan granica Bosne i Hercegovine (Hrvatske, Dalmacije i Ugarske) i, s tim u vezi, doseljavanja i iseljavanja, česte epidemije bolesti, nerodne godine, bune, ustanci, ratni meteži, teški nameti, kmetski odnosi i dr. Ovi i drugi faktori bili su od presudnog značaja i za etničke prilike u sjeveroistočnoj Bosni, a samim tim i u Gračanici i njenoj okolini.

Za vrijeme austrougarske uprave u varoši Gračanici živjelo je u najvećem broju muslimansko, a zatim pravoslavno stanovništvo. Katolici i Jevreji su bili u manjini. Slična situacija u pogledu konfesionalnog sastava stanovništva bila je i na cjelokupnom gračaničkom području, gdje je prema popisu iz 1910. godine živjelo 66,5 odsto stanovnika islamske vjeroispovijesti, zatim 31,8 odsto pravoslavnih, katolika 1,2 odsto i Jevreja 0,3 odsto.

Sadašnje etničke prilike u ovom kraju razmatrane su sa aspekta brojnog kretanja stanovništva, zatim prirodnog kretanja stanovništva, migracionih kretanja, nacionalnog sastava stanovništva i brojnog kretanja i prosječne veličine domaćinstava.

Prema broju stanovnika gračanička opština zauzima peto mjesto u sjeveroistočnoj Bosni. Od 1948. godine ovdje je bio brži porast stanovništva u odnosu na regiju, Bosnu i Hercegovinu i Jugoslaviju. Najveći tempo porasta bio je u užem gradskom području, gdje se prema popisu 1981. godine nalazilo 22,3 odsto ukupnog stanovništva opštine.

Gledano istorijski, useljavanja u gračaničko područje i iseljavanja iz njega uslovljavana su uglavnom ekonomskim, političkim i drugim razlozima.

U kasnom srednjem vijeku, a naročito u XIV i XV vijeku na području Usore i Soli, kome pripada i Gračanica sa okolinom, često su vođene borbe između ugarskih i bosanskih kraljeva. Ratne prilike i sveopšta nesigurnost uslovljavale su migratorna kretanja; pred pljačkaškim pohodima stanovništvo je bježalo, a kad bi se prilike smirile, opet se vraćalo ili se na to mjesto doseljavalo neko drugo stanovništvo.

U XVI vijeku, i kasnije, Turci su u ove krajeve doseljavali vlaško stanovništvo iz južne Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Useljavanje u ovo područje i iseljavanje iz njega trajalo je kroz čitav turski period, a naročito od početka XVIII, pa sve do kraja XIX vijeka.

Za vrijeme austro-turskih ratova i nakon njih u gračanički kraj doselile su se mnoge muslimanske porodice iz prekosavskih i mađarskih krajeva.

Krajem XVIII i početkom XIX vijeka u Gračanicu se naselio veći broj muslimanskih porodica iz Srbije (Užice, Valjevo, Soko i dr.).

U XVIII i prvoj polovini XIX vijeka u ovo područje useljavaju se pojedinačno i muslimanske porodice iz Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i Bosanske krajine.

Kroz čitav turski period u ovo područje su se useljavale i srpske porodice iz Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Novopazarskog sandžaka, a u manjoj mjeri iz Bosanske krajine.

U drugoj polovini XIX vijeka u Gračanicu su se počeli doseljavati Jevreji sefaradi i aškenazi, koji su se ovdje uglavnom bavili trgovinom i poduzetništvom.

Savremene migracije na ovom području uslovljene su ekonomsko-socijalnim, demografskim i drugim faktorima. Podaci iz posljednja tri sukcesivna popisa stanovništva pokazuju da najveći dio stanovništva gračaničke opštine živi u mjestu gdje je rođeno, a od doseljenog stanovništva najbrojnije je ono koje se doselilo iz drugih opština. U lokalnim migracijama doseljeničko stanovništvo iz drugih mjesta iste opštine je po učestalosti odmah iza doseljenog stanovništva iz drugih opština. U preseljavanju preovlađuju lica stara 20-39 godina. Seoske narodne nošnje na području Gračanice i okoline pripadaju uglavnom srednjobosanskim, a djelimično i posavskim nošnjama. Muslimanska seoska nošnja pripada sprečkoj varijanti, a srpska nošnja ozrenskoj i trebavskoj.

Za razliku od seoskog stanovništva koje je svoju odjeću proizvodilo uglavnom od konoplje, lana, vune i kože, gradsko stanovništvo je za svoje nošnje, pored domaćih sirovina, upotrebljavalo i tkanine nabavljene iz raznih često i veoma udaljenih krajeva. Sve do početka XX vijeka tradicionalne nošnje gradskog stanovništva Bosne i Hercegovine, bez obzira na nacionalnu i konfesionalnu pripadnost, bile su prilično ujednačene i pod uticajem "carigradske mode". Vjerske, odnosno nacionalne razlike ispoljavale su se u nekim manjim detaljima u kroju, načinu ukrašavanja, boji i dr. Klasne razlike su se ispoljavale jače i bile su daleko upadljivije.

Sve do našeg vremena društveni običaji u ovom području su se odvijali prema utvrđenim normama patrijarhalnog života. U njima je sačuvan znatan broj starih slavenskih elemenata.

Običaji oko rođenja (izolacija porodilje i zabrana njenog izlaska iz kuće do 40 dana, zatim donošenje porodilji specijalnih jela, vjerovanje u suđenice i vršenje mnogih raznih radnji radi obezbjeđenja zaštite novorođenčeta) potiču iz zajedničke slavenske starine.

Svadbeni običaji Muslimana i Srba u gračaničkom kraju pokazuju veliko bogatstvo, mada su se neki od njih tokom vremena potpuno izgubili ili su se značajno izmijenili.

Ženidbeni običaji u ovom kraju, kao i širom Bosne i Hercegovine, imaju tri dijela: prvi pripremni, koji se odnosi na izbor bračnog druga, prosidbu i ostale sastanke i dogovore prije svadbe; drugi koji se odnosi na samu svadbu, te treći koji uključuje sastanke poslije svadbe. Učesnici u svadbenim običajima ponašaju se uglavnom u skladu s moralnim i društvenim normama koje su često zasnovane na religijskim i magijskim shvatanjima.

U svadbenim običajima gračaničkih Muslimana karakterističan je običaj knenja nevjeste dan prije prve bračne noći. Ritualno bojenje dlanova i tabana

mlade knom, zvano "knenje", bilo je karakteristično za muslimansko stanovništvo širom Bosne i Hercegovine; obavljalo se gotovo na isti ili sličan način.

Kod Srba u ovom kraju svatovi su imali izgled vojničke viteške organizacije; stari svat je voda svatova kao i kod ostalog dinarskog stanovništva.

Običaji i vjerovanja oko smrti i kod Muslimana i kod Srba uglavnom su u skladu sa njihovim religijama, ali postoje i kod jednih i kod drugih neki pogrebni običaji koji s njihovim religijama nemaju ničeg zajedničkog (na primjer, vjerovanje u vukodlaka, proljevanje vode za pokojnikom, naricanje za umrlim i slično).

U pogledu usmenog narodnog stvaralaštva ovo područje se kvalifikuje kao značajno vrelo narodnih umotvorina. Tome poseban doprinos daju oblici očuvane patrijarhalne porodice i tradicionalne kulture. Očuvani su neki bogati oblici usmenog narodnog stvaralaštva, što predstavlja vrlo vrijednu kulturnu baštinu ovog područja. Posebne vrijednosti imaju narodne lirske pjesme (posleničke, svatovske, uspavanke, ljubavne, tužbalice i dr.).

Govor Gračanice i okoline pripada tipu istočnobosanskih ijekavsko-štokavskih/šćakavskih govora i u osnovi ne odstupa od književno-jezičke norme savremenog srpskohrvatskog jezika.

ANTHROPOGEOGRAPHICAL AND ETHNOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GRAČANICA AND ITS SURROUNDING AREAS

(Summary)

Gračanica lies 35 km north-west of Tuzla. It is located in the Sokoluša valley of river Gračanica, a tributary of the Spreča river. This township covers a surface area of about 387 km^2 or 0,70 percent of the total territory of Bosna and Hercegovina.

The township of Gračanica has twenty-five rural and one urban habitation. It signifies a special anthropogeographical whole in north-east Bosna. A major part of the township area is enfolded in the valley of the lower course of river Spreča, which represents a natural bond between the Drina river valley in the East and river Bosna in the West.

The petrographical composition of the Gračanica region is mainly rocks of Mezozoic age but there also exist some which have a Paleozoic genesis. The origin of rocks of different geological ages has been followed by the genesis of different mineral deposits which constitute the important natural resources in this region.

Social conditions for the development of economy were directly dependent on historical and socio-economical events, not only in the Gračanica region but in the whole of Bosna and Hercegovina and Yugoslavia.

In the past, the development of Gračanica and its surrounding areas ran exclusively on traditional agriculture. In the framework of traditional farming, maize and wheat are most widely cultivated and in truck farming (vegetable farming), cultivation of turnips, sugar beet, cabbages, onions, tomatoes, carrots etc. is most common.

Among fruits, maximum cultivation is of plums, apples, pears, walnuts and other Mid-European fruits. Otherwise, this is the traditional fruit-growing region.

In modern agriculture, production of crops is still the most dominant Maximum land surface is enveloped by maize crops (68,5%).

This is a highly industrialised area with a hoard of industries for building materials, metal industry, shoe industry, readymade cloth industry and such like.

Trade and handicrafts have a very long tradition. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th, the trade of dry plums, jams of plums, pears, walnuts, crops and livestock were specific for Gračanica. After the end of the second world war, trade and handicrafts passed through several phases

of growth, and each one of them left a deep mark not only on that profession but on the total economy. Many traditional handicrafts do not exist any more, and in their place have originated new ones.

On the basis of natural-geographic characteristics of various ethnic groups of inhabitants in the Gračanica region, three groups of villages can be classified: residential area on the left of the Spreča river or villages with Serbian inhabitants, residential area on the right of the Spreča river with Muslim residents and Trebavska village with Serbs.

We have followed the traditional folk architecture, rural and urban houses, house furnishings and commercial buildings which signify an economic whole in the framework of housing from the beginning of the 19th century upto today. In the 19th century and the 20th, in Gračanica, was most commonly constructed latticed floors of central Bosnian type with complex floor structures which held in itself a few shades of oriental fragrance.

In the analysis of ethnic substance of the past, quite a wide time span has been covered. The Gračanica region was inhabited in the Neolithic age. In the mid-century epoch has been noted what is called 'the big exodus', the settling of the Slovenian folk, their christianisation, formation of Bosnian republics, the settling of the Sasa folks and their influence on mining.

Today's ethnic symbolism in this area has been analysed with the aspects of the quantitative migration of the population, the natural migration of the residents, nationality of the residents and the average size of a family.

Current migration process in this area is dependent on economic, social, demographic and other factors.

In the framework of ethnic features of the Gračanica inhabitants, has been analysed the aspects of Muslim and Serbian folk dress (rural and urban), social habits (births, weddings, funerals), folk sayings and the evolution of dialects.

While analysing the ethnic features of the residents, it has been pointed out that the following uniqueness as a local trait characterises the ethnic unity of Muslims and Serbians. They met here and permeated with the Vlases and other migratory folks in the respective historical epochs. These processes enhanced the spirit of creativity of the current residents of Gračanica region.

At the end, we emphasize that this book represents a complete anthropogeographic-ethnological synthesis which signifies a major contribution to the study of unexplored parts of north-east Bosnia. In this book is pointed out the problems and processes in an ethnic circle with many different folks among whom Muslims constitute a majority.

(Translated from bosanski by Maneesha Knezicek) 31st october 1991

PREGLED IZVORA I LITERATURE

A. Neobjavljeni izvori

Analitičko-dokumentaciona osnova Prostornog plana opštine, SO Gračanica, Gračanica 1986, str. 1-169.

Analiza karakteristika stanovništva opštine Gračanica prema popisu 1981, Gračanica, 1983, str. 1-28.

Brabec Ivan, Govor Tuzle i okoline (rukopis), Sveuličišna knjižnica, R 6635a, Zagreb, 1955.

Čičić S, Studija mineralnih sirovina, Prostorni plan opštine, Gračanica, 1985, str. 1-13.

Djedović Rusmir, Geografski osnovi opštine Gračanica (diplomski rad odbranjen na Odseku za geografiju i prostorno planiranje Prirodno matematičkog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1986, str. 1-47.

Domovni protokol Parohije gračaničke od 1890, br.1. i br. 2.

Domovnica za Stjepan Polje od 18.08.1929.godine.

Domovnica za Soko i Piskavicu od 12.09.1931.godine

Domovnica za Miričinu iz 1931.godine

Domovnik crkvene opštine skipovačke iz 1885.godine

Domovnik za Miričinu iz 1932.godine

Domovnik I A za Gračanicu iz 1931.godine

Domovnik I B za Gračanicu iz 1931.godine

Domovnik za Lukavicu (rekonstrukcija iz 1951.)

Domovnik za Malešiće iz 1931.godine

Domovnik za Babiće iz 1931.godine

Domovnik Srpsko-pravoslavne parohije gračaničke za Karanovac i Sočkovac iz 1931.godine

Domovnik Srpsko pravoslavne parohije gračaničke br.3. iz 1931.godine

Grupa autora, Studija "Optimalni razvoj agroindustrijskog kompleksa sjeveroistočne Bosne", Univerzitet u Tuzli, RO Centar ekonomskih nauka Brčko, OOUR Ekonomski institut Tuzla, Tuzla, 1987, str. 1-360.

Hamzić Omer, Četrdeset godina Trgovačkog preduzeća "Bosna" Gračanica, 1988, (rukopis), str. 1-304.

Informacija o nekim pitanjima i problemima prevoza putnika na području opštine, RO "Prevoz putnika", Gračanica, Gračanica, juni 1989, str. 1-22.

Izvještaj Islamske vjerske zajednice iz Gračanice upućen 25.08.1967. godine Starješinstvu Islamske vjerske zajednice Sarajevo, (rukopis), Gračanica, 1697, str. 1-39.

Izvještaj o rezultatima geološke prospekcije rudnih pojava i nekih prirodnih građevinskih materijala na području SO Gračanica, Geološki zavod Sarajevo, Sarajevo, 1969, str. 1-54.

Izvještaj o radu pčelara 1983-1985, Udruženje pčelara, Gračanica, 1986.

Izvještaj o radu Udruženja pčelara Gračanica za 1988, str. 1-5.

Izvještaj o radu Lovačkog društva "Ozren" u Gračanici za 1988, str. 1-7.

Karta ruže vjetrova (prilog uz Studiju klime, zemljišta i poljoprivrede rađenoj za potrebe Prostornog plana Gračanice) R=1:100.000

Knjiga veresije iz 1873. godine koju su vodili poznati gračanički trgovci Hadžistevići.

Kulenović Salih, Različita etnološka građa sa područja Gračanice (rukopis), Tuzla, 1984, str. 1-104.

Lična karta opštine Gračanica, Gračanica, 1988, str. 1-9.

Neoričić Stojan, Geografski prikaz Komune Gračanice, (diplomski rad odbranjen na Katedri za geografiju PMF u Beogradu), Beograd, 1973, str. 1-59.

Matica rođenih (sidžilli-viladet) muslimana 1930-1941.

Matična knjiga rođenih za Donju Orahovicu, Miričinu, Donju Lohinju i Rašljevu (1900-1929).

Matična knjiga rođenih za Rašljevu od 1900-1949.

Matična knjiga rođenih za Miričinu od 1863-1929. i od 1940-1942.

Matična knjiga rođenih za Gornju Orahovicu od 1900-1926.

Matična knjiga rođenih za Petrovo Selo, Kakmuž, Krtovu i Porječinu (Rekonstrukcija 1951).

Ostvarivanje idejno-političkih zadataka Saveza komunista u oblasti poljoprivrede, Opštinski komitet SK BiH Gračanica, Gračanica, 1988, str. 1-15.

Panić Đorđe, Studija klime, zemljišta i poljoprivrede, SO-e Gračanica, Gračanica, 1985. str. 1-78.

Prostorni plan Sprečke doline, Urbanistički zavod SR BiH, Sarajevo, 1972, str. 1-144.

Prostorni plan opštine Gračanica, separat Prirodni izvori i uslovi, Gračanica, 1985, str. 1-27.

RIAT, OBNOT, dok.br. 1023/1-3

RIAT, OBNOT, dok.br.5383/5

RIAT, OBNOT, dok.br. 10231/2

RIAT, OBNOT, dok.br. 5383/6

RIAT, OBNOT, dok.br. 10231/3

Stanje i problemi zanatstva na području sreza Tuzla, Sreska zanatska komora, Tuzla, 1975, str. 1-51.

Vakufnama, br. 131/1, br. 132/1, nalazi se u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

B. Objavljeni izvori

Bosnischer Bote, 1905.

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, Sarajevo, 1896.

Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1905, Carsko i kraljevsko Zajedničko ministarstvo finansija, Zagreb, 1906.

Izvještaj o upravi BiH 1907, Zagreb, 1909.

Izvještaj o upravi BiH, 1908, Zagreb, 1909.

Izvještaj o upravi BiH za 1910.

Macura V., Šta znači reč "grad", Komunikacija 51, Centar za planiranje stambenog razvoja, Interno izdanje, Beograd, 1986.

Obrazci DP SZS za 1961, 1976, 1981, 1987.

Pismo iz Gračanice, Glas slobode, br. 92 od 08.08.1912.

Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od 1895. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896.

Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od 1910, Sarajevo, 1912.

Republički zavod za statistiku, Ekonomske i obrazovne karakteristike stanovništva po opštinama, Statistički bilten br.98, Sarajevo, 1983.

RZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981, Doseljeno stanovništvo po opštinama, Statistički bilten 99, Sarajevo, 1983.

RZS, Stanovništvo u SR BiH (prirodno kretanje stanovništva 1953-1962), Sarajevo, 1966.

RZS, Stanovništvo i domaćinstva - uporedni podaci 1971-1981. za opštine, Statistički bilten, br. 86, Sarajevo, 1982.

RZS, Statistički godišnjak BiH 1969, Sarajevo, 1969.

RZS, SG BiH 1972, Sarajevo, 1972.

RZS, SG BiH 1982, god. XVI, Sarajevo, 1982.

RZS, SG BiH 1987, God. XXI, Sarajevo, 1987.

RZS, SG BiH, God. XXII, Sarajevo, 1988.

RZS, Vitalni događaji u SR BiH po opštinama, Statistički bilten 48, Sarajevo, 1979.godine.

RZS, Vitalna, etnička i migraciona obilježja stanovništva, Statistički bilten, 114, Sarajevo, 1983.

RZS, Vitalni događaji u SR BiH 1975-1984, Statistički bilten 143, Sarajevo, 1986.

Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva 1961.

- Migraciona obeležja, Rezultati za naselja, knj. XII, Beograd, 1966.

- Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati za naselja, knj. XV, Beograd, 1966.

- Veličina i izvori prihoda, Rezultati po naseljima, knj. XVI, Beograd, 1965.

Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva i stanova 1971. godine.

- Etnička, prosvetna i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstva prema broju članova, Rezultati po opštinama, knj. XVI, Beograd, 1974.

- Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1973.

- Stanovi, snabdjevanje domaćinstava vodom za piće, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1972.

- Stanovništvo, Migraciona obeležja, Rezultati po naseljima i opštinama, knj. IX, Beograd, 1973.

- Stanovništvo i domaćinstva u 1948, 1953, 1961, 1971. i stanovi u 1971, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd, 1975.

Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva i domaćinstava u 1981.godini.

- Tabela 194, 196, Beograd, 1983.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937, knj. VIII, Državna štamparija, Beograd, 1938.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1988, god. XXXV, Beograd, 1988.

Vajić Branko, Rimski novac u Gornjoj Orahovici, Delegatski bilten br.56, Gračanica 1981.

Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu za 1893, Tisak Zemaljske tiskare Sarajevo.

C. Literatura

Aličić S. Ahmed, Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka, Prilozi, Institut za istoriju, god. XVI, broj 17, Sarajevo, 1980, str. 129-174.

Aličić S. Ahmed, Uređenje bosanskog ejaleta od 1789, do 1878. godine, Orjentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XI, Sarajevo, 1983.

Anđelić Pavao, Studija o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Svjetlost, Sarajevo, 1982.

Anđelić Pavao, Kasni srednji vijek, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988, str. 44-49.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988.

Bakotić Ljubo, Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, Izdanje piščevo, Beograd, 1936.

Basler Đuro, Župa i grad soli u srednjem vijeku, 100 godina Fabrike soli Tuzla, Tuzla, 1985, str. 17-20.

Basler Đuro, Paleolitsko i mezolitsko doba, Arheološki leksikon, Tom 1,Zemaljski muzej Sarajevo, 1988, str. 15.

Basler Đuro, Stari gradovi u Majevici i Trebovcu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. IX, Tuzla, 1972. str. 57-64.

Begović Branislav, Razvojni put šumske privrede u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, ANU BiH, Djela, knj. LIV, Sarajevo, 1978.

Bejtić Alija, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orjentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV, 1952-1953, Sarajevo, 1953, str. 229-296,

Benković Ambrozije, Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII vijeka do danas, izdanje autorovo, Đakovo, 1966.

Bešlagić Šefik, Stećci, Kataloško-topografski pregled, Biblioteka "Kulturno naslijeđe", izdavač "Veselin Masleša", Sarajevo, 1971.

Bojanovski Ivo, Doba rimskog carstva (principat) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Sarajevo, Tom 1, Sarajevo, 1988, str. 29-35.

Bošnjović Ilijas, Demografska crna jama - nova zamka industrijskog društva, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1990.

Bratanić Branimir, Orače sprave u Hrvata, Publikacija Etnološkoga seminara Sveučilišta u Zagrebu, knj. 1, Zagreb, 1933.

Breznik Dušan, Demografski metodi i modeli, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1972.

Breznik Dušan, Demografija, Analiza, metodi i modeli, Drugo izdanje, "Naučna knjiga", Beograd, 1980.

Brozović Dalibor, O problemu ijekavskošćakavskog (istočno-bosanskog dijalekta, HDZ, knj. 2, JAZU, Zagreb, 1966.

Bugarski Astrida, Skeletni sistem gradnje u bosanskom seoskom građevinarstvu - Prilog poznavanju gradnje zidova i objekata drvene skeletne konstrukcije, GZM, NS, sv. XXIX, Sarajevo, 1974, str. 123-191.

Bugarski Astrida, Daščani krovovi u Bosni, GZM, NS, sv. XXVI, Sarajevo, 1975. str. 85-115.

Bugarski Astrida, Spratna seoska kuća centralne Bosne, GZM, E, NS, sv. 35/36, Sarajevo, 1981, str. 1-56.

Cvijić Jovan, Geomorfologija, knj. I, Beograd, 1924.

Cvijić Jovan, Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, knj. prva i druga, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1966.

Ćirković Sima, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd, 1964.

Čižek Jan, Razvoj proizvodnje krmnog bilja-stanje i perspektiva, hrana i razvoj, JNT, Beograd, str. 319-327.

Čović Borivoj, Bronzano doba, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1, Zemaljski muzej Sarajevo, Sarajevo, 1988. str. 21-23.

Čubelić Tvrtko, Kategorije usmenosti i pisanosti kao primarni i konstruktivni principi u jezičkim i književnim realizacijama, Povijest i historija usmene narodne književnosti, drugo izdanje, Zagreb, 1990. str. 39-49.

Čulić Zorislava, Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1963.

Ćirić Milivoje, Pedologija, II izdanje, SOUR Svjetlost, OUR za izdavanje udžbenika i nastavnh sredstava, Sarajevo, 1986,

Deroko Aleksandar, Narodno neimarstvo, II, Spomenik CXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Nova serija, 20, Beograd, 1968.

Die Lanndwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina (herausgegeben von der Regierung für Bosnien die Hercegovina), Sarajevo, 1899.

Drobnjaković M. Borivoj, Vodenice na Drini i njenim pritokama, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knjiga osma, Beograd, 1933, str. 1-18.

Drobnjaković Borivoj, Etnografija naroda Jugoslavije, Beograd, 1960.

Đaković Luka, Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVIII vijeku - u svjetlu nepoznatih podataka, Jugoslovenski istorijski časopis, 1-4, 1978, str. 158-168.

Đorđević Tihomir, Naš narodni život, 1, Izdavačka radna organizacija, Prosvjeta, OOUR Izdavačka delatnost, Beograd, 1984.

Đorđević Tihomir, Naš narodni život, Knjiga šesta, Beograd 1932.

Đorđević Tihomir, Naš narodni život, knj. 4, IRO, "Prosveta", OOUR Izdavačka delatnost, Beograd, 1984.

Đorđević Tihomir, Zle oči u verovanju južnih Slovena, SKA, Srpski etnografski zbornik, knj. LIII, drugo odelenje, Život i običaji narodni, knj. 23, Beograd, 1938.

Đorđević Tihomir, Naš narodni život, knjiga treća, Beograd, 1931.

Đurić Vladimir, Prilog proučavanja tipologije seoskih naselja, Zbornik radova Geografskog zavoda PMF Beograd, sv. XV, Beograd, 1968, str. 153-158.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna - Dio, Izdanje naklade Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1956.

Elazar Samuel, Građa za istoriju jevrejske zajednice u Gračanici, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. XV, Tuzla, 1984. str. 129-143.

Fabijanić Radmila-Kajmaković Radmila, Promene u narodnim običajima i verovanjima u Žepi kod Breze, Glasnik Etnografskog instituta, SANU, XIX-XX, Beograd, 1973, str. 149-175.

Ferčej Jože i Bačvanski Stevan, Osavremenjavanje proizvodnje mleka i govedeg mesa, Hrana i razvoj, Jugoslovenski savez društava za širenje saznanja "Nikola Tesla", Beograd, 1987, str. 563-570.

Filipović S. Milenko, Ozrenjaci ili Maglajci, GZM, NS, Sv. VII, Sarajevo, 1952, 337-374.

Filipović S. Milenko i Mazalić Đoko, Manastir Ozren, Iz Spomenika CI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 3, Beograd, 1951, str. 89-123.

Filipović S. Milenko i Mazalić Đoko, Crkva Lomnica u Bosni, Iz Spomenika CI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 3, Beograd, 1951, str. 125-156.

Filipović S. Milenko i Mazalić Đoko, Manastir Papraća u Bosni, Spomenik SAN XCIX, Beograd, 1950, str. 96-113,

Filipović S. Milenko i Mazalić Đoko, Manastir Tamna, Spomenik SAN XCIX, Beograd, 1950. str. 116-129.

Filipović S.Milenko, Stare srpske knjige i rukopisi po sjeveroistočnoj Bosni, GZM, NS, sv. III, Sarajevo, 1948, str. 251-260.

Filipović S.Milenko, Narodni život Srba u sjeveroistočnoj Bosni, prema jednoj anketi 1911. Poseban otisak iz Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla, 1961. str. 199-332.

Friganović Mladen, Socijalna geografija I, Stanovništvo svijeta, IP Školska knjiga, Zagreb, 1968.

Fukarek Pavle, Rasprostranjenost i druge karakteristike poljskog jasena (Fraximus augustifolia vahl.), Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XX, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knj. 4. Sarajevo, 1963.

Grupa autora: Razvoj proizvodnje i potrošnje voća u Jugoslaviji, Hrana i razvoj, JNT, Beograd, 1987, str. 427-432.

Grupa autora, "Konjuh 1885-1985", RO "Šipad-Konjuh", Živinice, 1985.

Hadžidedić-Beljkašić Ljiljana, Dimije, haljetak orjentalnog porijekla u nošnjama Bosne i Hercegovine, GZM, E. NS, Sv. XXII, Sarajevo, 1967, str. 161-168.

Hadžidedić - Beljkašić Ljiljana, Gradska muslimanska tradicijska nošnja u Sarajevu, Biblioteka "Narodne nošnje Jugoslavije", Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1987.

Hadžijahić Muhamed, Od tradicije do indentiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana), Svjetlost, Sarajevo, 1974.

Hadžirović Ahmet i grupa autora, Mitar Trifunović Učo, Građa za monografiju, Univerzal, Tuzla, 1983.

Hangi Antun, Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, treće izdanje Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Handžić Adem, Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo, 1987.

Handžić Adem, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Izdavačko preduzeće, Sarajevo, 1975.

Handžić Adem, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XXXII/XXXIII, 1982/83, Sarajevo, 1984. str. 129-146,

Handžić H. Mehmed, Biblioteka H. Halil-efendije u Gračanici, Kalendar "Gajret", 1941, Sarajevo, 1941, str. 194-197.

Herman Kosta, Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sabrao Kosta Herman 1888-1889. Priredila Đenana Buturović, knj. I-III, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

Hodžić Šaban, Migracija muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla, 1958. str. 65-143.

Hrelja Kemal, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rada, Acta, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije, 7, Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 127-135.

Ilešič Svetozar, Rečni režimi u Jugoslaviji, Geografski vestnik, Ljubljana, 1947, str. 71-110.

Ilić Žarko, Torkulja ili žećka, GZM, NS, Sv. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1972/73, str. 199-230.

Ilijić Nikola, Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. godine, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XIII, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knj. 3, Sarajevo, 1964.

Imamović Jasmin, Evidencija nekretnina i prava na nekretninama u Bosni i Hercegovini od XV vijeka do danas, Pravna misao, Časopis za pravnu teoriju i praksu, god. XIX, broj 1-2, Sarajevo, 1988, str. 71-75.

Isabegović Vesna, Tradicionalni običaji u ozrenskom kraju, Zbornik radova XXXIV kongresa SUFJ, Tuzla, 1987, str. 235-241.

Ivić Stjepan, Razvoj hemijske i druge industrije u Tuzli i SFRJ na bazi soli, 100 godina Fabrike soli Tuzla, Izdavač: Muzej istočne Bosne Tuzla i Fabrika soli Tuzla, Tuzla, 1985, str. 231-246.

Ivić Pavle, Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

Janković M. Milorad, Fitoekologija s osnovama fitocenologije i pregledom tipova vegetacije na zemlji, Naučna knjiga, Beograd, 1979.

Janković Divna, Privredni razvoj Bosne i Hercegovine s posebnim osvrtom na nacionalni dohodak, Svjetlost, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1977.

Jeremić Risto, O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti, Glasnik Geografskog društva, sv. 7-8, Beograd, 1922, str. 141-157.

Jevtić L. Stevan, Dosadašnja dostignuća u tehnologiji za proizvodnju pšenice i mogućnosti daljeg povećanja prinosa, Hrana i razvoj, JNT, Beograd, 1987, str. 267-276.

Jiriček K. - Radonić J., Istorija Srba II, Beograd, 1952,

Jiriček K. - Radonjić J., Istorijska Srba I, Beograd, 1952.

Jovanović Radmila, Dve praistorijske ostave iz sjeveroistočne Bosne, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla, 1958. str. 23-35.

Jukić Ivan Frano (Slavoljub Bošnjak), Zemljopis i poviesnica Bosne, Zagreb, 1851.

Juzbašić Dževad, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere, ANU, BiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 88, Sarajevo, 1974.

Kacer F. i Pamić J., Kompilaciona geološka karta područja SO Gračanica R 1 : 50.000

Kadić Muhamed, Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Biblioteka, "Kulturno naslijeđe", Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša", Sarajevo, 1967.

Kajmaković Radmila, Semberija - etnološka monografija, GZM, NS, sv. XXIV, Sarajevo, 1974, str. 5-122.

Kajmaković Radmila, Narodni običaji u Žepi, GZM, Etnografija, Sarajevo, 1964, str. 195-208.

Kajmaković Radmila, Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, GZM, NS, sv. XVIII, Sarajevo, 1963, str. 77-99.

Kajmaković Radmila, Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini, GZM, Etnologija, sv. XXIII, Sarajevo, 1968. str. 5-28.

Karadžić Stefanović, Vuk, Srpski rječnik, IV državno izdanje, Beograd, 1935.

Karadžić Stefanović Vuk, Srpske narodne pjesme, knj. I, Prosveta, Beograd, 1969.

Karta realne šumske vegetacije SR Bosne i Hercegovine R 1:50.000, Šumarski fakultet u Sarajevu. Štampa, Geokarta, Beograd, 1983.

Karta upotrebne vrijednosti zemljišta, UPI, RO za istraživanja i razvoj, Zavod za agropedologiju, Sarajevo, 1985.

Klaić Vjekoslav, Bosna - podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine, Prvi dio, Naklada "Matica Hrvatske", Zagreb, 1878.

Kolaković Vasilija, O cincarskom (vlaškom) poreklu porodice Koste Neškovića, brčanskog trgovca (1894-1914), Glasnik Etnografskog instituta, SANU, XXVII (1978), Beograd, str. 119-126.

Kosorić Milica, Praistorijska naselja na području Spreče, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XIII, Tuzla, 1980. str. 103-116.

Kovačević Desanka, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo NR BiH, djela, knj. VIII/13, Sarajevo, 1961.

Kovačević Jovan, Srednjovjekovna nošnja balkanskih Slavena - studija iz srednjovjekovne kulture Balkana, SANU, Posebna izdanja, knj. CCXV, Istorijski institut, knj. 4, Beograd, 1953.

Kreševljaković Hamdija, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NR BiH, djela knj. VIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7. Sarajevo, 1957.

Kreševljaković Hamdija, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, 2 izdanje, Svjetlost, OOUR "Izdavačka djelatnost", Sarajevo, 1981.

Krnjević Hatidža, Usmene balade Bosne i Hercegovine, Knjiga o baladama i knjiga balada, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

Krzović Ibrahim, Arhitektura Bosne i Hercegovine 1787-1918, Umjetnička galerija Sarajevo (katalog izložbe), Sarajevo, 1987.

Kulenović Salih, Etnografska istraživanja u selu Sokolu kod Gračanice, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XI, Tuzla, 1975. str. 87-107.

Kulenović Salih, Prilozi za etnološku monografiju Skipovca, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XV, Tuzla, 1984, str. 103-127.

Marković Đ.Jovan, Fizička geografija Jugoslavije, Naučna knjiga, Beograd, 1963.

Manzalović Dušan, Orogeni oreoli kao osnova zemljinog reljefa, Srpsko geografsko društvo, Posebna izdanja, knj. 47, Beograd, 1978.

Meringer Rudolf, Pučka kuća u Bosni i Hercegovini, GZM, XI, 2-3, Sarajevo, 1899, str. 187-235.

Miletić Nada, Rani srednji vijek, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1988, str. 41-43.

Mileusnić Zlatko, Narodna privreda tešanjskog područja, GZM, E, NS, sv. 41/42, Sarajevo, 1987, str. 26-67.

Milić Veljko-Kulenović Salih, Nakit u sjeveroistočnoj Bosni od praistorije do danas (katalog izložbe), Muzej istočne Bosne, Tuzla, 1984.

M(ilibor), F(ran), Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća, GZM, XVI, 2, Sarajevo, 1904. str. 251-266.

Milosavljević Radmilo, Neke karakteristike relativne vlažnosti u Bosni i Hercegovini, Geografski pregled, XX, Sarajevo, 1976, str. 47-64.

Miošić Neven, Hiperalkalne novootkrivene termalne vode u Bosni, Geološki glasnik, 1, Sarajevo, 1987, str. 269-287.

Mirosavljević Marko, Klimatologija, Naučna knjiga, Beograd, 1984.

Mitić Novica, Razvoj ovčarstva - proizvodnja mesa, mlijeka i vune, Hrana i razvoj, Jugoslovenski savez društava za širenje naučnih saznanja "Nikola Tesla", Beograd, 1987, str. 579-586.

Monografija, "Bosna i Hercegovina", Svjetlost, Sarajevo, 1980.

Mujezinović Mehmed, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II. istočna i centralna Bosna, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1977.

Mulahalilović Enver, Vjerski običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, II dopunjeno izdanje, Izdavač: Starješinstvo islamske vjerske zajednice, Sarajevo, 1989.

Kulenović Salih, Etnološka razmatranja naselja i stanovništva na prostoru Površinskog kopa uglja "Dubrave-Južna sinklinala", Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XV, Tuzla, 1984. str. 47-101.

Kulenović Salih, Migracije stanovništva Tuzle, Zbornik radova XXXIV Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Tuzla, 1987, str. 205-212.

Kulenović Salih, Narodna sijela u Osmačama kod Srebrenice, Zbornik radova XXXV Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Sokobanja, 1989, 25-29, IX, Beograd, 1989. str. 456-460.

Kulenović Salih, Janja - etnološka monografija, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XIII, Tuzla, 1980. str. 163-209.

Kulišić Š. i autori, Srpski mitološki rečnik, Nolit, Beograd, 1970.

Kulišić Špiro, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, GZM, Etnografija, Nova serija, sv. XIII, Sarajevo, 1958, str. 51-75.

Kuripešić Benedikt, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju, 1530 (prevod Đ.Pejanovića), Sarajevo, 1950.

Kus Miloš, Prehrambena vrednost krompira i neke osobenosti njegove proizvodnje i potrošnje, Hrana i razvoj, JNT, Beograd, 1987, str. 329-334.

Latković Vido, Narodna književnost, Narodna knjiga, Beograd, 1967.

Lilek Emilijan, Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini, GZM, X, Sarajevo, 1898, str. 5-92.

Lilek Emilijan, Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine, GZM, V, 1, 1894, str. 141-166.

Maglajlić Munib, Od zbilje do pjesme - ogledi o usmenom pjesništvu, Glas, Banja Luka, 1983.

Marković Đ. Jovan, Nazivi naših naselja, Glasnik Etnografskog instituta SANU, XXV (1976), Beograd, 1976. str. 35-48.

Omerdić Mehmed, Privredni život u oslobođenoj Tuzli, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, knj. treća, Odbor za Ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji" i IGTRO Univerzal, OOUR Izdavačka djelatnost, Tuzla, 1987, str. 116-126.

Otašević Dušan, Solana u obnovi i socijalističkoj izgradnji, 100 godina Fabrike soli Tuzla, Izdavači: Muzej istočne Bosne Tuzla i Fabrika soli, Tuzla, 1985. str. 93-139.

Paškvalin Veljko, Doba kasne antike (dominat), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, Sarajevo, 1988. str. 36-40.

Pavičević Slavko, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, JAZU, djela, 47, Zagreb, 1953.

Pavlović Ljubo, Sokolska nahija, Naselja i poreklo stanovništva, SKA, Srpski etnografski zbornik, knj. XLVI, prvo odelenje, knj. 26, Beograd, 1930. str. 307-695.

Paunković Đorđe, Antropogeografija doline Spreče, Posebna izdanja Geografskog društva, sv. XXIV, Beograd, 1941.

Pedološka karta Bosne i Hercegovine, Šumarski fakultet Sarajevo, Štampa: Geokarta, Beograd, 1983.

Pejanović Đorđe, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, SANU, Posebna izdanja, knj. CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knj. XII, Beograd, 1955.

Peleš Rade, Muslimanska nošnja u Bosni, Tuzla, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XI, Tuzla, 1975, str. 73-86.

Petrović Rude, Ekonomska geografija Jugoslavije, Evrope i nekih vanevropskih zemalja, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1966.

Plan varošice Gračanice, Z. 27. CXVIII, S. 4. d. d/2, d/3, d/4, 1894.

Popović Vasilj, Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839-1861), Srpska akademija nauke, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 59, Beograd, 1949.

Popović Miroslav, Proizvodnja i potrošnja povrća u Jugoslaviji - stanje i perspektive, Hrana i razvoj, JNT, Beograd, 1987, str. 353-365.

Popović Mitar, Nekoliko starina u gračaničkom kotaru, Bosansko-hercegovački "Istočnik", godina deveta, sv. 1. i 2. Sarajevo, 1896, str. 36-39.

Privreda Bosne i Hercegovine, IGTRO Univerzal, OOUR Izdavačka djelatnost, Tuzla, 1989.

Radovanović S. Vojislav, Opšta antropogeografija, knj. I, IP "Građevinska knjiga", Beograd, 1959.

Rančić Miroljub, Uticaj nekih demografskih i socioekonomskih faktora na veličinu domaćinstva u Jugoslaviji, Stanovništvo, br. 3. Beograd, 1966, str. 199-205.

Ristić Dušan, Donji Žabar, monografija, Izdavač: Mjesna zajednica D. Žabar, 1989.

Rodić Milivoj, Tužbalica i antitužbalica u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova XXXV Kongresa SUFJ, Rožaje, 26-29. sept. 1988, Titograd, str. 136-147.

Savić Milivoje, Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda, VII deo, Beograd, 1929.

Simić Jeremija i Viden Ranđelović, Demografske promene u jugoslovenskoj poljoprivredi i na selu, Hrana i razvoj, Jugoslovenska naučna tribina, Beograd, str. 37-42.

Smailović Ismet, Jezik Hasana Kikića, Glas, Banja Luka, 1979.

Sokolović A. Osman, Djelimičan popis trgovaca - muslimana iz BiH pod kraj turske uprave, Islamska dionička tiskara, Sarajevo, 1943. str. 3-40.

Soldo Špiro, Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini, Posebno izdanje Geografskog društva, Beograd, 1932.

Stefanović V. i grupa saradnika, Ekološko-vegetacijska rejonizacija Bosne i Hercegovine, Šumarski fakultet u Sarajevu, posebna izdanja, br. 17. Sarajevo, 1983.

Sekulić Isidora, Govor i jezik (Sabrana dela, knj. XI), Novi Sad, 1966.

Šabanović Hazim, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Svjetlost, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1982.

Škaljić Abdulah, Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

Tasić Dragoljub, Smrtnost odojčadi u Jugoslaviji (poseban otisak iz knjige "Smrtnost odojčadi u Jugoslaviji"), Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd, 1966, str. 11-261.

Telalbašić Refik i autori, Stanje i razvoj konjogojstva, Hrana i razvoj, Jugoslovenski savez društava za širenje naučnih saznanja "Nikola Tesla", Beograd, 1987, str. 587-593.

Tihić Esad - Hamzić Omer, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SR BiH i Opštinskog odbora SUBNOR-a Gračanica, Gračanica, 1988.

"30. godina Metalne industrije", "Fering", Gračanica, "RMK-Zenica", RO "Fering" Gračanica, 1985.

Truhelka Ćiro, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVII, 1. i 2, Sarajevo, 1915. str. 109-218.

Vasić Milan, Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak Istorijskog društva BiH, god. X (1949-1959), Sarajevo, 1959, str. 247-296.

Vasić Zoran, Libade-haljetak građanske nošnje (katalog izložbe) Etnografski muzej u Beogradu, Beograd, 1985.

Vego Marko, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost Sarajevo, 1957.

Veliki geografski atlas Jugoslavije, Sveućilišna naklada Liber, Zagreb, 1987.

Vidović Miodrag i grupa autora, Geološki prilozi za izučavanje seizmičnosti terena Bosne i Hercegovine (monografska studija), Seizmički zavod SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974.

Vlahović Petar, Brodarevo i njegova okolina (etnološka rasprava), Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1968.

Vlahović Petar, Proces islamizacije u nekim našim krajevima (prilog proučavanju), Glasnik Etnološkog instituta XXX (1981), Beograd, 1981, str. 51-59.

Vlahović Petar, Etnološki značaj nekih novijih migracionih kretanja u Jugoslaviji, Glasnik Etnografskog Muzeja, 37, Beograd, 1974, str. 97-107.

Vlahović Petar, Na životnim raskrsnicama - prilozi proučavanja etničkih procesa, Prijepolje, 1987.

Vlahović Petar, U vrtlogu života - Prilog istorijskoj i etničkoj antropologiji, SIZ kulture Prijepolje, 1978.

Vujasinović Todor, Ozrenski partizanski odred, III, prerađeno i dopunjeno izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

Vuković Ratislava i grupa autora, Narodna nošnja Jugoslavije (katalog izložbe), Etnološki muzej Beograd, Beograd, 1976.

Živković Pavao, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije (1878), Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOR-u, Univerzal, Tuzla, 1985. str. 11-54.

Živković Pavao, Usora i Soli-poprište značajnih historijskih događaja u XIV i XV stoljeću, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. XV, Tuzla, 1984, str. 33-45.

Žuljić Stanko, Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb, 1989.

Wertheimer-Baletić Alica, Demografija (stanovništvo i ekonomski razvitak), Informator, Zagreb, 1973.

REGISTAR LIČNIH IMENA

REGISTAR GEOGRAFSKIH I LOKALNIH NAZIVA

SADRŽAJ

III

IV

V

VI

Knjiga je odštampana uz veliku pomoć i razumijevanje Skupštine opštine Gračanica i DD »GRIN« Gračanica. Zalaganje pojedinaca na ostvarenju ovog projekta bilo je bezgranično, zbog čega im upućujem neizmjernu zahvalnost.

Autor

Rukopis ove knjige predat je na kompjutersku obradu 1991. godine, kada je završena i priprema, ali, zbog ratnih okolnosti u kojima se našla naša zemlja, knjiga je štampana tek 1994. godine.

Autor
Dr Salih Kulenović

Recenzent
prof. dr Petar Vlahović

Izdavači
Muzej Istočne Bosne Tuzla
DD »G r i n« Gračanica

Za izdavače
Nikola Panjević
Hajrudin Ćudić

Odgovorni urednik
Nikola Panjević

Jezička redakcija
Dr Ahmet Kasumović

Registri i korektura
Milka Ćosić i Dragan Dragić

Kompjuterska obrada teksta
Muhidin Zlatar

Štampa
DD »G r i n « Gračanica

Za štampariju
Salih Širbegović

Tiraž: 2.000 primjeraka

Tuzla, 1994. godine

Dr Salih Kulenović

GRAČANICA I OKOLINA

ANTROPOGEOGRAFSKE I ETNOLOŠKE ODLIKE

TUZLA 1994.